Petrus Montanus' *Spreeckonst* nader besproken

J.L.M. Hulsker

Den Nieuwen Hooren: de 3/24 1672.

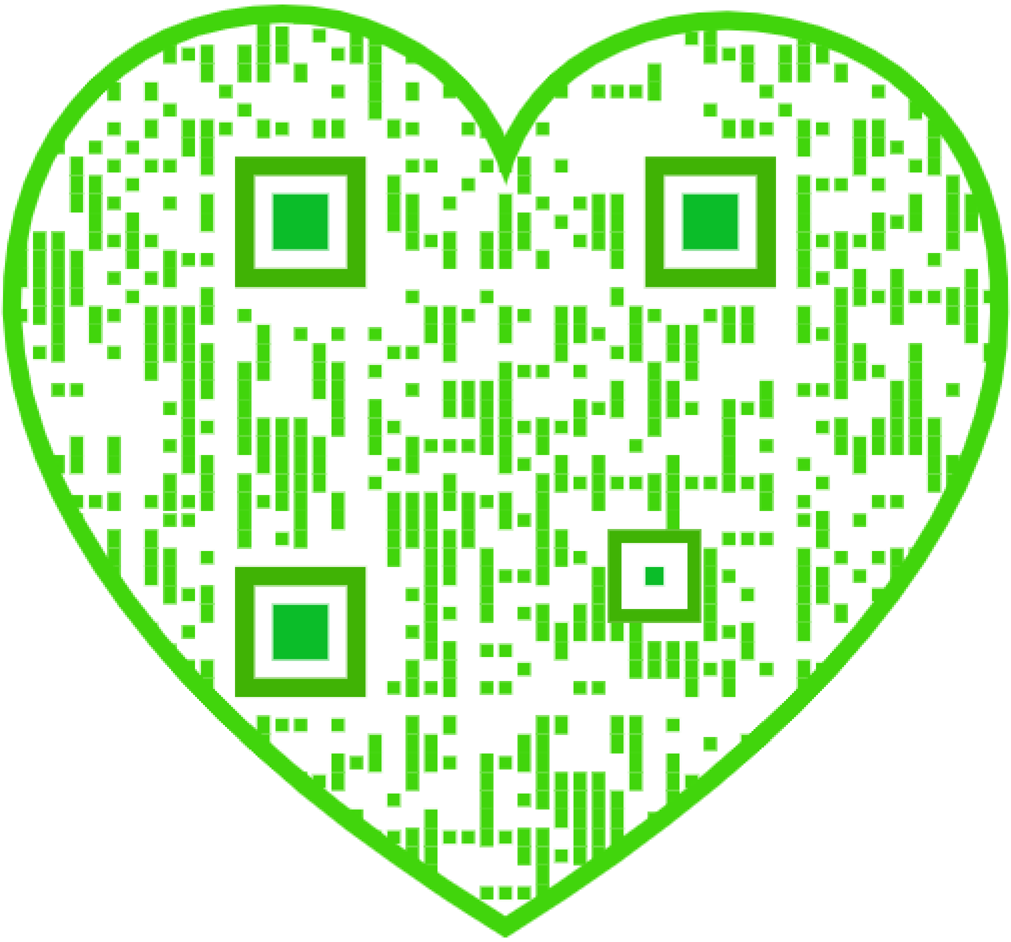

Petrus Montanus'
Spreeckonst (1635)
nader besproken

Tekening op de omslag: zwart/witversie van de tekening
Gezicht op Nieuwenhoorn 1672
van Valentijn Klotz
Collectie Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam

BERICHT
VAN EEN NIEWE KONST,
genaemt
DE SPREECKONST:
ontdeckt ende beſchreeven door

PETRUS MONTANUS van DELFT,
Bedienaer van Goots Woort inden Niewen Hoorn.

VVaer in verhandelt ende in't licht gebracht wort, den rechten en tot nuu toe verborgen aert van alle uitſpraec: als met naemen, vande Oude ende veel Niewe Letteren, vande Woordleeden, Woorden, Reedenſneen, Reedenleeden, ende Reedenen:

Zeer nut ende dienſtich voor alle Menſen, en in't byzonder voor alle gemeene Schoolmeeſters, Taelmeeſters en die Taelen leeren, Dichters, die inde Logica en Phyſica luſt hebben, Geneesmeeſters, en Ouders, als inde Inleiding wort getoont: daer in ooc eenige noodige ſtucken vande SPRAEC-MERCKONST beſchreeven zijn.

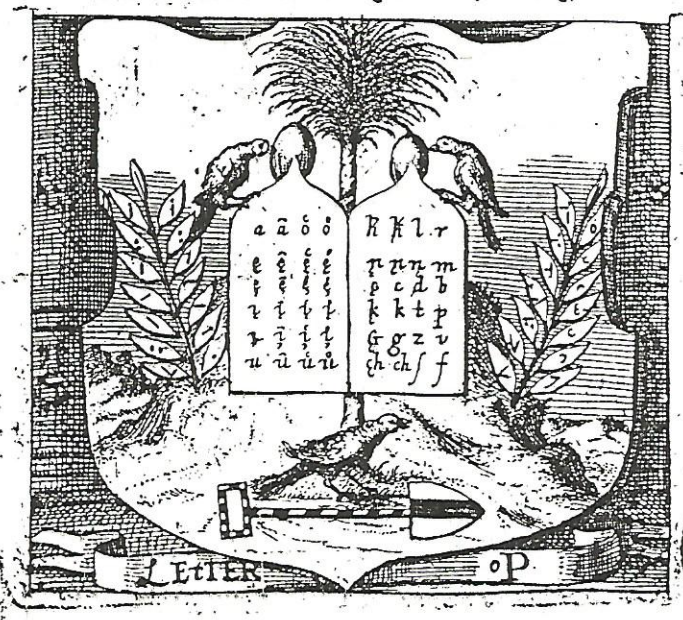

BIBLIOTHEEK HAARLEM

Letter op wat vreemde vruchten
Deez' gedelvden Berch hier geeft:
Plockſe, ſmaeckſe, wilt niet duchten
Dat daer aen quae naeſmaec cleeft.

Maer gelijck de Paepegaejen
Hier door crijgen Menſen-ſchijn:
Zoo zult gy ooc zeer verfraejen.
En Goots beelt gelijker zijn.

Tot Delff, *Gedruckt by Ian Pietersz. VVaalpot, by't Stadthuys inde Druckery,* 1635.

Petrus Montanus'
Spreeckonst (1635)
nader besproken

Een bijdrage tot de geschiedenis
van de Nederlandse taalkunde

Een wetenschappelijke proeve
op het gebied van de letteren

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Katholieke Universiteit te Nijmegen,
volgens het besluit van het college van decanen
in het openbaar te verdedigen op
vrijdag 11 januari 1991,
des namiddags te 1.30 uur precies
door

Johannes Lucas Maria Hulsker

geboren op 23 december 1954
te Rotterdam

Uitgegeven in eigen beheer,
Renkum

Promotor : Prof. dr. M.C. van den Toorn
Co-promotor: Dr. G.R.W. Dibbets

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Hulsker, Johannes Lucas Maria

Petrus Montanus' Spreeckonst (1635) nader besproken : een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde / Johannes Lucas Maria Hulsker. - Renkum : [Hulsker]. - Ill.
ISBN 90-9003908-2
SISO 804 UDC 801.4"16"(043.3) NUGI 943
Trefw.: Montanus, Petrus "Spreeckonst" / Zeventiende-eeuws Nederlands : fonetiek

Uitgegeven in eigen beheer (J.Hulsker, Gemullehoekenweg 111, 5062 CB Oisterwijk).
- Eerste oplage, 1991
- Tweede oplage,1992
- Derde oplage, ook bereikbaar via pdf, 2016 (zie Colofon, p.333).

Promotor : Prof. dr. M.C. van den Toorn
Co-promotor: Dr. G.R.W. Dibbets

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Hulsker, Johannes Lucas Maria

Petrus Montanus' Spreeckonst (1635) nader besproken : een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde / Johannes Lucas Maria Hulsker. - Renkum : [Hulsker]. - Ill.
ISBN 90-9003908-2
SISO 804 UDC 801.4"16"(043.3) NUGI 943
Trefw.: Montanus, Petrus "Spreeckonst" / Zeventiende-eeuws Nederlands : fonetiek

Uitgegeven in eigen beheer (J.Hulsker, Gemullehoekenweg 111, 5062 CB Oisterwijk).

- Eerste oplage, 1991
- Tweede oplage,1992
- Derde oplage, ook bereikbaar via pdf, 2016 (zie Colofon, p.333).

Petrũs Montanus
Classis Scriba

"maer de hooger beschrijving desselfs, gelijc die hier geschiet, acht ik zoodaenich te zullen worden bevonden, dat zelf de kloecke geoefende verstanden daer werc in zullen vinden."

Petrus Montanus in *Inleiding der Spreeckonst*, p.13

Petrus Montanus' Spreeckonst (1635) nader besproken

Inhoud

Voorbericht 7
Verantwoording 8

Deel I

Hoofdstuk 1 Petrus Montanus; een schets van zijn vorming en kerkelijke loopbaan 14
1. 0 Inleiding 14
1. 1 Stand van zaken 15
1. 2 Peter Berch uit Delft 15
1. 3 Zijn schoolopleiding? ... een open vraag 16
1. 4 Zijn vorming in Leiden 17
1. 5 De afronding van Montanus' studie 21
1. 6 Montanus' huwelijk 23
1. 7 Zijn kerkelijke loopbaan 25
1. 8 Montanus' intellectuele milieu 26
1. 9 Een vordering van de burger Montanus 28
1.10 Ten slotte 28
Bijlage Transcriptie van het testament 31

Hoofdstuk 2 Het boek van Montanus 43
2. 0 Inleiding 43
2. 1 De enig bekende, Delftse druk 44
2. 1.1 *Spreeckonst* "In de Druckerij" 44
2. 1.2 De omvang van het boek 45
2. 1.3 De katernopbouw van het boek 46
2. 1.4 De eerste en enige druk 46
2. 1.5 (Gedeeltelijke) moderne heruitgaven 47
2. 1.6 Het sytematische in de lay-out 48
2. 2. De titelpagina 50
2. 2.1 De volledige aanduiding van het boek 50
2. 2.2 De palmboom, zijn bladeren en vruchten 53
2. 2.3 De berg 56
2. 2.4 De spade 56
2. 2.5 De wimpel 56
2. 2.6 Een 'portretje' 57
2. 2.7 Het schild 57
2. 3 De opbouw van het boek 57
2. 3.1 De indeling van *Spreeckonst* 57
2. 3.2 De twee typen van 'Spreeckonsten' 62
2. 3.3 De structuur van *Spreeckonst* als een algemene 'Spreeckonst' 64
2. 3.3.1 Het eerste deel van *Spreeckonst* 64
2. 3.3.2 Het tweede deel van *Spreeckonst, 'boecen' 2 t/m 6* 65
Bijlage Signatuurposities (zie par.2.1.3) 68

Hoofdstuk 3 Presentatie van *Spreeckonst* als universele klankleer, onderwijsboek en ... 'Theoria'? 70
3. 0 Inleiding 70
3. 1 *Spreeckonst*, een leerboek voor vele lezersgroepen 71
3. 2 Het belang van spraakklankbeschrijving 75
3. 2.0 Inleiding 75
3. 2.1 De 'Naem' van een spraakklank als een perfecte instructie 76
3. 2.2 Het hanteren van Montanus' voorbeelden 78
3. 3 *Spreeckonst* als een universele klankleer 80
3. 3.1 Een universele klankleer 80
3. 3.2 Een descriptieve, universele klankleer 80
3. 3.3 Montanus' taalpolitieke norm 80
3. 4 De presentatie van *Spreeckonst* als schoolboek om te leren lezen 81
3. 4.1 *Spreeckonst* geïntroduceerd als onderwijsboek 81
3. 4.2 Leren spreken én schrijven en lezen onderwerpen uit verschillende (Montaanse) 'Consten' (?) 82
3. 4.2.1 De plaats van *Spreeckonst* in Montanus' vakkenindeling 83
3. 4.2.2 De doelstellingen van de 'Spreeckonst' 84
3. 5 Conclusie met betrekking tot *Spreeckonst* als praktisch boek 86
3. 6 Ten slotte de paradox: leerboek én wetenschappelijk werk 86

Hoofdstuk 4 Nadere beschouwing van *Spreeckonst* als wetenschappelijk werk 89
4. 1 De *Spreeckonst*-literatuur over Montanus' wetenschappelijke werkwijze 89
4. 2 De 'Vinding' en 'Beschrijving' 90
Sectie 1 De 'Vinding', par.4.3 - 4.12 92
4. 3 De 'Distributio' als algemeen kader van Montanusonderzoek 92
4. 3.1 Achtergrond: Soorten en delen als gehelen 92
4. 3.2 De 'Distributio' 94
4. 4 Montanus' wetenschappelijke aanpak: een citaat 96
4. 5 Montanus' scepticisme 96
4. 5.1 Voor goed begrip: scepticisme 97
4. 5.2 Nadere beschouwing van Montanus' scepticisme 98
4. 6 Een oorspronkelijke onderzoek vanuit een traditionele vragenlijst 99
4. 7 De fase van de analyse 100
4. 7.1 De 'oude Letteren' 100
4. 7.2 Onderzoek naar articulatiekenmerken 101
4. 8 De fase van de synthese 103
4. 9 De fase van de synthese in de praktijk 104
4.10 De luchtstroming en het geluid 106
4.10.1 Montanus' cryptische uitleg van de voortplanting van het geluid 106
4.10.2 Montanus' opvatting van de worp van een kanonskogel 108
4.10.3 De voortplanting van het geluid volgens Montanus 108
4.11 Het zoeken van een voortgebrachte spraakklank in de realiteit van de gesproken taal 109
4.12 *Spreeckonst* als inventaris van articulaties 110
Sectie 2 De 'Beschrijving', par. 4.13-4.14 112
4.13 Een (Ramistische?) dichotomische 'Beschrijving' 112

4.14 De functie van 'Naemen' 114
Sectie 3 Nabespreking: Descartes en Montanus, par. 4.15 115
4.15.1 Kenden zij elkaar? 115
4.15.2 Descartes, Montanus, en het syllogisme als onderzoeksmiddel 115
4.15.3 De formulering van Descartes' methode 117
4.15.4 Ten slotte: enkele overwegingen 119

Hoofdstuk 5 De rol van betekenis in Montanus' a-semantische klankleer

5. 1 Inleiding 121
5. 1.1 Probleemstelling in dit hoofdstuk 121
5. 1.2 De compositie van dit hoofdstuk 122
5. 2 Geluiden als 'Stof', (klankmateriaal) 123
5. 2.1 Achtergrond 123
5. 2.2 Wat is 'form' (of 'Forme')? 124
5. 2.3 Het 'form'-bepalende aspect van een klankgeheel 125
5. 2.4 Van ongevormd geluid tot welgevormde klankgehelen 125
5. 2.4.1 Het eerste taalvormingsproces 126
5. 2.4.2 Het tweede taalvormingsproces 126
5. 3 Het a-semantische beginsel van *Spreeckonst* 127
5. 4 De doorwerking van het a-semantische beginsel in Montanus' terminologie 128
5. 5 'Teiken' en 'beteikenen', en het a-semantische beginsel 131
5. 5.1 'Teiken' 132
5. 5.2 Het werkwoord 'beteikenen' 132
5. 5.3 Interpretatie van het citaat 133
5. 6 Semantische en a-semantisch gerichte 'Consten' 134
5. 7 Indelingen van (enkelvoudige en dubbele) klankgehelen 135
5. 7.1 Drie indelingen van klankgehelen 135
5. 7.2 'Enkelde' en 'Dubbelde', of: de doorwerking van de eerste indeling 137
5. 8 Betekenis en etymologie 139
5. 8.1 Betekenis als een filter 139
5. 8.2 Etymologie 139
5. 9 Betekenis en zinvolle taal 141
5.10 Botsing van twee principes 142

Hoofdstuk 6 Een Stevin-iaanse visie op taal 143
6. 1 Inleiding 143
6. 2 Montanus en het werk van Stevin 143
6. 2.1 Stevins humanistische opvattingen over taal 145
6. 2.2 Montanus' visie op het 'Neederduits'; een vergelijking 148
6. 2.3 *Twe-spraack*, een directe of indirecte bron 151
6. 3 Montanus als een zeventiende-eeuwse Socrates; Montanus als 'Naemenmaker' 152

Hoofdstuk 7 Aspecten van Montanus' 'Naemen' (terminologie) 154
7. 1 Een wetenschappelijk werk in neologistisch 'Neederduits' 154
7. 2 De hoofdindeling van termen 155
7. 3 'Naemen' in engere zin (1) 155
7. 3.1 'Beschrijfnaemen' (1a) 155
7. 3.2 'Speldnaemen' (1b) 163

7. 3.2.1 Wat is een 'Speldnaem'? 163
7. 3.2.2 Relatie 'Speldnaem' en klank 165
7. 3.2.3 Technische uitvoering van de 'Speldnaem' voor klinkers 165
7. 3.2.4 'Speldnaemen' van consonanten 166
7. 3.2.5 Een consequente naamgeving 166
7. 3.2.6 Een 'Zaecnaem' 166
7. 3.3 'Beschrijfspeldnamen' (1c) 166
7. 4 De Merken (2) 167
7. 4.1 De grafische tekens 167
7. 4.2 Een klinkerschema op grond van de 'basismercen' 168
7. 4.3 De technische uitvoering van 'Mercen' 168
7. 5 De laatste soort 'Naemen' (3) 169
7. 6 Ten slotte

Hoofdstuk 8 Over de geschiedenis van de Montanusstudie 170
8. 1 Inleiding 170
8. 2 *Spreeckonst* in de zeventiende eeuw 171
8. 2.1 Twee boekerijen 171
8. 2.2 '*Spreeckonst*-ige' termen in een woordenboek 171
8. 2.3 Montanus en Casparus van den Ende 171
8. 2.4 Morhofs *Polyhistor* (1688) 179
8. 2.5 William Holder volgeling van Petrus Montanus? 182
8. 2.6 Johannes Hilarides 184
8. 2.7 Conclusie 186
8. 3 Reacties op *Spreeckonst* in de achttiende eeuw 188
8. 3.1 *Spreeckonst* in Pars' *Index Batavicus* 188
8 3.2 *Spreeckonst* en het *Naamregister* 188
8. 4 Receptie in de negentiende eeuw 189
8. 5 De vroeg twintigste-eeuwse Montanusliteratuur 192
8. 6 Inventarisatie van de moderne Montanusliteratuur 194
Bijlage Enkele namen en jaartallen 199

Deel II

Hoofdstuk 9 Uitgangspunten en doelstellingen van een formeel onderzoek naar de systematiek van de *Spreeckonst* 201
9.0 Compositie van dit hoofdstuk 201
9.1 Inleiding 202
9.2 Dichotomie en binaire oppositie 203
9.3 Generatieve fonologie als referentiekader 204
9.3.1 Chomsky en de geschiedenis 204
9.3.2 Mijn referentiekader 206
9.4 Spraakklankenduiding 207

Hoofdstuk 10 'Hoochte des Geluits' 208
10. 1 Interpretatie van HG in de Montanusliteratuur 209
10. 1.1 De interpretatie van Verschuur 210
10. 1.2.1 'Trappen' van HG 210
10. 1.2.2 Interpretaties van HG en de 'Trappen' 210
10. 1.3 De interpretatie van Vos [1962] 210
10. 1.4 De interpretatie van Van Wijk/ Wirth-van Wijk [1950 - 1980] 211
10. 1.5 De interpretatie van Martens 211

10. 2 Tekstanalyse 211
10. 2.1 'Luiden', 'Luide' en 'Oneeveluide' 212
10. 2.2 'Rijzen', 'Daelen' en 'Climmen' 212
10. 2.3 'Heuvelachtige Deelen' 213
10. 2.4 'Hooch' en 'Laeg' 213
10. 2.5 'Helderheit' of luidheid? 214
10. 3 Interpretatie van 'Accenten' [*Spreeckonst*, p.125] 214
10. 4 Conclusie m.b.t. de tekstinterpretatie van HG 215
10. 5 Evaluatie van de HG-interpretaties 215
10. 6 De HG-schaal van de lettergreep en een distributieleer 215
10. 6.1 Luidheid als ordeningscriterium van de HG-schaal 216
10. 6.2 Openingsgraad als criterium voor de ordening van de HG-schaal 216
10. 6.3 Distributie als criterium voor de ordening van de HG-schaal 218
10. 7 Conclusie 218

Hoofdstuk 11 De 'Deeling' en structuur van de klankgehelen 221
11. 1 Inleiding: twee delingen van de klankvormen 221
11. 2 De 'Deeling in Derdendeelen' 222
11. 2.1 De 'Grond' en de 'Cleefsels' van een klankvorm 222
11. 2.2 Nadere beschouwing van de 'Grond' 222
11. 2.3 De 'Cleefsels' 223
11. 2.4 De formele analyse van de 'Deeling in Derdendeelen'
11. 3. De 'Deeling in Helften'
11. 3.1 De 'Helften'
11. 3.2 Aanmerking op de 'Deeling in Helften' 232
11. 3.3 De 'Deeling in Helften' geformaliseerd 234
11. 4 Conclusie 236

Hoofdstuk 12 De 'Onderscheiding' van de 'Letteren'
12. 1 Inleiding 238
Sectie 1 De 'Onderscheiding van de 'Enkelde Letter' als klankgeheel Par. 12.2 - 12.4 239
12. 2 De 'Enkelde Letter'
12. 2.1 De eerste 'Gemeene Onderscheiding'
12. 2.2 De tweede 'Gemeene Onderscheiding' 243
12. 2.3 De derde 'Gemeene Onderscheiding' 247
12. 2.4 De vierde 'Gemeene Onderscheiding' 251
12. 2.5 De 'Onderscheidingen' naar de wijze van 'Aeseming'; De vijfde 'Gemeene Onderscheiding' in 'Snap' en 'Staeg' 252
12. 2.6 De 'Onderscheiding' naar klankdelen; 'De zeste gemeene Onderscheiding der Enkelde Letteren' 260
12. 3 Formele beschrijving van de spraakklank als 'Laege afcomst' 262
12. 4 Overzicht van de interpretatie van Montanus' 'Snap- en Snapstaegklinkers' 264
Sectie 2 De 'Onderscheiding' van de 'Letter' als klankdeel Par. 12.5 - 12.7 285
12. 5 De 'Onderscheiding' van de 'Letter' als klankdeel 285
12. 6 'Onderscheidingen' gericht op 'Derdendeelen' 293
12. 7 Samenvattend overzicht 294

Hoofdstuk 13 De systematische uitwerking van de 'Onderscheiding' 296
13. 0 Inleiding 296
13. 1 'Tweedubbelde Letteren Onderscheyden in haer zelven' 296
13. 2 'Tweedubbelde Letteren' als klankdelen van een groter klankgeheel 300
13. 3 'Driedubbelde Letteren' 301
13. 4 De volgehouden systematiek van de beschrijving van de grotere klankgehelen 304
Hoofdstuk 14 Slotbeschouwing 309
14. 0 Inleiding 309
14. 1 *Spreeckonst* als publikatie op het terrein van de 'Spreeckonst' 309
14. 2 Doeleinden van *Spreeckonst* 309
14. 3 *Spreeckonst* als schoolboek en geleerd exposé 310
14. 4 Beknopte bespreking van Montanus' klankleer 310
14. 5 Ten slotte 314

Nachwort Zusammenfassung (Kapitel 14) 315

Colofon 333

***

Voorbericht

Graag wil ik van deze gelegenheid gebruik maken om in het bijzonder mijn co-promotor dr. G.R.W. Dibbets te bedanken voor zijn consciëntieuze en kritische begeleiding. In onze discussies en in zijn kritiek op en commentaar bij mijn concepten heeft hij mij, zonder dat ik dat direct liet merken, vaak door zijn intelligentie, eruditie en taalgevoeligheid geïmponeerd. Hij toonde overigens altijd oprechte belangstelling voor persoonlijke aangelegenheden, wat ik zeer heb gewaardeerd.

Prof. dr. M.C. van den Toorn was bereid om mijn promotor te zijn, waarvoor ik hem zeer erkentelijk ben.

Mevr. K. Rijnvos-Philippi en mevr. H. Kerkhoven, drs. J. Knol, dr. M. Karskens en dr. C. Gussenhoven, drs. W.K. Gnirrep, dr. R. Arpots en drs. J. Blom, hebben mij op enigerlei wijze een nuttige dienst bewezen, waarvoor ik hen graag dankzeg.

Ook drs. B. Salemans heeft mij aan zich verplicht door zijn hulpvaardigheid bij het vinden van een computeraanpassing, het afdrukken van een microfichefilm van een van de exemplaren van *De Spreeckonst*, en het vervaardigen van een werkconcordantie.

De medewerkers die mij te woord stonden in de bibliotheken en archieven die ik heb bezocht, waren deskundig, vriendelijk en zeer hulpvaardig.

De heer Lageweg van de gemeente Hellevoetsluis dank ik hartelijk voor zijn welwillende medewerking bij het vinden van informatie over de kerk te Nieuwenhoorn waar Montanus vanaf 1621 tot en met 1638 werkzaam was als dominee.

Graag noem ik dr. J. Noordegraaf die mij behulpzaam was bij enkele van mijn voorstudies die als artikel zijn gepubliceerd.

***

Verantwoording

Bericht van een niewe Konst, genaemt: De Spreeckonst (...) [Delft (Waalpot) 1635] is een zeventiende-eeuwse publikatie op het gebied van de klankleer die door Petrus Montanus van Delft is geschreven [Delft 1594/95 - Nieuwenhoorn, begraven Delft 1638]. Deze studie zal volledig aan de interpretatie en duiding van dit bijzondere werk gewijd zijn.

Mijn onderzoek dat vanuit een filologisch standpunt is ondernomen, mag worden beschouwd als een bijdrage aan de historiografie van de taalkunde.

Aan het begrip 'taalkunde' ken ik in dit historiografisch verband een ruime betekenis toe: de reflectie over verschijnselen in de gesproken en/of geschreven taal, neergelegd in enig al dan niet gepubliceerd geschrift. *Spreeckonst*, zoals ik Montanus' publikatie kortheidshalve noem, mag als een historisch taalkundig werk worden aangemerkt.

In Hulshof 1985 worden verschillende opvattingen over de uitgangspunten van de linguïstische historiografie in een apart hoofdstuk aan de orde gesteld [pp. 17-41]. Recenter wijdde Noordegraaf [1988] ook een beschouwing aan o.m. de geschiedenis van de taalkunde. De door hen besproken wetenschappelijke opvattingen over de taalkundige geschiedschrijving en hun achtergrond bieden zeer interessante aanknopingspunten voor een wetenschapsfilosofisch debat. Gelet op mijn (straks nader toe te lichten) probleemstellingen van deze studie, heb ik echter aan een brede filosofische beschouwing over de historiografie van de linguïstiek als wetenschap in dit proefschrift geen plaats kunnen geven. Zo'n beschouwing zou in dit preliminaire deel van mijn studie mijns inziens ook te weinig verband houden met de feitelijke inhoud van dit boek. Het lijkt mij niettemin juist op zijn minst mijn uitgangspunt in dit taalkundig historiografisch onderzoek nader te expliceren. Daarbij wil ik enige aandacht schenken aan de intern- en externhermeneutische richtingen [zie Elffers 1982 en Hulshof a.w., met name op pp. 23-25, en aan het onderzoeksmodel van Simone 1975; zie hierover Klifman 1983, hoofdstuk 1, Noordegraaf 1985, pp. 6-7, Hulshof a.w., pp. 37-41, en Schaars 1988, p. 67, en (wederom) Noordegraaf 1988, pp. 583-584].

Onder de externhermeneutische lijn (a) mag binnen de taalkundige historiografie de studie en interpretatie van de oudere taalkundige beschouwingen worden verstaan waarbij met sociaal-economische, culturele en politieke omstandigheden rekening gehouden wordt. In deze opvatting mogen wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke vraagstellingen ten aanzien van het te duiden werk aan de orde komen.

De internhermeneutische lijn (b) wordt gekenmerkt door een streng op wetenschap gerichte vraagstelling waardoor andere kwesties die buiten-wetenschappelijke invloeden op het te duiden werk betreffen, niet worden aangesneden.

Met de termen 'intern' en 'extern' zijn in wezen het engere en bredere onderzoeksterrein aangeduid. Bij het 'externhermeneutisch' onderzoek overschrijdt de onderzoeker de grens van het internwetenschappelijke onderzoeksterrein.

Ik meen dat de achterliggende wetenschapsopvatting bij de externhermeneutische lijn een filologische is (a) en bij de 'interne' een kritisch-hermeneutische (b) [vgl. Hulshof a.w., p. 24] . 'Kritisch' geeft aan dat bij het onderzoek naar het historische taalkundige werk vraagstellingen ten aanzien van het werk worden weggelaten die niet relevant zijn voor de strikt internwetenschappelijke duiding.

(A) Ik ga nu nader in op de filologische richting [vgl. Noordegraaf 1988, pp. 582, 585]. Letterlijk betekent filologie: 'liefde tot wetenschap', maar daarnaast kennen wij de gestipuleerde betekenis van filologie als een tekstwetenschap die er naar streeft een document van meestal cultuur-historische waarde, te ontsluiten, toegankelijk te maken, en te interpreteren, principieel vanuit zijn historische context, maar wel op zo'n wijze dat de moderne lezer vanuit zijn termen- en begrippenapparaat toegang tot de interpretatie kan krijgen [zie Dibbets 1990]. Over het algemeen zijn vooral teksten met een letterkundige waarde voorwerp van filologische studie, maar het onderzoek kan ook op andersoortige teksten betrekking hebben, bijvoorbeeld op een taalkundige document, zoals hier het geval is. 'Filologische taalkundige historiografie' is nu de benaming waarmee ik de zuiver wetenschappelijke benadering van de historiografie van de taalkunde bedoel die zich voor een juiste duiding ook op het 'externe' wetenschappelijke terrein begeeft. De filologisch werkende taalkundige historiograaf zal zich bij zijn of haar onderzoek niet laten leiden door de vraag of de gegevens die naar voren worden gebracht relevant zullen zijn voor de huidige linguïstiek.

Het is zeer wel mogelijk dat bepaalde inzichten of onderzoeksgegevens die de filologische historiografie overdraagt, toch van belang worden geacht voor de moderne linguïstiek [zie bijv. Hulshof a.w., pp.19-23]. Het historische taalkundige werk wordt immers geduid en daarbij wordt ook aan inhoudelijke aspecten aandacht geschonken. Wellicht kan het oude taalkundige werk onvermoed nog interessante gezichtspunten bieden voor moderne linguïsten. Bovendien zullen op basis van zorgvuldige filologische interpretatie van diverse werken lijnen van ontwikkeling binnen de taalkunde kunnen worden aangegeven die aandacht kunnen krijgen in de moderne linguïstiek.

Ik spreek in dit verband van een 'latente relevantie'. Als inzichten van deze historiografie van de linguïstiek in hedendaagse linguïstische werken ter sprake mochten komen of anderszins van belang zouden zijn, krijgen deze 'manifeste relevantie'. Ook kunnen bepaalde geduide gegevens die voor hedendaagse linguïsten wellicht irrelevant blijven, 'manifest relevant' worden voor niet-wetenschappelijke kringen. Het oude taalkundige werk bezit immers een zekere cultuur-historische waarde.

Noordegraaf wees er terecht op dat de filologische historiografie van belang kan zijn voor de historische taalstudie [Noordegraaf 1988, p.582].

(B) De kritische historiografie richt zich met name op het duiden van theoretische, methodische en andere wetenschappelijke aspecten van het werk. Binnen dit onderzoek zal de gehanteerde 'theorie' of de gevolgde methode en de analyse van taalfeiten bestudeerd worden teneinde inzicht te verkrijgen in de probleemstellende en -oplossende 'theorie' van de 'oude taalkundige'. Vervolgens zal in dit onderzoek deze 'theorie' gerelateerd worden aan andere theorieën, opdat er een beeld gevormd kan worden van de ontwikkeling van de wijze waarop de linguïstiek in de loop der tijden haar problemen gesteld en opgelost heeft. Bij deze opvatting speelt een zekere relevantie- en nuttigheidsgedachte bij de selectie van de te bestuderen aspecten van het 'oude werk' een duidelijke rol [vgl. Schaars a.w., p.67, waar uiteengezet wordt waarom de auteur zich in zijn onderzoek naar Moonens *Spraekkunst* [1706] tot grammaticale vragen beperkt].

Overigens merk ik op dat binnen een 'intern' onderzoek ook aandacht aan bibliografische kwesties geschonken moet worden, indien er nog geen inzicht bestaat in mogelijke tekstvarianten en andere vragen inzake de identiteit van de te bestuderen tekst.

Mijn studie, vanuit filologisch standpunt ondernomen, voorziet zoals ik hierboven al heb geïndiceerd, onder meer in een bespreking van Montanus' wetenschappelijke methode, zijn probleemstelling en afbakening, zijn selectiecriteria van taalfeiten, waarbij volop aandacht is geschonken aan Montanus' feitelijke analyses. Hierdoor kunnen wij inzicht verwerven in de consistentie van zijn methodische toepassing en in zijn cognitieve handelen. Bij de duiding van Montanus' aanpak heb ik aandacht geschonken aan diens (Aristotelische) materieopvatting, zijn articulatorische benadering van gesproken taal. Bovendien heb ik rationalistische, empirische, logische, humanistische en platonische tendensen aangewezen en toegelicht. Omdat deze tendensen op een ingewikkelde manier samenhangen in zijn wetenschapsopvatting, noem ik Montanus' aanpak en uitwerking geen 'theorie', maar een theoretisch complex.

Evengoed heb ik aandacht besteed aan vragen omtrent Montanus' waardering voor zijn moedertaal, zijn religieuze idealen, en aan andere factoren die van invloed op zijn taalkundig denken en handelen kunnen zijn geweest. In beginsel verkrijg ik hierdoor een grotere verklarende potentie met betrekking tot de duiding van zijn taalkundige werk dan wanneer ik alleen kritisch op wetenschap gerichte kwesties aan de orde wil stellen. Ik geef hiervan een voorbeeld: in Montanus' boek vindt er naar mate het werk vordert een subtiele verschuiving plaats in de selectiecriteria van de te bespreken klankcomplexen. In hoofdstuk vijf verklaar ik deze verschuiving door te wijzen op de invloed van Montanus' religieuze opvattingen op zijn wetenschappelijke werk.

De kritische richting is zeer wel in staat om een transmissie te geven van de gehanteerde theorie en uitwerking in een gedateerde wetenschappelijke taalkundige studie, maar de filologische richting is eveneens daartoe in staat en kan zelfs een breder onderbouwde visie op het werk naar voren brengen. Ik erken overigens dat uit mijn onderzoek ook gegevens naar voren zijn gekomen die niet relevant zijn voor de duiding van het theoretisch complex in *Spreeckonst*, zoals de tracering van de dichter van het Latijnse lofdicht dat opgenomen is in *Spreeckonst*. Dit gegeven is echter wel van belang voor de duiding van het werk in zijn diverse aspecten.

Bij het interpretatiemodel van Simone [1975] richt de onderzoekster zich in eerste instantie op de taaltheorie van het oude taalkundige werk. Men kan zich afvragen van welke (geleende, aangepaste, nieuwe enz.) taaltheorie een 'oude taalkundige' is uitgegaan ('theorie'), hoe hij dit in een model uitwerkte, in hoeverre hij zijn model bepalend liet zijn voor zijn interpretaties ('cognitieve handelingen') en hoe de selectie of relevantie van de feiten ('evidenties') bepaald werd [zie Klifman a.w.]. De 'theorie', 'cognitieve handelingen' en 'evidenties' zullen in de verscheidene historische werken mogelijk verschillend zijn, vandaar dat deze de 'variabelen' worden genoemd. Simone richt zich in haar onderzoek op deze variabelen, maar zij wil in haar modelmatige aanpak waarborgen invlechten voor een juiste historische duiding door zich rekenschap te geven van de wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke context. Zij koppelt aldus de op theorie toegespitste kritische historiografie aan de 'brede historische duiding', waardoor vanuit haar model ook niet strikt wetenschappelijke verklaringen kunnen worden gegeven voor bepaalde kwesties. Simones model is daarmee eclectisch van karakter.

Simone is in de duiding van de theoretische aspecten van het oude werk geïnteresseerd die in een brede historische context worden bestudeerd. Ik ben vanuit een filologisch standpunt geïnteresseerd in het duiden van zo mogelijk alle aspecten van de publikatie van *Spreeckonst*, dus ook van theoretische kwesties, methodische en wat dies meer zij. Maar de duiding van het titelblad, de auteurskwestie van een lofdicht en dergelijke krijgen eveneens aandacht.

Omdat er reeds over Montanus gepubliceerd is [zie hoofdstuk acht], heb ik mij een aantal beperkingen kunnen veroorloven, of moeten opleggen. Ook dwong mijn onderzoeksopzet mij tot bepaalde keuzes.

Wat de anatomische uiteenzettingen van Montanus betreft, heb ik mij bepaald, gezien Verschuur 1924, tot het geven van aanvullend bronnenmateriaal. Overigens ben ik inhoudelijk niet ingegaan op Montanus' anatomische beschouwing van de keel, neus en mond.

De bespreking van buitenlandse zeventiende-eeuwse fonetische geschriften gaat niet verder dan een vergelijking van *Spreeckonst* met Holders *Elements of Speech* [1669], gelet op de Montanusliteratuur die in dergelijke besprekingen reeds voorziet [Van der Hoeven 1896, Vos 1962 en Wirth 1980].

Bij de interpretatie van de spraakklankbeschrijving in *Spreeckonst* heb ik mij hoofdzakelijk tot het geven van een overzicht van bestaande interpretaties beperkt. Aan dit aspect van het Montanusonderzoek is immers het meeste aandacht besteed [Verschuur a.w., Vos a.w. en vooral Wirth a.w.].

In een volledige terminografie van *Spreeckonst* is hier vanwege de omvang van Montanus' termenapparaat nog niet voorzien, al zijn de ter sprake gebrachte Montaanse termen alle expliciet verklaard, of impliciet duidelijk gemaakt door een modern equivalent.

Het is niet meer nodig na de genoemde studies van Verschuur en Vos om een soort citerende of parafraserende globale inhoudsbespreking van *Spreeckonst* te presenteren. Ik besteed daarom in mijn onderzoek vooral aandacht aan het systematische aspect van Montanus' beschrijvingen.

Deze studie valt in twee delen uiteen. De hoofdlijnen van mijn onderzoek voor deel één worden door een reeks van vraagstellingen bepaald: wie was de auteur, hoe is hij opgeleid, welke vorm heeft zijn werk en hoe is het geconcipieerd, wat beoogde hij precies, wie wilde hij met zijn werk bereiken en hoe moeten wij zijn wetenschappelijke aanpak precies begrijpen? Ik vraag mij ook af of 'Spreeckonst' inderdaad een klankleer is waarin de betekenis buiten beschouwing blijft, zoals Montanus zelf claimde. En uiteraard ga ik in op Montanus' welhaast beruchte terminologie, waarbij ik ook let op zijn beweegredenen om juist in het Nederlands te schrijven. Omdat dit deel met een bespreking van de geschiedenis van het gepubliceerde boek beëindigd wordt, heeft het in vergelijking met het tweede deel een filologisch-beschouwend karakter.

Deel twee is gewijd aan Montanus' concrete klankleertechnische beschouwingen, die ik vanuit een modern referentiekader analyseer. Een historisch gerichte studie vraagt om een zorgvuldige interpretatie van de oude terminologie en om analyses van het werk. Het is daarom zaak zich rekenschap te geven van de methode van interpreteren. Hoofdstuk negen, waarmee deel twee opent, is als een verantwoording van mijn formele interpretaties bedoeld. Dáár zal ik uitvoerig ingaan op de relatie dichotomie en binaire oppositie, waarna ik mijn referentiekader nader zal toelichten. Het doel van de analyse - namelijk het doorgronden en begrijpelijk maken van de 'Spreeckonstige' inhoud van Montanus' werk - en de strengheid, c.q. de tolerantie van het toepassen van 'mijn' moderne termenapparaat zijn ook aangegeven.

Ik heb mij in mijn studie van Montanus' analyses van gesproken taal vooral gericht op het doorgronden van zijn systeem van analyses en beschrijven. Vele Montaanse analyses zijn in detail besproken, maar voor de duiding van Montanus' systeem bleek een bespreking van de 'Onderscheiding' van de grotere klankgehelen niet meer zinvol: ik laat in hoofdstuk dertien zien dat de beschrijving van grotere klankgehelen voorspelbaar is en zelfs een kwestie wordt van het herhaald toepassen van eenzelfde analyseprogramma.

De twee delen staan niet geheel los van elkaar. Het zal mogelijk blijken te zijn in sectie twee van hoofdstuk twaalf de tot dan toe in detail geanalyseerde en formeel gerepresenteerde onderdelen van Montanus' onderzoekprogramma met elkaar in verbinding te brengen. De hoofdopzet van Montanus' onderzoek, toegelicht in hoofdstuk vier, zal in hoofdstuk twaalf aan de hand van Montanus' concrete analyses kunnen worden geïllustreerd.

In de afgelopen jaren verschenen er diverse Montanuspublikaties van mijn hand [Hulsker 1985, 1986, 1987-a, 1987-b, 1988-a, 1988-b, 1988-c]. Dit boek mag niet als een compilatie van deze voorstudies beschouwd worden. Ik heb een volledig nieuw opgezet boek geschreven waarbij ik wat een aantal belangrijke punten betreft, kon terugvallen op de genoemde studies. Wie mijn publikaties volgde, zal merken dat mijn gepubliceerde teksten zijn herschreven en op details verbeterd teneinde te kunnen worden opgenomen in een groter verband. Alleen Hulsker 1988-b is als een zelfstandig hoofdstuk (vijf) opgenomen*.

In de bijlage van deel I zijn van de belangrijkste personen die ter sprake komen in mijn tekst, (voor zover mij bekend) het geboorte- en sterfjaar vermeld. In de noten zal ik waar dit nodig is, wel beknopte biografische informatie ter plaatse verwerken.

Verder wil ik er nog op wijzen dat ik Montanus' termen buiten een citaat steeds tussen enkele haakjes heb vermeld. Soms heb ik termen die bijv. in verschillende spellingvarianten voorkomen, enigszins genormaliseerd. Om leesproblemen e.d. te voorkomen heb ik mij gepermitteerd om Montaanse termen in samenstellingen met een modern woord op te nemen. Ik markeer in zo'n geval de gehele samenstelling met haakjes [bijv. 'Snapstaegvocaal' i.p.v. 'Snapstaech/staeg'-vocaal]. Ik verwijs naar de *Spreeckonst-Inleiding* met (bijv.) *Inleiding* p.12). Als ik naar de *Spreeckonst*-tekst verwijs, vermeld ik alleen het paginanummer, bijv.: [p.12]. Indien ik over meerdere boeken spreek, houd ik daarmee in mijn referentie rekening, bijv. *Spreeckonst* p.12.

***

---

*In hoofdstuk vier heb ik gebruik gemaakt van Hulsker 1987-a. Hoofdstuk vijf bestaat min of meer uit de tekst van Hulsker 1988-b. In hoofdstuk zes heb ik Hulsker 1986 verwerkt en in hoofdstuk zeven Hulsker 1988-a. In hoofdstuk acht is Hulsker 1988-c opgenomen. In hoofdstuk negen heb ik enkele gegevens uit Hulsker 1985 verwerkt. Hoofdstuk elf steunt op ook Hulsker 1985. Voor een gedeelte steunt hoofdstuk twaalf op Hulsker 1987-b.

Deel I

Hoofdstuk 1
Petrus Montanus; een schets van zijn vorming en kerkelijke loopbaan

1.0 Inleiding

In 1635 verscheen na jaren van voorbereiding de enige bekende publikatie van dominee Petrus Montanus [Delft 1594/95 - Nieuwenhoorn aug. 1638] bij de Delftse drukker en boekverkoper Jan Pieterszn. Waalpot onder de titel: *Bericht van een niewe konst, genaemt De Spreeckonst: ontdect ende beschreeven door Petrus Montanus van Delft, Bedienaer van Goots Woort inden Niewen Hoorn.*

Dit boek, dat meestal kortheidshalve 'De Spreeckonst' of 'Spreeckonst' wordt genoemd, is een unieke wetenschappelijke verhandeling op het terrein van de klankleer. En er zijn maar weinig oude taalkundige boeken die in de twintigste-eeuwse geschiedschrijving van de taalkunde zo geprezen zijn als deze op alle talen en dialecten toepasbare fonetica van Petrus Montanus [zie bijv. de studies van Verschuur 1924 en Wirth 1980].

Deze monografie zal worden gewijd aan Montanus' bijzondere boek. In dit hoofdstuk ga ik evenwel nog niet op de inhoud van het werk in. Eerst vraag ik hier aandacht voor de auteur. Het kan namelijk heel belangrijk zijn voor een historisch gerichte interpretatie van een taalkundige verhandeling om iets van de auteur te weten. Om 's mans wetenschappelijke denkbeelden in een verantwoord historisch perspectief te beoordelen kan men niet om de vraag heen in welk intellectueel milieu Montanus verkeerde. Indien wij geïnformeerd zouden zijn over bijvoorbeeld Montanus' correspondentie (als die bestaat), of over gegevens beschikken met betrekking tot zijn bibliotheek, kunnen wij een meer genuanceerde interpretatie van zijn wetenschappelijke werk geven dan in het geval dat wij ons uitsluitend op de *Spreeckonst*-tekst moeten baseren. Hiermee wil niet gezegd zijn dat Montanus' tekst dan niet het uitgangspunt blijft voor een interpretatie van het werk. Maar voor een wetenschappelijke historische duiding van zijn werk zouden aanvullende gegevens over Montanus' leven van belang kunnen zijn.

Ik beoog in de volgende paragrafen een beeld te schetsen van het leven van Montanus, waarbij ik ook enige aandacht schenk aan de achtergronden en de inhoud (voor zover na te gaan) van zijn intellectuele vorming. Dit hoofdstuk is als volgt uitgewerkt:

1.1	In deze paragraaf geef ik een samenvatting van wat in de *Spreeckonst*-literatuur (vooral dank zij Verschuur 1924) over Montanus bekend is.
1.2	Hoe onze zeventiende-eeuwer eigenlijk heette en waar hij vandaan kwam, bespreek ik in par. 1.2.
1.3	Hier doe ik verslag van mijn onderzoek naar Montanus' schoolloopbaan.
1.4	Zijn opleiding aan de 'Leidsche Hoogeschool' te Leiden tot predikant is voor mij een belangrijke aanleiding om nader in te gaan op de vraag wat wij ons moeten voorstellen bij Montanus' universitaire vorming.
1.5	Of Montanus al afgestudeerd was toen hij als dominee beroepen werd in Nieuwenhoorn, is niet zeker, maar ik stel deze kwestie wel aan de orde.
1.6	Montanus' huwelijk komt nu ter sprake.
1.7	Zijn kerkelijke loopbaan in de 'Classis' van Brielle zal vervolgens besproken worden.

1. 8 Het blijkt mogelijk iets meer te weten te komen over het intellectuele milieu waarin Montanus in de 'Classis' van Brielle moet hebben verkeerd.

1. 9 Ofschoon we weinig weten over de burger Montanus, maak ik hier melding van een enkel biografisch feit. Over zijn sterfdag, ook een biografisch feit, zal ik eveneens in deze par. berichten.

1. 10 Alles overziende, blijken wij, het heropende biografische onderzoek ten spijt, slechts gebrekkig geïnformeerd te zijn over het leven van Petrus Montanus.

1. 1 Stand van zaken tot nu toe

Verschuur [1924, p. 4] besteedde enige aandacht aan enkele biografische gegevens, wat in een beknopte opsomming van schaarse feiten heeft geresulteerd.

Zo heeft Verschuur vermeld, dat Petrus Montanus een gelatiniseerde naam was voor *Pieter Berch*. Deze Pieter of liever Peter Berch [zie par. 1. 2] was een geboren en getogen Delftenaar.

Het *Album Studiosorum* van de Leidse Universiteit verschafte Verschuur inlichtingen dat deze op dat moment vierentwintigjarige Delftenaar zich op 25 september 1619 als student in de theologie heeft ingeschreven.

Verder komen we via Verschuur [l. c.] te weten dat Montanus, beroepen als dominee naar het plaatsje Nie(u)wen Hoorn, van 1621 tot zijn dood in 1638 zich in dienst stelde van zijn gemeente.

Er is in de *Spreeckonst*-literatuur sinds Verschuur geen aanvullende informatie meer boven tafel gekomen.

1. 2 Peter Berch uit Delft

Inderdaad: het genoemde *Album Studiosorum* van de "Academia Lugduno Batavia" [= de Universiteit van Leiden; zie Album 1875]] vermeldt dat Petrus Montanus ingeschreven werd als student in de theologie in 1619. Echter, dit gebeurde niet zoals Verschuur zegt op 25 september [a. w., p. 4; zie de voorafgaande paragraaf], maar op 25 oktober. Montanus was toen 24 jaar. Een eenvoudige rekensom leert ons dat hij of in 1594 of in 1595 moet zijn geboren. In het Gemeentearchief van Delft, "(in)de Stat mijnder geboorte ende opvoeding", zoals Montanus zelf zegt [p. 59], bevindt zich onder meer een register van dopelingen van de Hervormde gemeente te Delft [periode 1590-1602; invoernummer 171]. De naam *Petrus* [en de door Verschuur genoemde Nederlandse variant *Pieter*; en ook *Peter*] komt herhaalde malen voor, maar omdat wij niets van zijn ouders weten en omdat vaders slechts met een patronym worden aangeduid, is er geen nadere mededeling te doen over Montanus' precieze geboortejaar en -datum.

Montanus wijst erop in een voetnoot op p. 6 van de *Inleiding*, dat in het woord *Bericht* uit de titel van zijn boek [zie par. 1. 0] de naam *Berch* is verborgen. In een uitvoerige bladvulling [p. 31] bespreekt hij bij wijze van 'Spielerei' zijn eigen naam; hij noemt zich daar steeds *Petrus Berch*, waarbij ik aanteken dat zijn voornaam ook in verbogen vorm gebruikt wordt, namelijk als *Petri* en *Petre* [l. c.]. De voornaam *Pieter* komt in *Spreeckonst* niet voor, maar *Peter* wel. Het titelblad bevat namelijk o. m. [zie par. 2. 2. 1.] een gedrapeerde wimpel waarop staat, lEtTER oP. Door de typografie wordt de lezer duidelijk op Berchs Nederlandse voornaam, Peter, geattendeerd.

In het archiefmateriaal dat nog ter sprake komt, wordt *Peter Berch* uitsluitend als *Petrus Montanus* aangeduid. Dat hij zich in de titel *Petrus Montanus van Delft* noemt, moet mijns inziens als een poging worden opgevat om niet direct te worden verward met andere auteurs die onder de indertijd relatief veelvuldig voorkomende auteursnaam Petrus Montanus publiceerden, bijv. Petrus Montanus 'van Amsterdam'.

1.3 Zijn schoolopleiding? ... een open vraag

Het is bij gebrek aan relevant archiefmateriaal met betrekking tot die periode helaas niet meer na te gaan welke school of scholen Peter Berch heeft bezocht voor hij in Leiden ging studeren.

Omdat Montanus aan de "Leidsche Hoogeschool" heeft gestudeerd, mogen wij aannemen dat hij in Delft op de Latijnse school gezeten heeft, of op het Fratershuis. Dit laatste instituut, dat in 1567 in protestantse handen was overgegaan [zie Van Klinken 1930, p. 24], had het karakter van een *Seminarium Theologicum* voor jongens die predikant wilden worden.

De opleiding van beide instellingen bestond uit vijf lesjaren. Hoe de vakkenindeling voor deze scholen er precies uitzag, weten wij niet, maar het is aannemelijk dat de leerlingen in de eerste plaats in het Latijn, en daarnaast in het Grieks onderwezen werden. Indertijd was het bovendien gewoon dat een leerling geschoold werd in 'Calligraphia', schoonschrijven, en godsdienstonderricht kreeg, terwijl retorica en logica ongetwijfeld aan de orde zijn geweest, gelet op schoolprogramma's elders [zie Kuiper 1958].

Welke boeken er werden gehanteerd, is evenmin te achterhalen. Wel is bekend dat docenten naar eigen inzichten leerboeken gebruikten, en bij wisseling van leraar werd vaak ook de boekenlijst gewijzigd [zie Kuiper a.w., p. 38]. Ons inzicht in de onderwijsleersituatie van toentertijd is niet erg groot, maar we weten wel dat men indertijd vond dat er geen duidelijke lijn in de gehanteerde methodes te ontdekken viel. Uiteindelijk zouden de 'Staeten van Hollant en West-Frieslant' in 1625 op de Latijnse Scholen orde trachten te scheppen door een zeer gedetailleerd lesprogramma voor te schrijven mede op aandringen van de 'Leidsche Hoogeschool' en de Synode [zie voor tekstuitgave, Kuiper 1958, pp. 5-25; zie ook Rademaker 1988].

Montanus refereert overigens in zijn openingsbrief van *Spreeckonst* juist aan deze 'Schoolordre' en hij hoopt dat er nog een zal volgen voor de 'Duitse Scholen', die volgens hem op een zeer laag peil stonden. Hij laat zich helaas niet uit over zijn eigen (Latijnse) schoolervaringen.

Montanus was 24 jaar toen hij zich in Leiden voor de studie theologie aan de 'Leidsche Hoogeschool' inschreef. Dit houdt in dat er witte plekken in Montanus' biografische schets ontstaan, omdat wij niet weten wat hij heeft gedaan toen hij zijn school doorlopen had, laten wij aannemen, als vijftienjarige. Het is enigszins speculatief te veronderstellen dat hij op relatief latere leeftijd door een beurstoekenning in staat werd gesteld alsnog een opleiding te volgen. Alhoewel, dit laatste is niet geheel uit te sluiten, omdat in de periode rond 1610 in Delft loterijacties werden gehouden om beurzen te creëren voor jongens die predikant wilden worden; er was grote behoefte aan predikanten indertijd [zie Klinken 1930]. En studenten theologie waren vaak jongens uit de lagere standen [zie Kuiper 1958, p. 37, zie echter Groenhuis 1977, hoofdstuk 5, met name p. 161, voor een genuanceerder beeld].

Uit Montanus' testament, dat nog aan de orde zal komen, kunnen we opmaken dat Montanus tamelijk welvarend geweest moet zijn. Dit testament stamt evenwel uit 1623 en deelt niets mee over zijn afkomst. Mogelijk is hij toch een bursaal geweest, misschien ook niet. Ik wil in ieder geval de mogelijkheid niet uitsluiten dat Montanus, voordat hij de eigenlijke theologieopleiding aan de 'Leidsche Hoogeschool' ging volgen, eerst het Leidse *Seminarium Theologicum*, een soort propedeuse-opleiding voor bursalen, heeft bezocht. Dit college werd overigens het 'Staten Collegie' genoemd, omdat de 'Staten van Holland en West-Friesland' het hadden opgericht. Montanus spreekt in ieder geval in zijn openingsbrief over dit "*groot* Collegie *of Gezelschap van die inde Goddelijke leer worden opgevoet*". Archiefonderzoek leidde jammer genoeg niet tot nieuwe informatie door het ontbreken van relevant materiaal over Montanus' mogelijke leerperiode daar.

1.4 Zijn vorming in Leiden

In 1619 ging Montanus, zoals gezegd is [par. 1.1], theologie studeren te Leiden, in die dagen voor de Nederlanden en ver daarbuiten een bekend scholingsinstituut, of zoals Montanus zelf zegt in zijn openingsbrief, "een beroemde hooge School".

Een universitaire opleiding ... In Montanus' tijd moet men de 'Leidsche Hoogeschool' vooral beoordelen als een onderwijsinstituut, en niet, zoals dat nu het geval is, als een instelling waar wetenschappelijk onderzoek werd verricht èn hoger onderwijs werd genoten [zie Van Berkel, 1981, p. 111]. Daar komt bij, dat studenten van een jaar of vijftien geen uitzondering waren. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een didactische aanpak prevaleerde boven eigen kritisch onderzoek. De te doceren stof werd in de eerste plaats op methodische (dat wilde toen zeggen, op doordacht geordende wijze) in handboeken aangeboden [vgl. (Van) Berkel 1981, pp. 107-130].

Er bestond van de kant van de opleiders ontevredenheid over het peil van de (veelal zeer jonge) studenten die hun vooropleiding te vroeg beëindigden [zie Kuiper 1958, pp. 36-37; zie ook publikatie van een brief aan de Senaat der Universiteit aan de Staten van Holland, a. w., pp. 47-51].

In het jaar dat Montanus zijn studie aanpakte, werden Ant. Walaeus en A. Thysius collega van Polyander a Kerchoven, die reeds vanaf 1611 theologie doceerde [zie voor registratie van hoogleraren, *Album 1975. De opleiding werd door de hoogleraren eensgezind opgezet; zij werkten gezamenlijk aan de Synopsis purioris theologiae* [Leiden, 1625; zie Walaeus 1625]. Montanus heeft kennelijk met vrucht het (op dat moment sterk anti-remonstrants getinte) theologie-onderwijs gevolgd, want hij legde zijn kerkelijk examen, waarover ik in par. 1.5 bericht, op uitmuntende wijze af.

Uit het vervolg van mijn studie zal blijken dat Montanus een opvatting over het gebruik van de dichotomistiek [= bij het schrijven van een tekst steeds tweedelingen toepassen] met Walaeus deelt. Hier kan in ieder geval al aangetekend worden dat Montanus Walaeus in de relatie student - professor gekend heeft.

Vanaf de beginjaren van de theologieopleiding heeft men geijverd voor een degelijke vorming van aankomende predikanten. Het valt daarbij op, dat de studie van de zogenoemde Oosterse talen, waarmee het Hebreeuws en de daaraan verwante talen worden bedoeld, enthousiast gepropageerd werd. Desalniettemin zag een Vulcanius naar aanleiding van voorstellen van Saravia in 1586 zich genoodzaakt een beschouwing te wijden aan de slechte onderwijssituatie m.b.t. het Hebreeuws. Het was moeilijk goede, vakbekwame docenten te vinden, terwijl toch het talenonderwijs voor theologen erg belangrijk werd gevonden. Ik citeer het begin van zijn tekst [Molhuyzen 1913, deel I, p.124],

> Also een van de voirneemste redenen ende oirsaecken der stichtynge deser universityet [sic] is geweest het studium Theologicum, opdat uyt deselvige bequaeme leeraers ende dienaers der kercken souden mogen genomen werden; So ist nochtans, dat tselve studium Theologicum geen sonderling voortganck hebben en kan, zonder wetenschap der spraecken.
> [Zie ook Eekhof 1921, p.33]

In Montanus' studietijd schreef Erpenius een brief aan de curatoren van de universiteit (1620) waarin hij (zoveel jaren na Vulcanius) op zijn beurt o.m. de noodzaak van de studie van Oosterse talen aangaf [zie Eekhof 1921, p.33; Molhuyzen 1913, deel II, p.181]. Dit roept vragen op over de kwaliteit van het onderwijs in het Hebreeuws. En ik vraag mij vooral af, of Montanus met de Hebreeuwse taal bekend is geweest.

Montanus moet hoe dan ook op zijn minst met de beginselen van het Hebreeuws op de hoogte zijn geweest. Op p.29 van het tweede boek van *Spreeckonst* schrijft hij, "Die inde Hebreeuse Tael ervaren zijn, weten datmen inde zelve aenmerct een *Sceva Mobile*, 'twelc voor bekent gestelt wort, noch vocael te zijn, noch consonant, [enz.]". Op p.159 komt een articulatie van een diepe keelklank uit het Hebreeuws ter sprake. Dit neemt overigens niet weg dat het Hebreeuws in *Spreeckonst* een marginale plaats inneemt.*

Een student in de theologie zou ook grondig gevormd moeten worden in de logica, of de toegepaste logica, de dialectiek. Dibon schreef over dit vak [1954, p.50],

> La logique est la discipline de base de la propédeutique, l'instrument de tout science lequel doivent se familiser les futurs théologiens, médicins et juristes. Le De usu logicae est un thème particulièrement cher aux théologiens et que ne manquent pas de développer en mainte occasion.

"C'est la dialectique, conçue à la manière de Pierre de la Ramée qui occupe le premier plan", schreef Sassen terecht [1941, p.44]. Met andere woorden, in de beginjaren van de 'Leidsche Hoogeschool' was het logica-onderwijs Ramistisch van opzet. In het eerste leerplan voor de logica, opgezet door Feugueraneus, kreeg logica een propedeutisch karakter, waarbij men zich niet tot Aristotelische logica alleen zou moeten beperken [zie Dibon a.w., p.10]. Maar in 1582 werd op verzoek van studenten voorgeschreven dat juist teksten van Aristoteles zouden worden gebruikt [Molhuyzen 1913, deel I, p. 103; zie ook Dibon a. w., pp. 13-14]. Al betekende dit besluit niet dat andere dan Aristotelische teksten moesten worden uitgesloten [Sassen a. w., pp. 14-15], de Ramistische logica verloor aan invloed en na de eeuwwisseling bloeide de Aristotelische logica op [(Van) Berkel 1981, p. 116].

---

* Verschuur [a.w., p.13] veronderstelt in zijn bronnenstudie dat Montanus *Grammaticae hebraeae* [Plantijn 1585] van Petrus Martinius [1530-1594] kan hebben gebruikt [men zie ook a.w., pp.14-17].

Op het moment echter dat Montanus ging studeren, is de onderwijssituatie wat logica betreft niet erg gunstig. Als gevolg van de twisten tussen Remonstranten en Contra-remonstranten en de politieke tegenstellingen waarin deze twisten een rol gingen spelen [zie Romein en Verschoor 1979, pp. 241-246], werden verschillende hoogleraren ontslagen of geschorst [Sassen 1941, pp. 1-45, met name p. 41] en er ontstond een situatie dat er slechts één hoogleraar in de logica was, t. w. Bredius. Dibon zegt over deze zwarte periode uit de geschiedenis van de Leidse Universiteit vooral met betrekking tot het vak logica, "L'enseignement des arts se trouvait presque entièrement paralysé par les mesures d'épuration" [a. w., p. 90]. De uit Delft afkomstige filosoof Frank Burgersdijck (1590-1647), die op dat moment aan een theologische academie te Saumur in Frankrijk verbonden was, werd in dat jaar [1619] aangetrokken maar eerst in 1620 doceerde hij in de redeneer- en zedekunde en in 1621 ook in de natuurkunde.

We mogen aannemen, dat Montanus deze zeer invloedrijke Burgersdijck wel zal hebben gekend. We moeten wel bedenken dat Burgersdijck is gaan publiceren toen Montanus zijn studie al had beëindigd [eerste mij bekende publikatie is *Idea philosophiae naturalis* [Leiden, 1622 (1627, 1635, 1640, 1645, 1652 (Nederlandse vert. 1648 en 1657); zijn *Institutionum Logicarum Libri Duo*, dat is geschreven uit onvrede met bestaande logicahandboeken die dus nog door de student Montanus zullen zijn gebruikt, verscheen pas in 1626].

Uit *Spreeckonst* blijkt zonneklaar dat Montanus, ondanks minder gunstige omstandigheden, zeer gedegen in de traditionele logica van Aristotelische signatuur is geschoold. Vos [1962, (o. m.) pp. 16-24] wees erop dat Montanus in zijn *Spreeckonst* logische termen gebruikt die in verschillende logicahandboeken terug te vinden zijn, en hij refereerde o. a. naar Alstedius' *Encyclopaedia* [Herborn 1630], een herdruk van *Cursus philosophici encyclopaedia* [Herborn 1620]. Montanus grijpt wat zijn logische opvattingen en ook wat zijn materie-opvatting betreft, in ieder geval ook aanwijsbaar terug op de Nederlandstalige dialectica van Stevin, *Dialectike ofte Bewijsconst* [Leiden 1585, herdruk Rotterdam 1621], zoals ik in deze studie nog zal aantonen.

Dat Montanus al in zijn studietijd met Stevins dialectica vertrouwd geraakt zou kunnen zijn, is niet onaannemelijk. In 1585 was er grote behoefte aan Aristotelische leerstof in de vorm van eenvoudige leerboeken [Sassen 1941, p. 10]. Zowel *Ruygh-bewerp vande redenkaveling, ófte Nederduytsche dialectike* [Leiden, 1585] en *Kort Begrip des redenkavelings* [Leiden 1585, 1614] van de Amsterdamse 'Kamer in Liefd' Bloeyende' als *Dialectike* [eveneens bij Plantijn te Leiden uitgegeven] speelden een belangrijke rol in het logicaonderwijs [Sassen 1959, p. 124]. Voor Montanus' logicavorming geldt in ieder geval dat *Dialectike* een voorname rol heeft gespeeld [zie voor een bespreking van de logica van *Dialectike*, Dijksterhuis 1943, pp. 287-297]. In dit boek wordt, en dit is niet helemaal onbelangrijk, bij de behandeling van het syllogisme ook aandacht besteed aan het zelf vinden van een bewijs bij een reeds getrokken conclusie [tweede boek, propositie drie].

Uit *Spreeckonst* blijkt dat Montanus zich niet heeft los kunnen of willen maken van de schoolse syllogistische logica. Terwijl andere vooraanstaande (zeer verschillende) wetenschappers als Sir Francis Bacon en Descartes in hun onderzoek schoolse logica juist wilden vermijden ten gunste van een nieuwe inductieve theorie of de (deductieve) wiskunde, vertrouwt Montanus toch nog in zekere mate op het logisch classificeren en ordenen van gegevens en op het syllogisme. Want, naast vele, soms spitsvondige classificaties [bijv. *Inleiding* p.24, 25] treffen we op diverse plaatsen in *Spreeckonst* syllogismen aan die in de argumentatie van Montanus een belangrijke rol spelen [bijv. *Spreeckonst* p.29, pp.44-45, p.46]. Ook analogieredeneringen spelen soms een belangrijke rol [bijv. p.59]. Het is er mij niet om te doen deze hier inhoudelijk en redeneertechnisch toe te lichten, maar ik wil nu benadrukken dat de invloed van de logica op *Spreeckonst* evident is.

Wij mogen aannemen dat Montanus zelfs graag de logica heeft beoefend, althans hij prijst zijn boek o.m. speciaal voor logici aan:

> Die in't geene men *Logica* en *Dialectica* heet, vermaec scheppen, zullen niet zonder vrucht deeze konst doorgronden, aengezien zy daer in zelsaeme Voorbeelden van beschrijvingen, ordens, verdeelingen, en onderscheidingen zullen vinden. Want ic tot zulx wel zoo veel arbeit heb aengewent, als om de zaeken zelfs [d.i. zelf] te ontdecken [*Inleiding*, p.12(**3)]

Met betrekking tot Montanus' voorliefde om logische indelingen te maken schreef Verschuur [1924, p.30]:

> Jammer genoeg, heeft Montanus niet scherp onderscheiden tusschen een redekunstige en een wetenschappelijke verhandeling, zooals overtuigend blijkt uit zijn voorliefde voor de "Tweespreiding (Dichotomia)", uit welke, "alsse nae behooren geschiet, de volmaectste verhandeling ontstaet". Met zijn indeelingen bevindt hij zich geheel op het gebied der oude stijlleer en rhetorica die hij *bij zijn theologische studieën* zeker mede beoefend had. Hoe ver hij daardoor kon afdwalen van den weg der wetenschap door waarneming, blijkt het best uit deze woorden, "jae yder kan daer uit (nl. soorten) nae zijn behaegen in meenigerlei vervolch byzondere soorten maeken .
> [Verschuur noemt de term *dialectica* niet, maar uit dit citaat blijkt dat hij ook doelt op de dialectica, want binnen dit vak van toegepaste logica hield men zich onder meer bezig met indelingen van soorten en ondersoorten, J.H.]

Verschuur legde, net als ik hier doe, een relatie tussen Montanus' intellectuele vorming en zijn latere toepassing van classificaties [zie cursivering citaat]. Wat de strekking van het citaat betreft, moet ik zeggen dat Verschuur gelijk had. Wij mogen echter niet uit het oog verliezen dat het voor Montanus een vanzelfsprekende zaak was dat de logica "l'instrument de (...) science" was, om de reeds geciteerde woorden van Dibon te gebruiken. Voor Montanus was een logisch opgebouwde verhandeling een wetenschappelijke verhandeling. In zijn tijd was logica voor theologen een volstrekt gerespecteerde en zelfs normale manier om het denken te structureren, logica vormde de basis van een deugdelijke wetenschappelijke redenering.

Voor anatomisch onderzoek heeft Montanus zeker belangstelling gehad. In 'boec' één van *Spreeckonst* gaat hij op zeer gedegen wijze nader in op de bouw van de spreekorganen. Zijn belangstelling voor anatomie is waarschijnlijk tijdens zijn studietijd al gewekt. Het is genoegzaam bekend dat anatomische lessen in brede kring onder Leidse studenten populair waren en veelvuldig bezocht werden. Dit geldt ook voor theologiestudenten; het was in die tijd niet ongewoon dat predikanten enige bekendheid hadden met medische praktijken of zelfs onderlegd waren in medicijnen en/of anatomie [zie ter oriëntatie een publikatie over de theoloog Voetius: Lieburg 1989]. Uit hoofdstuk acht zal nog blijken dat Montanus in Morhof 1688 geprezen wordt voor o.m. zijn anatomische uiteenzettingen [zie voor mogelijk door Montanus geraadpleegde naslagwerken Verschuur a.w., pp.47-49].

Montanus, zo blijkt op vele plaatsen in *Spreeckonst*, is door de wol geverfd wat retorica betreft. Dit blijkt uit een retorisch gedicht *Van't Oppereinde der uiterlijke werken Goots, en byzonderlijc der Spraec*, dat aan de *Spreeckonst* voorafgaat. Verder valt op, dat hij zijn verdedigingen strijdbaar met een doordachte 'argumentatio' opzet [zie bijv. pp.44-46]. Montanus' retorische vaardigheid is als een resultaat van zijn scholing te beschouwen.

Ten slotte, het is aangetoond dat de studenten van de Leidse Universiteit in de periode 1601-1625, waarbinnen Montanus' studietijd valt, uit weliswaar niet alle, maar wel uit vele windstreken van Nederland kwamen [Holland, Utrecht, Zeeland, Gelderland, Friesland, Overijsel, Groningen] en uit diverse landen afkomstig waren [o.a. uit Duitsland, Frankrijk, Engeland, Denemarken, Polen, Schotland, Zwitserland; zie Colenbrander 1925, pp.294-292].

In het academisch milieu was met name het Latijn de voertaal, maar het is evengoed onwaarschijnlijk dat een student zich uitsluitend in situaties bevond waarin alleen Latijn (of Grieks) werd gesproken. Montanus getuigt er in zijn *Spreeckonst* van diverse Nederlandse dialecten te hebben beluisterd, terwijl wij uit de gegevens over de rest van zijn leven niet bepaald de conclusie kunnen trekken dat hij veel reizen heeft ondernomen, integendeel zelfs. Het ligt daarom voor de hand aan te nemen op basis van beschikbare biografische feiten, dat hij vooral in zijn Leidse tijd met sprekers van vreemde talen en dialecten in contact is gekomen. Als Montanus in zijn boek opmerkt [p.59] dat hij "begect" is vanwege een bepaalde spraakklank in zijn Delftse dialect [de *oe* die waarschijnlijk *oo*-achtig heeft geklonken], gaat het om een articulatie die hij zich als dominee al lange tijd geleden had afgeleerd. Met enige voorzichtigheid wijs ik op de mogelijkheid dat Montanus met het 'begect' worden op een onaangename ervaring in zijn studietijd heeft gedoeld.

1.5 De afronding van Montanus' studie

Twee jaar na de aanvang van zijn theologiestudie werd hij op 23 augustus (1621) peremptoir geëxamineerd in een buitengewone vergadering van de Classis van Den Briel. In de Acta van de Classis is op die dag o.m. opgetekend,

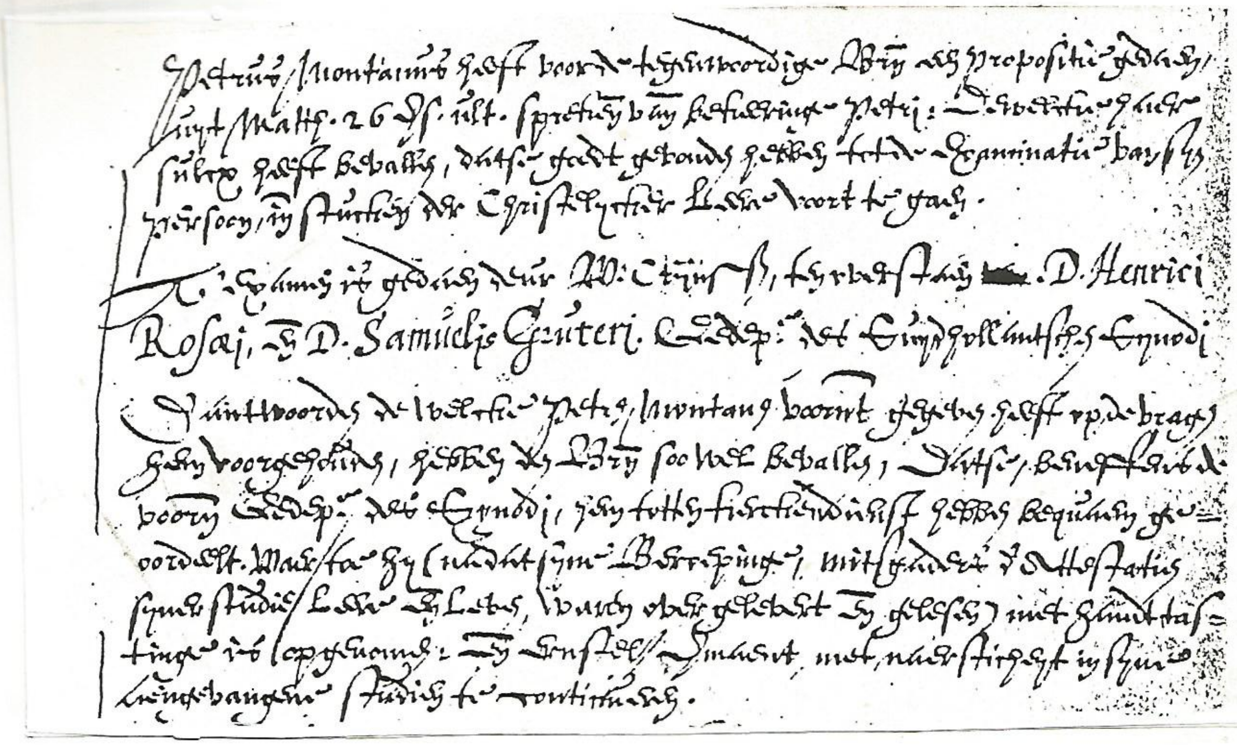

Petrus Montanus heeft voorde tegenwoordige Br[oedere]n een propositie gedaen, uyt Matth. 26 vs. ult., spreken[de] van[de] bekeeringe Petri, dewelcke haer sulcx heeft bevallen, datse goedtgevonden hebben totden examinatie van syn persoon, in[de] stucken der Christelycker leere voort te gaen. T' examen is gedaen deur W. Crijns[sen] ten overstaen [doorhaling] D. Henrici Rosai en[de] D. Samuelis Gruteri, gedep[uteerden] des Suydhollantschen Synodi. D'antwoorden dewelcke Petrus Montanus voor[noem]t gegeven heeft opde vragen hem voorgehouden, hebben den Br[oedere]n soo wel bevallen, datse, beneffens de voorn[oemde] Gedep[uteerden] des Synodi, hem totten kerckendienst hebben bequaem geoordeelt. Waartoe hy (nadat syne Beroepinge, mitsgaders d'Attestatien syner studie, leere en[de] leven, waren overgelevert en[de] gelesen) met handttastinge is opgenomen, en[de] ernstel[ick] [ver]maent, met naersticheyt in syne aengevangen studien te continueren.

Omdat de broederen erop aandringen dat hij zijn theologische studie nog zal voortzetten, mogen we aannemen dat Montanus nog niet gepromoveerd was. Montanus heeft inderdaad na zijn kerkelijk examen zijn studie weer opgepakt. Gelukkig is er nog een zogenoemd recensieboek uit het jaar 1622 bewaard gebleven dat deel uitmaakt van de archieven van de senaat en faculteiten van de Leidse Universiteit, waarin Montanus als student vermeld is. Omdat het *Album Studiosorum* (1875) niet aangeeft dat er in de periode tussen 1619 en 1622 een andere Petrus Montanus is gaan studeren te Leiden, mogen we aannemen dat het hier om 'onze' Montanus gaat.

In de recensieboeken moesten ouderejaars ieder jaar hun namen laten aantekenen. Helaas zijn de recensieboeken verloren gegaan die de perioden van 1608-1621 en 1623-

1649 beslaan, zodat wij niet weten of hij eventueel ook nog na 1622 in Leiden heeft gestudeerd.

Voor de periode 1575-1654 zijn de promoties vermeld in de acta van de senaat, maar niet iedere secretaris was even nauwkeurig. Ofschoon van Montanus ieder spoor ontbreekt in de bedoelde acta, hoeft dit daarom niet per se te betekenen dat hij niet gepromoveerd was. Niettemin moet worden toegegeven dat er geen archiefmateriaal voorhanden is waarin aangegeven is dat Montanus een doctoraat heeft verworven. Ook het dagboek van de hoogleraar Everardus Bronckhorst [*Diarium* (1591-1627)], waarin vele promoties zijn beschreven, biedt geen soelaas, doordat het betrekking heeft op de faculteit der rechtsgeleerdheid.

1.6 Montanus' huwelijk

Gepromoveerd of niet, te Delft is Petrus Montanus, "Dienaer des Godtlichen Woort inden Nieuwen Hoorn. j[onge] m[man] [= nog niet gehuwd]", in ondertrouw gegaan met Aeltjen Ariëns "j[onge] d[ochte]r van Buren nu wonend alhier opte Binnenwatersloot" op 21 mei 1622 [ondertrouwregister 1622]. Twee weken later werd Montanus volgens het trouwregister [nr. 45, Gemeentearchief van Delft] met haar in de echt verbonden [zie slot van dit hoofdstuk voor facsimile].

Een verrassend, nieuw gegeven in het biografisch onderzoek naar Montanus is een document dat zo begint,

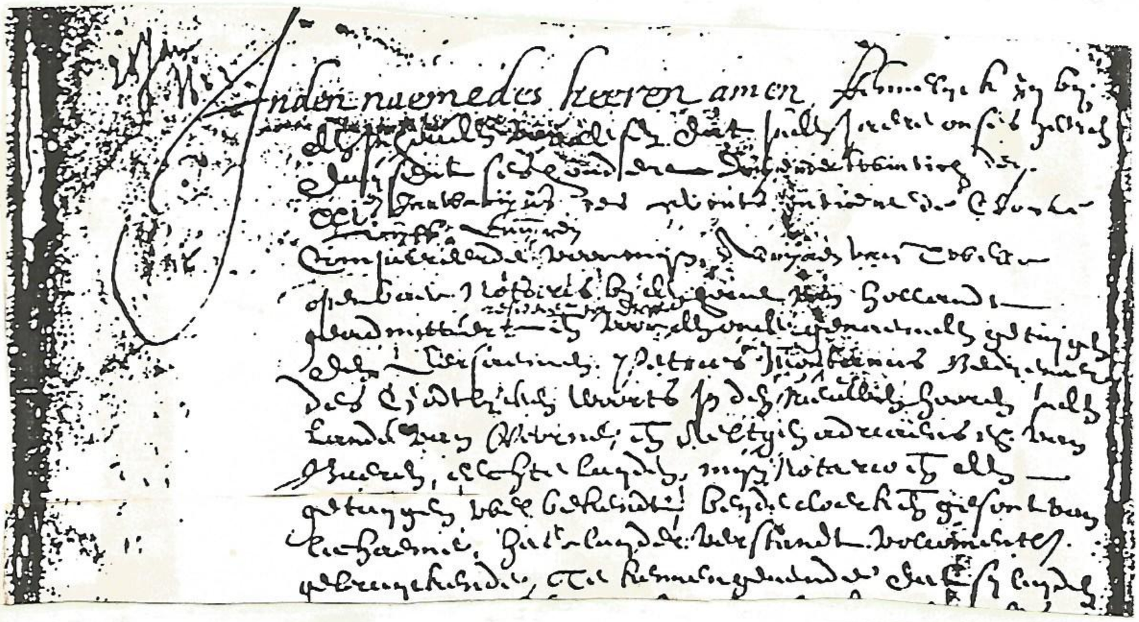

Inden naeme des heeren amen. Kennelijck zij bij
den inhouden van desen dat inden jaere onses heeren
duijsent seshondert drijendetwintich den
xxi^{en}. Janwarijus des avonts ontrent de Clocke
vijff uijren <...>
compareerde voor mijn Adrijaen van Twelle
openbaer notaris bij den hove van hollandt
geadmitteert en[de] voor den ondergenaemden getuijgen
den Eersaemen Petrus Montanus Bedijenaer
des Godtlijcken Woorts in den Nieuwen hooren inden

> lande van Voorne, en[de] Aeltgen Adriaensd[ochte]r. van Bueren, echteluijden, mijn Notario en[de] den getuijgen wel bekendt. Beijde cloeck en[de] gesont van enz. Zie de bijlage van dit hoofdstuk voor een volledige transcriptie en een facsimile.

Wij hebben zojuist de eerste regels gelezen van het testament van Petrus Montanus en Aeltjen Ariëns, dat zij een jaar na hun huwelijksvoltrekking hebben laten opmaken, laten voorlezen en verlijden door Notaris Van Twelle, die daarvoor uit Delft was overgekomen [Delfts Gemeentearchief, notarieel archief, periode 1622 - 1623]. De volledige tekst van het document kan ik vanwege zijn lengte niet goed binnen mijn betoog opnemen. Ik heb evenwel aan het slot van dit hoofdstuk de tekst integraal weergegeven. Omdat het bedoelde document niet binnen een historisch-juridische studie wordt gepresenteerd, en omdat dit alleen van belang is voor zover het mededelingen over de persoon van mijn onderzoek bevat, heb ik mij beperkt tot het geven van een transcriptie.

Petrus Montanus en Aeltjen Ariëns hebben elkaar benoemd tot universeel erfgenaam. De langstlevende heeft eigendomsaanspraken op "alle de goederen actien ende crediten, linden ende wollen, gelt, gout, silver, gemunt, ende ongemunt", enz. Het echtpaar heeft voorts het erfrecht van de kinderen, indien die geboren worden en als zij niet vroegtijdig sterven, enigszins ingeperkt. Zij nemen zich wel bij voorbaat voor fl. 1000,-- per kind uit te zetten, en zorg te dragen voor een (voortgezette) goede opvoeding bij overlijden van een van hen; zij hopen dan toch "haere kindt off kinderen eerlijck op te voeden inden vreese des heeren, soo wel in gesontheijt als in cranckheijt van cost cleederen en[de] van alle reedelijcke behouften versorgen, dije ter schoole te houden, een goet handtwerck off neeringe te laeten leeren, totdat dije gecoemen sullen sijn ten mondigen daegen off huwelijcken staete" enz. Indien een kind toch een kindsdeel opeist, krijgt het "naer scherpicheit van rechten" zijn deel, maar meer niet. Andere kwesties die vastgelegd zijn, betreffen het eventuele voogdijschap en het legaat (fl. 1800,--) dat aan de niet nader genoemde vrienden van Montanus bij zijn overlijden toekomt. Ook het legaat van tweehonderd gulden dat aan de (door mij overigens niet getraceerde) neef van Aeltjen Ariëns, Bartholomeus van de Wee, bij haar overlijden toekomt, is vastgesteld.

Het testament bevat een aantal aardige, maar helaas voor ons onderzoek niet echt belangrijke gegevens. We weten nu in ieder geval dat het echtpaar Montanus niet onbemiddeld was. In paragraaf 1.3 hield ik voorzichtig de mogelijkheid open dat Montanus via een loterijactie in staat gesteld zou zijn theologie te studeren, zoals vele anderen. Ik weet niet of Montanus al tot de beter gesitueerden behoorde als jongen (bewijzen ontbreken daarvoor), vandaar dat ik deze suggestie niet ongenoemd mocht laten. Het is echter duidelijk dat Montanus' financiële positie waarin hij verkeerde toen hij het domineesambt bekleedde, op grond van het testament redelijk florissant te noemen is, al kunnen wij niet precies bepalen hoe rijk Montanus was. Montanus mag tot de gegoede burgerij gerekend worden. Het is overigens maar de vraag of Montanus zijn (laten we met enige voorzichtigheid aannemen) goede financiële positie te danken heeft aan zijn inkomen vanwege zijn domineesambt. In Groenhuis 1977, pp. 133-150 kan men nalezen dat juist predikanten op het platteland minder tot veel minder verdienden dan hun collega's in steden (die overigens niet allen hetzelfde verdienden; ik ga op dit onderwerp verder niet in, omdat mij geen cijfers van Nieuwenhoorn bekend zijn).

Over Aeltjen Ariëns' achtergrond is hoegenaamd niets terug te vinden. Zij komt waarschijnlijk uit het Gelderse Buren, en dit kan betekenen, ergens uit het toenmalige graafschap Buren [bijv. uit het plaatsje 'Beusecum' of het gehucht 'Eercum'], of uit het stadje Buren. Archiefmateriaal van deze plaatsjes, althans dat wat voor ons onderzoek relevant zou kunnen zijn zoals doopregisters of financiële archiefstukken stammende uit het einde van de zestiende of het begin van de zeventiende eeuw, is of verloren gegaan of geeft geen betrouwbare sporen van haar bestaan prijs [de relatief veelvuldig voorkomende naam 'Ariëns' en 'Aeltjen' ben ik in kerkarchieven wel tegengekomen]. Onderzoek naar Bartholomeus van der Wee bleek het volgen van een dood spoor.

Uit de ondertekening van het testament blijkt dat Montanus' vrouw schrijven kon. Ook uit de *Spreeckonst* is dit af te leiden. Wij weten zelfs dat Aeltjen Ariëns haar (enige?) kind, een dochtertje van vierenhalf jaar oud, op basis van de uitspraakleer van haar echtgenoot heeft leren lezen [*Inleiding*, pp. 6, 10]. Helaas zijn de doopregisters uit de tijd van Montanus van de kerkgemeente van Nieuwenhoorn verloren gegaan, zodat wij niet weten hoe kinderrijk de familie Montanus is geweest.

1.7 Montanus' kerkelijke loopbaan

Montanus was predikant in een plattelandsdorpje. Volgens de volkstelling in de provincie Holland [zie Van Dillen 1940, p. 108] telde Nieuwenhoorn in 1622 (tenminste) 502 inwoners [vgl. Brielle met (tenminste) 3692 inwoners]. Mij is geen cijfermateriaal bekend dat uitsluitsel biedt over de vraag in hoeveel inwoners tot de kerk van Montanus gerekend mochten worden.

De kerkeraadshandelingen van de Hervormde gemeente te Nieuwenhoorn uit o. m. de periode dat Montanus dominee was, zijn verloren gegaan, maar de Acta van de Classis van Den Briel uit de bedoelde periode berusten op het Oud Archief van Den Briel. Hieruit blijkt dat dominee Montanus pas naar voren treedt in de vergaderingen van de gezamenlijke predikanten van de Classis in de akte van 22 februari 1627 wanneer hij als 'Classis Scriba' de notulen uitschrijft. Daarna wordt de naam Montanus veel vaker genoemd, minder vaak als spreker, want Montanus voert zelden het woord, ook als hij niet schrijft, maar als notulist.

Montanus heeft daarbij soms de neiging om met lettertypen te experimenteren. Omdat dit gegeven voor ons onderzoek mogelijk niet geheel onbelangrijk is, geef ik hiervan een voorbeeld aan het einde van deze paragraaf. Die gelegenheid neem ik te baat om de openingstekst van de akte (een opsomming van de aanwezige dominees) weer te geven, bij wijze van curiositeit, waardoor de lezer zich een idee kan vormen van zijn handschrift.

In de Acta van de (jaarlijkse) Particuliere Synoden van Zuid-Holland [zie Knuttel 1908] wordt Montanus een aantal malen genoemd. In 1622 wordt bevestigd dat hij geëxamineerd is. Verder blijkt dat hij in Dordrecht (1627) afgevaardigde of 'gedeputeerde' van Voorne en Putten is geweest. Ook in 1633 [Den Briel], in 1636 [Leerdam] en in 1638 [Delft] was hij gedeputeerde van Voorne en Putten. Hij werd in 1630, 1636 en 1637 aangewezen als 'Visitator' van de Classis, d. w. z. als de dominee die binnen een Classis bezoeken bij andere gemeenten aflegt en eventueel problemen signaleert en bespreekt. Uit de notulen van de Classisvergaderingen weten wij bovendien dat Montanus sinds 1630 regelmatig als examinator van kandidaat-predikanten optrad.

Montanus heeft, voor zover wij kunnen nagaan, (het toenmalige eiland) Voorne waarop Nieuwenhoorn ligt, slechts incidenteel verlaten voor het bijwonen van enkele synodale bijeenkomsten, gehouden in Zuid-Holland. Verre reizen ondernam hij niet, althans er zijn geen aanwijzingen om dat te veronderstellen.

Uit onze gegevens van zijn kerkelijke loopbaan komt het beeld naar voren van een pastor die vooral binnen zijn gemeente en Classis werkzaam was en die zich niet geprofileerd heeft in woord en geschrift als een voorvechter van bijv. contraremonstrantse ideeën, of die anderszins van zich liet spreken, door theologische geschriften bijvoorbeeld. Het is evenwel nauwelijks denkbaar dat een theoloog als Montanus, in Leiden gevormd door contraremonstrantse, rechtzinnige protestantse voormannen als Walaeus, onverschillig stond ten opzichte van de opbouw van een jonge, strijdbare kerk. Montanus bevond zich, zoals wij hieronder nog zien, in een 'Classis' waar een belangrijke, rechtzinnige en polemiserende protestantse voorman tot predikant werd benoemd. Uit niets bleek mij dat er ten aanzien van de steilheid in de leer van de predikanten onderling meningsverschillen zijn ontstaan.

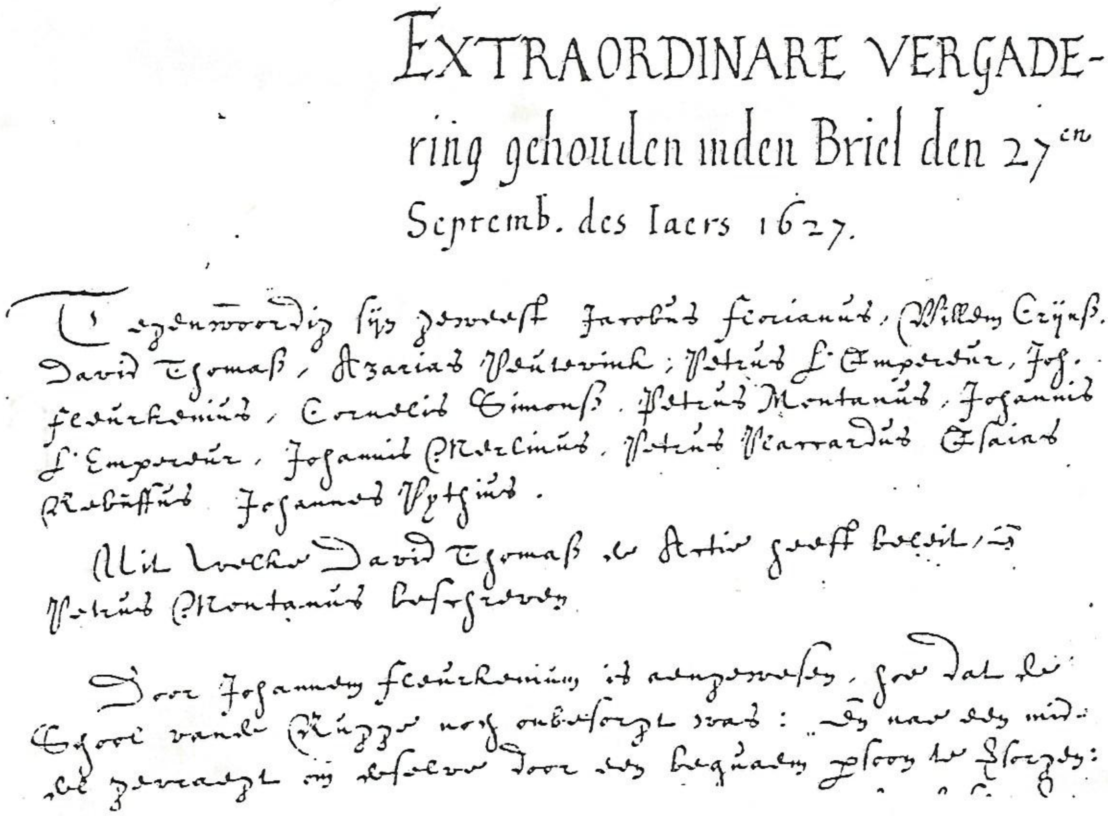
EXTRAORDINARE VERGADE-
ring gehouden inden Briel den 27en
Septemb. des Iaers 1627.

Reproduktie van een passage uit de notulen van de 'Extraordinaire vergadering gehouden inden Briel' van 27 september 1627

1.8 Montanus' intellectuele milieu

Op p. 159 van Montanus' boek wordt een zekere 'Cloppenburch' ter sprake gebracht, met wie de dominee-klankleerkundige over een bepaalde klanktechnische zaak van gedachten had gewisseld .

Hij was niemand minder dan Johannes Cloppenburgh, een befaamde of beruchte, polariserende, protestantse voorman, die door Vondel - volgens Cloppenburgh niet meer dan 'een Turkschen Lasteraar' - in het gedicht *Rommelpot van 't Hanekot* [1627] als 'Stads-beedler' gehekeld wordt [zie van der Aa 1852, III, p. 485]. Dit komt waarschijnlijk doordat Cloppenburgh zijn theologiestudie niet zelf had kunnen betalen.

Cloppenburgh werd naar Den Briel beroepen in 1629 op het moment dat hij zijn post als predikant in Amsterdam had moeten ontvluchten wegens conflicten met de overheid. In Brielle verbleef hij tien jaar totdat hij als hoogleraar aan de Illustre School te Hardewijk benoemd werd [zie (Van) Berkel 1981, p. 110 over dit type scholen].

Over hem is tamelijk veel bekend [zie Biografisch woordenboek van protestantse Godgeleerden, II, pp. 106-122]. Voor ons is relevant te vermelden dat hij een kenner was van klassieke talen, met name van het Grieks. En Montanus heeft met hem gesproken over het Hebreeuws; Cloppenburgh had hem laten horen hoe de Zwitsers de Hebreeuwse 'Hchetch' uitspraken. Dit gebeurde bij 'geleegentheit' en die zal zich ongetwijfeld voorgedaan hebben. Niet alleen troffen zij elkaar bij Classisvergaderingen, maar als Visitator zal Montanus hem ook gesproken hebben. Overigens, Cloppenburgh was 10 december 1629 benoemd tot curator van de 'Stads-Schole'. Wij weten daardoor in ieder geval zeker dat er in Montanus' werkkring mensen waren die ervaring hadden met de praktijk van het schoolonderwijs - als hij die niet zelf al had, want predikanten hadden vaak zitting in de commissie van 'Scholarchen' om toezicht op de scholen uit te oefenen [Kuiper 1958, p. 36].

Cloppenburgh staat bekend als een man die nauwelijks ruimte aan mensen met afwijkende meningen toestond; hij was streng en rechtzinnig in de leer. Dit leidde tot vele polemieken en conflicten met andersdenkenden, maar ook tot weinig verheffende confrontaties met andere dominees [zie Van der Aa, a. w., deel III, p. 484]. Juist in zijn Brielse periode is dit echter niet het geval. Hij vond er de rust om gedurende die tijd verschillende wetenschappelijke theologische geschriften te schrijven [zoals *Epistola ad Ludovicum de Dieu, de die comesti a D. N. J. Christo et Judaeis Agni Paschalis et Tractatus de Sabboto Deuteroproto* (...) Amsterdam, 1634].

In de nabijheid van Montanus werkte en leefde dus een bekende/beruchte protestantse geleerde, die hechte vriendschapsbanden onderhield met andere geleerden, met name met Gisbertus Voetius [zie Duker 1897 en (Van) Oort 1989], een andere, vooraanstaande, invloedrijke protestantse voorman, een contraremonstrant, en later in de eeuw een roemruchte anti-Cartesiaan, die argwanend de Aristotelische traditie en kerkelijke orthodoxie bewaakte [Sassen 1963, pp. 39-42].

Helaas, het blijft moeilijk op basis van de door mij vergaarde gegevens een verantwoorde inschatting te maken van de relatie Cloppenburgh - Montanus (of indirect wellicht met Voetius). Desondanks zal het, naar ik hoop zelfs overtuigend, in deze studie duidelijk worden, dat Montanus als dominee-onderzoeker een wetenschappelijke klankleer heeft geschreven, uitgaande van een zo objectief mogelijke methode, waarbij hij zich losmaakte van vooringenomen of overgeleverde standpunten, terwijl hij zich toch duidelijk, zo kunnen wij achteraf bepalen, niet heeft kunnen of willen losmaken van godsdienstige overwegingen.

Het gegeven dat Montanus dominee was, hij vermeldde dat ook op de titelpagina, blijkt uiterst belangrijk te zijn om uiteindelijk de wetenschapper Montanus te kunnen begrijpen. Dat Johannes Cloppenburgh Montanus advies gaf in een bepaalde kwestie zie ik niet alleen als een technische bijdrage, maar ook als een blijk van vertrouwen in de uitgangspunten en doelstellingen van de wetenschapper Montanus, die vanuit godsdienstige overwegingen en doelstellingen een eerste volwaardige klankleer schreef.

1.9 Een vordering van de burger Montanus

Behalve dominee en wetenschapper was Montanus uiteraard ook nog burger. Er valt over Montanus in die hoedanigheid niet veel te melden. Montanus vond blijkens een gedichtje op p. 8 van de *Inleiding* van *Spreeckonst* zijn woonplaats een inspirerende omgeving.

H. de Jager heeft in een artikel in *Algemeen Nederlandsch Familieblad* VI, 41 nog een bijdrage geleverd aan de Montanus-'Forschung' door te melden dat een (mij verder onbekend gebleven) Clement Jacobsz. Stijerman o.a. aan Montanus in 1638, zijn laatste levensjaar, geld verschuldigd was (eenzevende deel van 1563 carolus guldens) vanwege de aankoop van een haringschip. Helaas heeft mijn onderzoek geen nieuwe gegevens opgeleverd wat dit betreft, waardoor dit gegeven moeilijk op waarde te schatten blijft.

In het N(ieuw) N(ederlandsch) B(iografisch) W(oordenboek) [deel tien, p. 646] staat dat Montanus wegens ziekte op een buitengewone vergadering van de Classis van Den Briel te Zuidland op 24 augustus 1638 niet aanwezig was. In de akte van de Classisvergadering van 28 augustus wordt eveneens vermeld dat Montanus wegens ziekte afwezig was; er was nog op hem gerekend als examinator van een kandidaat-predikant. Montanus moet dus gestorven zijn tussen 28 en 30 augustus. Het begraafboek van de Nieuwe Kerk te Delft vermeldt namelijk op de laatstgenoemde datum dat Petrus Montanus "uyt den oùden Hoorn" begraven is. Merkwaardig is de vermelding van "oùden Hoorn" (dat enkele kilometers van Nieuwenhoorn ligt). Het graf van Montanus in de Nieuwe Kerk is in de loop der jaren geruimd.

1.10 Ten slotte

Behalve zijn boek en testament is ons helaas niets anders van Montanus overgeleverd dan eigenhandig geschreven Classisnotulen. Wij kennen uit die bronnen zijn handtekening, die zich in de loop der jaren van een eenvoudige schoonschrifthandtekening tot een stempelachtige schoonschrifthandtekening heeft ontwikkeld. Deze bleef hij in die fase consequent zo uitvoeren:

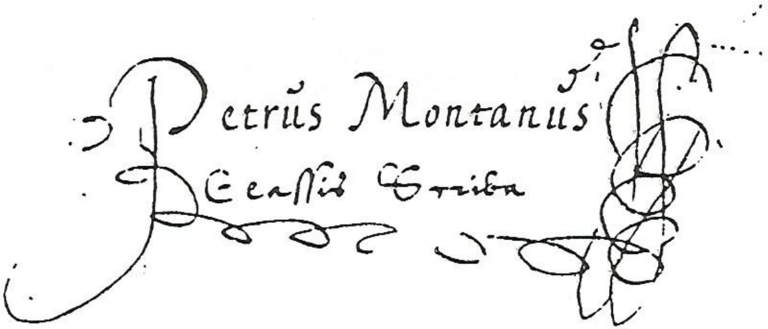

Petrūs Montanūs
Classis Scriba

In *Spreeckonst* geeft Montanus nauwelijks iets van zijn persoonlijk leven prijs. In zijn boek werkt Montanus een klankleer uit, waaraan hij vele jaren gewerkt heeft [p. 159]. Hij heeft het leeuwedeel van zijn tekst zelfs een aantal jaren voordat hij het publiceerde, al geschreven. In de niet precies in aantal genoemde tussenliggende jaren heeft het werk "stil [...] leggen rusten" [l.c.]. Montanus heeft in die tijd vele nieuwe ideeën opgedaan, maar hij nam zich voor die in een ander boek verder uit te werken. Helaas is het daar niet van gekomen.

Het is mij gebleken dat er slechts weinig archiefmateriaal dat werkelijk op Montanus betrekking heeft, voorhanden is. En de documenten die er zijn laten te weinig zien van de figuur van Montanus, over wie wij graag beter geïnformeerd zouden willen zijn. Wij kunnen ons enigszins troosten met de gedachte dat in ieder geval Verschuurs beknopte biografische uiteenzetting hier is genuanceerd en aangevuld. En afgezien daarvan, wij beschikken gelukkig over zijn boek, de *Spreeckonst*. In het volgende hoofdstuk zal ik dit bijzondere boek nader introduceren.

***

Aantekening van ondertrouw uit het Ondertrouwregister, nr. 45, Gemeentearchief van Delft

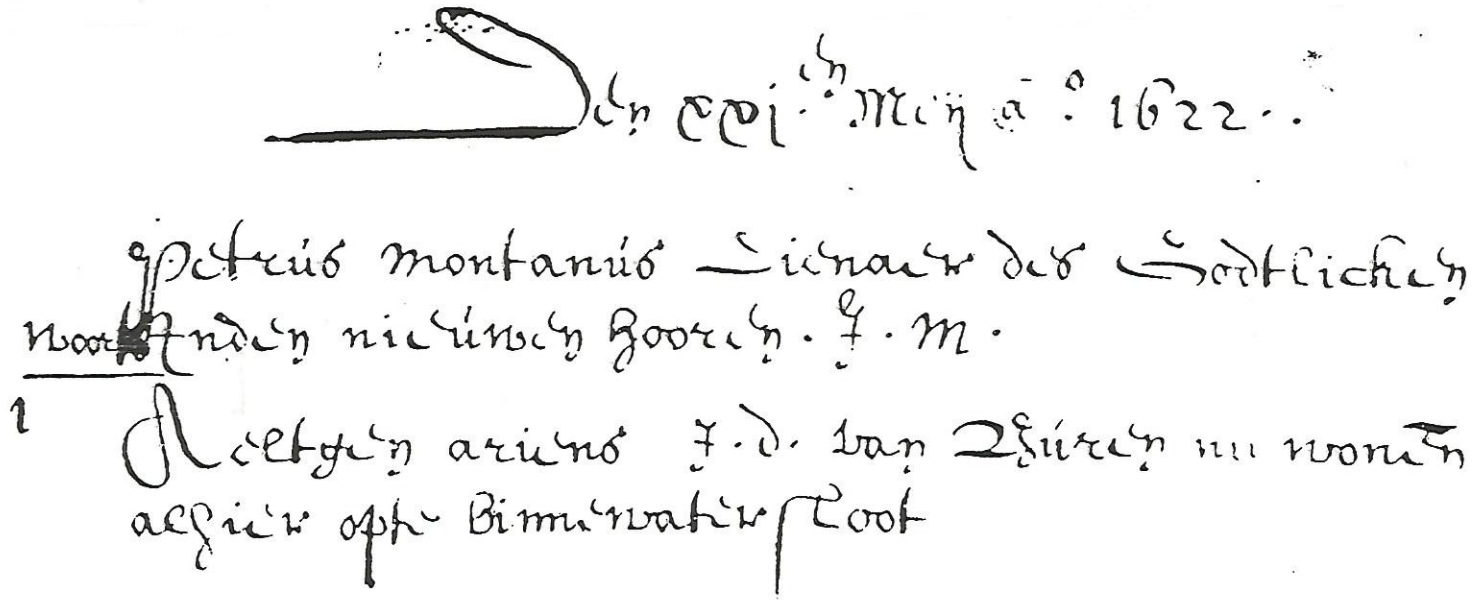

Den xxvi^en Mey a^o 1622..

Petrus montanus Dienaer der Godtlicken
woor[illegible]nden nieuwen hooren. j.m.

1 Aeltgen ariens j.d. van Zuren nu wonende
alhier opte Binnewatersloot

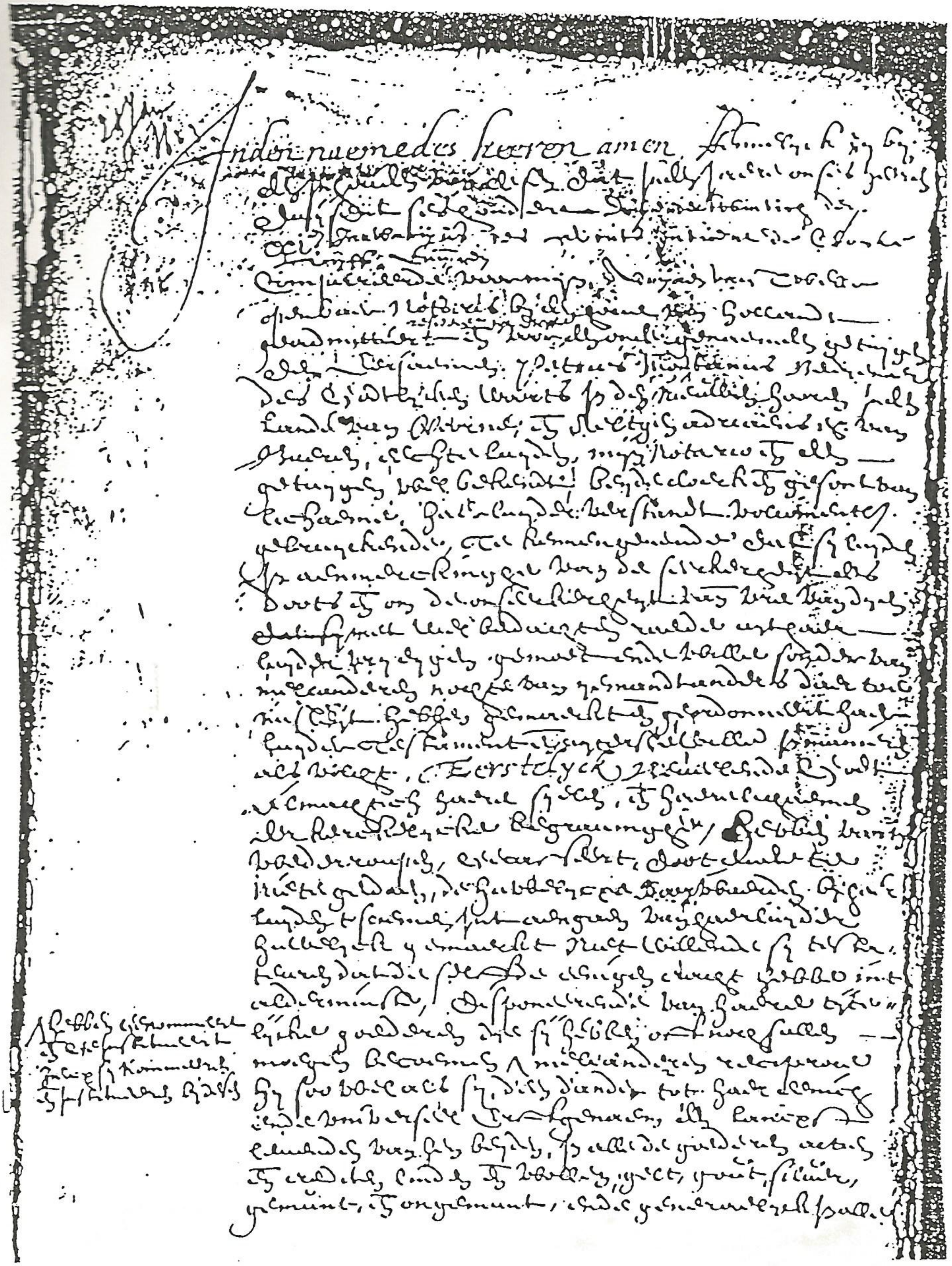

In den naeme des heeren amen

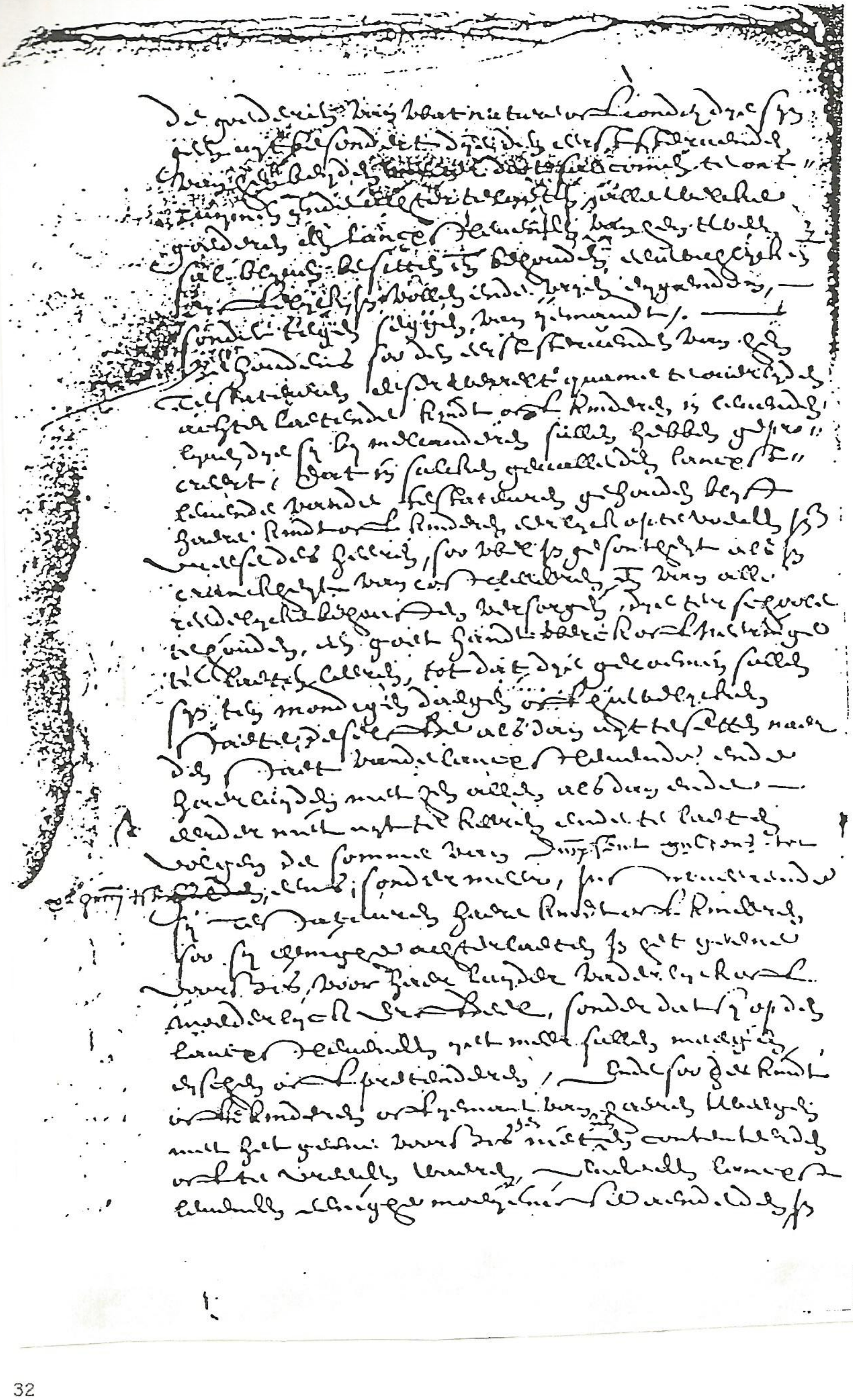

de goederen van wat nature off orden dije sijn geen uijtgesondert dije den eerststervenden van hen beijden metter doot sal comen te ontruijmen ende achter te laeten, alle welcke goederen den lancxstlevenden van hen tween sal blijven besitten en[de] behouden eeuwichlijck en[de] erffelijck in vollen ende vrijen eijgendom, sonder tegen seggen van ijemandt.

Behoudens soo den eerststervenden van hen testateuren deser werrelt quame te overlijden achterlaetende kindt off kinderen in levenden lijven dije sij bij melcanderen sullen hebben geprocreert, dat in sulcken gevalle den lancxstlevende vande testateuren gehouden blijft haere kindt off kinderen eerlijck op te voeden in[den] vreese des heeren, soo wel in gesontheijt als in cranckheijt van cost cleederen en[de] van alle reedelijcke behouften versorgen, dije ter schoole te houden, een goet handtwerck off neeringe te laeten leeren, totdat dije gecoemen sullen sijn ten mondigen daegen off huwelijcken staete, deselffde alsdan uijt te setten naer den staet vande lancxstlevende ende haerluijden met hen allen alsdan ende eerder niet uijt te keeren ende te laeten volgen de somme van duijsent guldens tot XL groo[te]n tstuck eens; sonder meer, sustineerende sij testateuren haere kindt off kinderen soo sij eenighe achterlaeten in het geene voors[chreven] is, voor haerluijder vaderlijck off moederlijck erffdeel. sonder dat sij op den lancxstlevenden ijet meer sullen moegen eijschen off pretenderen. Ende soo het kindt offte kinderen off ijemant van haeren weegen met hetgeene voors[chreven] is hen niet en contenteerden off te vreeden waeren, ende den lancxstlevenden eenighe moeijenisse aendeden, in

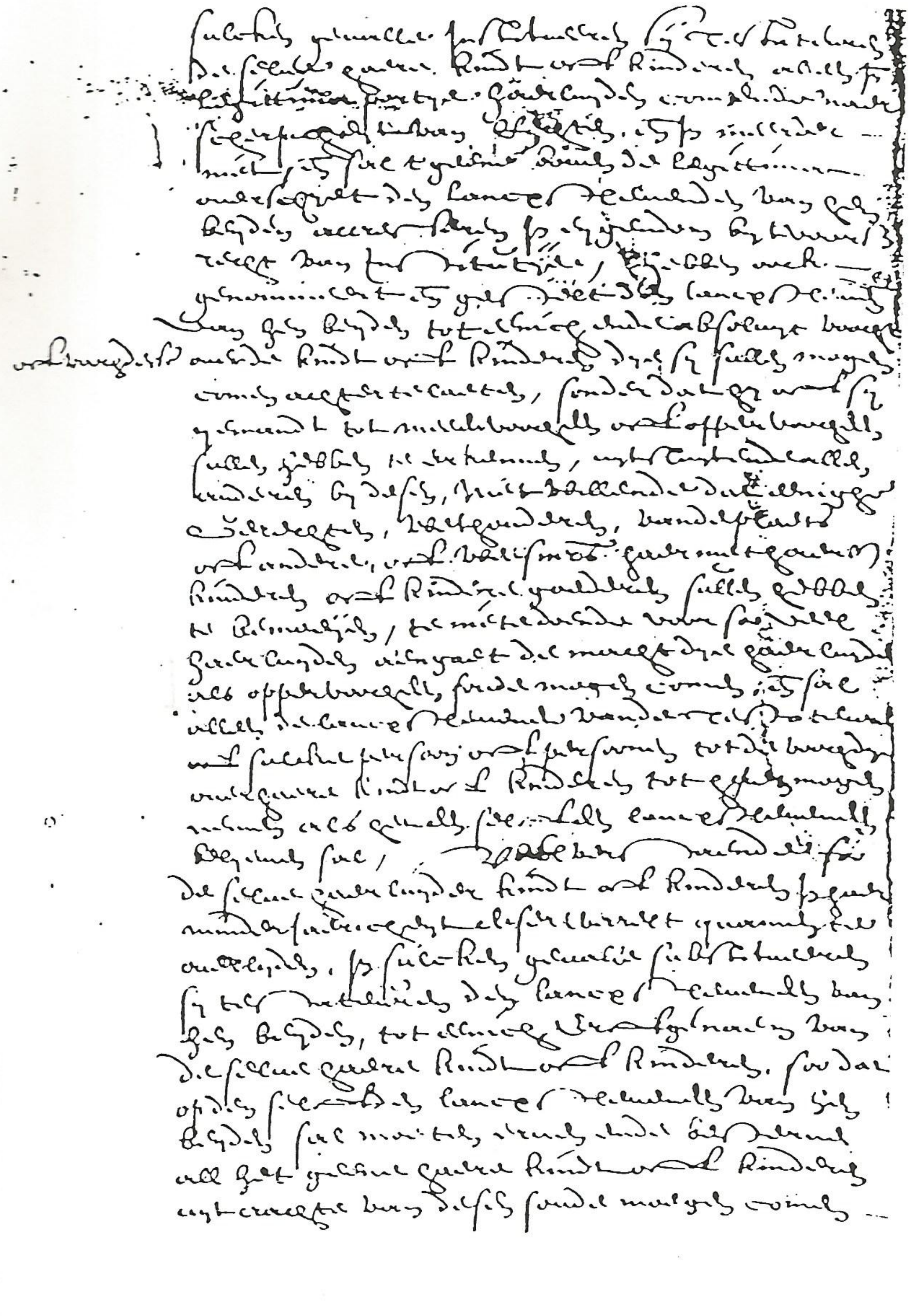

sulcken [illegible] substitueeren by testamente
de selve goederen Kindt ofte Kinderen [illegible]
legittimen portye [illegible] commende naer
soe [illegible] ab intestato, ende sy succedere —
niet, ende sal [illegible] de legittimen —
onderscheit dese [illegible] van hen
beyden accrescerende [illegible] by [illegible]
recht van successie, [illegible] ende —
[illegible] dese [illegible]
van hen beyden tot alinge ende absolute [illegible]
[illegible] ander Kindt ofte Kinderen dese sy sullen mogen
commen [illegible], sonder dat hy ofte sy
gehouden tot [illegible] ofte [illegible],
sullen [illegible] te betalen, [illegible],
Kinderen by dese, [illegible]
[illegible], [illegible], [illegible]
ofte andere, ende [illegible] goeden met [illegible]
Kinderen ofte Kindt [illegible] sullen [illegible]
te [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
als [illegible], sonder mogen commen, ende sal
[illegible] van der [illegible]
ende [illegible] tot de [illegible]
[illegible] Kindt ofte Kinderen tot [illegible] mogen
[illegible] als [illegible] sal [illegible]
[illegible] sal, [illegible]
de selve [illegible] Kindt ofte Kinderen [illegible]
[illegible] quarum [illegible]
[illegible], sy [illegible]
sy [illegible] dese [illegible] van
hen beyden, tot alinge [illegible] van
de selve [illegible] Kindt ofte Kinderen, soo dat
op dese [illegible] van hen
beyden sal [illegible]
all het [illegible] Kindt ofte Kinderen
[illegible] van dese sonder [illegible] commen —

sulcken gevallen institueeren sij testateuren deselve haere kindt off kinderen alleen in legitieme portije haerluijden comende naer scherpicheijt van rechten en[de] in meerder niet en[de] sal tgeene boven de legitieme [ontbreekt waarschijnlijk, portije] overschijet den lancxstlevenden van hen beijden accresseren in eijgendom bij tvoors[chreven]. recht van institutije, hebben oock genomineert en[de] gestelt den lancxstlevenden van hen beijden tot eenich ende absoluijt voocht off voochdesse over de kindt off kinderen dije sij sullen mogen comen achter te laeten, sonder dat hij off sij ijemandt tot meedevoochden off oppervoochden sullen hebben te erkennen, uijtsluijtende allen anderen bij desen, niet willende dat eenighe Gerechten, wethouderen, vande plaets off andere, off weesm[eester]s haer met haeren kinderen off kindere goederen sullen hebben te bemoeijen, te niete doende voor soo veel haer luijden aengaet de macht dije haer luijden als oppervoochden soude mogen comen, en[de] sal alleen de lancxtlevende vande testateuren sulcke persoon off persoonen tot de voochdije over haere kindt off kinderen tot hen mogen nemen als gevallen sal als [?] den lancxtlevenden believen sal / wel verstaenden soo deselve haerluijder kindt off kinderen in haer minderjaericheijt deser werrelt quamen te overlijden, in sulcken gevalle substitueeren sij testateuren den lancxstlevenden van hen beijden, tot eenich erffgenaem van deselve haere kindt off kinderen, soo dat op denselffden lancxstlevenden van hen beijden sal moeten erven ende besterven all hetgeene haere kindt off kinderen uijt crachte van desen soude moegen comen

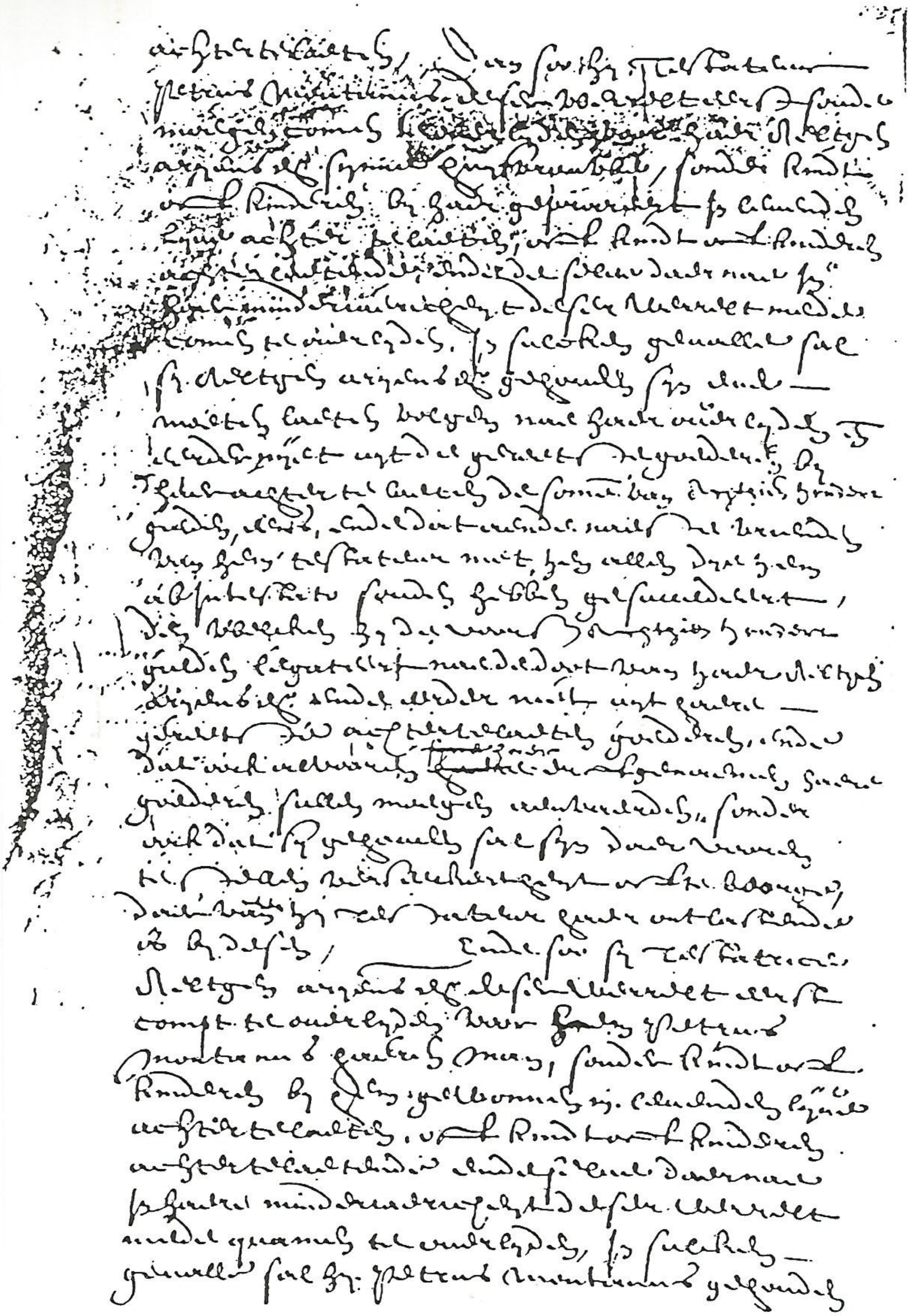

achter te laeten, Dan soo hij testateur Petrus Montanus deser werrelt eerst soude moegen comen te overlijden voor haer Aeltgen Arijensd[ochte]r. sijnne huijsvrouwe, sonder kindt off kinderen bij haer geprocreert in levenden lijve achter te laeten, off kindt off kinderen achterlaetende, ende deselve daernae in haer minderiaericheijt deser werrelt mede comen te overlijden. In sulcken gevalle sal sij Aeltgen Arijensd[ochte]r. gehouden sijn ende moeten laeten volgen nae haer overlijden en[de] eerder nijet uijt de gereetste goederen, bij haer achter te laeten de som[m]e van achthien hondert gulden, eens, ende doterende naeste vrienden van hem testateur met hen allen dije hem ab intestato souden hebben gesuccedeert, den welcken hij de voors[chreven]. achthien hondert gulden legateert nae de doot van haer Aeltgen Arijensd[ochte]r en[de] eerder niet uijt haere gereetste achter te laeten goederen, ende dat oock alvooren haer erffgenaemen haere goederen sullen moegen aenvaerden, sonder oock dat sij gehouden sal sijn daervooren te stellen verseeckerheijt offte boorge, daervan hij testateur haer ontlastende is bij desen, Ende soo sij testatrice Aeltgen Arijensd[ochte]r. deser werrelt eerst compt te overlijden voor hem Petrus Montanus haeren man, sonder kindt off kinderen bij hem gewonnen in levenden lijve achter te laeten, off kindt off kinderen achterlaetende ende selve daernae in haere minderiaericheijt deser werrelt mede qaemen te overlijden, in sulcken gevalle sal hij Petrus Montanus gehouden

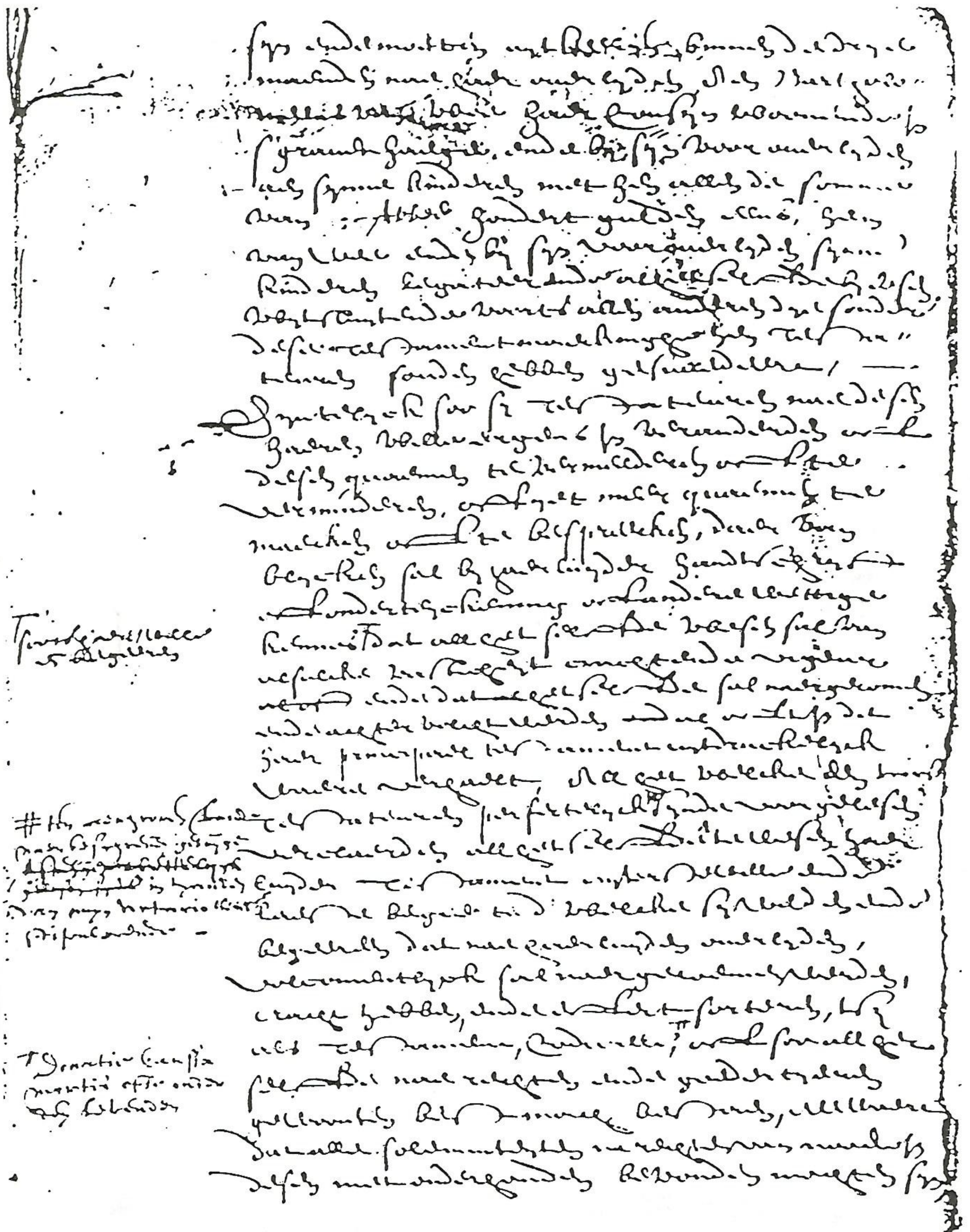

sijn ende moeten uijtkeeren binnen de drije maenden nae haer overlijden aen Bartholomeeus vande Wee haer Cousijn woonende in s'gravenhaege ende bij sijn vooroverlijden aen sijnne kinderen met hen allen die somme van twee hondert gulden eens, hem van Wee ende bij sijn vooroverlijden sijnne kinderen legateerende al hetselffde bij desen wijtsluijtende voorts allen anderen dije sonder dese testamentmaeckinghe hen testa teuren souden hebben gesuccedeert. Eijntelijck soo sij testateuren nae desen haeren wille ergens in veranderden off desen quaemen te vermeerderen off te verminderen, off ijet meer quaemen te maeken off te bespreecken, daer van blijcken sal bij haerluijder handtschrift off onderteijckening off andere wettige kennis /\ soo is haer wille en[de] begeeren /\ dat all het selffde wesen sal van alsulcke vasticheijt cracht ende vigeur ende dat al hetselffde sal naergecomen ende achtervolcht werden alofft in dit haer principael testament uijtdruckelijck waere verhaelt, al het welcke den voors[chreven] testateuren perfectelijck sijnde voorgelesen verclaerden all hetselffde te wesen haer luijder testament uijterste wille ende lae[t]ste begeerte d'welcke sij /\ ten aanhooren vande naer beschreven getuige[n] in handen van mijn Notario <...> stipulerende /\ wilden ende begeerden dat nae haerluijden overlijden volcomentlijck sal naergecoemen werden cracht hebben, ende effect sorteren, tsij als testament, codicille; /\ donatie caussa mortis offte onder den levenden /\ off soo al het selffde nae rechten ende goedertijeren gewoonten best mach bestaen alleenere dat alle solemiteijten na rechten van noode in desen niet onderhouden bevonden mochten sijn

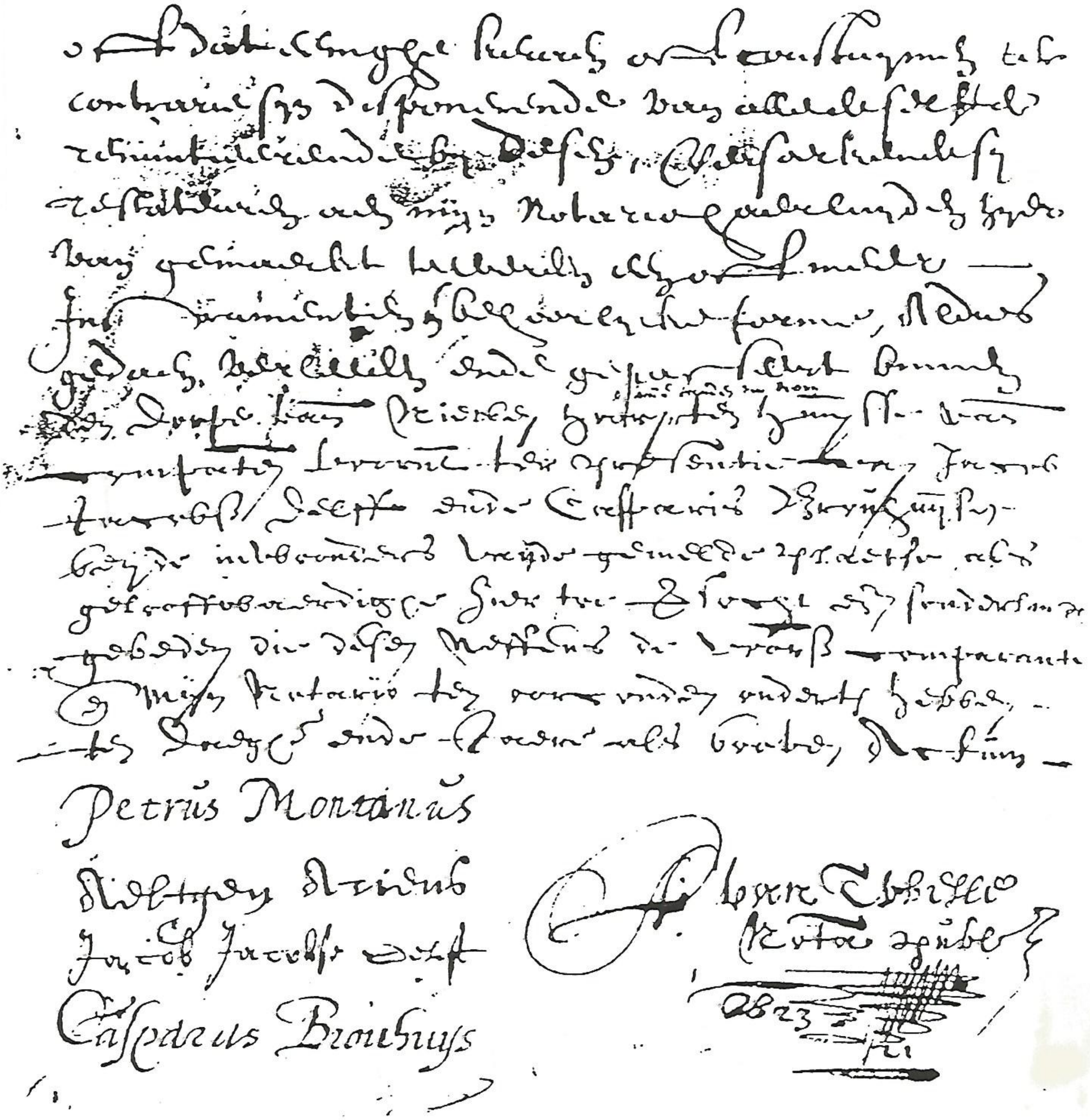

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ende [illegible] tot
contrarie sijn [illegible] van [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ende mijn Notario [illegible] hebbe
van gemaeckt [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] forme, Aldus
gedaen [illegible] ende gepasseert binnen
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
comparanten [illegible] ter presentie van Jacob
Jacobsz Delft ende Casparus Broinhuys
beyde inwoonders [illegible] [illegible] als
geloofwaerdige getuygen [illegible] [illegible]
gebeden die desen [illegible] [illegible] comparante
ende mijn Notario [illegible] onderteykent hebben
ten dage ende jare als boven, [illegible]

Petrus Montanus

[illegible] [illegible]

Jacob Jacobsz Delft

Casparus Broinhuys

[illegible] Notar. [illegible]

1623

off dat eenighe keuren off coustuijmen ter contrarie sijn disponerende van alle deselffde renuntieerende bij desen, versoeckende sij testateuren aen mijn Notario haerluijden hijer van gemaeckt te werden een off meer Instrumenten in behoorlijcke forme, Aldus gedaen verleeden ende gepasseert binnen den dorpe vanden Niewen hoorn <...> ten huijsse van[den] comp[aran]ten voorn[oem]t ter presentie van Jacob Jacobs Delff ende Casparis Brouhuijsen beijde inwoonders vande gemelde plaetse als gelooffwaerdighe hier toe v[er]socht en[de] sondelinge gebeden die desen neffens de voors[chreven] comparanten en[de] mijn notario ten oorkonden ondert[ekent] hebben ten daeghe ende jaeren als boove, Actum

Petrus Montanus
Aeltgen Adriaens
Jacob Jacobs[oo]ne Delft
Casparis Brouhuijs

A van Twelle
Notar[ius] publ[icus]
ab [16]23 21 [januari]

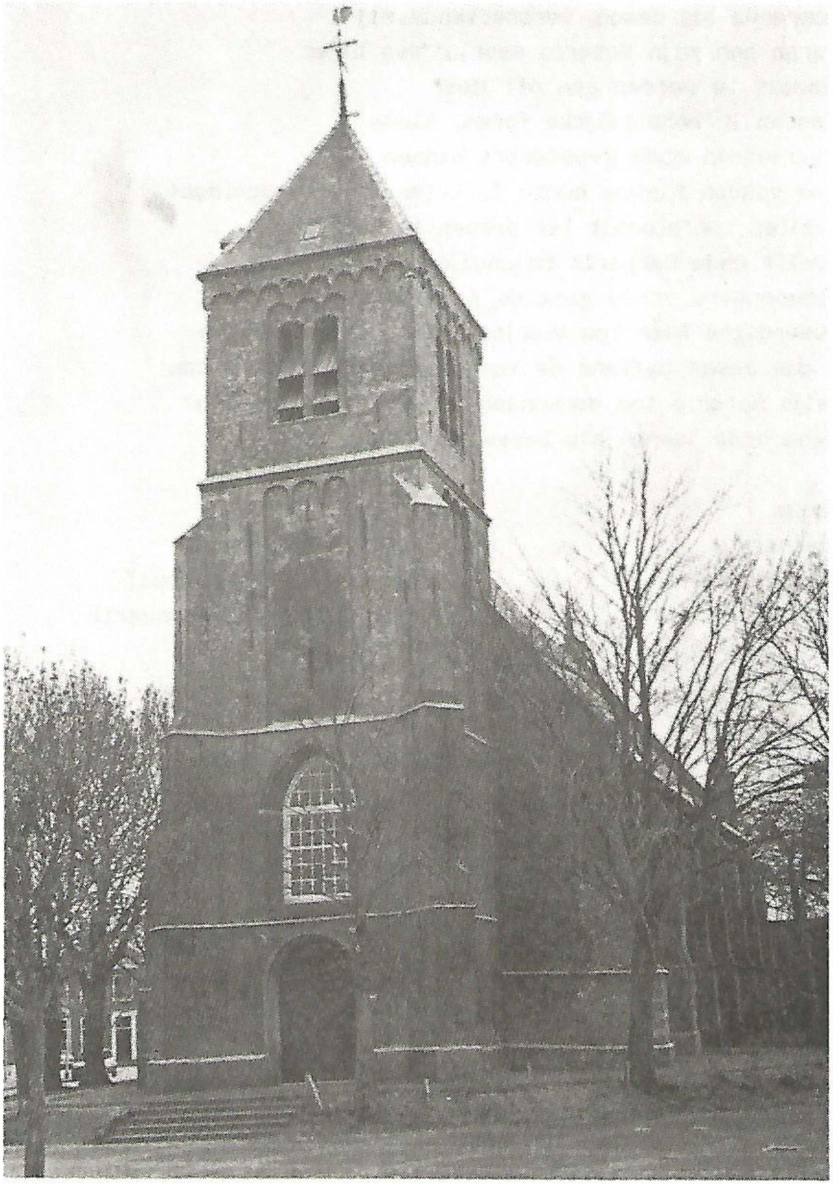

De oude, historische kerk te Nieuwenhoorn waar Montanus zijn gemeente in de diensten is voorgegaan (1621-1638). De kerk is voltooid in 1512. Het koor is in de reformatie afgebroken en het halve transept in 1856. Nieuwe bijgebouwen dateren vanaf 1856. De foto is gemaakt door de heer Th. Rolfast te Hellevoetsluis.

Hoofdstuk 2
Het boek van Montanus

2.0 Inleiding

In dit tweede hoofdstuk zal ik van Montanus' boek de vorm, opbouw, samenstelling, conceptuele structuur en de functie van de verschillende lettertypen bespreken.

2.1 In deze paragraaf schenk ik enige aandacht aan de drukker van *Spreeckonst*, Ian Pietersz. VVaalpot genaamd [par. 2.1.1]. Nadat ik het formaat van het boek heb beschreven [par. 2.1.2], geef ik een uitvoerige beschrijving van de katernopbouw [par. 2.1.3]. Vervolgens, in par. 2.1.4, zal ik spreken over exemplaren van de eerste en enig bekende druk. Daarna [par. 2.1.5] wijs ik op een moderne heruitgave en een fotografische reproduktie. Binnen het kader van deze eerste paragraaf wil ik ten slotte nog ingaan op de functie van de gebruikte lettertypen [par. 2.1.6].

2.2 Hier schets ik een beeld van de titelpagina die hieronder is afgebeeld. De volgende aspecten van dit blad komen aan de orde in de hieronder genoemde subparagrafen:

- 2.2.1 de titel;
- 2.2.2 de afbeelding van de palmboom die in het midden van het schild op het titelblad is afgebeeld; de palmbladeren die aan weerskanten in de berg gestoken zijn, en de twee vruchten aan de boom komen eveneens ter sprake;
- 2.2.3 de berg;
- 2.2.4 de spade waarmee de berg is afgegraven of waarmee deze wellicht is opgeworpen;
- 2.2.5 de wimpel die onder het schild, het kader van de afbeeldingen, is gedrapeerd;
- 2.2.6 het verborgen portretje (van Montanus?);
- 2.2.7 het schild op de afbeelding.

2.3 In deze derde overkoepelende paragraaf bespreek ik de conceptuele opbouw en structuur van *Spreeckonst*. Eerst inventariseer ik de verschillende preliminaria, 'boecen' en andere afzonderlijke delen van het werk [par. 2.3.1]. In de volgende subparagraaf [par. 2.3.2] tracht ik te achterhalen of wij te maken hebben met een algemene of bijzondere 'Spreeckonst', en ik licht toe wat we hieronder moeten verstaan. Omdat wij te maken hebben met een algemene 'Spreeckonst', bespreek ik vervolgens de dichotomische structuur van *Spreeckonst* als algemene uitspraakleer [par. 2.3.3], waarbij ik in par. 2.3.3.1 het eerste gedeelte behandel en in par. 2.3.3.2 het tweede.

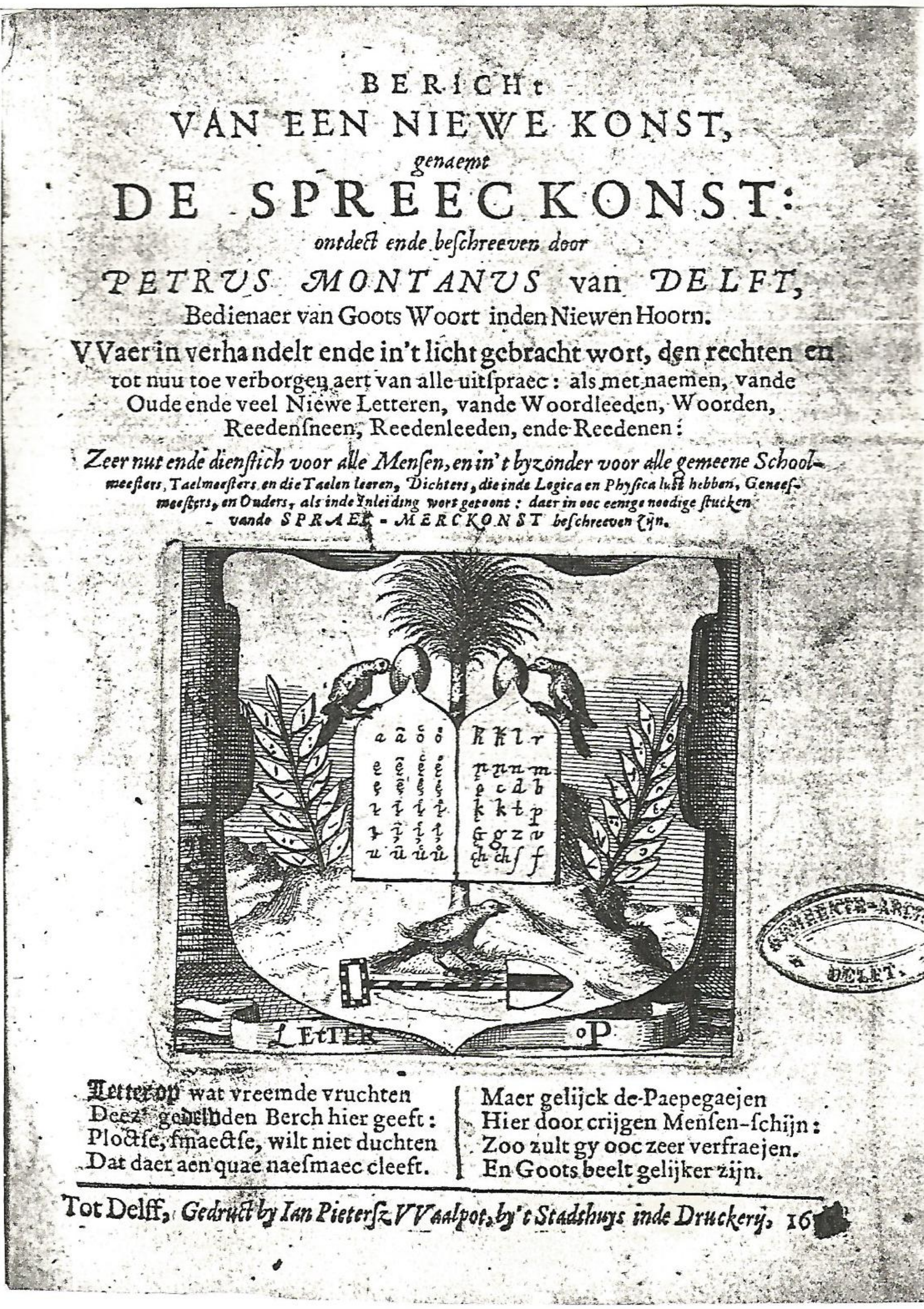

BERICHt
VAN EEN NIEWE KONST,
genaemt
DE SPREECKONST:
ontdect ende beſchreeven door
PETRUS MONTANUS van DELFT,
Bedienaer van Goots Woort inden Niewen Hoorn.
VVaer in verhandelt ende in't licht gebracht wort, den rechten en tot nuu toe verborgen aert van alle uitſpraec: als met naemen, vande Oude ende veel Niewe Letteren, vande Woordleeden, Woorden, Reedenſneen, Reedenleeden, ende Reedenen:
Zeer nut ende dienſtich voor alle Menſen, en in't byzonder voor alle gemeene Schoolmeeſters, Taelmeeſters en die Taelen leeren, Dichters, die inde Logica en Phyſica luſt hebben, Geneeſmeeſters, en Ouders, als inde Inleiding wort getoont: daer in ooc eenige noodige ſtucken vande SPRAEK-MERCKONST beſchreeven zijn.

GEMEENTE-ARCHI
DELFT.

Letter op wat vreemde vruchten
Deez' gedelfden Berch hier geeft:
Plocſe, ſmaectſe, wilt niet duchten
Dat daer aen quae naeſmaec cleeft.

Maer gelijck de Paepegaejen
Hier door crijgen Menſen-ſchijn:
Zoo zult gy ooc zeer verfraejen.
En Goots beelt gelijker zijn.

Tot Delff, *Gedruct by Ian Pieterſz VVaalpot, by't Stadshuys inde Druckery,* 16

2.1 De enig bekende, Delftse druk

2.1.1 *Spreeckonst* 'In de Druckerij'

De 'opt Marcktvelt' te Delft gevestigde 'Boecdrucker' en 'Boeckvercooper' Jan Pietersz. Waalpot/Waelpot zal, naar ik vermoed, in het jaar 1635 door de toenmalige dominee uit Nieuwenhoorn, Petrus Montanus, zijn benaderd om zijn *Bericht van een niewe konst, genaemt de Spreeckonst* te drukken. In ieder geval heeft Waalpot in dat jaar zijn naam verbonden aan Montanus' *Spreeckonst* door het werk metterdaad te laten verschijnen 'by 't Stadthuys' 'inde Druckerij' [= gelegen 'aen 't Marcktveld'], zoals het titelblad aangeeft [zie over Waalpot Bos 1955, met name pp. 115-116; Briels 1974. pp. 441-442, 524-527, zie ook Gruys 1980, p. 98].

Het drukklaarmaken van het boek moet voor Waalpot, die ooit als 'Lettersetter' in het drukkersvak is begonnen, of voor de letterzetter(s) die hij mogelijk in dienst had, een lastig karwei zijn geweest; de letterkast was ontoereikend voor *Spreeckonst* met haar vele diakritische tekens die gebruikt werden voor Montanus' nauwkeurige aanduidingen van onderscheiden spraakklanken [*Inleiding*, p. 23]. Ondanks zettechnische problemen is Petrus Montanus van Delft, zoals de auteur zich op het titelblad van zijn boek noemt, er in ieder geval in geslaagd zijn nieuwe 'ars' in de stad uit te geven waar hij geboren en getogen was. De *Spreeckonst* zag het licht in of na de maand mei van 1635 (de maand waarin hij blijkens de datering zijn voorwoord heeft geschreven).

Over de voorgeschiedenis van de druk van *Spreeckonst* is ons weinig bekend. Uit de *Anhang* van het werk [p. 159] blijkt dat Montanus, ofschoon hij veel nieuwe ideeën had gekregen en van mening was dat er aanzienlijke verbeteringen noodzakelijk waren, alleen daar waar het gemakkelijk kon, wat veranderd en toegevoegd heeft. Montanus heeft: "'t Ooverige in zijn eerste weezen gelaeten" [p. 159; vgl. par. 2. 3. 1]. Hij voegde nog wel een *Inleiding* toe aan de 'Boecen' waaruit *Spreeckonst* bestaat. Deze eindigt met een lijst met errata [*Inleiding*, p. 30]. Verder zijn er door mij geen relevante documenten (correspondentie, cijfers over oplagen, e. d.) die betrekking hebben op de drukgeschiedenis, getraceerd. Vragen omtrent de verspreiding en de geschiedenis van het boek zullen in hoofdstuk acht, gewijd aan de geschiedenis van *Spreeckonst*, aan de orde komen. Hier wil ik verder alleen nader ingaan op de vorm, structuur en aspecten van de lay-out van het boek van Montanus.

2. 1. 2 De omvang van het boek

Men moet zich geen dikke foliant voorstellen bij *Spreeckonst* maar een boek met een handzaam kwartoformaat. Wie een exemplaar in zijn of haar hand neemt, pakt een werkje van 19, 5 cm. (hoogte) bij 14, 5 cm (breedte), al zijn bij sommige exemplaren, zoals dat van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek (sign. 160 F 33), de blz. iets kleiner afgesneden: 18, 2 cm bij 14, 3 cm; het exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek (sign. 651 E 28) is bijv. 18, 9 cm bij 14, 3 cm. Deze kleine afwijkingen hebben evengoed weinig of niets te betekenen. De gedrukte tekst beslaat (gemeten van de herhaalde titel boven de tekst tot aan de katernaanduiding onderaan) 16, 5 cm bij 12 cm van het blad.

Als ik het titelblad en zijn blanco achterzijde meetel, noteer ik:

- vier ongepagineerde blz.,
- gevolgd door 32 links, opmerkelijk genoeg, *onderaan* gepagineerde blz. van de preliminaria,
- gevolgd door 164 rechts *bovenaan* gepagineerde blz. van de eigenlijke verhandeling (158 blz.) én een *Anhang* (6 blz).
- Na pagina 101 volgt een ongepagineerde bladzijde. De daarna volgende bladzijde gaat verder met 103, zodat we mogen spreken van een impliciete paginering.

De paginering is dus als volgt:

[IV], 1-32; 1-101 [102] 103-164

2.1.3 De katernopbouw van het boek

De collatieformule voor het hele werk luidt:

kwarto: $*^4\ \ddagger\ddagger\ddagger^2\ \{^*{}_*\}^4\{^*{}_*{}^*\}^4\ \{^*{}_*{}^*\ \ddagger\}^4\ A^4\ -V^4\ X^2$

In de bijlage van dit hoofdstuk vindt men een lijst van alle katernen, waarbij is aangegeven hoe de positie van de signaturen is ten opzichte van de regels waar zij onder staan. Dit heeft tot doel om de editie van *Spreeckonst* te identificeren. Ik beschreef het overigens gave exemplaar van het Gemeentearchief Delft [sign. 59 C 37] met als voornaamste reden, dat ik hier een kopieversie van bezat. Deze versie kon ik meenemen naar de diverse openbare boekerijen waar *Spreeckonst*-exemplaren worden bewaard [zie overzicht één]. De door mij ter plaatse ingeziene exemplaren vertoonden geen verschillen inzake de collatieformule, afgezien van het ontbreken van een aantal katernen van het Utrechtse exemplaar [zie volgende subparagraaf].

Onderzoek naar het watermerk leverde weinig aanknopingspunten op: het watermerk van het handgeschepte papier stelt een pot voor, maar ik heb deze niet nader kunnen traceren. Het lijkt nog het meest op de afbeelding in Briquet 1966, nummer 12885 en op de afbeelding in Heawood 1950 nummer 487.

2.1.4 De eerste en enige druk

Afgezien van de moderne heruitgave van Caron 1964 is er slechts één druk bekend: die van Waelpot uit 1635. We hebben te maken met één editie, maar het is uiteraard van belang te weten of er niet één letter verschil is tussen de verschillende exemplaren. Het is niet uit te sluiten dat er tijdens het drukken nog wijzigingen in het zetsel zijn aangebracht. Dit is mij echter tijdens het collationeren niet gebleken. Op de volgende bladzijde vindt men een register van de exemplaren.

Het Utrechtse exemplaar is onvolledig: van het eerste katern is het laatste blad uitgescheurd. De andere katernen van het voorwerk zijn in hun geheel verwijderd. Op het schutblad staat geschreven: *P.M. Schrijver der tekst bij Kaerii Atlas geogr. 1617.* Met 'P.M.' wordt Petrus Montanus bedoeld. Maar de mededeling die volgt heeft geen betrekking op Petrus Montanus van Delft. Bedoeld is: Petrus Montanus (Gent 1560 - Amsterdam 1625), die de hand had in de uitgave van verschillende atlassen. Hij bezorgde bijvoorbeeld (met aanvullingen) de uitgave van *Germania inferior id est, XVII provinciarum ejus novae et exactae Tabulae Geographicae cum Luculentis Singularum descriptionibus additis. à Petro Montano.* Amstelodami impensis Pet. Kaerii, 1617.

In het Leidse exemplaar sign. 1500 G 12 zijn enkele glossen te vinden bij de tekst van de *Inleiding* van waarschijnlijk een zeventiende-eeuwse lezer. Soms gaat het om een aanduiding 'N.B.' (op blz. 15 van de *Inleiding*), soms om een minder duidelijke krabbel. Om een idee te geven van de aantekeningen vermeld ik de volgende.

- Op het titelblad staat "vid. pag. 15 van Inleiding".
- p. 5 "Goots - Gods quare non? Gods, ut in seq[uente] regula?"
- p.10 bij rouwe beginselen: "quare non ruwe-/ want rou gehoort tot roukleet rouklaght"
- p.11 onderstrepingen: *naedien yder letter ... spreeken*; *Hoochduitse; Engelse; Hoofttaelen of Volctaelen.*
- p.11 bij sierlijkheid: "zierlyck of cierlyck van cierraet"
- p.12 onderstreping van *vijftichst-dach*

- p.12 bij Iud 12.6 ...: "om t' woord Schiboleth, voor welc sy Siboleth uitspraeken"
- p.13 bij Lett'ren Goots: "de Thien-Geboden"

Deze lezer is duidelijk in spelling geïnteresseerd geweest. Opvallend is dat er na p. 15 van de *Inleiding* geen enkele aantekening meer te vinden is.

Een onderzoek naar de vroegere bezitters van de exemplaren heeft niet geleid tot het traceren van zeventiende- en achttiende-eeuwse bezitters.

Bibliotheek	Signatuur	Vergeleken	Tekstvarianten
U. B. Amsterdam	1821 H 21	+	niet gebleken
K. B. Den Haag	651 E 28	+	niet gebleken
U. B. Leiden	1500 G 12	+	niet gebleken
	1402 E 4	+	niet gebleken
U. B. Utrecht	160 F 33	+	niet gebleken
Prov. Bibliotheek Leeuwarden	31 T & L	+	niet gebleken
Stadsbibliotheek Haarlem	67 C 1	+	niet gebleken
Gemeente Archief Delft	59 C 37		

(Overzicht 1)

2. 1. 5 (Gedeeltelijke) moderne heruitgaven

Spreeckonst beleefde in 1924 in verkorte vorm een heruitgave in Verschuurs monografie [1924], want deze studie bevat, behalve het verslag van een bronnenonderzoek, uitvoerige citaten van belangrijke gedeelten van *Spreeckonst* die voorzien zijn van een commentaar. Verschuur neemt *Spreeckonst* vanaf het begin tot het einde door. Omdat gedeelten van Montanus' werk via Verschuurs boek bereikbaar zijn, mag Verschuur 1924 beschouwd worden als een becommentarieerde, gedeeltelijke heruitgave van *Spreeckonst*.

De dissertatie van Vos [1962], die uit twee delen bestaat, behelst in het eerste deel o. m. een becommentarieerde parafrasering in het Engels van tekstgedeelten van *Spreeckonst*, terwijl het tweede deel bestaat uit een fotografische reproduktie van een complete *Spreeckonst*. Helaas bevat dit gedeelte geen enkel commentaar of toelichting*. Deze tweedelige dissertatie is overigens niet uitgegeven, is moeilijk bereikbaar en dan nog slechts in kopievorm [het origineel berust op de bibliotheek van de Universiteit van Edinburg, Ph. D diss. mei, 1962].

In 1964 zag een uitstekend verzorgde en zeer bruikbare heruitgave van *Spreeckonst* het licht, bezorgd en ingeleid door Caron [Groningen, in de reeks *Trivium. Oude Nederlandse Geschriften op het gebied van de Grammatica, de Dialectica en de Rhetorica* deel 4]. Deze uitgave is gebaseerd op het exemplaar van de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek [zie overzicht één hierboven]. Het betreft hier een kritische uitgave, omdat drukfouten zijn verbeterd en rekening is gehouden met de lijst van errata van Montanus zelf [*Spreeckonst* preliminaria, pp. 28-30]. Een aantal drukfouten die in Montanus' tekst zijn blijven staan, heeft Caron niettemin gehandhaafd, maar hij verbeterde deze in voetnoten. Waar in een aantal gevallen [bijv. p. 9 van de *Inleiding* van *Spreeckonst*] in de originele tekst een *n* is geïndiceerd door een tekentje [de zgn. nasaalstreep op de klinker voor de *n*], is deze in Carons versie opgelost. Carons uitgave correspondeert met het origineel qua paginering en afbreking van zinnen en woorden. Op p. 155, tweede helft, loopt de afbreking van zinnen niet helemaal gelijk met het origineel vanwege typografische moeilijkheden, maar dit vormt geen probleem, omdat na pagina 142 in Caron 1964 een fotoweergave van p. 155 van het origineel is opgenomen. Momenteel wordt er een volledige concordantie op *Spreeckonst* volgens het Leidse exemplaar 1402 E 4 door Salemans en Schaars vervaardigd [te verschijnen]. Hieraan zal een correlerende tekst worden toegevoegd.

---

* Prof. dr. Vos deelde mij mede dat het exemplaar dat hij gebruikt heeft op de Universiteitsbibliotheek van Edinburg berust. Het zou hier een minder goed leesbaar exemplaar betreffen dat door de bekende taalkundige Hellinga verkocht zou zijn aan de genoemde bibliotheek. Hellinga zou het exemplaar verworven hebben bij veiling van de privébibliotheek van Verschuur.

2.1.6 Het systematische in de lay-out

Montanus was niet geheel tevreden over zijn boek. Zijn *Anhang* opent met een soort voorwoord [p. 159] waarin hij ruiterlijk toegeeft, dat veel van wat hij heeft beweerd voor verbetering vatbaar is, zoals hij bemerkt heeft en "elke reis [= keer] gewaer worde". Hij voegt daar nog aan toe:

> zoo zijn my noch veel wichtige dingen te binnen gekoomen, die hier niet beschreeven en zijn: en met eenen ooc dat in't beschreevene hier en daer merkelijke verbeetering was van noode. Daer oover ic ooc in sommige plaetsen, daer't licht konde geschieden, wat verandert en bygevoecht heb: maer 't ooverige in zijn eerste weezen gelaeten: en 't geene nochtans daer van hier noodichst by diende, in deezen Anhang cortelijc aengeroert: stellende het ooverige uit tot andere geleegentheit.

Hij heeft dus naar zijn zeggen slechts 'wat' [iets] veranderd en toegevoegd waar dat gemakkelijk kon gebeuren. Caron [1964: xiv] vermoedde, dat Montanus op p. 9 van de *Inleiding* iets aan een zin toegevoegd heeft, waarin de drukker een kleiner lettertype heeft gebruikt om nog uit te komen op de regel:

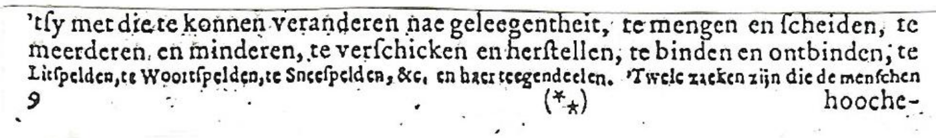

'tſy met diete konnen veranderen nae geleegentheit, te mengen en ſcheiden, te meerderen, en minderen, te verſchicken en herſtellen, te binden en ontbinden; te Litſpelden, te Woortſpelden, te Sneeſpelden, &c, en haer teegendeelen. 'Twelc zaeken zijn die de menſchen
9 (*⁎) hooche-

Ook wees Caron nog op een vermoedelijke tekstuitbreiding op blz. 155 waar een groot tekstblok in kleiner korps is gezet [zie een foto in zijn uitgave 1964, tussen pp. 142-143].

Het is jammer dat Caron niet gewezen heeft op een zo dadelijk toe te lichten systeem in het gebruik van verschillende lettertypen in het zetsel, waardoor een regelmatige afwisseling van lettertypen verklaard kan worden.

Het gebruik van verschillende lettertypen in *Spreeckonst* is naar mijn oordeel doordacht. Er is zelfs een systeem in het toepassen van de verschillende lettertypen te ontdekken. De *Inleiding* is gedrukt met een romeinse letter [de tabellen laat ik buiten beschouwing]. Uitheemse (Latijns of Griekse) termen zijn gecursiveerd en in een kleiner corps gedrukt. Te benadrukken woorden, eigen Montaanse termen of voorbeelden van spraakklanken, woorden enz. zijn met gotische letters vetgedrukt, behalve voorbeelden die ontleend zijn aan vreemde talen - deze zijn gecursiveerd en klein gedrukt net als de uitheemse termen.

In het eerste boek wordt in principe deze toepassing van de verschillende lettertypen voortgezet. Soms is er een regel in een groter corps gedrukt ter benadrukking [bijv. p.2 regels 21-24] of is er een Nederlandse term gecursiveerd, terwijl wij een gotische letter zouden verwachten [bijv. p.3, regels 9 en 11 van onderen]. Het gaat in dit soort gevallen om onbetekenende inconsequenties of om extra benadrukking van een woord.

Vanaf p.9 is er een andere regelmaat te ontdekken. Montanus heeft de tekst met definities en beschrijving van het te bespreken object gecursiveerd. Een soort van commentaar op de gecursiveerde tekst heeft hij in een romeins lettertype met een kleinere interlinie laten drukken. Bladzijde negen geeft hiervan een goed beeld [zie afbeelding hieronder].

In principe is deze lay-out van het tweede gedeelte van boek één toegepast in de volgende 'boecen'. De cursiveringen geven steeds aan dat Montanus zijn taalvormen definieert, opsomt, indeelt, karakteriseert, of wat dies meer zij. Binnen het gecursiveerde gedeelte zijn bepaalde belangrijke woorden juist weer in niet-gecursiveerde romeins lettertype gedrukt, waardoor de lay-out tamelijk druk wordt.

De romeinse tekstblokken bevatten toevoegingen, opmerkingen of een verdediging van zijn indelingen. Alleen, de tekstblokken worden langzamerhand in boek twee steeds uitgebreider en nemen soms hele bladzijden in beslag, terwijl het gecursiveerde gedeelte vaak bestaat uit slechts enkele regels of soms uit een enkele regel. Niettemin is *het principe* gehandhaafd.

De lay-out is functioneel. Ik wijs erop dat de gecursiveerde gedeelten steeds leerbare stof bevatten, terwijl de commentaren, in romein gedrukt, minder leerbaar zijn in de schoolse zin van het woord. In par. 3.4 zal ik nader ingaan op de vraag of *Spreeckonst* een schoolboek is en dan kom ik hierop nog terug.

De voorbeelden zijn steeds, zoals in het eerste gedeelte van boek één vetgedrukt in een gotisch lettertype, terwijl de uitheemse termen en voorbeelden in een gecursiveerde romeins lettertype gedrukt zijn [zie p.41], maar de drukker is niet altijd consequent geweest, zie bijv. p.138].

In een eerdere passage in deze paragraaf sprak ik over de 'vermoedens' van Caron dat Montanus correcties heeft aangebracht in het zetsel. Ik merk nu op dat er maar weinig onlogische inbreuken op de systematiek te vinden zijn, feitelijk niet meer dan Caron heeft aangegeven - voor zover ik kan nagaan, want wij beschikken helaas niet meer over het manuscript, waardoor niet uit te maken is of een bepaalde wijziging in de lay-out duidt op een tekstverbetering (door Montanus) of op een correctie van een gewone zetfout (door de zetter of de corrector van de drukkerij). Met dat laatste houd ik ook rekening, want er is soms een woord (of enkele) boven een regel gedrukt simpelweg om een zin af te maken [p.147 bijv.].

Al is het dan moeilijk om kennelijke wijzigingen in het zetsel te beoordelen, wij zijn nu wel achter de systematiek in de lay-out gekomen, waardoor ons inzicht in de opbouw van het boek belangrijk is toegenomen.

Bladzijde 9 van *Spreeckonst*

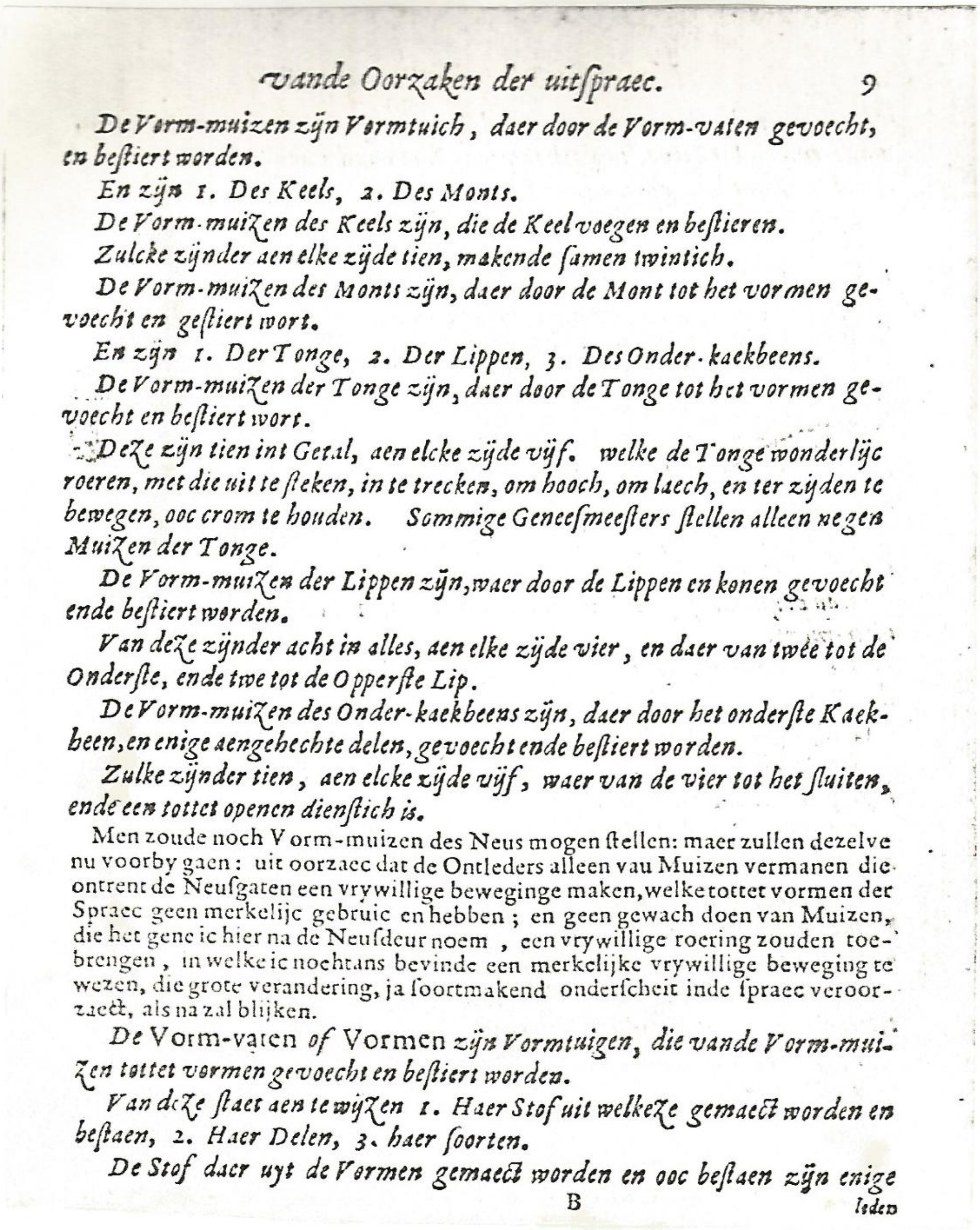

vande Oorzaken der uitſpraec. 9

De Vorm-muizen zijn Vormtuich, daer door de Vorm-vaten gevoecht, en beſtiert worden.

En zijn 1. Des Keels, 2. Des Monts.

De Vorm-muizen des Keels zijn, die de Keel voegen en beſtieren.

Zulcke zijnder aen elke zijde tien, makende ſamen twintich.

De Vorm-muizen des Monts zijn, daer door de Mont tot het vormen gevoecht en geſtiert wort.

En zijn 1. Der Tonge, 2. Der Lippen, 3. Des Onder-kaekbeens.

De Vorm-muizen der Tonge zijn, daer door de Tonge tot het vormen gevoecht en beſtiert wort.

Deze zijn tien int Getal, aen elcke zijde vijf. welke de Tonge wonderlijc roeren, met die uit te ſteken, in te trecken, om hooch, om laech, en ter zijden te bewegen, ooc crom te houden. Sommige Geneeſmeeſters ſtellen alleen negen Muizen der Tonge.

De Vorm-muizen der Lippen zijn, waer door de Lippen en konen gevoecht ende beſtiert worden.

Van deze zijnder acht in alles, aen elke zijde vier, en daer van twee tot de Onderſte, ende twe tot de Opperſte Lip.

De Vorm-muizen des Onder-kaekbeens zijn, daer door het onderſte Kaekbeen, en enige aengehechte delen, gevoecht ende beſtiert worden.

Zulke zijnder tien, aen elcke zijde vijf, waer van de vier tot het ſluiten, ende een tottet openen dienſtich is.

Men zoude noch Vorm-muizen des Neus mogen ſtellen: maer zullen dezelve nu voorby gaen: uit oorzaec dat de Ontleders alleen vau Muizen vermanen die ontrent de Neuſgaten een vrywillige beweginge maken, welke tottet vormen der Spraec geen merkelijc gebruic en hebben; en geen gewach doen van Muizen, die het gene ic hier na de Neuſdeur noem, een vrywillige roering zouden toebrengen, in welke ic nochtans bevinde een merkelijke vrywillige beweging te wezen, die grote verandering, ja ſoortmakend onderſcheit inde ſpraec veroorzaect, als na zal blijken.

De Vorm-vaten of Vormen zijn Vormtuigen, die vande Vorm-muizen tottet vormen gevoecht en beſtiert worden.

Van deze ſtaet aen te wijzen 1. Haer Stof uit welkeze gemaect worden en beſtaen, 2. Haer Delen, 3. haer ſoorten.

De Stof daer uyt de Vormen gemaect worden en ooc beſtaen zijn enige

B leden

2.2 De titelpagina

2.2.1 De volledige aanduiding van het boek

Montanus' boek wordt doorgaans *Spreeckonst* genoemd. Wij zien op de hieronder afgedrukte aanduiding van het boek zoals deze te vinden is boven het vignet op het titelblad, dat deze breedvoeriger is. Het zou tot een ingewikkelde discussie leiden indien ik hier de vraag zou opwerpen wat de titel van het werk precies is. Hebben de tekstblokken onder *Bericht* tot en met *Hoorn* de functie van een toelichtende tekst zoals wij die op achterkanten of op omslagflappen van hedendaagse boeken aantreffen? Ik wil dit niet uitsluiten, maar ik beschouw vanuit een bibliografisch standpunt de volledige tekst op de titelpagina (behalve de plaats, jaartal en drukker) als titel.

De tekst van de titel die boven de afbeelding staat, bestaat uit drie duidelijk onderscheiden tekstblokken.

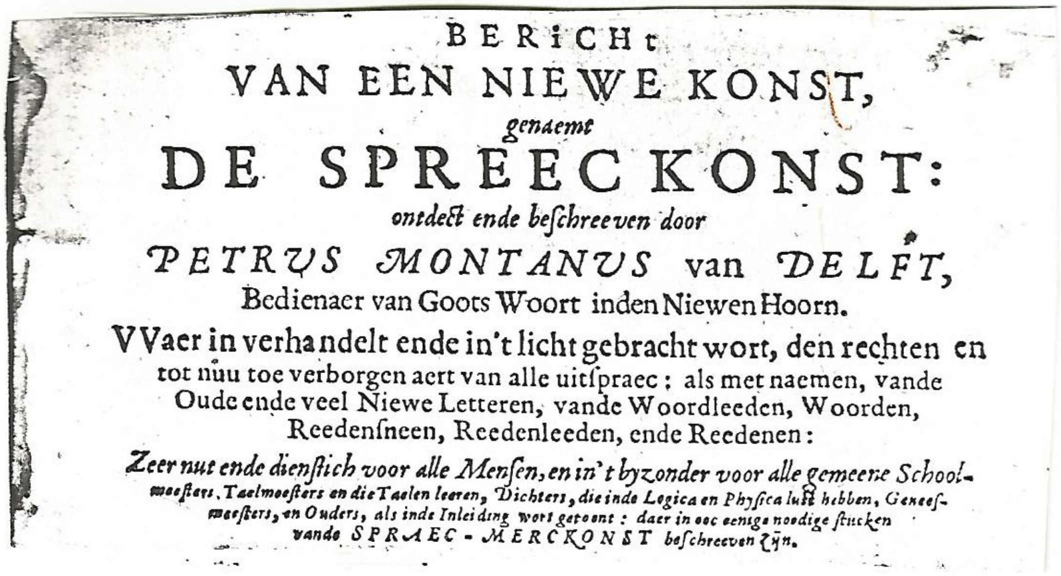
BERiCHt
VAN EEN NIEWE KONST,
genaemt
DE SPREECKONST:
ontdect ende beſchreeven door
PETRUS MONTANUS van *DELFT*,
Bedienaer van Goots Woort inden Niewen Hoorn.
VVaer in verhandelt ende in't licht gebracht wort, den rechten en
tot nuu toe verborgen aert van alle uitſpraec: als met naemen, vande
Oude ende veel Niewe Letteren, vande Woordleeden, Woorden,
Reedenſneen, Reedenleeden, ende Reedenen:
Zeer nut ende dienſtich voor alle Menſen, en in't byzonder voor alle gemeene Schoolmeeſters, Taelmeeſters en die Taelen leeren, Dichters, die inde Logica en Phyſica luſt hebben, Geneeſmeeſters, en Ouders, als inde Inleiding wort getoont: daer in oec eenige noodige ſtucken vande SPRAEC-MERCKONST beſchreeven zijn.

Ik presenteer hieronder een vertaling van dit gedeelte van de titel in hedendaags Nederlands.

> Onderwijzing in een nieuw vak van toegepaste wetenschap, dat de uitspreekkunde genoemd is, 'opengelegd' en beschreven door Petrus Montanus van Delft, dominee te Nieuwen Hoorn.
>
> **Aantekeningen**
>
> (1) 'Bericht'= onderwijzing [*Inleiding*, p. 31: "Monstratio. 'twelc een Wijzing of Bericht beduit"]
>
> (2) Montanus kent ook het woord richting' dat hij als synoniem van 'Onderwijzing' beschouwt [*Inleiding*, pp. 30, 31]
>
> (3) BERiCHt bevat de naam van de auteur: BERCH.

Het tweede tekstblok vertaal ik aldus:

> Waarin het ware en tot nu toe verborgen wezen van alle uitgesproken taalvormen wordt behandeld en uit de doeken wordt gedaan, en wel met name [het wezen] van de bekende en [van] vele nieuwe spraakklanken, van de lettergrepen, woorden, woordgroepen, zinnen en alinea's.
>
> **Aantekeningen**
>
> (1) 'Uitspraec' = [zie Hulsker 1988, p. 216]: 'het uitgesprokene'. Montanus beschouwt de verschillende klankvormen als vormen van 'Uitspraec'. 'Alle uitspraec' betekent hier: alle uitgesproken taalvormen.

> (2) De uitdrukking 'Met naemen' gebruikt Montanus vaak als inleiding van een opsomming [bijv. pp. 108, 101, 107, 156]. Wij kunnen 'Met naemen' daarom vertalen met 'met name'. Maar wij moeten er niettemin bedacht op zijn dat 'Naem' vaak 'benoeming van/ definiëring/ beschrijving' betekent [zie *Inleiding* p. 16]. Wij mogen daarom niet geheel uitsluiten dat Montanus in zijn subtitel wil zeggen dat hij het tot nu toe nog niet ontdekte wezen van alle uitgesproken taalvormen met 'Naemen' - in technische zin: beschrijvingen/definities/ benoemingen 'in't licht' heeft gebracht.

Het derde lees ik zo:

> Deze onderwijzing is zeer nuttig en bruikbaar voor alle mensen, en in het bijzonder voor alle gewone onderwijzers, leraren in vreemde talen, en hen die talen leren, [alsmede voor] dichters, hen die zich tot de logica en natuurkunde aangetrokken voelen, medici, en ouders, zoals in de *Inleiding* uiteen wordt gezet, waarin ook enige noodzakelijke onderwerpen uit de uitspraaknoteringskunde [of: leer van het grafisch weergeven van het uitgesprokene] beschreven zijn.'

Het is te waarderen dat Hermkens [1983, p. 117] in zijn bespreking van Wirth-van Wijk 1980 ook een vertaling van Montanus' titel heeft gegeven. Met een expliciete interpretatie is het Montanusonderzoek alleen maar gediend. Er zijn een klein aantal verschillen te signaleren met mijn vertaling.

> Onderricht in een nieuwe wetenschap, genaamd de wetenschap van het spreken, onderzocht en beschreven door Petrus Montanus van Delft, bedienaar van Gods woord in Nieuwenhoorn; waarin behandeld en gepubliceerd wordt de ware en tot nu toe onbekende manier van iedere vorming van klanken, met name van de antieke en moderne klanken, van de woorddelen, de woorden, de woordgroepen met één hoofdaccent, en de zinnen (perioden); zeer nuttig en dienstig voor alle mensen, en in het bijzonder voor alle gewone schoolmeesters, voor taalleraren en degenen die talen leren, voor dichters, voor degenen die liefhebberij hebben in logica en fysiologie, voor medici en voor ouders, zoals in de Inleiding wordt aangetoond; waarin ook enkele onmisbare onderdelen van het tekensysteem voor klanken beschreven zijn.

De verschillen zijn klein en niet in alle gevallen belangrijk, maar terwille van de duidelijkheid noteer ik dit:

Montanus	Hermkens	Hulsker
1 Konst	wetenschap	vak van toegepaste wetenschap
2 De Spreeckonst	wetenschap van het spreken	uitspraakkunde
3 ontdect	onderzocht	opengelegd
4 Bedienaer van Goots Woort	bedienaar van Gods woord	dominee
5 aert van alle uitspraec	manier van iedere vorming van klanken	wezen van alle uitgesproken taalvormen
6 Oude en veel Niewe Letteren	antieke en veel moderne klanken	bekende (reeds beschreven) en vele nieuwe spraakklanken
7 Physica	fysiologie	fysica
8 Spraecmerckonst	het tekensysteem voor klanken	uitspraaknoteringskunde/ leer van het grafisch weergeven uitgesprokene

Ik heb aanleiding gezien om van Hermkens af te wijken in geval van één, twee, drie, zeven en acht, omdat ik de voorkeur geef aan een meer letterlijke vertaling. Bij vier heb ik naar een hedendaags equivalent gezocht. Wat punt vijf betreft verwijs ik naar aantekening drie hierboven. En punt zes betreft een andere visie.

Goed, we vervolgen nu ons betoog. We hebben gezien dat de 'Spreeckonst' een nieuwe 'ars' is, een leervak of een vak van toegepaste wetenschap, maar de in het tweede deel van de titel genoemde 'Spraecmerckonst' is dat ook. In de *Inleiding* [p. 16], en ook in het eerste 'boek' van *Spreeckonst* [pp. 1-2], licht Montanus een aantal nieuwe leervakken toe die hij wil ontwikkelen of misschien zelfs al heeft ontwikkeld. Op het terrein van het vak van de 'Spreeckonst' kennen wij echter alleen het boek: de *Spreeckonst*. In deze publikatie zijn ook enkele onderwerpen uit de 'Spraecmerckonst' beschreven. Vooruitlopend op par. 3.4.1 waarin de Montaanse vakken ter sprake zullen komen, geef ik hier al de inhoudsbeschrijving van beide vakken:

- de 'Spreeckonst' is het vak van toegepaste wetenschap waarin iemand leert taal op de juiste wijze technisch uit te spreken zonder daarbij op de betekenis te letten;
- de 'Spraecmerckonst' is het vak van toegepaste wetenschap waarin iemand leert de betekenis in acht te nemen bij het gebruiken van opgetekende (gesproken) taal.

2.2.2 De Palmboom, zijn bladeren en vruchten

In het centrum van het schild op de titelpagina staat een kokospalm afgebeeld. Deze palm brengt vruchten voort die volgens het gedicht onder de gedrapeerde wimpel het waard zijn geplukt en geproefd te worden.

Ik kan mij voorstellen, dat dominee Montanus geen afbeelding van een appelboom heeft willen gebruiken, omdat dit vanuit een Bijbelse optiek ongewenste associaties kan oproepen ['smakelijke maar verboden vruchten'], terwijl Montanus juist zijn lezerspubliek aanmoedigt om de vruchten te nuttigen [zie het gedichtje]. Maar, een palmboom, in die tijd weliswaar bekend, is toch te beschouwen als een niet alledaagse, zelfs exotische boom.

Deze palm symboliseert echter juist doordat hij nieuw en vreemd is, de nieuwe, vreemde 'Const'. Weliswaar lijken de vruchten (symbolisch voor de resultaten) merkwaardig, maar wie de vruchten proeft, zal de kwaliteit van de boom (een wijsheidsboom) ontdekken. De allusie op Matth. 7:17-20, 12:23; Luc. 6:43-44 ["Want iedere boom wordt aan zijn vruchten herkend"] is duidelijk.

Montanus hanteert in zijn boek het principe van de dichotomistiek, d.w.z. dat hij in beginsel steeds zijn te bespreken onderwerpen in tweeën deelt [zie p.14 van de *Inleiding*]. De presentatie van de indeling van de spraakklanken als het sap (?) of vlees (?) van de ***twee*** vruchten van de boom, is in feite een dichotomische classificatie en herinnert door de boomvorm aan de in de logica beroemde, dichotomisch vertakte classificatie in de vorm van een boom van de klassieke filosoof Porphyrius; zie Ong 1958, pp.234-235].

Uit de vruchten van de palm ontspruiten links de vocalen en rechts de consonanten.

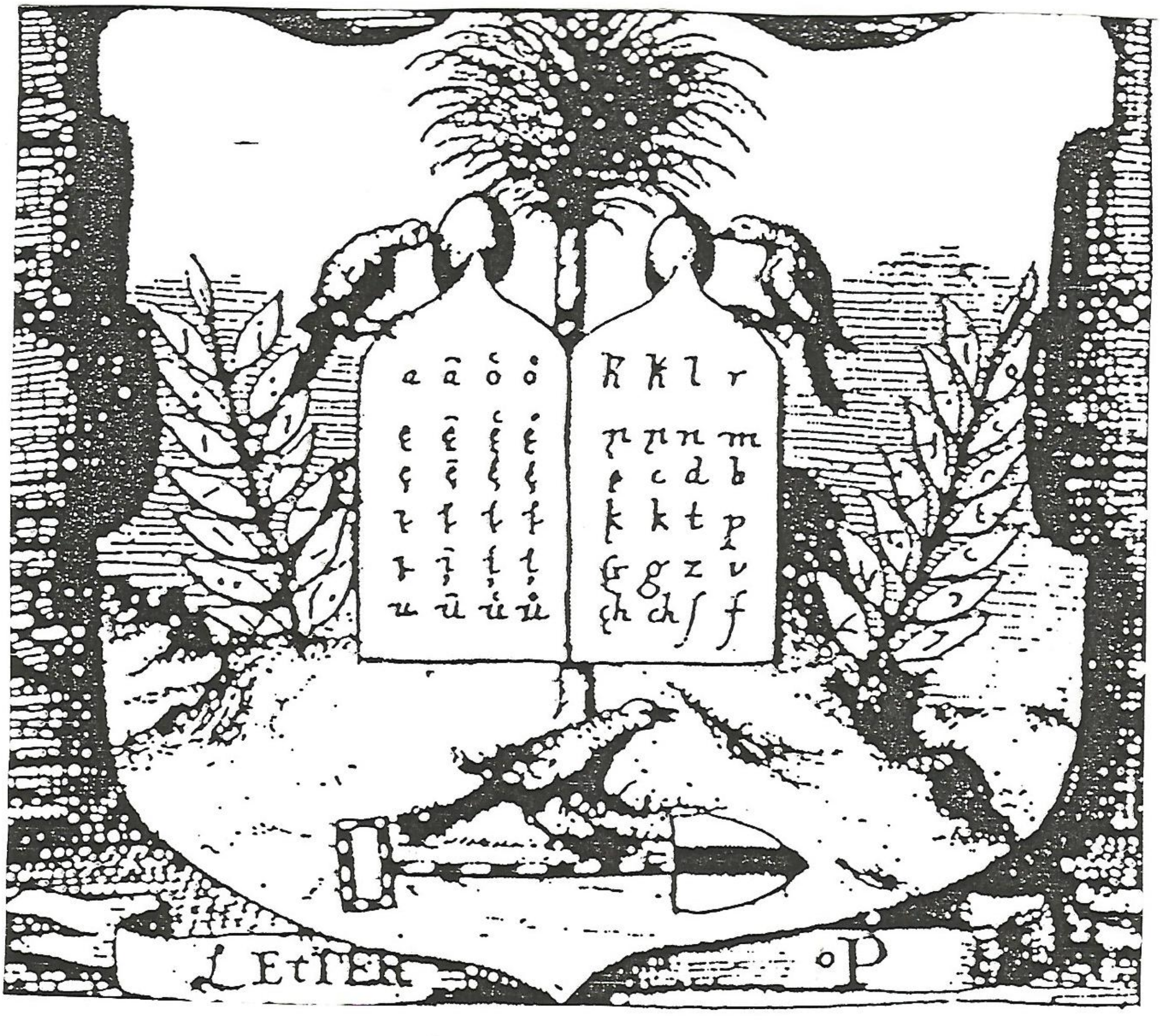

Vergrote afbeelding van het wapenschild van de titelpagina

De 'Letteren' zijn zodanig omkaderd, dat de suggestie wordt gewekt dat deze spraakklanken de inhoud van stenen tafelen zijn. Ik zie in de keuze van omkadering een manier om het juiste gebruik van gesproken taal in een Christelijk perspectief te plaatsen. Ik licht dit zo aanstonds toe.

De omkaderingen van de spraakklanken hebben overigens ook veel weg van de omlijning van leesplankjes. Ik zie hierin een tweede betekenislaag van de omkadering.

De beide groepen spraakklanken vormen samen de 'Letteren'. Dit zijn volgens de derde classificatie op p. 27 van *Spreeckonst* de 'Eerste' of 'oorspronkelijke' taalvormen (spraakklanken). Door het combineren van 'Letters' kunnen 'Woordleeden' (lettergrepen), 'Woorden' (idem) en grotere klankvormen worden gecreeërd. De opsomming van alle door Montanus beschreven spraakklanken in de 'stenen-tafelen-kaders', of anders: binnen de omlijning van de leesplankjes, impliceert alle gesproken taal. Immers, welk woord dan ook, het is gevormd door middel van (een combinatie van) de opgesomde spraakklanken.

De palmbladeren die aan weerskanten van de beide groepen spraakklanken staan, bevatten diakritische tekens, tekentjes bij klankaanduidingen die aangeven of een klank meer voor of achter of bijv. meer gerond of ongerond gearticuleerd moeten worden, en accenttekens. Door deze kan men weten hoe een spraakklank nauwkeuriger gearticuleerd moet worden.

De achterliggende gedachte van Montanus is - en nu kom ik terug op het Christelijk perspectief van het gebruik van taal - dat de mens door het zorgvuldig hanteren van de taal God prijst. Montanus legt uit op p. 3 van *Spreeckonst* dat God de mens de taal gegeven heeft "dewijle hy daer door stof en middel becomt van te connen zijn menichfuldige verburgen Gedachten openbaren". In een gedichtje op p. 13 van de *Inleiding* staat in andere bewoordingen dat de (gesproken) 'Letter' "des herts gedacht' (ontdect)". Montanus plaatst de idee van taal als spiegel van de geest in Christelijk perspectief. In het gedicht waarmee Montanus zijn boek opent [*Van't Oppereinde der uiterlijke werken Goots, en byzonderlijc der Spraec*] valt te lezen [regels 13-16]:

> Doch om te maeken kont
> Die heerlijcheit, welc diep in hem [= God] verburgen stont,
> Heeft hy [God] uit niet gemaect veel schoone Buite-werken
> [de schepping];
> Als Spiegels daermen die zeer klaer in kan bemerken.

In hetzelfde gedicht wordt ook de benoeming en rol van Jezus belicht [regel 117-120] (vergelijk Johannes 1: 14):

> Wert dan Goots groote Zoon niet nae dit inzicht recht
> Die gans oneindich is, het **Woort** of **Spraec** gezecht,
> En die ['Goots groote Zoon'] alleen wijst aen, als door een
> klaere **reeden**
> Al 't geen ons hier komt voor, en Goots verburgentheeden?

De Schepping openbaart Gods 'verburgentheeden' en Jezus openbaart deze door taal ['de reeden' is hier op te vatten als volledig afgeronde gesproken taal].

De palmbladeren op de afbeelding op de titelpagina zijn symbolisch voor het medium waarmee de mens God lof toezwaait [vgl. Joh. 12: 12-13], en dat is voor Montanus de nauwkeurig gehanteerde taal. De diakritische tekens in de bladeren veronderstellen zorgvuldigheid in het hanteren van taal.

De twee laatste dichtregels van de tweede strofe van het vers in de titel moeten in het licht van de geschetste godsdienstige opvattingen van Montanus beoordeeld worden. De papegaaien zijn door Montanus metaforisch gebruikt: zoals de papegaai op de mens gelijkt door zijn taaluitingen, zo gelijkt de mens door zijn taaluitingen op God.

2.2.3 De berg

In het vers noemt Montanus de berg de 'ge ***d*** **el** ***v*** den Berch'. Door de typografie is meteen duidelijk dat Montanus bedoelt: een Delftse 'Berch' [hij zelf] die een berg afgraaft [= doorgrondt een complexe, moeilijk toegankelijke materie]. We mogen bij de betekenisduiding van 'delven' niet uitsluiten, dat hier bedoeld is dat Montanus door graven (in de materie van de 'Spreeckonst') een berg heeft doen ontstaan. 'Delven' betekent namelijk ook: 'door graven doen ontstaan'. In deze betekenis is 'Berg' het boek van Montanus, zijn prestatie.

De 'berg' is ook een letterlijke toepassing van de voor- en achternaam van de auteur: Peter [= rots] Berch [= uit rotsen/stenen opgebouwd; 'een berch van steen', p.6 van de preliminaria van *Spreeckonst*]. Het zal duidelijk zijn dat Montanus hier ingenieus met woorden speelt.

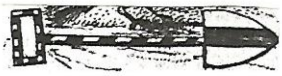

2.2.2.4 De spade

Het symbolische instrument dat staat voor Montanus' wetenschappelijke aanpak [zie hfdst. vijf], is de spade waarmee Montanus de wortels kan blootleggen van de boom (die, zoals we nu weten, symbolisch is voor zijn 'Const') en tevens de fundamenten van de berg [de fundamenten van Petrus' wetenschap]. Overigens, die fundamenten zijn van steen ['Petrus' = rots], hetgeen symbolisch is voor de solide wetenschappelijke grondslagen van zijn 'Const'.

De spade vertoont de tekening van het Delftse wapenschild, waardoor Montanus zijn Delftse afkomst niet alleen in de titel van het boek, maar ook door het wapen in het spadeblad benadrukt. Tevens suggereert hij dat hij een delver [= vorser, wetenschappelijk onderzoeker] is.

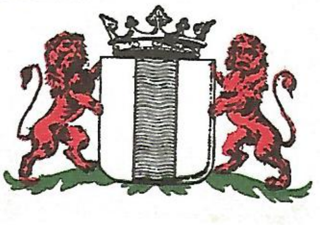

Het wapen van Delft

2.2.2.5 De wimpel

In par. 1.2 wees ik er al op dat op de gedrapeerde wimpel onder het schild van de titelpagina geschreven staat: "lEtTER oP". Montanus' voornaam is als het ware in de tekst verstopt, maar de auteur zet zijn lezers door het gebruik van verschillende lettertypes op het goede spoor. Wederom 'ver-berg-t' Montanus zijn naam in woorden.

Maar ook letterlijk betekent het: men moet op deze 'Const' letten; men moet er acht op slaan.

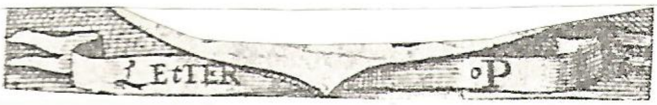

2.2.6 Een 'portretje'

Op gekopieerde versies van het titelblad is het moeilijk te zien - bij uitvergrotingen nog moeilijker, maar op een origineel valt het duidelijk op: links naast het schild is een portretje afgebeeld. Vermoedelijk is het een schetsje van het gezicht van Petrus Montanus.

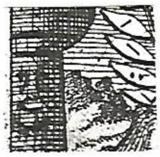

2.2.7 Het schild

Het schild [zie afbeelding par. 2.2.2] heeft precies de contouren van het oude wapenschild van het dorpje Nieuwenhoorn. Op het eigenlijke oude wapen is overigens een hoorn afgebeeld.

Montanus heeft mijns inziens met de keuze van de belijning van het schild willen aangegeven dat hij als Delftse onderzoeker in Nieuwenhoorn zijn 'Const' heeft bedacht en uitgewerkt. Volgens een gedichtje op p. 8 van de *Inleiding* werd hij geïnspireerd door het 'Niewe' van het pas 'verniewde dorp', en het pas ontgonnen land. Het schild op de titelpagina maakt duidelijk dat hij te Nieuwenhoorn zijn 'nieuwe Const' uit heeft gewerkt.

2.3 De opbouw van het boek

2.3.1 De indeling van *Spreeckonst*

Thans bepaal ik mij hoofdzakelijk tot een inventariserende bespreking van de formele structuur van het boek.

Er zijn drie afzonderlijke gedeelten aan te wijzen in *Spreeckonst*:

1 de preliminaria [34 blz.; waarvan 32 gepagineerd pp. 1-32];
2 de eigenlijke verhandeling over gesproken taal [nieuwe paginering pp. 1-158];
3 een (kleine) *Anhang* pp. 159-163.

Spreeckonst opent met een op 'den 18. Mey, des Iaers 1635' gedateerde opdrachtbrief van de auteur Petrus Montanus, die gericht is aan bestuurders van de Staten van Holland en West-Friesland onder de titel: *Aen de Eedele, Groot-moogende Heeren, de Heeren Staeten van Hollant en Westvrieslant.* Deze brief bestaat uit twee ongepagineerde bladzijden.

Vervolgens verschijnt er een Latijns lofdicht op de auteur van de hand van een zekere Adrianus Ravensteinius uit Delft. Ik vond in het Delfts Gemeentearchief in het 'geklapperde' begraafregister [B.O.K. 19 mei 1629] dat er een kind van 'Adriaen Ravensteijn', 'Latijnse schoolmeester', begraven was. In *Beschrijvinge Der Stadt Delft* (Delft, Arnold Bon, 1667) van Dirck van Bleyswijck staat op blz. 502 dat "eertijts" de "Latijnse Schoolmeester alhier in de derde Classis" een boekje heeft uitgegeven in 1637. Dit werkje heb ik kunnen traceren: het heet *Van de peste verscheyde seer uyt/nemende Onder-richtenis/ Als van den wijt-beroemden/ Andr. Rivetus, Th. Beza/ en Georg Abottus Aerts-/Bisschop van Cantel-bergh handelende I van de besmettingh der pestilentie, II ofmen en wiede selfde magh ontvlughten/ mitsgaders:/ Een by-voeghsel van de staticheyden en/ wijse der Ouden ontrent haer doden ende lijcking*. De auteur tekent zijn voorwoord met *Adrianus Ravensteyn/ Delpho-Bat*. Dit is nagenoeg de zelfde ondertekening als onder het Latijnse gedicht in *Spreeckonst*. We mogen derhalve aannemen dat het volgende gedicht geschreven is door een leraar Latijn met wie Montanus kennelijk bevriend was. De titel luidt:

> *Carmen Hexametro-dimetrum Honori Doctissimi D. Petri Montani Grammaticam suam Belgicam evulgantis datum dic[at]. dedic[at].*
>
> **Vertaling:**
> Een gedicht in hexameters en dimeters ter ere van de zeergeleerde Heer/Dominee Petrus Montanus nu hij zijn Nederlandse Grammatica uitgeeft [gegeven] wijdt toe en draagt op ...

Dit gedicht beslaat één blz. [= pagina 1]. Er wordt in uiteengezet, dat de Romeinen, ik geef het eerste gedeelte beknopt weer, hun taal door toedoen van de vader van de Latijnse taal, Tullius [= Cicero] zuiver hebben gehouden, d.w.z. zonder barbaarse (Griekse) elementen. De Italische volken zijn vervolgens in de voetsporen van Tullius getreden. Ik vervolg nu met de Latijnse tekst en zijn vertaling*.

Ac decus ad tantum surrexit Gallica, et Angla
Curâ pari jam cultior,
Spuma quidem vulgo linguae. Quas inde sequuti
De gente quidam Teutonum,
Non patriae passi penitus geniumque leporemque
Et suavitates obrui
Barbarie, faedoque situ; nullius egentem
Mendicitatisque argui.
Noster at hic cunctos superat, nitidoque nitore
Est unus instar omnium:
Dum nihil externi recipit; sed pura propinat
Ac puta nobis Belgica,
Eruit et causas linguae, lateque potentem
Expandit affluentiam.

---

* Voor de vertaling van dit - voor mij althans - zeer lastige gedicht heb ik van de deskundige hulp van prof. dr. Brouwers te Nijmegen mogen profiteren. Ik zeg hem hier voor hartelijk dank, want zonder hem zou ik de hieronder gepresenteerde 'werkvertaling' niet hebben kunnen maken.

Cumque alijs invisa, et tot sibi pressa per annos
Iam fecit usus publici,
Pluraque Teutonico zizania messuit horto,
Laudem meretur maximam.
Ergo age, quisquis adhuc patrij sermonis amator
Adulterinum respuis;
Haec, licet incurrant zoïlorum scommata forsan,
Ambabus ulnis excipe.

Ludebat Adrianus Ravesteinius,
Delpho-Batavus.

'Werkvertaling': En tot zo'n grote eer is opgestaan de Gallische en de Engelse [taal] door gelijke zorg al beschaafder (geworden), niettemin naar men algemeen meent, het schuim [der taal].
Daarna zijn enigen van het volk der Teutonen deze gevolgd, die het niet verdroegen dat de genius, de bevalligheid en de heerlijkheden van hun vaderland geheel en al werden bedolven door het barbarendom en door schandelijke verwaarlozing, en dat deze hoewel deze [= genius etc.] nergens behoefte aan had (niets te kort kwam), van diepe armoede werd beschuldigd.
Maar deze van ons hier overtreft allen, en door zijn stralende glans weegt hij, hoewel alleen, op tegen allen.
Terwijl hij niets vreemds opneemt, maar ons zuiver Nederlands te drinken geeft, haalt hij de oorzaken van de taal naar boven, en verspreidt hij wijd en zijd de machtige overvloed.
En nu hij dingen die voor anderen onzichtbaar waren en gedurende zoveel jaren door hem waren achtergehouden (onderdrukt), heeft gepubliceerd (tot iets van openbaar gebruik heeft gemaakt), en tamelijk veel onkruid in de Teutonische tuin heeft afgemaaid, verdient hij de hoogste lof. Neem dus, gij die als minnaar van de moedertaal tot nu toe (wie gij ook zijt) het valse verwerpt, deze dingen (dit) met beide handen aan, ookal worden ze misschien aangevallen door de spotternijen van de vitters (kleingeestige critici).
Spelenderwijs gedicht door Adriaan van Ravestein, een Bataaf uit Delft

Belangrijk is, dat er in dit gedicht wordt aangegeven, dat Montanus zijn studie lange tijd heeft laten liggen voordat hij deze heeft gepubliceerd. Wij zullen nog zien dat Montanus dit in zijn *Anhang* van *Spreeckonst* zelf ook zal meedelen.

Op de volgende bladzijde (p.2) verschijnt een lofdicht op de uitgever van het boek: *TOT LOF vanden UITGEVER DESES BOEKX.* Met 'uitgever' wordt hier niet de drukker bedoeld, maar de auteur. Het gedicht gaat immers over een 'Berg', een metaforische voorstelling van de kwaliteiten van Petrus *Montanus*. Het dubbelzinnige gebruik van 'Berg' als Nederlandse naam van Montanus en letterlijk als het woord 'berg', is kenmerkend voor de speelse manier waarop Montanus' naam in enkele gedichten in de preliminaria wordt gebruikt.

Dit in het Nederlands gestelde gedicht wordt afgeloten met 'Ne quid nimis', 'niets te veel', wat we mogen interpreteren als 'houd altijd maat'. Een naam van een dichter ontbreekt. In de *Dictionnaire des devises des hommes de lettres, imprimeurs, libraires, bibliophiles, chambres de rhetorique, sociétés litteraires et dramatiques Belgique & Hollande.* van Ferdinand Vanderhaegen (1876) [in de *Union Catalog*: Vander Haegen] vinden we op p. 16 'Ne quid nimis' dat wordt toegeschreven aan de Italiaan Louis Guicciardini. Petrus Montanus van Amsterdam heeft van hem een vertaling van zijn geschiedenis van de Nederlanden bezorgd: *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden* Arnhem, 1617. Wellicht kende Montanus dit devies via Petrus Montanus uit Amsterdam, maar een relatie tussen hen is op basis van archiefmateriaal niet aan te tonen. Uit het door mij ingeziene exemplaar van de Nederlandse versie van de 'Geschiedenis van de Nederlanden' waarin Petrus Montanus jr. (van Amsterdam) o.m. een gedicht van zijn hand heeft toegevoegd, bleek niet dat het devies werd gebruikt. Na veel speurwerk moet ik toegeven dat ik niet te weten ben gekomen wie de dichter is geweest die tekende met: Ne quid nimis.

Dan presenteert Montanus van zijn eigen hand een relatief omvangrijk, in alexandrijnen geschreven gedicht (138 versregels tellend) onder de titel *Van't Oppereinde der uiterlijke werken Goots, en byzonderlijc der Spraec* [3½ blz.; pp. 3-6].

Bij wijze van bladvulling voegde Montanus op p. 6 nog een verslag toe over de succesvolle toepassing van zijn 'Const', dat gevolgd wordt door een vierregelig gedicht, gewijd aan de titel van zijn boek [*Bericht* enz.]. Dit is overigens bepaald geen onbelangrijk gedicht, omdat hierin een visie te ontdekken is over de samenhang tussen naam en zaak.

Pagina zeven tot en met tweeëndertig is ingeruimd voor de *INLEIDING DER SPREECKONST*. Deze is verdeeld in vier hoofdstukken. Ik geef de inhoud ervan in onderstaand overzicht weer:

I. Hooftst. Vande Vinding der Spreeckonst. pp. 7-8 [Over de fase van het onderzoek leidend tot de Uitspraakleer];

II. Hooftst. Vande Nuttichheeden en Waerdichheit der Spreeckonst, pp. 9-13 [d.i.: Over het nut en de waarde van de Uitspraakleer];

III Hooftst. Vande Beschrijving, en Onderzoeking der Spreeckonst, pp. 14-15 [Over de manier waarop zijn boek geschreven is, en de bestudering van de Uitspraakleer];

IV Hooftst. Vande Beteikening, hoorende meest tot de Spraecmerckonst, pp. 16-30 [Over de betekenis, wat eigenlijk tot de Uitspraak-noteringskunde (de leer van het grafisch weergeven van taal en het toepassen daarvan) behoort]

Dit hoofdstuk eindigt met:

- een opsomming van de errata [pp. 29-30],
- gevolgd door een nieuw stuk: een heroverweging van de 'Naem' [= term] 'Lange en Langste Letteren' [p. 30], en
- een gedicht, *Vande naem deezes Boex* [pp. 30-31]

(Overzicht 2)

Het laatste gedicht, *Vande naem deezes Boex*, de afsluiting van hoofdstuk IV [pp. 30-31], behelst een uiteenzetting over de titel van het boek. Dit exposé zouden wij kunnen beschouwen als een nadere uitwerking van het gedichtje dat Montanus op p. 6 al aan de titel heeft gewijd [zie twee alinea's hierboven]; het heeft hetzelfde thema: de titel en Montanus' naam.

Als laatste onderdeel van de preliminaria presenteert Montanus op p. 32 een soort overzicht of samenvatting van de inhoud in de vorm van een classificatie, waarbij vooral de *Inleiding* tamelijk gedetailleerd is samengevat, terwijl de inhoud van de eigenlijke *Spreeckonst* aanmerkelijk bondiger is weergegeven.

Het inleidende gedeelte van *Spreeckonst* is in afzonderlijke delen uitgesplitst in het volgende overzicht.

Inleidende gedeelte van *Spreeckonst*

(a) Openingsbrief	Aen de Eedele, Groot-moogende Heeren, de Heeren Staeten van Hollant en Westvrieslant: 2 blz.
(b) Lofdicht op de auteur	Carmen Hexametro-dimetrum Honori Doctissimi D. Petri Montani Grammaticam suam Belgicam evulgantis datum dic. dedic. van A. Ravensteinius: p. 1
(c) Lofdicht op de uitgever/auteur	Tot Lof vanden Uitgever deses Boekx: p. 2
(d) Lofdicht op de Schepper en het doel van taal	Van't Oppereinde [= uiteindelijke doel] der uiterlijke werken Goots [de scheppingen van God], en byzonderlijc der Spraec: pp. 3-6.
(e) Verslag van de toepassing van zijn 'Const'	Merkelijke proef van een Ondereinde [= concreet doel] of nuttichheit deezes Consts
(f) Afsluitend gedichtje	zonder titel, over de titel van het boek
(g) Inleiding	Inleiding der Spreeckonst: pp. 7-30½
(h) Bladvulling	Vande naem Lange en Langste Letter: p. 30½.
(i) Titelbespreking	Vande naem deezes Boex: pp. 30-31 1/4
(j) Synopsis	(Een classificatie) p. 32.

(Overzicht 3)

De bespreking van gesproken taal in *Spreeckonst* is voorzien van een nieuwe (bovenaan en niet meer beneden geplaatste) paginering, te beginnen met p. 1 en eindigend met p. 158. Dit gedeelte van Montanus' werk bestaat uit zes 'boecen'. Deze vormen de eigenlijke verhandeling van *Spreeckonst*:

Het eerste 'boec'	'Vande Oorzaken der uitspraec'		pp. 1 - 26,5
Het tweede 'boec'	'Vande LETTEREN'	[spraakklanken]	pp. 26,5 - 111,5
Het derde 'boec'	'Vande WOORDLEEDEN'	[(gesproken) lettergrepen]	pp. 111,5 - 129
Het vierde 'boec'	'Vande WOORDEN'	[(gesproken) woorden]	pp. 130 - 143
Het vijfde 'boec'	'Vande REEDENSNEEN'	[(gesproken) woordgroepen]	pp. 144 - 151
Het zesde 'boec'	'Vande REEDENLEEDEN'	[(gesproken) zinnen]	pp. 152 - 158

(Overzicht 4)

Na 'boec' zes volgt nog een *Anhang* [= appendix], waarin Montanus wijzigingen voorstelt [pp. 159-164]. Op de laatste pagina [164] wijdt hij nog enkele regels aan de godsdienstige achtergrond van zijn taalopvatting [p. 164] en ten slotte verzoekt hij de 'boec'drukkers die zich voornemen gedeelten uit zijn boek na te drukken, dit niet buiten zijn medeweten te doen.

In de zojuist genoemde *Anhang* zijn een aantal belangrijke inhoudelijke wijzigingen voorgesteld. In de *Inleiding* hield hij al rekening met zijn voorstellen tot wijzigen, waardoor wij weten dat deze, zoals gebruikelijk was, later is gedrukt dan de *Anhang*.

Pagina dertig van de *Inleiding* bevat een heroverweging m.b.t. het hanteren van de termen 'Lange' en 'Langste' spraakklank ['Letter']. Deze toelichting [zie (h) overzicht drie] is te beschouwen als een aanvulling op de *Anhang*.

Na het lofdicht, *Van't Oppereinde der ... Spraec* [zie d, overzicht drie], volgde, zoals we weten, het verslag van het succesvol toepassen van zijn uitspraakleer [zie e, overzicht drie]. Dit is naar inhoud te beschouwen als een aanvulling op (en dus later gedrukt dan) de openingsbrief. Wellicht is dit daarom net als de brief cursief gedrukt.

Het gedicht waarmee het verslag van het toepassen van de 'Spreeckonst' eindigt [zie f, overzicht drie], en de laatste (uitgebreide) toevoeging aan de *Inleiding* [h, overzicht drie] passen inhoudelijk bij elkaar. In (h) is namelijk de gedachte uitgewerkt die in dat gedicht (e) wordt ontvouwd.

Bij het lezen moet men er dus rekening mee houden dat inhoudelijk de volgende gedeelten bij elkaar horen:

Anhang	+	Vande naem Lange en Langste Letter
Openingsbrief	+	Merkelijke proef van een Ondereinde of nuttichheit deezes Const en het daarop volgend gedichtje
Dit laatste gedichtje	+	de uitgebreide bladvulling: *Vande naem deezes boex* (die indirect de openingsbrief ondersteunt).

(Overzicht 5)

2.3.2 De twee typen van 'Spreeckonsten'.

Montanus onderscheidt [pp. 4-5]:

(a) de "Gemene Spreeckonst (...) die de wijs [= de manier] om te spreken leert, zonder aenzien [= beschouwing] van byzondere [= afzonderlijke] Spraken";

(b) de "Byzondere Spreeckonsten" die betrekking hebben op één taal [l.c.].

Wij kunnen er zeker van zijn dat in *Spreeckonst* een algemene of '*Gemene* Spreeckonst' gepresenteerd is. In de inhoudsbeschrijving op p.32 van de preliminaria is al duidelijk aangegeven, dat een specifieke 'Spreeckonst' "hier niet verhandelt [is]". Bovendien zegt Montanus op p.5 dat hij niet voornemens is een 'Byzondere Spreeckonst' te beschrijven [in *Spreeckonst*].

> De Gemene Spreeckonst is die de wijs om te spreken leert, zonder aenzien van byzondere Spraken.
> De Byzondere Spreeckonsten handelen daerentegen vande byzondere Spraken: als de Duitse, Latijnse, Hebreeuse, &c: *die wy nu niet voor en hebben te beschrijven* [curs. J.H].

De 'gemene Spreeckonst' (a) valt in twee delen uiteen net als de 'Byzondere' (b).

> De Gemene Spreeckonst, gelijc ooc yder der Byzondere, heeft twe delen: 1. Een gemeen: 2. Een byzonder.

Montanus heeft niet precies duidelijk gemaakt hoe het algemene en bijzondere gedeelte van een 'Byzondere Spreeckonst' moeten worden ingevuld. Maar wat de 'Gemene Spreeckonst' betreft geeft hij aan wat in het algemene en in het bijzondere gedeelte moet worden behandeld.

> Het gemene Deel der gemene Spreeckonst, is de Beschrijving van het wezen der uitspraec.
> Zulx dat voortaen de Beschrijving der spraec int gemeen te achtervolgen staet [nadien volgt]: als zijnde een bequaem middel, om te leren spreken.

'Een beschrijving van het wezen der uitspraec' is een bespreking van het menselijk geluid dat wordt voortgebracht [vgl. pp. 25-26], waarbij aandacht aan de geluidsbeïnvloedende of -vormende organen geschonken wordt [zie par. 2.3.3.1].

'De Beschrijving der spraec int gemeen' is een bespreking van gesproken taal. Montanus bespreekt verschillende vormen van gesproken taal zoals spraakklanken, lettergrepen, woorden. woordgroepen enz. De besproken vormen hoeven niet per se afkomstig te zijn uit een en dezelfde taal.

Hoe de precieze indeling zou zijn van een 'Byzondere Spreeckonst' is niet bekend, omdat Montanus er niet meer aan toe gekomen is zo'n 'Spreeckonst' te schrijven/publiceren.

Hieronder volgt een classificatie waarin ik aangeef hoe de categorie van 'Spreeckonsten' in twee subcategorieën uiteen valt, namelijk: die van de universele en die van de op een specifiek taalgebied gerichte 'Spreeckonsten':

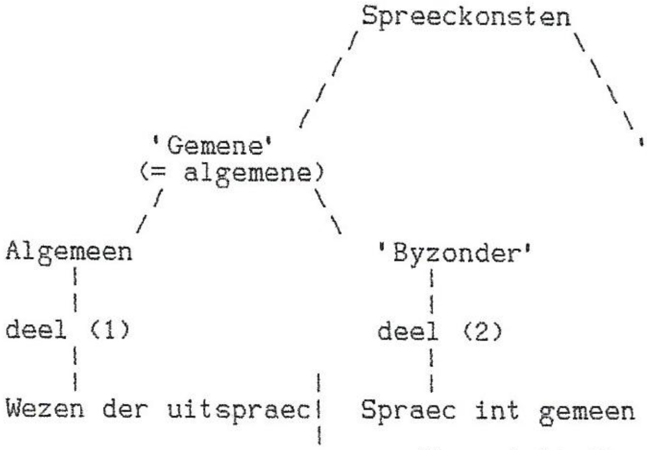

(Overzicht 6)

De indeling van een bijzondere en algemene 'Spreeckonst' is overigens analoog aan een door Montanus genoemde indeling van burgerlijke handel in een algemene en een specifieke handel [pp. 4-5]. Ik heb kunnen traceren dat deze indeling oorspronkelijk van Simon Stevin is. In par. 6.2 ga ik in op vraag of, en indien ja, in hoeverre Montanus door deze geleerde is beïnvloed.

2.3.3 De structuur van *Spreeckonst* als een algemene 'Spreeckonst'

2.3.3.1 Het eerste deel van *Spreeckonst*

Al heeft Montanus zelf niet een formele tweedeling aangebracht, toch valt de inhoud van *Spreeckonst* duidelijk in twee gedeelten uiteen: een algemeen deel dat bestaat uit boek één, en een deel dat specifiek op gesproken taal gericht is en dat uit 'boec' twee tot en met zes bestaat.

Boek één behandelt de 'Oorzaeken der Spraec'. Onder 'oorzaken' [spelling varieert soms] moeten we mijns inziens verstaan:

> datgene wat noodzakelijk aanwezig is voor het realiseren van een spraakklank (het complete menselijke spreekorganisme) en datgene waar de spraakklank het gevolg van is (luchtstroming door de menselijke spreekorganen).

Dit is mijn nadere precisering van de inhoud van het algemene deel. Het eerste 'Boec' behelst, afgezien van een uiteenzetting over de uitgangspunten en doeleinden van de 'Spreeckonst', en van een uiteenzetting over de indeling van twee typen 'Spreeckonsten' [hfdst. 1, pp. 1-5]:

- een uiteenzetting over de vraag waar taal toe dient [hfdst. 2, pp. 5-6];
- een zeer nauwkeurige beschrijving van de spreekorganen [hfdst. 3 en 4, pp. 7- 12];
- een indeling van standen van het spreekorgaan (waardoor verschillende spraakklanken gevormd zouden kunnen worden) [hfdst. 5, 6, 7, 8, 9, 10, pp. 13-24]
- en een uiteenzetting over het geluid [hfdst. 11, pp. 25-26].

'Boec' één voldoet in ieder opzicht aan de 'eisen' die Montanus stelt aan het algemene deel van een 'gemene Spreeckonst'.

Het tweede gedeelte van de 'Gemene Spreeckonst' is gewijd aan 'Spraec int gemeen' zoals we nu weten. 'Boec' twee van *Spreeckonst* is er het begin van. De eerste regels luiden zo:

> Tot noch toe is gesprooken vande Oorzaeken der Spraec: volgt nuu de Onderscheiding der zelver. [p. 26]

Montanus somt daarna de klankvormen op die hij gaat behandelen. Het begin van 'boec' twee [pp. 26-27] heeft daarmee het karakter van een inleiding gekregen. Uit de woorden 'volgt nuu de Onderscheiding der zelver' [d.i. de onderscheiding van gesproken taal] kan men opmaken dat de boeken twee, drie, vier, vijf en zes een conceptuele eenheid vormen. En dat is ook zo, want ook de vier laatste 'boecen' zijn gewijd aan vormen van gesproken taal.

'Boec' één is te beschouwen als een apart deel van *Spreeckonst* en de andere 'boecen' samen ook. Ofschoon de dichotomische opzet van *Spreeckonst* niet blijkt uit de successieve nummering van de 'boecen', ontdekken we toch een dichotomische hoofdopzet van *Spreeckonst*.

2.3.3.2 Het tweede deel van *Spreeckonst*, 'boecen' 2 t/m 6

Het tweede 'boec' is relatief het grootste. Het onderstaande overzicht laat dit zien:

Boec 1 : 1 - 26 = 25,5 pp.
Boec 2 : 26-111 = 85,0 pp.
Boec 3 : 111-129 = 18,5 pp.
Boec 4 : 130-143 = 14,0 pp.
Boec 5 : 144-151 = 8,0 pp.
Boec 6 : 152-158 = 7,0 pp.
(Overzicht 7)

'Boec' twee bevat meer informatie dan alleen maar over enkelvoudige spraakklanken. Ook twee-, drie- en vierledige spraakklanken worden als volwaardige taalvormen besproken. Vandaar dat de omvang van 'boec' twee zo opvallend groot is.

Montanus' bespreking van de verschillende taalvormen valt in principe steeds in twee gedeelten uiteen.

I Eerst analyseert hij een klankvorm in klankdelen, waarbij hij belangrijke, onmisbare, minder belangrijke en zelfs niet noodzakelijke delen aanwijst. Dit doet hij op twee manieren, maar het hoe en waarom van de delingen stel ik nu niet aan de orde [zie hoofdstuk elf]; het gaat erom hier de structuur van het 'boec' toe te lichten. En relevant is hier te wijzen op het feit dat Montanus op twee manieren, dus dichotomisch, de klankvormen analyseert.

II Na de twee (structuur)delingen van de klankvormen bespreekt Montanus op grond van welke kenmerken van de articulatie of welke klankmateriële aspecten de ene klankvorm (van het zelfde type) van de andere verschilt. Dit noemt hij 'de Onderscheiding' [zie hoofdstuk twaalf].

Ook dit onderdeel valt uiteen in twee gedeelten, al is dat aan de hoofdstukkenindeling niet direct af te lezen.

II-a Eerst onderscheidt Montanus de ene taalvorm van een andere (van het zelfde type) als klankgeheel. Dit houdt in, dat bijv. een woord als *keizer* als klankgeheel verschilt van *keizerinne*, omdat het uit zesspraakklanken bestaat en niet uit tien [de *ei* is volgens Montanus weliswaar een combinatieklank, maar deze bestaat zijns inziens toch uit twee afzonderlijke spraakklanken]. Zo komen er allerlei verschillen aan het licht tussen de ene taalvorm en de andere.

II-b De klankgehelen functioneren in een grotere taalvorm als klank*delen*. In die hoedanigheid zijn er ook verschillen aan te wijzen, bijvoorbeeld: het ene woord draagt in een woordgroep woordgroepsaccent en het andere een nevenaccent. De te bespreken klankvorm wordt nu vanuit het perspectief van de grotere klankvorm behandeld. In de behandeling van bijvoorbeeld het 'Woord' wordt dus eerst het 'Woord' als klankgeheel geanalyseerd en daarna als klankdeel van de 'Reedensnee' (de woordgroep).

Deze opzet verklaart waarom de 'Reeden' in *Spreeckonst* aan de orde komt [pp. 156-157], terwijl er geen 'boec' aan de 'Reeden' is gewijd. Als het 'Reedenlit' besproken wordt, dan komt deze klankvorm namelijk ook als klankdeel van de 'Reeden' aan de orde.

Ter wille van de duidelijkheid is de structuur van de inhoud van de 'boecen' als volgt weergegeven in overzicht acht:

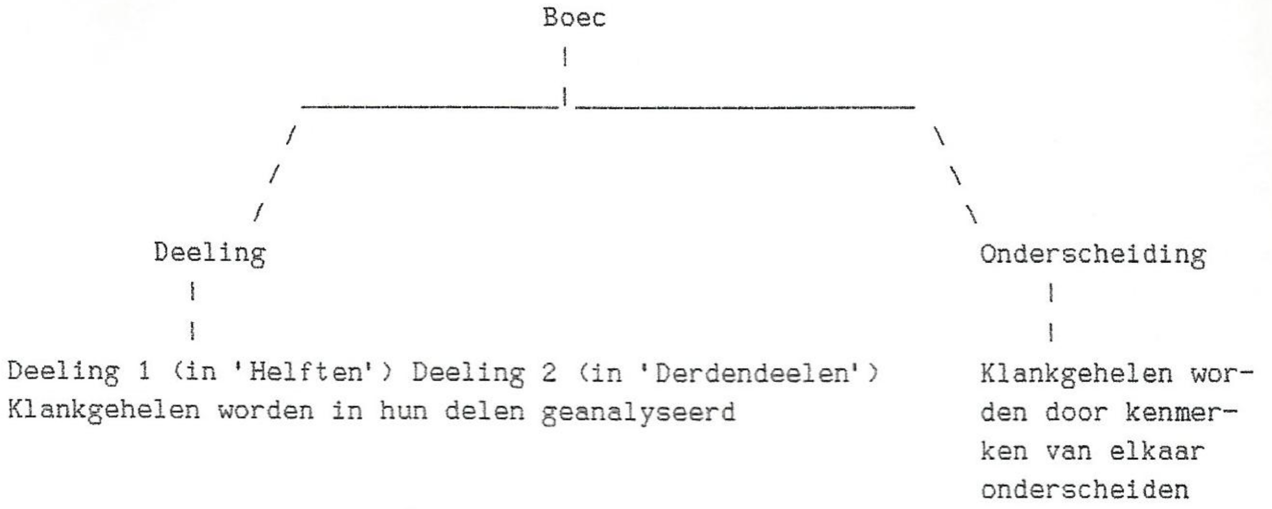
Boec
Deeling
Onderscheiding
Deeling 1 (in 'Helften') Deeling 2 (in 'Derdendeelen')
Klankgehelen worden in hun delen geanalyseerd
Klankgehelen worden door kenmerken van elkaar onderscheiden

(Overzicht 8)

Deze duidelijk dichotomische indeling van de stof is niet helder in de structuur van de 'boecen' weerspiegeld. Wij hoeven er echter niet aan te twijfelen dat die dichotomische indeling van de stof toch bestaat. Ik illustreer dit hier door de indeling van 'boec' vier, over het 'Woord', toe te lichten.

Het eerste hoofdstuk behandelt de *Deeling der Woorden in Helften, en Derdendeelen* [pp. 130-131] en het tweede is gewijd aan de *Onderscheiding der woorden nae haer Stof en Deelen.* Dit wil zeggen, dat een woord wordt geanalyseerd op grond van het klankmateriaal (hoeveel spraakklanken zijn er?) en de klankdelen (hoeveel lettergrepen kunnen worden onderscheiden?). Dit tweede hoofdstuk is het eerste van het eigenlijke deel twee van 'boec' vier. Het begint ook met een duidelijke afbakening ten opzichte van hoofdstuk één, zoals op soortgelijke wijze ook 'boec' twee afgebakend werd ten opzichte van 'boec' één:

> Nae de Deeling volcht de Onderscheiding der Enkelde Woorden.
> Welke geschiet, 1 Alzooze in haerzelven aengemerct worden:
> 2 Aengezien als stof van andere. [p. 131]

De hoofdstukken drie en vier [pp. 132-140] zijn ook gewijd aan het woord als zelfstandig klankgeheel en in hoofdstuk vijf [pp. 141-143] is het woord als klankdeel van het 'Reedenlit' [de (fonetische) woordgroep] besproken.

De doorlopende nummering van de hoofdstukken versluiert de dichotomische opzet van het werk. De uiteindelijke redactie van Montanus' boek is veel minder in overeenstemming met de door Montanus beoogde dichotomische structuur van *Spreeckonst* dan wij zouden verwachten. Montanus schrijft namelijk over het toepassen van dichotomistiek [p. 14 van de *Inleiding*]:

> En [ic] versprei gemeenlijc in weinich soorten of deelen, veeltijts in twee: dewijle uit de Tweespreiding (*Dichotomia* [= dichotomistiek]), alsse nae behooren geschiet, de volmaectste verhandeling ontstaet.

Die "volmaectste verhandeling" is niet helemaal bereikt, doordat de inhoud duidelijk dichotomisch van opzet is, terwijl de formele structuur van Montanus' werk niet met het principe van de tweedeling spoort.

***

Bijlage bij par. 2.1.3

De signaturen heb ik in de eerste kolom vermeld. Bij de pagina's waar een signatuur zou kunnen staan heb ik een '-' geplaatst. In de tweede kolom heb ik aangegeven hoe de positie van de signaturen is ten opzichte van de regel die daar boven staat. Ten einde de referentiewaarde van mijn overzicht te vergroten heb ik de paginering tussen vierkante haken vermeld.

Voorwerk

Titelblad, preliminaria en *Inleiding*

-	TITELBLAD	ongep.
* 2	gemeen	ongep.
-		ongep.
-		[p. 3]
‡‡‡	naerstelijc doorzoec	[p. 5]
-		[p. 7]
{* *)	haer teegendeelen	[p. 9]
{* *} 2	Mensche	[p. 11]
{* *} 3	noemt, voor de	[p. 13]
-		[p. 15]
{* * *}	onderscheit	[p. 17]
{* * *} 2	-smoorder beduit	[p. 19]
{* * *} 3	staen: anders Snappende	[p. 21]
-		[p. 23]
{* * *‡}	die bestaet.	[p. 25]
* * *‡2	(:) daer tussen	[p. 27]
{* * *‡}	n r. 30 uoi. z. 39r	[p. 29]
-		[p. 31]

De Spreeckonst

A	zo	[p. 1]
A 2	zulx, het	[p. 3]
A 3	ooc, dat	[p. 5]
-		[p. 7]
B	worden	[p. 9]
B 2	buiten	[p. 11]
B 3	Lipwulfsel	[p. 13]
-		[p. 15]
C	slechte	[p. 17]
C 2	Des uitermonts	[p. 19]
C 3	Laechboomige	[p. 21]
-		[p. 23]
D	over te gaen,	[p. 25]
D 2	Reedenen	[p. 27]
D 3	Schilvormige	[p. 29]
-		[p. 31]
E	Binne-montvormen.	[p. 33]
E 2	onderscheit	[p. 35]
E 3	des doorgaenden	[p. 37]
-		[p. 39]
F	Verheemelte	[p. 41]
F 2	in dàt,	[p. 43]
F 3	vormen,	[p. 45]
-		[p. 47]

G	klinken elc Holle	[p.49]	
G 2	Want Wy	[p.51]	
G 3	oover een comt	[p.53]	
-		[p.55]	
H	neemen uitet	[p.57]	
H 2	roemen	[p.59]	
H 3	byzonder	[p.61]	
-		[p.63]	
I	kennen worden	[p.65]	
I 2	door ee[n] hol-	[p.67]	
I 3	geene Hol,	[p.69]	
-		[p.71]	
K	Snapklinkt	[p.73]	
K 2	heb genoemt.	[p.75]	
K 3	geluiden, daer	[p.77]	
-		[p.79]	
L	veroorzaect	[p.81]	
L 2	VVoordleeden	[p.83]	
L 3	óe, íe	[p.85]	
-		[p.87]	
M	begrijpen	[p.89]	
M 2	Tussenletteren der	[p.91]	
M 3	heele stof	[p.93]	
-		[p.95]	
N	hortende	[p.97]	
N 2	eeveluide	[p.99]	
N 3	en Toesnappen	[p.101]	
-		[p.103]	
O	[vierde lege vakje]	[p.105]	
O 2	lps/ 1	[p.107]	
O 3	aengeweezen	[p.109]	
-		[p.111]	
P	te zien	[p.113]	
P 2	ijl: klim,	[p.115]	
P 3	Eenlettergrondige	[p.117]	
-		[p.119]	
Q	neevel,	[p.121]	
Q 2	daer aengemerct	[p.123]	
Q 3	Losheit	[p.125]	
-		[p.127]	
R	[derde streep]	[p.129]	
R 2	hebben, eenleedich	[p.131]	
R 3	hebben.	[p.133]	
-		[p.135]	
S	de Woordleeden	[p.137]	
S 2	ander inzicht	[p.139]	
S 3	Drieling : die	[p.141]	
-		[p.143]	
T	meestwoordige Sneen	[p.145]	
T 2	Reedensneen heeten.	[p.147]	
T 3	twee, {E.	[p.149]	{E= &
-		[p.151]	
V	rechtveerdich	[p.153]	
V 2	canmen by	[p.155]	
V 3	eermen	[p.157]	
-		[p.159]	
X	dan	[p.161]	
-		[p.163]	

Hoofdstuk 3
Presentatie van *Spreeckonst* als universele klankleer, onderwijs-boek, en ... 'Theoria'?

3.0 Inleiding

Spreeckonst is in de eerste plaats gepresenteerd als een boek voor onderwijsdoeleinden. En daarbij had Montanus blijkens zijn opdrachtbrief de 'gemeene Schoolen' op het oog. Maar hij heeft tevens aangegeven dat ook gestudeerde mensen, zoals medici, in zijn boek iets van hun gading konden vinden. In dit hoofdstuk wil ik de aandacht vragen voor de verschillende lezersgroepen die Montanus wilde bereiken. Ik vraag me bovendien af, in hoeverre dit werk een universele klankleer is en zo ja, wat Montanus daarmee beoogde. De vragen in hoeverre Montanus' werk een schoolboek is en in hoeverre het ook als een wetenschappelijke verhandeling is te beschouwen, hebben mij eveneens tot het schrijven van dit hoofdstuk geïnspireerd.

Ik heb mijn betoog als volgt gestructureerd.

3.1 Eerst wordt aan de orde gesteld voor wie Montanus' boek interessant zou zijn.

3.2 Waarom *Spreeckonst* een algemeen bruikbaar leerboek of zelfs een naslagwerk is, licht ik in deze paragraaf toe, die uitgesplitst is in de volgende subparagrafen:.

- 3.2.1 gewijd aan Montanus' 'Beschrijving' en terminologie ('Naemen'), opdat de lezer zo goed mogelijk de volgende subparagrafen kan volgen;
- 3.2.2 bestemd voor een toelichting op Montanus' definities van spraakklanken (deze zouden perfecte instructies voor het uitspreken van klanken zijn, zelfs van die welke men niet eerder hoorde);
- 3.2.1 een uiteenzetting over de vraag hoe Montanus' voorbeelden moeten worden beoordeeld in het licht van de 'perfecte definitie'.

3.3 Hier wordt aandacht besteed aan *Spreeckonst* als een universele klankleer die in principe voor alle talen geschikt is.

- 3.3.1 Eerst toon ik aan dat *Spreeckonst* inderdaad een universele klankleer is.
- 3.3.2 Dan vraag ik mij af of Montanus normatief of descriptief te werk is gegaan.
- 3.3.3 Tenslotte ga ik in op de vraag welke taalpolitieke norm Montanus eigenlijk had.

3.4 Het is duidelijk dat Montanus zijn publicatie in de eerste plaats als een boek voor het onderwijs bedoeld heeft. Uit Montanus' inleidingen valt op te maken dat *Spreeckonst* vooral de onderwijsgevenden ten dienste zou moeten staan. Of het werk ook voor kinderen zelf is bedoeld, is veel minder duidelijk. Ik bespreek in deze paragraaf *Spreeckonst* dan ook niet als een schoolboek, maar als een 'onderwijsboek'.

- 3.4.1 Hier wordt de 'Opdrachtbrief' besproken, waarin Montanus zijn werk als onderwijsboek presenteert.
- 3.4.2 Dat je uitgaande van een uitspraakleer ook kan leren lezen, is

intrigerend. Hier tracht ik uit de doeken te doen hoe dit precies zit.

3.4.2.1 Voor een goed begrip zullen de verschillende 'Consten' die Montanus heeft willen ontwerpen, aan de orde worden gesteld.

3.4.2.2 Tegen de achtergond van de toelichting van de Montaanse 'Consten' bezinnen wij ons nu op de doelstellingen van de 'Spreeckonst'. Het zal dan duidelijk worden dat in de doelstelling van dit vak ook het leren lezen is opgenomen.

3.5 Deze paragraaf behelst de conclusie dat *Spreeckonst* opgezet is als een praktisch werk, dat door zijn diversiteit aan onderwerpen voor vele groepen van lezers interessant is.

3.6 Nochtans is *Spreeckonst* ook te beschouwen als een wetenschappelijk werk. Met het toelichten van de lay-out kan worden duidelijk gemaakt welke gedeelten meer bedoeld zijn als 'leerwerk' en welke gedeelten als wetenschappelijke toelichting.

3.1 *Spreeckonst*, een leerboek voor vele lezersgroepen

Montanus mikt op een breed lezerspubliek. Wie een taal wil leren spreken, het doet er niet toe of het gaat om Latijn, Grieks, Hebreeuws, Arabisch, Frans, Engels enz., of om streek- of stadstalen, zoals het Vlaams, Fries, Zuidhollands, Delfts, Schiedams enz. [*Inleiding*: p. 11], die kan met *Spreeckonst* zijn voordeel doen. Door *Spreeckonst* leert men niet alleen "'t Neederlants", maar ook "de rechte uitspraec van andere taelen" [l.c.]. Nu zijn boek is verschenen, behoeft men niet meer "met groote kosten en gevaer, te trecken in het lant daermen die [vreemde taal] spreekt" [l.c.].

Het is evident dat *Spreeckonst* in de eerste plaats bedoeld is voor degene die een taal onderwijst, of die zich een taal tracht eigen te maken. In zijn openingsbrief *Aen de Eedele, Groot-moogende Heeren, de Heeren Staeten van Hollant en Westvrieslant* gaat Montanus juist in op het onderwijs. En hij vermeldt daarbij dat zijn boek voor het gebruik in scholen bedoeld is. Bovendien geeft Montanus op pp. 10 11 van zijn *Inleiding* uitvoerig aan waarom zijn boek voor "de gemeene **Schoolmeesters**/ diens beroep is het Leezen en Schrijven te leeren [te doceren]" en "al de **Meesters** die onderwijzing doen van eenigerlei taelen" belangrijk is.

Net als in de tweede subtitel [zie 2.2.1] geeft de auteur in zijn *Inleiding* aan [pp. 10-13] dat zijn boek, behalve voor onderwijzers, leraren vreemde talen, ook bedoeld is voor dichters, logici, fysici, anatomen, geneesheren en ook voor ouders. Ik ga nu nader in op de vraag waarom *Spreeckonst* voor deze groepen informatief is.

Dichters

Montanus wil met zijn werk ook de dichters van dienst zijn. Ik citeer:

> De Dichters of *Poëten* is deeze Const niet alleen nut, maer gans nootsaekelijc. Want haer doen voor zoo veel het inde voortbrenging van saemen-gepaste en vergeleeke Spreecgeluiden bestaet (zijnde zulx haer eigenste werc): moet door deeze konst geschieden. Doch dewijl icse nuu zoo ver niet en beschrijf, zal daer van niet breeder spreeken. [*Inleiding*, p. 12]

> Vertaling
> Voor de dichters of poëten is dit vak van toegepaste wetenschap niet alleen nuttig, maar in alle opzichten noodzakelijk. Want hun werk voorzover het uit het uitspreken [of reciteren] van samengevoegde en [ten opzichte van elkaar] vergeleken [rijmende] spreekgeluiden bestaat (wat hun meest eigene werk is), dient op grond van dit vak van toegepaste wetenschap te geschieden. Maar omdat ik deze [saemengepaste en vergeleeke Spreecgeluiden'] nu niet zo ver [niet nader] beschrijf, zal ik daarop niet dieper ingaan.

Merkwaardig is, dat Montanus te kennen geeft dat zijn 'ars' noodzakelijk is voor het beoefenen van het dichterschap, maar hij deelt meteen mee dat hij niet verder op de 'Dichtspraec' ingaat. Montanus maakt dus zijn wervende aanbeveling niet waar. Hoe komt dit?

Montanus bakent op p. 6 van 'Boec' één zijn object van studie nader af. Ofschoon hij zijn studie wil wijden aan gesproken taal, ziet hij zich toch genoodzaakt om alleen "de losse Spraec" te behandelen [l. c]. Deze 'losse Spraec' wordt tegenover 'de Zingspraec, Maetspraec en *Dichtspraec*' geplaatst. En daarom meen ik dat we onder 'losse Spraec' de gewone, niet door kunstzinnige compositie geordende gesproken taal moeten verstaan. De bijzondere vormen van kunstzinnige taal, 'de Zingspraec, Maetspraec en *Dichtspraec*' laat Montanus onbesproken.

Dat Montanus toch de dichters noemt als lezersgroep, komt, naar ik vermoed, doordat *Spreeckonst* zijns inziens voor een fundamentele uiteenzetting over de aard en de eigenschappen van spraakklanken en grotere klankcomplexen geraadpleegd moet worden.

Logici en dialectici

Wat de logici aangaat, zegt hij [p. 12 *Inleiding*]:

> Die in't geene men *Logica* [wetenschap van het menselijke redeneren] en *Dialectica* [toegepaste wetenschap van het redeneren] heet, vermaec scheppen: zullen niet zonder vrucht deeze konst doorgronden: aengezien zy daer in zelsaeme Voorbeelden van beschrijvingen, ordens, verdeelingen, en onderscheidingen zullen vinden. Want ic tot zulx wel zoo veel arbeit heb aengewent, als om de zaeken zelfs te ontdecken.

Inderdaad, in *Spreeckonst* presenteert Montanus vele classificaties. In de *Inleiding* vindt men er al diverse, gecombineerd zelfs met berekeningen van het aantal aangewezen 'Soorten'. En wie bijvoorbeeld geïnteresseerd is in 'Bewijsreedenen', zou zich kunnen verdiepen in Montanus' syllogistische redeneringen op pp. 45-46.

Fysici

Geïnteresseerden in de fysica zouden *Spreeckonst* ook kunnen raadplegen [p. 12 *Inleiding*].

> De geene die lust hebben inde weetenschap diemen *Physica* d. i. Aert of Natuerkennis, noemt: en connen uit deeze Const geen kleine nuttichheit scheppen. Want daer in den rechten aert [wezen] des geluits van niews ontdect [letterlijk: ontbloot] wort: en byzonderlijc [in het bijzonder] van't geluit der Dieren [levende wezens], en voornaemelijc [bovenal] des menschen [het denkende 'animal']: zijnde het wonderlijcste, zoo van weegen zijn groote verandering; als ooc zijn meenigerlei natuerlijc tuich [spreekorganen] en roersel [bewegingen in de keel], daer't door veroorzaect.

Montanus pretendeert het fysische wezen van het geluid, voortgebracht door levende wezens, met name dat van de mensen, te hebben blootgelegd. Het menselijk geluid is het interessantst, omdat dit een grote verandering vertoont. Montanus bedoelt hier mijns inziens mee dat de mens steeds verschillende klankcomplexen uitspreekt. Uit het citaat blijkt dat hij ook de spreekorganen belangrijk vindt.

Fysici kunnen inderdaad iets van hun gading in *Spreeckonst* vinden: Montanus behandelt de voortplanting van het geluid. Maar Montanus heeft dit onderwerp cryptisch en onduidelijk behandeld. En hij steunt alleszins op traditionele opvattingen [zie hoofdstuk vier]. Dit neemt echter niet weg dat Montanus ook natuurkundige paden wil bewandelen in zijn onderzoek.

In hoofdstuk vier kom ik nog terug op de voortplanting van het geluid volgens Montanus, maar hier zij vermeld dat de passages die gewijd zijn aan de natuurkundige aspecten van het geluid, te vinden zijn op p. 25 van *Spreeckonst*.

Er zijn meer tekstgedeelten te vinden in *Spreeckonst* die voor lezers met belangstelling voor natuurkunde wellicht interessant kunnen zijn geweest. Op p. 3 van 'Boec' één vinden we een passage, gewijd aan de mogelijkheid tot het maken van sprekende 'Beelden' [sprekende machines]. Van p. 7 tot en met p. 17 treffen we een verhandeling aan over het 'natuerlijc tuich en roersel' waarover Montanus in het bovenstaande citaat spreekt, d. w. z. de spreekorganen en de stemvormende aspecten [pp. 15-16 met name].

Anatomen, artsen en chirurgen

Wat de anatomen en medici betreft, merkt Montanus het volgende op [p. 12 van de *Inleiding*]:

> Van gelijke ooc de Ontleeders [anatomen] en Geneesmeesters [medici], 't sy Raetheelders [artsen die je advies geven] of Wercheelders [chirurgen]. Want deeze hier konnen leeren een niewe beschrijving en verdeeling vande Mont, en andere deelen daer by geleegen: en wat elx werking en gebruic zy, in't voortbrengen der spraec: Insgelijx hoeder ontrent de Keel een vrywillige [spontane] roering is, daermen tot noch toe geen kennis van heeft gehat; diens Muizen of Spieren noch te zoeken zijn. Alles zeer noodich geweeten, om de gebreeken dier deelen sonder hinder der spraec te konnen helpen: en met afneemen of byvoegen de gebreekelijke spraec

> te moogen beeteren: ooc, om uit het spreeken, van de hinderingen [luchtstroom belemmerende vernauwingen] en toevallen [veranderende standen van het spreekorgaan] recht [juist] te konnen oordeelen.

In het eerste 'Boec' van *Spreeckonst* gaat Montanus uitvoerig op de anatomie van de keel en mond in. Zijn werk is daarmee zeker interessant voor medici en anatomen. Montanus geeft namelijk blijk van een historisch gezien zeer degelijke beschrijving van de spreekorganen [zie ook par. 4.7.2]. In Morhofs erudiete en gezaghebbende *Polyhistor Literarius Philosophicus et Practicus*, waarover ik in par. 8.2.4 nog uitvoerig zal berichten, worden met betrekking tot het bespreken van de spreekorganen een aantal geleerden genoemd. De belangrijkste zijn:

> Hieronymus Fabricius ab Aquapendente (libro) *de locutione ac ejus instrumentis* (...) & Petrus Montanus in singulari libro Belgico, sed erudito, de arte pronunciandi, quo nemimem hactenus accuratiorem vidi. [p.342]
>
> **Vertaling**
> [...] en Petrus Montanus in zijn op zichzelf staande boek dat in het Nederlands geschreven is, maar dat wel een erudiet boek is, een boek over de kunst/vaardigheid van het uitspreken: iemand die zorgvuldiger te werk gaat dan hij, heb ik tot op heden nog niet gezien.

Morhof slaat Montanus wat het beschrijven betreft van het menselijk instrumentarium voor het spreken hoger aan dan de beroemde Italiaanse anatoom en chirurg Fabricius ab Aquapendente [zie par. 8.2.4]. We mogen dit beschouwen als een internationale erkenning van de kwaliteit van Montanus' anatomische beschrijving van een gedeelte van het menselijk lichaam.

Uit Montanus' betoog valt niet duidelijk op te maken dat hij zelf sectie heeft verricht op een lichaam, of bij een sectie aanwezig is geweest. Ik wil dit echter ook niet uitsluiten. Het staat in ieder geval vast dat hij werken van helaas niet nader genoemde 'Ontleeders' kritisch heeft bestudeerd. Dit blijkt uit een zin als deze:

> Men zoude noch Vorm-muizen [spieren voor het laten configureren] des Neus mogen stellen: maer zullen dezelve nu voorby gaen: uit oorzaec dat de Ontleders alleen van Muizen vermanen die ontrent de Neusgaten een vrywillige beweginge maken, welke tottet vormen der Spraec (...) enz. [p.9]

In Verschuur 1924 is gedetailleerd ingegaan op Montanus' mogelijke bronnen, met name op Galenus en Vesalius*. Ook het proefschrift van Vos [1962, pp.77-97]

Galenus (130-201) was een Griekse medicus/anatoom. Zijn werk over ontleedkunde bleef 1300 jaar toonaangevend. Zijn werk werd zeer vaak heruitgegeven vaak onder titels als ; *Omnia ... opera quotqout apud Graecos in hunc diem extiterunt ... in Latina conversa ...* enz.. Na Leonardo da Vinci (1452-1519) is Andreas Vesalius (1514-1564) de grondlegger van de moderne anatomie. Zijn *De humani corporis fabrica libri septem* [Basel, 1543] is befaamd [zie Vesalius 1569 voor een Nederlandse vertaling van zijn werk die mogelijk door Montanus is geraadpleegd] voorziet in een gedetailleerde bespreking van Montanus' beschrijving van de spreekorganen. Vos gaat vergelijkenderwijs in op andere anatomische publikaties uit zowel de zestiende en zeventiende eeuw, waaronder die van Fabricius ab Aquapendente. Maar Vos zegt al op voorhand in zijn hoofdstuk vier, gewijd aan 'The organs of Speech':

> 'The art of Speech' contains a rather fuller account of the organs of speech than most sixteenth- and seventeenth-century books dealing with pronunciation.

Montanus gaat er in het vierde citaat hierboven (onder het kopje 'Anatomen, artsen en chirurgen') prat op dat zijn beschrijving nieuwe informatie bevat. Wij moeten wel bedenken dat een anatomisch 'nieuwtje' - hoe belangrijk op zichzelf ook - in Montanus' dagen niet iets bijzonders was. In de zeventiende en achttiende eeuw is het aantal anatomische ontdekkingen enorm.

Overigens: als *Spreeckonst* ook kan bijdragen tot het verhelpen van 'gebreekelijce spraec" [p. 13 van de *Inleiding*], dan is dit boek ongetwijfeld ook daardoor een bruikbaar boek voor medici. Nu met onze vele medische en para-medische specialismen zouden wij eerder denken aan logopedisten dan aan medici.

Ouders

Ouders zouden veel profijt van *Spreeckonst* kunnen hebben [*Inleiding*, p. 13].

> Dewijlmen dicwils ziet gebeuren dat de jonge kinderen die spreeken leeren, eenige gebreekelijke spraec aenwennen, daer d'Ouders geen raet toe en weeten om te beeteren; naedienze d'oorzaec der gebreekelijkheit niet en verstaen; noch waer die in geleegen is: zoo zoude de zulke deeze Const ooc vorderlijc konnen weezen, om 'tvoorzeide by tijts te voorkoomen [...]

Op p. 6 van de preliminaria zet Montanus uiteen dat zijn vrouw hun beider dochtertje heeft leren (voor)lezen op basis van *Spreeckonst*. Dit is een duidelijke passage in Montanus' boek waarin direct over een ouder en een kind wordt gesproken.

3.2 Het belang van spraakklankbeschrijving

3.2.0 Inleiding

De 'Beschrijving' is een heel belangrijk aspect van het concipiëren van *Spreeckonst* geweest. Op p. 14 van de *Inleiding* schrijft Montanus dat zijn 'Beschrijving' vooral bestaat uit: (a) 'Bepaelingen', (b) 'Onderscheidingen' en (c) 'Deelingen', (d) 'Aenwijzing van Eigenschappen', en (e) 'Verklaeringen vande voorschreeve'.

(a) 'Bepaelingen' zijn definities van de verschillende soorten van klankvormen ('Woort', 'Reedensnee' enz.) [zie bijv. pp. 130, 144, 152];
(b) 'Onderscheidingen' zijn de verschilpunten van het ene, individuele klankgeheel met een ander;
(c) 'Deelingen' zijn analyses van een klankgeheel in klankdelen;

(d) 'Aenwijzing van de 'Eigenschappen' is het bespreken van de individuele karakteristieke en specifieke eigenschappen van een klankgeheel, bijv. de duur van de klank en de sonoriteit [voor Montanus 'Hoochte des Geluits'], en

(e) de 'Verklaeringen van de 'Voorschreeve' zijn de toelichtingen op het eerder gestelde.

'Beschrijving' is dus de benaming die op alle aspecten van Montanus' systematische teboekstelling van zijn bevindingen duidt. Hiertoe moeten we ook de dichotomistiek rekenen [*Inleiding*, p. 14].

Montanus heeft voor het benoemen, definiëren en het analyseren in delen en het onderscheiden van klankvormen een omvangrijke nieuwe terminologie ontworpen [zie *Vande Beschrijving*, *Inleiding*, p. 14]. We zouden mogen zeggen dat deze terminologie, of 'Naemen', zoals Montanus zijn klankleertechnische termen noemt, het gereedschap is waarmee hij zijn 'Beschrijving' operationeel kan maken.

Montanus gaat in een apart hoofdstuk van zijn *Inleiding* nader in op zijn 'Naemen' [pp. 16-30]. Deze term blijkt een samenvattende categorie van vele soorten van 'Naemen' aan te duiden [zie *Inleiding* pp. 16-29]. Ik zal een volledig hoofdstuk [zeven] wijden aan alle typen van benamingen die Montanus hanteert, maar hier ga ik al, zij het summier, op deze materie in.

Er zijn drie typen van 'Naemen':

(a) 'Naemen' die een klankvorm benoemen,

(b) 'Naemen' die een klankvorm definiëren door middel van een opsomming van karakteristieke kenmerken, en

(c) 'Naemen' die een klankvorm definiëren door middel van het uitsluitend noemen van die kenmerken waardoor een klankgeheel verschilt van andere.

In het onderstaande betoog ga ik in op de 'Naem' van een klank als ideaal middel om deze te leren kennen. Ik spreek dan over de 'Naemen' van het type (b) en (c), waarbij ik met deze letteraanduiding aangeef over welk type 'Naem' ik precies spreek.

3.2.1 De 'Naem' van een spraakklank als een perfecte instructie

Spreeckonst is een zeer gedetailleerde klankleer, waarin (o.m.) afzonderlijke spraakklanken uitvoerig zijn beschreven. Montanus pretendeert zelfs de spraakklanken zó uitvoerig en nauwkeurig te hebben beschreven, dat mensen die de beschreven klank niet zouden kennen, toch de articulatie ervan kunnen aanleren. Hij was ervan overtuigd een beschrijving van alle spraakklanken gepresenteerd te hebben die ook door 'Afweezende' en 'Naecoomelingen' begrepen kon worden. *Spreeckonst* kan namelijk "door schrift volkoomender alle uitspraec [...] vertoonen, dan met mondelinge voorzegging" [*Inleiding*, p. 12].

Montanus geloofde dat een precieze definiëring van een spraakklank de lezer exact zou informeren hoe die klank uitgesproken diende te worden. Hij neemt zich dan ook voor, de spraakklanken met een heel precieze terminologie zo te beschrijven, dat de verschillen tussen de klanken nauwkeurig worden weergegeven zonder dat zijn lezers een volledige 'Beschrijfnaem' of 'Bepaling' [= een definitie door opsomming van alle kenmerken van een spraakklank; (a) in par. 3.2.0] nodig hebben. Hij heeft de spraakklanken bij voorkeur met termen beschreven die de belangrijkste kenmerken op grond waarvan spraakklanken van elkaar verschillen, aanduiden. Onderstaand citaat gaat over 'Onderscheidende Beschrijfnaemen':

> op datmen wanneer die gebruict worden, alleen uit de naem het weezen en den aert der beteikende zaec zoude konnen afneemen; en derhalven niet van noode hebben, om dezelve te verstaen, de beschrijving of bepaeling daer van in te zien, alsse niet genoechsaem is onthouden; gemerct zulke naemen die vervatten. [*Inleiding*, pp. 17-18]
>
> **Vertaling:**
> opdat men, wanneer die [Beschrijfnaemen] gebruikt worden, alleen uit deze 'naam' ['Beschrijfnaem'] het wezen en typebepalende eigenschap van de aangeduide zaak [spraakklank] zou kunnen afleiden, en opdat men het daarom niet nodig zou hebben, ten einde de spraakklank te begrijpen, de [volledige] beschrijving/definitie (b) ervan erop na te slaan, als deze [definitie; (b)] niet genoegzaam is onthouden, aangezien zulke [soortonderscheidende] namen [(c)] die [het wezen en typebepalende eigenschap] behelzen.

Op de vele soorten en typen van 'Naemen' van spraakklanken ga ik in hoofdstuk 7 nog uitvoerig in, maar ik wijs er hier al op, dat Montanus zeer serieus werkt aan een opbouw van een eigen terminologie, die zijn lezers zo goed mogelijk tot een juist begrip van een spraakklank kan brengen.

Voor de lezer is de naam van de klank een instrument om de klank perfect te leren kennen. Een 'Naem' functioneert als een didactisch instrument van kennisverwerving.

Montanus adviseert zijn lezers op p. 15 van de *Inleiding*:

> [...] de Beschrijving vlijtich en aendachtich te ooverleezen: en by het leesen te voegen de daedelijke [= daadwerkelijke] ondervinding [onderzoeking] en beproeving [= toetsing] van de beschreeve zaeken: mits [door] die uit te spreeken, en daer niet alleen met de ooren naew op te letten, en d'eene teegen d'andere te vergelijken, om haer verschil en oovereencooming te bemerken; maer ooc met een vinger te voelen inden mont, om de gestalte der Vormen [de configuratie van de mond] beeter te verneemen [waar te nemen].

Nadat de lezer de 'Beschrijving' van spraakklanken heeft bestudeerd, zou hij de klank moeten produceren, d.w.z. hij moet de mond in de aangegeven stand zetten en de klank voortbrengen. Luisteren is daarbij het perceptuele aspect en de mond betasten het handelingsaspect van het didactisch proces.

De opvatting dat door de beschrijving van een spraakklank een betere instructie gegeven wordt dan door voorzeggen, werd door Verschuur bekritiseerd [1924, p. 29].

Montanus zou volgens hem *Spreeckonst* een eigenschap toedichten die zij niet bezit. Een nauwkeurige beschrijving biedt geen garantie, dat de lezer "den daaraan beantwoordenden klank zal kunnen doen hooren" [l.c.; zie ook Caron 1972, p.131]. Verschuur wijst erop, dat alleen vanuit het gesproken woord de articulatie kan worden benaderd. Articulatorische beschrijvingen van enkele spraakklanken hebben inderdaad geen absolute waarde [zie Van den Berg 1974, p.34].

Maar ... Montanus kunnen wij niet verwijten dat hij te veel waarde aan de beschrijving van de articulatie heeft gehecht [Verschuur kon ook enig begrip opbrengen l.c.]. Montanus was een pionier op het terrein van de klankleer. En zijn beschrijvingen van spraakklanken hebben nu eenmaal een duidelijk fonetisch doel.

3.2.2 Het hanteren van Montanus' voorbeelden

Verschuur betreurde het dat Montanus over het algemeen zo weinig voorbeelden geeft. Maar dat Montanus zo karig met voorbeelden is geweest, heeft alles te maken met het universele karakter van *Spreeckonst*.

Montanus heeft getracht het aantal voorbeelden te beperken. Op p.15 van de *Inleiding* lezen we dat het hem vooral om definities van spraakklanken te doen is. Gegeven voorbeeldwoorden zouden voorzichtig moeten worden gehanteerd. Want iemand die een spraakklank in zo'n woord anders uitspreekt dan Montanus aangeeft, zou volgens de auteur niet mogen zeggen dat zijn *Spreeckonst* niet deugt. Zijn lezer zou moeten zoeken naar de klank die hij wel uitspreekt, maar die in *Spreeckonst* ergens anders is beschreven onder een ander spraakklankteken. Merk op, dat de lezer iets moet doen: hij moet een definitie [= 'Beschrijfnaem' (b of c) , of met een door Montanus gepreciseerde term: een 'onderscheidende Beschrijfnaem' (c)] zoeken van een spraakklank. Hierdoor krijgt *Spreeckonst* het karakter van een naslagwerk.

Montanus instrueert zijn lezers met een voorbeeld [*Inleiding*, p.15]. Een Vlaming spreekt het woord *uer* niet uit met een 'holachtige tantvleisklinker' [= halfgerond, alveolaar], maar met een 'holachtige, middeklinker' [= halfgerond, palataal]. Wat moest nu zijn Vlaming doen? Hij zou naar de definities van spraakklanken moeten kijken om erachter te komen dat zijn spraakklank onder de 'holachtige middeklinkers' is gedefinieerd. Wellicht is het klankteken van de gezochte spraakklank een andere dan de Vlaming gewend is te gebruiken, maar de betreffende spraakklank is onder dat andere taalteken niettemin 'volcoomen' beschreven.

Op p.105 van *Spreeckonst* staat het hieronder gedeeltelijk overgenomen schema van monoftongen en diftongen, en op de *ea* van *great* na [een Engels voorbeeld!] is dit een compleet overzicht van Montanus' vocaalstelsel [zie voor *ea* Aarts 1968, p.233]. Wij kunnen daar gemakkelijk in opzoeken waar de Vlaamse *ue* beschreven of gedefinieerd is. Ter rechterzijde van het schema van de monoftongen zijn Montanus' termen geplaatst. Opdat het schema wat toegankelijker wordt, vermeld ik hier nu, vooruitlopend op deel twee van deze studie, waarin ik mijn formele analyse presenteer:

bij 'Plat' de features <- gerond > en <- halfgerond>;
bij 'Holachtig' het feature <+ halfgerond>;
bij 'Hol' het feature <+ gerond >.

Boven de kolommen heb ik de plaats van articulatie aangegeven in mijn interpreterende termen, en onder de kolommen is deze in termen van Montanus aangeduid. Aan de linkerzijde heb ik de Montaanse aanduiding van de configuratie van de mond en de tongpunt aangegeven en aan de rechterzijde heb ik mijn interpretatie vermeld. Een punt in het schema betekent dat Montanus geen voorbeeld van de klank in een taal of dialect heeft kunnen vinden. Overigens zij nog opgemerkt, dat het voorbeeld *sterre* door Montanus in het veld van de prevelare, niet-halfgeronde, niet-geronde klinkers is geplaatst, terwijl de *e* van dit woord een prevelare, halfgeronde klinker is [vgl. p.56]. Ik interpreteer de vocaalaanduidingen hier nog niet, maar ik geef het alleen weer om mijn betoog te verduidelijken [zie par. 12.4 voor een overzicht van de in de Montanusliteratuur gegeven interpretaties van de onderstaande vocalen].

	Postvelaar	Prevelaar	Palataal	Alveolaar	Dentaal	Labiaal	[← interpretatie ↓]
Plat	a een gat	ẹ	e met	,	i wis, lit	u ic dut	<- gerond >
							<- halfgerond>
Holachtig	aa hy gaat	ae ic blaet	ee meet	ie ziet	ij wijs, ooly	uw hy duut	<+ halfgerond>
Hol	aaa ic gaa	aee lae	eee mee	iee ic zie	ijj ic wy ly	uww ic duu'	<+ gerond >
Plat	ó lot	ê,u vorc	êu	,	,	'u n'ut	<- gerond >
		stẹrre					<- halfgerond>
Holachtig	óó bloot	ẹu	eu reus	ue uer	ui kruit	'uw zeen'uw	<+ halfgerond>
Hol	óó bloo	ẹuu	euu reu	uee	uij ic kruy	'uww n'uul	<+ gerond >
Plat	o bot	,	,	,	,	ōu	<- gerond>
							<- halfgerond>
Holachtig	oo bootschap	oẹ boec	oe roet	,	,	ow hy dout	<+ halfgerond>
Hol	ooo boo (boode)	oẹẹ zoekê	oee roe	,	,	ouw ic dou	<+ gerond>
	Wortel	Achtermidde	Midde	Tantvleis	Tandbeen	Lip	

(Overzicht 9)

De Vlaming die Montanus ten tonele voerde, had door definities van spraakklanken te weten kunnen komen, dat hij voor de beschrijving van zijn klank in het vocaalschema van Montanus bij de *eu* van *reus* moest kijken.

Montanus geeft met betrekking tot de klinker *e* van *de* aan dat deze de volgende kenmerken heeft: palataal, niet-gerond en niet-halfgerond. Hij geeft als voorbeeldwoorden waarin deze klinker voorkomt, behalve het voorbeeldwoord *met*, ook *wandelen* en *de* [p.54]. Verschuur corrigeert Montanus ten onrechte als hij stelt, dat Montanus van de *e* van *de* had moeten behandelen bij de 'holachtige, achtermidde' klinker, d.w.z. de prevelare ongeronde vocaal [a.w., p.100]. Ook hij had evenals de zeventiende-eeuwse Vlaming in een ander vakje van het schema moeten kijken voor Montanus' definitie van een klank waarvan Verschuur zou menen dat deze overeenkomt met zijn articulatie. Ik moet, onverminderd mijn waardering voor diens Montanusstudie, concluderen dat Verschuur niet heeft doorzien hoe Montanus zijn voorbeelden gebruikt [zie voor de interpretatie van de bedoelde klinker par. 12.4].

Montanus pretendeert een uitputtende beschrijving te geven van alle mogelijke articulatiestanden. En daarmee veronderstelt hij dat alle articulaties van welke taal in zijn systeem zijn ingecorporeerd.

dan ook

3.3 *Spreeckonst* als een universele klankleer

3.3.1 Een universele klankleer

Montanus' definiëring van een spraakklank informeert de lezer over de ideale articulatie van een spraakklank, thans ook wel doelpositie genoemd [vgl. Nooteboom 1971, p.396; vgl. Eijkman 1955, p.43].

Het doel van een 'Gemene Spreeckonst' is om een articulatie 'tot regel en voorbeelt' te stellen. In mijn interpretatie bedoelt Montanus hiermee niet te zeggen een algemeen beschaafde uitspraak, maar een ideale articulatie van een bepaalde klank in een bepaalde (stads)taal of dialect. Ik zal dit nader toelichten.

In het eerste gedeelte van de subtitel [zie vorige hoofdstuk] schrijft Montanus [ik herhaal een gedeelte van de titel; zie par. 2.2.1]:

> VVaer in verhandelt ende in't licht gebracht wort, den rechten en tot nuu toe verborgen aert van alle uitspraec: als met naemen, vande Oude ende veel Niewe Letteren, vande Woordleeden, Woorden, Reedensneen, Reedenleeden, ende Reedenen:

Hier staat niet: 'de aert van de Delftse uitspraec', of van de 'Zuidhollandse'. Er staat wat er staat: "van alle uitspraec".

Het is waar dat een specifieke klank van het zeventiende-eeuwse Delfts aan de orde komt: de Delftse *oe* [teken van Montanus: 'oę']. De dominee-klankleerkundige, niettemin, geeft zelf aan dat hij 'begect' werd vanwege deze articulatie [zie par. 1.4]. Kennelijk was deze klank buiten Delft een niet aanvaarde variant van de (erkende?) *oe*. Montanus heeft zich deze Delftse *oe* zelfs zo afgeleerd, dat hij zich pas na lang nadenken deze *oe* wist te herinneren [pp.69-60]. Toch krijgt deze spraakklank een volwaardige plaats in zijn besprekingen [zie voor een interpretatie van de spraakklank o.m. Verschuur a.w., pp.108-109, Hellinga 1938, pp.107-108, Caron 1947, pp.99-111 en Wirth 1980, pp.56-57; zie ook par. 12.4].

3.2.2 Een descriptieve, universele klankleer

Montanus wijst op sociale verschillen in de uitspraak; er is sprake van een gewone en deftige articulatie van de *a* [p.50]. Montanus plaatst nergens de deftige articulatie boven de gewone, gangbare *a*. Op verrassend objectieve wijze bespreekt hij niet in de laatste plaats varianten van spraakklanken; of een spraakklank woordonderscheidend is of niet, bepaalt in principe niet of een spraakklank een plaats in Montanus' spraakklankenschema krijgt. Zuiver descriptief gaat hij te werk. Montanus is een observator en registrator van taal. De neerslag van zijn taalobservaties wordt dan ook gepresenteerd in het kader van een algemene 'Spreeckonst'.

3.2.3 Montanus' taalpolitieke norm

Dat men bij mijn voorstelling van zaken in de vorige subparagraaf kritische kanttekeningen plaatst, kan ik mij voorstellen. Immers, Montanus spreekt zich in zijn *Inleiding* duidelijk uit over mensen die hun taal misvormen, of die onverstaanbaar zijn, of die (nog steeds) een buitenlandse tongval hebben [*Inleiding*, p.11].

Ik meen dat Montanus, gelet op deze uitlatingen, zeker een taalpolitieke mening was toegedaan: *men zou zo moeten spreken, dat men niet kan horen waar de spreker vandaan komt* [interpretatie van *Inleiding*, pp. 11-12]. Men moet dus zijn uitspraak kunnen aanpassen. Montanus schreef zijn boek niet in de laatste plaats om mensen daaromtrent inzicht te verschaffen; iemand zou moeten leren hoe een bepaalde spraakklank correct gerealiseerd wordt. De opzet van *Spreeckonst* is evenwel niet normstellend voor 'het' Nederlands, 'het' Duits, enz.; Montanus geeft ook beschrijvingen van varianten die lokaal als niet-correct konden worden beschouwd. In een 'Byzondere Spreeckonst' voor een bepaalde taal zou Montanus, naar ik veronderstel, aangegeven hebben hoe die taal het beste gesproken zou moeten worden.

3.4 De presentatie van *Spreeckonst* als schoolboek om te leren lezen en schrijven

3.4.1 *Spreeckonst* geïntroduceerd als onderwijsboek

In de opdrachtbrief van de auteur, gericht aan bestuurders van de Staten van Holland en West-Friesland [zie par. 2.2.2] zet Montanus (o.m.) uiteen dat hij met de 'Schoolordre' is ingenomen en met het besluit van de overheid om op Latijnse scholen (o.a.) "van den geleerden Hooge-schoolmeester G.J. Vossius een grammatica" voor te schrijven [bedoeld is: de *Grammatica Latina, ex decreto Illustrium DD. Hollandiae West-Frisiaeque Ordinum in usum scholarum adornata*, enz. / *Latina Syntaxis* [...] *Latina Prosodia* [...] [Leiden, 1626] van Gerardus Johannes Vossius; zie Kuiper 1958 (aan wie ik de titel ontleen), zie ook Rademaker 1967, 1981, 1988]].

Montanus wijst er echter op, dat het met het spelling- en leesonderwijs op 'gemeene Schoolen' nog zeer droevig is gesteld. Hij laat er geen misverstand over bestaan dat het leren lezen en schrijven op deze scholen "onnutte tijtverquisting" is en "datter veel [= velen] nae lange en verdrietige moeite, daer in ongeleert blijven" [2e blz.].

Met de publikatie van zijn boek, zo legt Montanus het bestuur van Holland en West-Friesland uit, presenteert hij een nieuwe 'Const'. Dit houdt in dat er een nieuwe toegepaste theorie, of anders gezegd, een leer- of schoolvak door hem ontwikkeld is. Door deze 'Const' kan men zich noodzakelijke basiskennis van (onder meer) het *leren lezen* en *schrijven* eigen maken, althans dat kan men opmaken uit Montanus' brief. Ik citeer hieruit nu een passage.

> *Dewijle ic dan heb bespeurt, datmen tot noch toe oover al in de gemeene Schoolen zoodaenigen wijs* [didactiek] *gebruict* [aanwendt] *in het leeren vande eerste beginselen en hulpmiddelen van alle weetenschappen en handelingen (naemelijc,* het Leezen *en* Spelden*) die zeer gebreckelijc en bezwaerlijc is (zijnde niet alleen een oorzaec van dooling en losheit in leezen en schrijven: maer voor al van veel onnutte tijtverquisting: en datter veel nae lange en verdrietige moeite, daer in ongeleert blijven: en andere de cost of moeite ontsiende, ofte tot besteeding van zoo veel tijts de geleegentheit niet hebbende, dat naelaeten te leeren) en dat ic met grooten arbeit een Niewe Const heb bedacht en hier*

> *beschreeven, daer in, neffens* [naast] *andere nutte dingen, de gronden zijn geleit* [de basis is gelegd] *waer door men dit quaet lichtelijc can wech neemen, en zoodaenige middelen te voorschijn brengen, die zelf* [zelfs] *de ongeleertste Schoolmeesters en Schoolvrouwen connen aen* [ten behoeve van] *de Cleinste Kinderen in't werc stellen* [toepassen], *om dezelve* [de kinderen] *met minder moeite in zeer weinich tijt, vaster en grondiger zulx te leeren* enz.

Zelfs 'de ongeleertste Schoolmeesters en Schoolvrouwen' [zie citaat] zouden de kleinste kinderen deze kennis kunnen bijbrengen. Montanus hoopt daarom dat er in geval van een nieuwe 'schoolorde' (waarmee de overheid zou kunnen ingrijpen in de te behandelen leerstof op de lagere scholen) gedacht zal worden aan zijn, als boek voor onderwijsgevenden gepresenteerde *Spreeckonst*.

In de *Merkelijke proef van een Ondereinde of nuttichheit deezes Const* [zie overzicht drie, par. 2.2.2] zette Montanus uiteen dat een ongeletterde arbeider in korte tijd grote vorderingen boekte bij het leren lezen en schrijven, "hoewel 't een persoon was zwac van onthouden, en van een ongeoefent verstant". Ook zijn kind (van vier en half jaar) leerde in korte tijd lezen en schrijven [p.6, preliminaria]. Montanus adstrueert met deze mededeling feitelijk zijn openingsbrief, want hij zegt hiermee dat zijn uitspraakleer zeer praktisch en bovendien didactisch erg effectief is.

In zijn *Inleiding* benadrukt Montanus nogmaals dat het lees- en spellingonderwijs verbeterd kan worden. Juist door zijn *Spreeckonst* zou het mogelijk zijn deze onderdelen van het onderwijs efficiënter en degelijker aan te pakken. Zijn uitspraakleer is bij uitstek geschikt om kinderen en analfabeten te leren lezen, schrijven en spreken. Men kan er niet omheen: de opdracht- of aanbevelingsbrief suggereert dat *Spreeckonst* een boek voor het onderwijs is.

Spreeckonst heeft als eerste en laatste doel: God te dienen [pp.3, 5]. Dit doel noemt Montanus in boek één en het lijkt erop dat Montanus deze doelstelling onder heeft willen brengen bij de eigenlijk te leren stof. Dit is geheel in de geest van de eerste opmerking van de 'Schoolordre' van de 'Staten van Holland en West-Friesland', namelijk: "Pietas prora ac puppis studiorum esse debet"/ "Godsdienstig leven moet het eerste en laatste doel zijn van het leren" [zie: Kuiper 1958, pp.6-7; letterlijk staat er: vroomheid behoort de voor- en achtersteven van de studiën te zijn.]. Ongetwijfeld is Montanus het volstrekt eens geweest met deze regel. Godsdienstige doelstellingen in zijn schoolboek maken expliciet deel uit van zijn onderwijsboek.

3.4.2 Leren spreken én schrijven en lezen; onderwerpen uit verschillende (Montaanse) 'Consten' (?)

Er doet zich een probleem voor bij Montanus' eigen karakterisering van zijn boek als praktisch boek waaruit men o.a. zou kunnen leren lezen en schrijven. Montanus heeft zich namelijk voorgenomen een aantal typen van 'Consten' te ontwikkelen, waarover ik in de volgende subparagraaf nog zal spreken. In één van die vier wil hij mensen leren hoe gesproken taal geanalyseerd en gebruikt moet worden zonder daarbij te letten op betekenis, en dat is in de 'Spreeckonst'. Hierin wordt uitsluitend gesproken taal geanalyseerd. Schrijven leer je juist door een andere 'Const', en -

minder duidelijk door Montanus aangegeven - lezen, naar ik aanneem, door weer een andere 'Const'.

Hieronder zal ik Montanus' nieuwe vakkenindeling nader beschouwen en trachten te achterhalen welke verschillende terreinen de afzonderlijke vakken precies bestrijken [par. 3.4.2.1].

We zullen daarna bezien, of het lezen en schrijven volgens de doelstellingen van de 'Spreeckonst' als onderwerpen passen in Montanus' 'spreeckonstig' boek [par. 3.4.2.2].

3.4.2.1 De plaats van *Spreeckonst* in Montanus' vakkenindeling

Zowel het gesproken als het geschreven woord kunnen volgens Montanus volledig onafhankelijk van hun betekenis worden bestudeerd. Men moet zich dan een in beginsel a-semantische uitspraakleer voorstellen [wat *Spreeckonst* beoogt te zijn] en een (school)vak waarin men leert om te gaan met schrijfgerei. Deze vakken noemt Montanus 'Spreeckonst' en 'Streepconst'. Omdat beide vakken zich richten op respectievelijk de klank- en schrijftechnische aspecten van gesproken en geschreven taal, brengt Montanus deze vakken onder de noemer van 'Teikenstofconst' ['boec' één, p.2].

```
              |           Teikenstofconst
              |             /           \
 <- betekenis>|            /             \
              |           /               \
              | Spreeckonst          Streepconst
```

(Overzicht 10)

Onder de noemer, 'Teikenconst', kunnen twee andere vakken worden onder gebracht die aan de twee besproken vakken verwant zijn. Er zou een 'Taelconst' kunnen worden ontworpen, meent Montanus, d.w.z. een (school)vak waarin geleerd wordt hoe taaltekens met in achtneming van hun betekenis moeten worden gebruikt. Even goed zou een 'Spraecmercconst' kunnen worden ontworpen waarin men leert geschreven taal toe te passen, rekening houdend met de betekenis.

```
              |           Teikenconst
              |            /        \
 <+ betekenis>|           /          \
              |  Taelconst          Spraecmercconst
```

(Overzicht 11)

In onderstaand overzicht heb ik de 'Consten', zoals Montanus die wilde ontwerpen, bijeen geplaatst op zo'n wijze, dat zichtbaar wordt hoe de 'Consten' door Montanus zijn geclassificeerd. Tevens heb ik een toelichting gegeven op de inhoud van de 'Consten'.

```
(+ betekenis  Teikenconst (A)             | (- beteikenis>  Teikenstofconst
             /           \                |                /          \
            /             \               |               /            \
Taelconst (1)      Spraekmercconst (3)    |      Spreeckonst (2)    Streepconst (4)
                                          |
```

(A) = het vak van toegepaste wetenschap waarin geleerd wordt hoe taaltekens gebruikt moeten worden met in achtneming van hun betekenis;
(B) = - idem - waarin geleerd wordt hoe het materiaal gebruikt moet worden waarmee tekens gemaakt kunnen worden;
(1) = - idem - waarin geleerd wordt gesproken taal te hanteren met in achtneming van de betekenis;
(2) = - idem - waarin geleerd wordt op klanktechnisch juiste wijze klankvormen voort te brengen die in principe betekenisdragend zouden kunnen zijn, zonder echter de betekenis daarbij in acht te nemen;
(3) = - idem - waarin geleerd wordt opgetekende gesproken taal te gebruiken met in achtneming van de betekenis;
(4) = - idem - waarin geleerd wordt geschreven taal te maken die betekenisdragende geschreven taal zou kunnen zijn,

(Overzicht 12)

Montanus spreekt nog over een 'Schrijfconst' [p. 1]. De beide 'Schrijfconsten' (3) en (4) zouden onder deze noemer kunnen worden samengebracht [ibidem].

Volledigheidshalve vermeld ik nog dat Montanus ook van een 'Geluitsconst' spreekt [ibidem] waarbinnen het vak 'Spreeckonst' zou kunnen vallen, maar deze overkoepelende 'Const' is minder van belang voor ons betoog.

Het is van groter belang te ontdekken dat Montanus alles wat met schrijven en spreken te maken heeft, zorgvuldig in een a-semantisch en semantisch spreek- en schrijfvak uitgesplitst heeft.

De 'Spreeckonst' is juist een vak dat zich niet bepaald bezig houdt met schrijven. Integendeel, Montanus zegt op de eerste bladzijde van het eerste boek dat hij gesproken taal wil analyseren. Hoe is het dan te verklaren dat hij in de preliminaria zo nadrukkelijk *Spreeckonst* karakteriseert als een boek dat geschikt is om te leren lezen en schrijven?

3.4.2.2 De doelstellingen van de *'Spreeckonst'*

Het 'Oppereinde' [= hoofddoelstelling] van de 'Spreeckonst' is 'de Eere Gods'. Dit is in de geest van de schoolorde geen specifiek doel van het vak 'Spreeckonst', want ieder vak behoort in het teken van de Ere Gods te staan (al is volgens Montanus het goed leren spreken met name de aangewezen weg om God te loven).

'Ondereinden' zijn de secundaire doelstellingen. Deze verdeelt Montanus in: "Het naeste en enige verder Einden" [lees: het directe, eerste doel en enige subdoelen; p. 4].

Het "naeste, eigen, inwendig [= intrinsieke], en hele einde, is te leren [= te onderwijzen] de wijs om [manier om] te spreken" [l. c.]. Montanus noemt twee 'Verre eindens' [= verderweg gelegen doelen].

I Het eerste daarvan is: "Te leren stof te maken, om alderlei dingen daer mede te beteikenen". Met andere woorden: mensen te leren klankmateriaal om dingen/zaken daardoor te benoemen, te laten vormen.

De formulering van dit doel werkt enige verwarring in de hand. Bedoelt Montanus nu te zeggen dat het tweede gedeelte uit de geciteerde zin ("om alderlei dingen daer mede te beteikenen") ook nog binnen de doelstellingen van de 'Spreeckonst' behoort? Ik geloof het niet.

'Spreeckonst' heeft juist betrekking op de fase van het leren spreken waarbij betekenis nog niet aan de orde is, maar deze fase moet noodzakelijk voorafgaan aan de fase waarin het wel gaat om taal én betekenis te leren hanteren. Met 'verre Einde' doelt Montanus dus op een latere fase van het leerproces. Uiteindelijk zal dus het vormen van (gesproken) taalmateriaal tot doel hebben dingen te benoemen. Om dit te leren moet men het vak van de 'Taelconst' beoefenen, waar gesproken taal juist met inachtneming van de betekenis, wordt behandeld.

II Wat het tweede 'verre Einde' betreft, geeft Montanus zelf aan dat dit een doelstelling van de 'Streepconst' overlapt. Dit tweede subdoel is namelijk: de beginselen te onderwijzen om alle gesproken taal met "zienlijke merken te leren beteikenen [= met zichtbare grafische tekens te leren be-*teken*-en], en de beteikende te lesen [en het opge-teken-de/geschrevene te lezen]".

Deze laatste doelstelling slaat op het leren schrijven en lezen. Het zou niet mogelijk zijn om deze vaardigheden te verwerven, zonder dat men heeft leren spreken [p. 4]. Montanus echter, wijst er nadrukkelijk op in zijn opdrachtbrief dat op basis van *Spreeckonst* onderwijs gegeven kan worden in o.m. lezen. Dit houdt in dat dit "Verre Einde' toch een concreet doel is geworden van *Spreeckonst*.

Het is opmerkelijk, dat het leren lezen en schrijven als behandeld onderwerp in *Spreeckonst* helemaal niet aan de orde komt, althans dat lijkt zo. Voor de moderne lezer is het niet eenvoudig om in de boeken van *Spreeckonst* tekstgedeelten te vinden die gaan over het leren schrijven.

Voor één bepaalde zeventiende-eeuwer lag dat kennelijk anders. Casparus van den Ende heeft vóór zijn woordenboek *Le gazophylace de langue Francoise et Flamende* [Rotterdam 1654-56] een soort schoolboekje opgenomen dat in feite uit een aantal tekstgedeelten bestaat van *Spreeckonst* [zie uitgave van De Jager 1849-1850]. Dit gedeelte van *Le Gazophylace*, *"Bedenking"* genaamd, is bedoeld om kinderen te leren lezen. Het is verleidelijk om dit nu uitgebreid toe te lichten, maar om te voorkomen dat ik breedvoerig moet ingaan op kwesties die ons te ver buiten het bestek van dit hoofdstuk zouden voeren, volsta ik hier slechts met een samenvatting van de klankmethode die gedestilleerd is uit *Spreeckonst* door de schoolmeester Casparus van de Ende [zie voor uitgebreidere informatie par. 8.3].

Beknopte uiteenzetting van Van den Endes klankmethode

Men is nu gewend, en dit geldt ook voor de zeventiende eeuw, een woord te spellen met de namen van de afzonderlijke klanken, bijv. *schrikt* wordt gespeld als: es, cee, haa, er, ie [!] (en niet I), kaa en tee. Als iemand die benamingen van de spraakklanken achter elkaar uitspreekt, ontstaat er wel een opeenvolging van klanken maar *schrikt* horen wij niet.

Om kinderen beter te leren lezen zou er vanuit een ander principe gewerkt moeten worden. Eerst moet het kind de spiegelbeeldstructuur van een lettergreep leren onderscheiden, d.w.z. het moet een lettergreep in een kern en in een gedeelte ervoor en erna kunnen verdelen. De combinaties van de medeklinkers verschijnen na de vocaal vaak in omgekeerde volgorde [bijv. *sla* en *als*], vandaar de (hedendaagse) term 'spiegelbeeldstructuur'. Door kinderen inzicht te verschaffen in de opbouw van een syllabe leren zij de lettergreep te segmenteren. Dit doen zij met behulp van het toevoegen van een *e*-klank waarvan wij de kwaliteit moeilijk kunnen vaststellen, achter de spraakklank die voor de kern staat, en het toevoegen van een *e*-klank voor de spraakklank die na de kern volgt: consonant + *e* / kern / *e* + consonant.

In het geval van een woord als *wit* leidt dit tot:

Consonant + *e*	Kern	*e* + Consonant
W *e*	I	*e* T

Als deze spraakklanken nu worden uitgesproken in een adem ontstaat er: W(*e*)I(*e*)T. Clusters van spraakklanken worden op dezelfde manier behandeld. *Schrikt* moet dus worden geanalyseerd in SCHR-*e* + I + *e*KT.

Deze manier van woordspellen zou betere resultaten geven bij het leren lezen, dan de traditionele wijze van spellen.

3.5 Conclusie met betrekking tot *Spreeckonst* als praktisch boek

Spreeckonst is bedoeld als een praktisch boek. Vanwege de diversiteit van de behandelde onderwerpen kan zij voor vele lezersgroepen interessant zijn. Zij pretendeert niet in de laatste plaats, een naslagwerk te zijn voor de juiste articulatie van spraakklanken ten behoeve van sprekers van uiteenlopende dialecten of talen. Daarom bevat het werk ook beschrijvingen van spraakklanken die lokaal als niet correct geaccepteerd werden, maar elders wel [men herinnere zich de Delftse *oe*: par. 3.3.1; zie ook par. 12.4].

De definities zijn de eerste en meest volkomen informatiebron voor de lezer. In het vorige hoofdstuk zagen we al dat Montanus in zijn keuze van de lay-out rekening heeft gehouden met het belang van de definities van spraakklanken. De lay-out onderstreept het belang van benoeming of definiëring van de spraakklanken

Spreeckonst zou beschouwd kunnen worden als een onderwijsboek. De definities van spraakklanken zullen in dat geval functioneren als 'catechismusdefinities'.

Montanus prees zijn boek speciaal aan voor het schrijf- en leesonderwijs. In het perspectief van de fasering van de door Montanus ontworpen vakken, heb ik duidelijk proberen te maken dat de doelstelling 'leren lezen en schrijven' al in de einddoelen ligt opgesloten van de uitspreekkunde. Op basis van Montanus' klankleer en met name op basis van zijn analyse van de syllabe kan zelfs al een leesmethode worden opgezet. Deze kunnen wij de klankmethode noemen.

Als onderwijsboek kan *Spreeckonst* geen succes zijn geworden, en dat is zij ook geenszins geweest. Op de eerste plaats vereist het grondige studie van *Spreeckonst* om de klankmethode te destilleren uit de teksten, bovendien is het werk veel te ingewikkeld voor jonge kinderen. Als de klankmethode los van het werk in een 'capitulum selectum' zou zijn aangeboden, zoals Van den Ende dat deed in zijn *Le Gazophylace*, dan zou deze meer succes gehad kunnen hebben.

3.6 Ten slotte de paradox: leerboek èn wetenschappelijk werk

Ofschoon de *Spreeckonst* heel praktisch en zeer informatief zou zijn, en bovendien door Montanus als schoolboek aanbevolen is om in te voeren bij een nieuwe 'Schoolordre', benadrukt Montanus op p.13 van zijn *Inleiding* dat zijn boek toch een 'hooger beschrijving' is van de 'Spreeckonst', "gelijc die hier geschiet", d.w.z. zoals dat hier [in zijn boek] plaatsvindt. Zelfs de "kloecke geoefende verstanden" zullen moeite hebben met *Spreeckonst*, voorspelt Montanus. Aan het slot van het laatste boek [p. 157] schrijft Montanus bij wijze van uitleiding dat hij graag wil weten hoe zijn 'Spiegeling (Theoria)' de lezer bevalt. Blijkt *Spreeckonst* achteraf toch een theorie te zijn?

Wie *Spreeckonst* leest, zal inderdaad allerminst het idee krijgen een gemakkelijk schoolboek onder ogen te hebben. Na p. 15 van de *Inleiding* blijkt *Spreeckonst* tot aan het einde (afgezien van de bladvulling na de *Inleiding*) een zeer moeilijk te hanteren, ingewikkeld en welhaast ontoegankelijk werk te zijn. De lezer krijgt, bij wijze van spreken, weer enige eigenwaarde terug als Montanus zijn boek uiteindelijk als 'Spiegeling' karakteriseert en niet meer spreekt over een boek dat geschikt is voor de elementaire 'Duitse School'.

De paradox, dat *Spreeckonst* hanteerbaar zou moeten zijn voor kinderen en ongeletterden en tegelijk pittige stof is voor scherpzinnige geesten, tracht ik te verklaren door de functie van de lay-out nogmaals te belichten. Dit doe ik naar aanleiding van de hieronder geciteerde passage [p. 13 van de *Inleiding*]:

> [...] dat de rouwe [grove] beginselen [elementaire zaken] deezer const de minste Leerlingen [leerlingen van het laagste niveau] worden voor-gestelt [voorgeschoteld]: maer de hooger beschrijving desselfs, gelijc die hier geschiet, acht ic zoodaenich te zullen worden bevonden, dat zelf de kloecke geoefende verstanden daer werc in zullen vinden [moeite voor moeten doen]. Gelijc zulx ooc inde Telconst gebeurt: diens rouwe beginselen meede wel zijn voor de kinderen: maer haer hooge beschrijving, welc het oorzaekelijc bewijs [de bewijsvoering waarmee de oorzaak waardoor iets is zoals het is, wordt blootgelegd] vervat, en de verhandeling der getaelen, diemen *Gefigureerde*, of *Geometrise* en *Cossise* of *Algebraise* noemt, voor de kloecstzinnige: en daer oover in groote achting.

Een 'hooge beschrijving' behelst volgens Montanus in de telkunde o.m. het oorzakelijk bewijs, dat bedoeld is voor geleerde lezers, terwijl de elementaire beginselen die erin uiteengezet worden, toegankelijk zijn voor kinderen.

De gecursiveerde gedeelten in de lay-out van de *Spreeckonst*-tekst, waarover ik in de paragraaf 2.2.3 gesproken heb, bevatten de definities, de opsommingen, de kant-en-klaarconclusies. Deze zijn leerbaar in de schoolse zin van het woord. En via de benoeming of definities van de spraakklanken kan de lezer de beschreven spraakklanken perfect leren kennen.

De toelichtende tekstgedeelten, in romein gedrukt, zijn dat niet. Het zijn vaak ingewikkelde bewijsvoeringen, verdedigingen of toelichtingen op hoogstaand niveau. De lay-out van de *Spreeckonst* [zie par. 2.3] is in principe verschillend op die plaatsen waar de niveauverschillen [een elementaire (schoolse) versus wetenschappelijke toelichting] moeten worden duidelijk gemaakt.

De gecursiveerde passages geven aan hoe de zaken benoemd zijn zonder verdere discussie of relativering. Montanus begint met gecursiveerde tekstgedeelten op p. 9 van het eerste boek. Immers, daar pas komen voor het eerst echt leerbare feitjes aan de orde. De niet-cursieve passages zijn gewijd aan 'het waarom'.

Door de lay-out zo toe te lichten hebben we een praktische verklaring gevonden voor de paradox dat *Spreeckonst* een schoolboek (handboek) en een theorie is.

Wij kunnen evenwel Montanus' boek als theoretisch werk diepergaand toelichten door Montanus' wetenschappelijke werkwijze onder de loep te nemen. Daarvoor reserveerde ik het volgende hoofdstuk.

***

Hoofdstuk 4
Nadere beschouwing van *Spreeckonst* als wetenschappelijk werk

4.1 De *Spreeckonst*-literatuur over Montanus' wetenschappelijke werkwijze

Verschuur 1924

"Wanneer niet het *Discours de la Méthode* van Descartes eerst in 1637 ware verschenen, zou men kunnen meenen, dat Montanus zijn wetenschappelijke werkwijze daaraan ontleend had", merkte Verschuur op [1924, p.25]. Hij suggereerde hiermee dat Montanus op Cartesiaans-methodische wijze zijn klankleer uitwerkte.

Verschuur zag Montanus als een bekwaam waarnemer van gesproken taal. Hij betreurt het daarom dat Montanus toch het wetenschappelijke pad van de waarneming weleens verliet en de weg van logische redeneringen insloeg [zie het citaat uit Verschuurs monografie in par. 1.4 van dit boek]

Helaas is Verschuur er niet aan toegekomen de samenhang te verduidelijken van Montanus' waarneming, logische redeneringen en de veronderstelde Cartesiaanse methode.

Vos 1962

Ook in het filosofische proefschrift van Vos [1962], wordt Montanus' methode helaas niet diepgaand geïnterpreteerd; slechts een relevante tekstpassage van *Inleiding* p.8 wordt in het Engels parafraserend weergegeven op p.41, waarbij een noot is geplaatst [a.w., p.46 noot 12]. Hierin verwijst Vos zonder verder commentaar naar Descartes' *Discours* en naar Verschuurs aantekening.

Vos onderscheidde wel, zij het zeer summier toegelicht, een inductieve en deductieve fase in Montanus' wetenschappelijke werkwijze [p.46 noot 13] en verwees naar Aristoteles. Verder komt duidelijk uit zijn proefschrift naar voren dat Montanus zijn spraakklanken definieert in termen die in destijds gangbare logicahandboeken terug te vinden zijn [zie ook par. 8.6].

Caron 1947, 1952; Wirth-van Wijk 1980

In Carons dissertatie [1947] werd 'onze' dominee-klankleerkundige vooral als een objectief waarnemer gekwalificeerd. Caron benadrukte in zijn studie uit 1952 [heruitgave 1972, p.140] nogmaals dat Montanus een zuivere waarnemer was. Nauwelijks ingehouden ergerde hij zich aan Verschuur, die (zoals wij in par. 1.4 hebben gezien) beweerde dat Montanus de weg van de waarneming in bepaalde gevallen verliet en de zijweg van de redenering verkoos [vgl. ook 1972, p.152].

Carons kritiek op bepaalde beschouwingen van Verschuur is terecht; Verschuur heeft zich soms inderdaad vergist. Maar, eenzijdig uitgaan van de opvatting dat Montanus een zuiver en objectief waarnemer was, kan soms leiden tot vooringenomenheid, waardoor de onderzoeker/ster de systematiek van Montanus' ordening uit het oog verliest.

Dit laatste is enigermate het geval in de Montanusmonografie van Wirth-van Wijk [1980; vgl. besprekingen van Dibbets 1981 en Knol 1983].

Vanuit een krachtig naar voren gebracht standpunt dat Montanus een objectief waarnemer was, schenkt Wirth geen serieuze aandacht meer aan sommige aanwijsbare logische redeneringen in *Spreeckonst* [zie bijv. a.w., p.114] en aan de invloed van de strenge systematiek van het werk op de ordening van Montanus' indelingen.

Montanus laat zich inderdaad in zijn boek kennen als een zorgvuldig waarnemer van gesproken taal, maar wie *Spreeckonst* leest zal toch ook bemerken dat Montanus zijn bevindingen door toepassing van logica structureert. En de vraag dringt zich op in hoeverre logische redeneringen in het onderzoek van de dominee-klankleerkundige mee hebben gespeeld. In de aan *Spreeckonst* gewijde monografieën van Verschuur 1924 en Wirth 1980 is Montanus' wetenschappelijke aanpak echter niet bevredigend ontrafeld. In de dissertatie van Vos is veel duidelijker naar voren gebracht dat Montanus voor wat een deel van zijn terminologie betreft, steunt op de dialekticatraditie. De systematiek van Montanus' werkwijze is evenwel in de studie van Vos niet genoegzaam behandeld, wat hem niet euvel te duiden is, gelet op zijn afbakening en probleemstelling [zie par. 8.6].

In dit hoofdstuk stel ik Montanus' werkwijze aan de orde en waar nodig zal ik de gelegenheid aangrijpen om in te gaan op achtergronden van bepaalde opvattingen van Montanus. Teneinde de structuur van dit hoofdstuk zo duidelijk mogelijk te maken heb ik eerst aangegeven in par. 4.2 dat er een fase in Montanus' werkwijze is waarin hij onderzoek doet [de 'Vinding'] en een fase van het beschrijven van zijn onderzoeksresultaten [de 'Beschrijving']. Daarna verdeel ik mijn tekst in twee secties: de eerste gaat over de 'Vinding' [par. 4.3 - 4.12]; de tweede over de 'Beschrijving' [par. 4.13 - 4.14]. De laatste paragraaf [4.15] scheid ik van de twee secties door deze een 'Nabespreking' te noemen. Ik tref in deze paragraaf een vergelijking, voor zover dat kan, tussen Descartes en Montanus. Gezien de verwijzing naar Descartes in Verschuur 1924 en Vos 1962 [zie boven] zou het een gemiste kans zijn als in deze studie op de suggestie van onderlinge beïnvloeding niet werd ingegaan.

4.2 De 'Vinding' en 'Beschrijving'

Montanus maakt een scherp onderscheid tussen de 'Vinding' van zijn opgedane kennis en de weergave ervan, de 'Beschrijving' [*Inleiding* pp.7, p.14]. Waarschijnlijk veronderstelde hij dat zijn lezers direct wisten wat er met deze termen bedoeld werd, want een nadere toelichting (in de zin van een definitie), of een bijgeplaatste Latijnse of Griekse term, ontbreekt.

De 'Vinding' heeft betrekking op de wijze waarop de wetenschapper zijn kennis opdoet. De zin van de 'Dispositio', of 'Beschrijving' waarmee Montanus deze traditionele term vertaalt, vloeit voort uit een van de taken van de wetenschapper, namelijk: zijn kennis over te dragen.

In de zestiende eeuw heeft met name Petrus Ramus in zijn veelzijdige wetenschappelijke publikaties al een scherp onderscheid gemaakt tussen de 'inventio' ['Vinding'] en de 'dispositio' ['Beschrijving']. Voor deze geleerde was 'methodus' vooral een zaak van de ordening van de gegevens en hij verwierf met zijn dichotomisch geordende werken grote bekendheid [in de tijd van Montanus bijv. kritiseert Burgersdijk o.a. Ramus in diens *Institutionum Logicarum Libri Duo* [Leiden 1626, 1640, 1653], maar prijst hem wel om zijn 'methodus', zijn manier van rangschikken]. Montanus is wat het onderscheid 'Vinding' - 'Beschrijving' betreft zeker niet vernieuwend geweest.

In de fase van de 'Vinding' is Montanus gericht op zijn wetenschappelijke onderzoek, en in de fase van de 'Beschrijving' is hij erop uit een zo ordelijk mogelijke presentatie van zijn onderzoeksresultaten te geven. Dit houdt nog niet in dat Montanus daardoor een Ramist is. Maar het is waar dat het inzicht dat teksten goed geordend moeten zijn, bij velen gegroeid is dankzij het werk van Ramus en Ramisten.

Een heldere, ordelijke presentatie van zijn opgedane kennis rekent Montanus tot een serieus onderdeel van de taken van de wetenschapper. Op p. 14 van de *Inleiding* lezen wij:

> De Beschrijving hebt gy hier. welke op datse tot haer einde bequaem zy: isse van my nae vermoogen, klaer en met orde gedaen;
>
> **Interpretatie**
> De beschrijving hebt u hier, die - opdat zij voor haar doel geschikt moge zijn - door mij naar vermogen helder en ordelijk is uitgevoerd.

Montanus stelde tabellen op van zijn delingen en onderscheidingen "om die met een opsicht [= blik] heel te konnen vatten en beeter te heugen" [p. 14 *Inleiding*]. Inderdaad, Montanus heeft zich zeer veel moeite getroost om zijn tekst zo toegankelijk mogelijk te maken door middel van tabellen, een goede schrijfstijl en zoals wij in herinnering brengen [zie hoofdstuk 2], door een doordachte lay-out.

Wij zullen ons nu eerst een preciezer beeld vormen over de 'Vinding'. Daarna nemen we de 'Beschrijving' onder de loep.

***

Sectie 1
De 'Vinding'
Par.4.3 - 4.12

4.3 De 'Distributio' als algemeen kader van Montanus' onderzoek

4.3.1 Achtergrond: Soorten en delen en gehelen

De gesproken taal, de 'Spraec', vormt volgens Montanus het 'Geslacht' van alle 'Taelstoffige Geluiden'; dit wil zeggen dat 'Spraec' de noemer is van de verzameling van alle verschillende klankgehelen die voor talige doeleinden gebruikt kunnen worden.

Onder de term 'Geslacht' - door Montanus ontleend aan de logische traditie - moeten wij een overkoepelende categorie van subcategorieën verstaan die op grond van een bepaald kenmerk daartoe behoren. Een (niet taalkundig) voorbeeld: (o.m.) apen en walvissen hebben als kenmerk gemeen dat ze hun jongen levend baren. Op grond daarvan mogen ze gerekend worden tot de klasse van de zoogdieren, waarmee in dialectische zin het 'Geslacht' is aangegeven. De apen en walvissen vormen hier subcategorieën. Deze laatste noemde men in de dialektica: 'Soorten'.

```
Geslacht :              zoogdieren
                          /    \
                         /      \
Soorten  :  (o.a.) apen       walvissen
```

De zoogdieren zijn hier aangewezen als het 'Geslacht', maar vanuit een andere indeling zouden deze ook als een 'Soort' kunnen worden beschouwd, bijv. als 'Soort' in de verzameling van 'aardse wezens'*.

Het 'Geslacht' van 'Taelstoffige geluiden' omvat een aantal 'Soorten', te weten:

(1)	de	'Letter'	(klinker of medeklinker)
(2)	het	'Woordlit'	(lettergreep)
(3)	het	'Woord'	(woord)
(4)	de	'Reedensnee'	(woordgroep)
(5)	het	'Reedenlit'	(zin)
(6)	de	'Reeden'	(meerdere zinnen, vgl. alinea in schrijftaal)

'Spraec' als aanduiding van het 'Geslacht' van gesproken taal omvat behalve deze fonetische taalvormen ook nog langere gesproken teksten, maar Montanus beperkt zich in zijn bespreking tot de eerste vijf van de hierboven genoemde.

Op p.6 van 'boec' één legt Montanus op tamelijk ingewikkelde wijze uit dat hij de 'Letter', het 'Woordlit' enz. als SOORTEN wenst te beschouwen en niet als DELEN van een geheel ['Heel']. Dit is een belangrijk gegeven, omdat de termen 'Deel' en 'Heel' met 'Soort' em 'Geslacht' zeker niet gelijk gesteld mogen worden.

Een geheel ['Heel'] is een zelfstandigheid, bijv.: een menselijk lichaam. Zo'n geheel is te analyseren in delen, bijv.: een arm [een lichaams*deel*]. Het is gemakkelijk in te zien dat het 'Deel' geen volkomen zelfstandigheid vormt.

---

* Over de indelingen in 'Soorten' en 'Geslachten' is zeker gereflecteerd in de dialecticatraditie. Men raadplege bijv. *Dialectike* van Simon Stevin [zie Stevin 1621, pp.113-114].

Er doen zich twee mogelijkheden voor in het geval van 'Spraec'.

(1) Spraec' is één geheel en de genoemde taalvormen zijn er de delen van. Dit zou impliceren dat alleen de taalvormen te zamen de 'Spraec' vormen.
(2) De andere mogelijkheid is 'Spraec' op te vatten als het 'Geslacht' en de taalvormen als de daaronder gerangschikte 'Soorten'.

Montanus kiest voor de tweede opvatting. Maar waarom hecht hij zoveel belang aan dit onderscheid tussen 'Soorten' en 'Deelen'?

Mijns inziens wil Montanus vooral laten zien dat iedere taalvorm een afzonderlijke taalzelfstandigheid is. Iedere taalvorm is gelijkwaardig aan een andere en verdient een volwaardige behandeling. Bovendien kan Montanus via een niet expliciet gemaakte syllogistische redenering onderscheidingen die hij bij de ene klanksoort toepast, ook toepassen op andere indien alle klankvormen gelijkwaardig zijn, bijv. [zie par. 4.3, argumentatie I]:

- een klankvormsoort is te verdelen in 'Enkelde' en 'Dubbelde';
- een woord is een klankvorm*soort*;
- een woord is 'Enkelde' of 'Dubbelde'.

De verschillende klankvormen zijn dus volgens Montanus als soort gelijkwaardig. Dit neemt niet weg dat Montanus zijn onderzoek op heeft gezet vanuit de [in par. 4.3.2 nader te bespreken] idee dat

(1) eerst de klankvormsoort als klankgeheel in zijn delen moet worden geanalyseerd, en dat daarna
(2) het klankgeheel als soort besproken wordt, waardoor de in werkelijkheid voorkomende klankgehelen als het ware gerubriceerd worden.

Het onderscheiden van het woord in subklassen (2) is nog altijd een heel gebruikelijk procédé in de taalkunde. In Verkuyl 1974, p.100 is een treffend voorbeeld van zo'n subclassificatie te vinden:

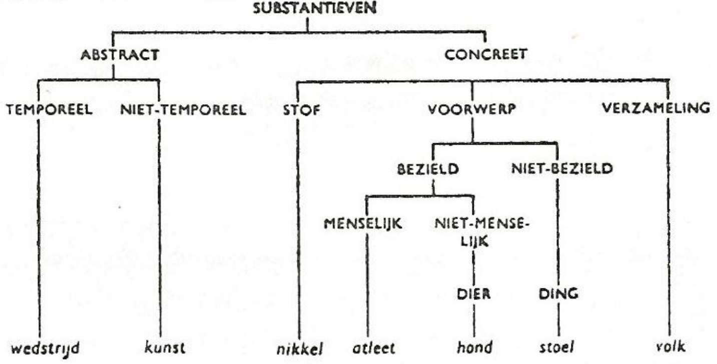

(Overzicht 13)

Mijns inziens liggen de termen 'Deel' en 'Soort' in *Spreeckonst* erg dicht bij elkaar. Montanus gaat feitelijk uit van een incorporerende structuur van klankvormsoorten. Een klankvormsoort is, materieel gezien, een klankgeheel. Dit klankgeheel treedt zelfstandig op, maar kan ook een te isoleren klankdeel zijn van een groter klankgeheel. Zo'n klankdeel kan weer als taalzelfstandigheid worden beschouwd en kan als zodanig weer gerekend worden tot een klankvormsoort. Montanus' klankvormen zijn alle gelijkwaardig als soort. Voor onze analyse moeten we ervan uitgaan dat de taalvormen een complex van klankgehelen en klankdelen zijn.

4.3.2 De 'Distributio'

Montanus spreekt in zijn tweeledige aanpak niet over respectievelijk 'Heel' en 'Soort', maar van 'Deeling' en 'Onderscheiding'. Omdat Montanus beide laatste termen van een Latijns equivalent heeft voorzien (respectievelijk: 'Partitio' en 'Divisio': Inleiding, p.14) kunnen we er zeker van zijn dat de 'Deeling' betrekking heeft op 'Heel' en 'Deel', en de 'Onderscheiding' op 'Geslacht' en 'Soort'. Ik zal dit nader toelichten. Beide vormen, 'Deeling' ('Partitio') en 'Onderscheiding' ('Divisio') zijn uitwerkingen van wat in de dialecticahandboeken uit Montanus' tijd 'Distributio' werd genoemd. 'Distributio' betekent: 'verdeling', en deze term slaat vooral op:

(a) het analyseren van een groter geheel in zijn delen, of op
(b) het aanwijzen van de verschillende verschijningsvormen van een bepaalde soort.

Omdat 'Distributio' dus kan slaan op twee verschillende vormen van verdeling, namelijk het ver-delen van een geheel en het in-delen van verschijningsvormen van zaken/klankvormen die tot een soort gerekend worden [vgl (a) en (b)], hanteerde men ter aanduiding van die verschillende wijze van verdeling de termen: 'Divisio' en 'Partitio'. Alstedius schreef in zijn Encyclopedia, 1630, p.426:

> Distributio perfecta est, qua totum proprie dictum in partes suas resolvitur. Estque divisio, vel partitio
>
> **Vertaling**
> Die 'distributio' (verdeling) is volmaakt waardoor het in eigenlijk zin genoemde geheel in zijn delen wordt ontbonden. En het is of '*divisio*' of '*partitio*'
> '

Beide (door mij gecursiveerde) termen betekenen 'verdeling', of 'indeling', maar toch drukken ze voor de beoefenaar van de logica in Montanus' dagen iets verschillends uit:

(a) 'Partitio' heeft betrekking op de verdeling van een geheel in zijn delen, en
(b) 'Divisio' op de verdeling van een soort in zijn ondersoorten

Alstedius haal ik wederom aan (*Encyclopedia*, 1630, p. 426):

> Partitio est distributio integri in membra: ut, Homo distribuitur in corpus et animam.
>
> **Vertaling**
> De deling is de verdeling van het geheel in zijn delen, zoals een mens in een lichaam en een ziel gedeeld wordt.

Ook in Nederlandstalige dialectica's vinden we deze opvatting moeiteloos terug. Onder 'Deeling' verstaat Spiegel - en met hem Stevin en Burgersdijk [ik beperk mij hier tot slechts enkele 16e- en 17e-eeuwse dialectica's]:

> Daar by't gheheel in zyn delen ófte eyghen leden verspryd word: Als/ de Mensch word ghedeelt in Ziel ende Lichaam: het Lichaam/ in Hóóft/ Lyf/ Armen/ Benen [1585, p. 60].

Wat de 'Divisio' betreft: deze term werd zo in Alstedius 1630 omschreven:

> Divisio est distributio generis in species: ut, Animal est homo vel bestia. [zie ook Vos 1962, p. 15]
>
> **Vertaling**
> De deling [in de zin van 'Divisio'] is de verdeling van de soort in de verschijningsvormen daarvan, zoals: een 'animal' (een levend wezen) is een mens of dier.

Toegepast op de oude klankleer van Montanus, houdt de 'Deeling' in dat een klankvorm wordt geanalyseerd in klankdelen en de 'Onderscheiding' houdt in dat Montanus aangeeft waarin individuele klankvormen van elkaar verschillen. Een voorbeeld: het woord *keizer* verschilt met het woord *ontloopen*, omdat het zes 'Letteren' bevat en twee 'Woordleeden', terwijl *ontloopen* uit negen 'Letters' en drie 'Woordleeden' bestaat. *Keizer* zou nu 'Zesletterig' en 'Tweeleedig' genoemd kunnen worden, terwijl ontloopen: 'Negenletterig' en 'Drieleedig' genoemd kan worden. *Keizer* en *ontloopen* zijn beide een 'Woort', maar zij verschillen in hun verschijningsvorm. *Keizer* bestaat uit minder 'Letteren' en 'Woortleeden' dan *ontloopen*.

Nadat Montanus de klankvormen op dergelijke wijze heeft 'Onderscheiden', geeft hij vervolgens aan welke positie een klankvorm als klankdeel in een groter klankgeheel inneemt. Als hij bijvoorbeeld heeft vastgesteld dat een spraakklank de eerste van een syllabe is, stelt hij vervolgens vast dat deze ook één van de twee 'Uiterste' spraakklanken is, d.w.z. één van de twee spraakklanken die aan het begin en einde van de syllabe staan. En zo ontstaat er snel een opeenstapeling van 'Onderscheidingen'. Ook deze bespreking vindt plaats binnen het kader van de 'Onderscheiding' ('Divisio'). Wij zouden eigenlijk verwachten dat een bespreking van klankdelen van een groter klankgeheel in het kader van de 'Deeling' aan de orde zou komen, maar dat is nu eenmaal niet zo.

Montanus heeft zelf in zijn *Inleiding* een toelichting gegeven op zijn wetenschappelijke werkwijze. Het betreft hier vooral een nadere uitleg van zijn methode om kenmerken te vinden van 'Letters'. Ik zal deze uitgebreid toelichten in de volgende paragrafen, maar ik wijs er nu op dat Montanus' verantwoording betrekking heeft op een (zeer belangrijk) gedeelte van het 'Divisio-onderzoek' van de 'Letter'.

4.4 Montanus' wetenschappelijke aanpak: een citaat

Op p. 8 van de *Inleiding* lezen wij een interessante passage over Montanus' methode [ik duid onderstaand citaat voortaan aan met 'C'] :

> [...] dattet zelve [het vinden van zijn 'Const'] is geschiet, niet seffens, maer by stucken, met dan 't een, dan 't ander te verzinnen [bedenken]: en in elc stuc veel strijdige bedenkingen [tegenstrijdige overwegingen] te hebben: en daer uit 't waerschijnelijcste [wat het meest zeker lijkt] te verkiezen: en dat zoo lang los en in twijfel te stellen, tot dat ic bevon de waerheit recht getroffen te zijn. In't ontdecken [blootleggen] vanden rechten aert [juiste wezen] der oude Letteren [door anderen eerder reeds beschreven spraakklanken], heeft de meeste moejelijcheit gesteeken. Dewijle alles verwert [door elkaar gehaald] en raew [onvoldoende kritisch] was: ende zeer bezwaerlijc viel de gemeene en oude ingewortelde meeningen [traditionele, ingeslepen opvattingen] van [omtrent] de zelve [de 'oude Letteren'] af te leggen [opzij te zetten]; en niewe inde plaets aen te neemen. Hier in heb ic vande [vanuit] bekende Daeden [in casu articulaties] met onderzoec der onbekende oorzaeken moeten voortgaen. En wanneer ic begonde de rechte oorzaeken der Oude te verstaen [= begrijpen]: ben ic daer door lichtelijker gecoomen tot kennis vande oorzaeken der Niewe Letteren [nog niet beschreven klanken]: en van daer (dikwils nae veel en lang zoekens) tot niewe Daeden [i.c articulaties] of Letteren [spraakklanken] zelf. Doch alle Niewe Letteren en zijn by my uit haer oorzaeken niet gevonden: maer heb in sommige, door eenich toeval [lees ook: toeval], de daet [i.c. de articulatie] eerst vernoomen: en alzoo meede uit de daet tottet zoeken der oorzaeken moeten koomen.

4.5 Montanus' scepticisme

Wij lazen in 'C' dat Montanus zijn voorlopige conclusies aan twijfel onderhevig laat zijn totdat hij volkomen inzicht in de kwestie heeft verkregen en rationele zekerheid ervaart. Voor Verschuur en Vos gaf de geciteerde passage ('C') voldoende aanleiding om in een voetnoot een overeenkomst met Descartes' formulering van zijn methode te suggereren [zie par. 4.1.1], waarin het twijfelen aan alle waarnemingen en gedachten, zoals bekend is, een rol speelde [zie *Discours de la Méthode*, pp. 17-18, zie ook het vierde gedeelte van dit werk].

Binnen de (beperkte) ruimte van de eerste subparagraaf van 4.5 [4.5.1] hoop ik duidelijk te maken, dat scepticisme ten aanzien van de betrouwbaarheid van menselijke waarneming en kennis in Montanus' tijd zeker niet iets nieuws was. Ik zal daarom beknopt ingaan op de scepsis ten aanzien van de menselijke kennis (filosofische twijfel).

In de tweede subparagraaf [4.5.2] ga ik vervolgens dieper op het scepticisme van Montanus in.

4.5.1 Voor goed begrip: scepticisme

Dialectische twijfel

Twijfel als onderdeel van een onderzoeksprocedure is in 1635 eigenlijk helemaal niet nieuw. In dialectica's was een vragenlijst van te behandelen punten heel gewoon. Het bekende rijtje 'wie, wat, waar, hoe en waarom' zoals dat nu nog, of liever opnieuw, in de taalbeheersing wordt gehanteerd [vgl. het hedendaagse schoolboek van Drop en De Vries 1976, pp. 32-33], noemde men in de dialecticatraditie 'methodus' of "Schickelyck beleed", zoals in Spieg(h)el 1585, p. 64:

1. Of het zy
2. Wat het zy
3. Wat ghedaanten ende delen
4. Wat óórzaken
5. Wat werckingen, kracht ende ampten
6. Wat ghemeenschap ende ghelyckheden
7. Wat strydicheid óf onghelyckheden
8. Wat tuyghnissen

De vragenlijst begint met twijfelen, maar of dit nu een streng en principieel twijfelen aan conclusies is, lijkt mij zeer de vraag. 'Of het zy' is bedoeld om zich ervan te vergewissen of de zaak waarover men redeneren gaat, zó is als men zich deze voorstelt. Vraag één is eigenlijk een verificatievraag.

Sceptische filosofische reflectie op menselijke kennis

Maar ook een filosofisch scepticisme in de zin van betwijfelen of kennis die de mens omtrent de wereld verworven heeft, zeker en juist is, blijkt in de eeuw van de reformatie (twijfelen aan de juistheid van de uitleg van de Heilige Schrift) en de ontluiking van de moderne wetenschap (16e eeuw) alleszins actueel.

In het interessante en verhelderende boek van Popkin [1960] over de geschiedenis van het 'scepticisme' kan men nalezen dat scepticisme als kritische benadering van het menselijk waarnemen en kennen opbloeide in de eeuw voorafgaande aan die van Montanus (16e eeuw). Dat menselijke kennis op louter betrouwbare gronden en zekerheden berustte, werd in die tijd lang niet meer door iedereen voetstoots aanvaard. In deze eeuw herleefde ook de studie van de klassiek filosofische geschriften van Sextus Empiricus; zijn kritisch-sceptische werken werden weer uitgegeven en bestudeerd: bijv. *Sexti philosophi Pyrrhoniarum hypotypωseωn libri III* (...) *latine nunc primum editi, interprete Henrico Stephano* [Parijs en Antwerpen 1562, herdruk 1621; zie voor andere uitgaven en/of vertalingen die in de zestiende (en zeventiende) eeuw verschenen, Popkin a.w., pp. 17-18].

In de tijd van Montanus en Descartes was filosofische twijfel aan betrouwbare kennis niet minder actueel dan in de voorafgaande eeuw. Van Descartes is bekend dat hij in een brief (1628) aan de Jezuiet Pierre Bourdin [1595-1653] verzuchtte dat filosofische scepsis als nooit te voren bloeide [originele tekst: Oeuvre Adam & Tanneré VII, pp. 548-549]. In het vierde gedeelte van zijn *Discours de la Méthode* zet Descartes uiteen dat hij in het oefenen van rigoureuze twijfel een zekerheid vindt in de gedachte: "cogito ergo sum". Deze gedachte was volgens Descartes zo sterk dat "zelfs de meest buitensporige veronderstellingen van de sceptici niet bij machte waren haar aan te tasten" [*Discours* p. 32, vertaling van Verbeek [1977, p. 70]. Uit het citaat moge blijken hoezeer Descartes zich bewust was van de kritische opinie van de sceptici ten aanzien van de menselijke kennis [zie Popkin a. w., pp. 174-195 voor nader informatie over Descartes' kennis en vertrouwdheid met scepticisme in de jaren twintig en dertig van de zeventiende eeuw].

Scepsis als onderdeel van een onderzoeksmethode
Het is heel goed voor te stellen dat een onderzoeker zich voorneemt dat hij kritisch zal staan ten opzichte van zijn gewaarwordingen. Scepsis kan zo als (afgebakend) onderdeel van een onderzoeksmethode gaan functioneren. De methodische scepsis heeft als doel de onderzoeker te helpen fouten in empirisch onderzoek of in gevormde opinies te ontdekken. Het is een middel om datgene wat men meent of bespeurt, kritisch (te leren) beschouwen.

4.5.2 Nadere beschouwing van Montanus' scepticisme

Voor Montanus is scepsis een belangrijk methodisch instrument, waarbij hij een beroep doet op zijn intuïtie. Dit laatste houdt in dat Montanus' evidentiecriterium bij de ratio, de geest ligt. Scepsis is een mentaal filter voor de conclusies die zich opdringen.

Zijn scepticisme brengt hem ertoe alle overgeleverde opvattingen niet voetstoots te aanvaarden. Montanus heeft een 'mépris d'histoire' met betrekking tot de klankleer. Hij wil zich ontworstelen aan vooringenomen en/of overgeleverde opvattingen. Scepticisme is een basisattitude van Montanus.

Montanus heeft zijn scepsis ten aanzien van zijn empirische gewaarwordingen nauwelijks van nadere toelichting voorzien, maar ik veronderstel dat hij in wetenschappelijk opzicht zo verantwoord mogelijk te werk heeft willen gaan en duidelijk heeft willen maken dat hij niet iedere observatie voetstoots als juist heeft willen aanvaarden. Dat Montanus zijn bevindingen eerst betwijfelde, geeft aan dat hij serieus getracht heeft zekerheid te vinden in zijn empirisch onderzoek. Dit wil nog niet zeggen dat hij volstrekt empirisch te werk ging. Wie het syllogisme als redeneermethode gebruikt - en dat deed Montanus in een aantal gevallen - moet ook zorgdragen voor een zorgvuldige observatie. Het is al in de klassieke filosofie bekend [zie Popkin a. w., pp. ix-xii], en het ligt ook erg voor de hand, dat een observatie niet al te haastig als grondslag van een generalisatie in een syllogisme mag dienen. Een onnauwkeurigheid in de observatie houdt immers een onware premisse major (van een syllogistische redenering) in.

Of Montanus zijn scepticisme in de praktijk van zijn onderzoek toepaste, is nu de vraag. *Spreeckonst* is vooral een boek waarin kant-en-klare conclusies zijn gepresenteerd, en afgezien van de tekst op p. 8 van de *Inleiding* [zie 'C'] gunt Montanus zijn lezer slechts een enkele keer een blik in zijn keuken.

Op pp. 50-52 vinden we een soort van onderzoeksbespreking. Het betreft een analyse van de *h* [zie Vos 1962, pp. 197-199]. Heel duidelijk komt hierin naar voren, hoe lang hij naar de juiste kenmerkende eigenschappen van deze spraakklank (de "aert vande h") gezocht heeft en hoezeer hij zich werkelijk heeft kunnen losmaken van vooroordelen en van de traditionele opvattingen, waarin de *h* als een 'aspiratio' gezien werd en niet als een volwaardige spraakklank.

Montanus' twijfel en zijn evidentiecriterium (zijn intuïtie) hebben een rationalistisch karakter, maar tegelijk wordt zijn scepsis doorkruist door een bepaalde toepassing van traditionele logica waardoor Montanus vanuit deze invalshoek kan bewijzen [door een uitwerking van een syllogisme: zie p. 46] wat hem door waarneming aannemelijk lijkt.

Montanus' scepsis is in ieder geval niet zo fundamenteel dat hij het syllogisme zelf als wetenschappelijk instrument ter discussie stelde, zoals wel bekend is van Montanus' beroemde tijdgenoot Pierre Gassendi, die in zijn *Exercitationes Paradoxicae ad versus Aristoteleos* Amsterdam, 1649 zich heel kritisch afvroeg of een syllogisme wel tot betrouwbare kennis kon voeren. Gassendi meende dat een syllogisme:

- of een cirkelredenering was
- of een redenering was die niet overtuigend was, omdat men niet absoluut zeker was van de betrouwbaarheid van de premisse minor [zie Popkins a. w., pp. 103-104].

Bij Montanus ontbreekt een dergelijke kritische beschouwing. In par. 4.15.2 is een syllogisme van hem uitgewerkt, waaruit blijkt dat Montanus niet schuwde een observatie van redeneerbewijzen te voorzien.

Alles bij elkaar genomen, moeten we toch zeggen dat het zeker interessant is te zien hoe een 'wetenschapper' als Montanus enerzijds getuigt van een scepsis ten aanzien van zijn empirische gegevens, terwijl hij anderzijds nog niet los kan of wil komen van het scholastische erfgoed dat hij in zijn scholing heeft meegekregen.

4.6 Een oorspronkelijk onderzoek vanuit een traditionele vragenlijst

Op p. 7 van de *Inleiding* geeft Montanus een opsomming van te bespreken punten (ten aanzien van de 'Letter'), zoals die in de dialectica (toegepaste logica) werd gehanteerd [zie de 'methodus' van Spiegel, hierboven geciteerd (par. 4.4)].

1. Welke die zijn,
2. Wat en Hoedaenich die zijn,
3. Hoeveelderlei,
4 uit wat deelen zy bestaen,
5 Hoeze worden veroorzaect,
6 Haer Oovereencooming en verschil, etc.

Volgens Montanus' opmerking "dat vande Oude en bekende Letteren naew iet anders als het eerste ontdect [is] geweest" [*Inleiding*, pp. 7-8], was men in de literatuur over spraakklanken niet veel verder gekomen dan het beantwoorden van de eerste vraag van zijn [lees: de traditionele] lijst. Uit zijn opmerking kunnen wij opmaken dat Montanus volledig vertrouwd was met het werken volgens zo'n 'methodus'. Hijzelf hanteert een vragenlijst die, opvallend genoeg, niet met een twijfelvraag begint.

Montanus kan weinig doen met de bestaande literatuur en hij moet van voren af aan beginnen. In de Montanusstudie is men het er over eens, dat hij inderdaad een oorspronkelijk onderzoeker is geweest [Verschuur 1924, p. 20], al moet worden erkend, dat er wel enige invloeden in *Spreeckonst* terug te vinden zijn van de traditionele klankleer [Vos 1962, pp. 295-297]. Uit een gepubliceerde voorstudie voor dit boek [Hulsker 1986] blijkt dat denkbeelden over de waarde van het Nederlands die in *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* [1584] naar voren zijn gebracht (overigens in navolging van ideeën, ontvouwd in publikaties [1569 en 1580] van Goropius Becanus; zie Dibbets 1984, p. 70, idem 1985, pp. 326-327]) misschien rechtstreeks, maar zeker via het werk van Stevin doorwerken in *Spreeckonst*. Vos [1962, p. 15] heeft laten zien, dat Montanus wat betreft de manier van ordenen, classificeren en beschrijven van zijn onderzoeksresultaten geheel past in de zeventiende-eeuwse dialecticatraditie die van Aristotelische signatuur was. Niettemin moet worden toegegeven, dat Montanus zoals hij zelf al aangaf, tamelijk zelfstandig en onafhankelijk het terrein van de klankleer opnieuw exploreerde.

4.7 De fase van de analyse

4.7.1 De "oude Letteren"

In citaat 'C' [par. 4.2] hebben we gelezen, dat Montanus begonnen is 'oude Letteren' te onderzoeken, d.w.z.: de reeds beschreven spraakklanken in andere (oudere) boeken dan *Spreeckonst* [zie Vos 1962, p. 41].

Montanus blijkt tamelijk goed op de hoogte te zijn van zijn 'vakliteratuur' [zie Verschuur a.w., pp. 6-23]. Op p. 89 geeft hij een overzicht van een traditionele classificatie van spraakklanken. Ook presenteert hij een spraakklankenindeling van Petrus Ramus [Pierre de la Ramée], waarvoor Verschuur Ramus' *Grammatica Latina* Amsterdam, 1649 [zie a.w., p. 8] als bron aanwijst. In Montanus' weergave van de traditionele spraakklankenindeling en die van Ramus zien wij indelingen van spraakklanken die door oudere fonetici dan Montanus beschreven zijn. De ingedeelde spraakklanken werden dus door Montanus als 'oude Letteren' beschouwd. Hij kende in ieder geval de beschrijving van de volgende spraakklanken:

vocalen : a e i o u y
consonanten: b c d f g j k l m n p q r
s t v w x z

Deze 25 tekens staan voor 25 wat in de toen heersende opvattingen 'enkele' spraakklanken genoemd werden. De opsomming van spraakklanken beperkt zich tot het (min of meer: i/j, u/v) traditionele alfabet zonder de *h*.

Montanus was niet alleen van oordeel dat in de bestaande literatuur over spraakklanken alles "zoo verwert en onvolkoomen ontdect [= uit de doeken gedaan] was, dattet gelijc als met een donkere neevel van onweetenheit omvangen lach" [*Inleiding*, p. 7], hij vond ook dat er maar *weinig* spraakklanken beschreven waren. Zelfs als de diftongen (althans volgens de traditie) als *eu* (bestaande uit *e* en *u*) bij de 'oude Letteren' zouden worden opgeteld, dan nog valt de uiteindelijke som in het niet bij Montanus' berekening dat er 2520 spraakklanken zouden kunnen zijn [pp. 49-50].

4.7.2 Onderzoek naar articulatiekenmerken

Uit boek één van *Spreeckonst* blijkt dat Montanus heel nauwgezet de anatomie van de spreekorganen (velum e.d.) bestudeerd heeft. Dit heeft duidelijk te maken met zijn belangstelling voor het spreekmechanisme van de mens. Hij steunt, voor zover is na te gaan, niet op eigen experimenten.

Verschuur noemt Andreas Vesalius *De humani corporis fabrica* [Bazel, 1543] als mogelijke bron [a.w., pp. 47-49]. Omdat Montanus zijn anatomische beschrijving in het Nederlands heeft geschreven, heb ik gezocht naar publikaties op het gebied van de anatomie die in het Nederlands gesteld zijn. *Dat epitome ofte cort begriip der anatomien, Andr, Vesalii. wt het Latijn in nederduudsch naer den oprechten zinne ouer-ghestelt, door M. Ian Wouters, ghegagiert Medicijn ende Chirurgijn der stede vander Vere in Zeelá[n]t: eń[de] wort ghedeelt in zes capittelen met zijn additié[n].* [Brugghe bij Pieter de Clerck 1569, herdruk Amsterdam 1647; zie Van de Velde 1947] is in Montanus' tijd al een ouder boekje, maar Montanus heeft mogelijk dit werkje toch binnen handbereik gehad, omdat het gilde van medici te Delft een goed voorziene bibliotheek bezat volgens Van Bleyswijk 1667, p. 579. Ik houd de mogelijkheid open dat Montanus Wouters boekje geraadpleegd heeft. Montanus bezigt namelijk de term 'muizen' voor 'spieren' [p. 8], wat ook het geval is in Wouters/Vesalius 1569, p. 47: 'Muskels'; 'Musculen of 'muysken'. Montanus gebruikt ook de uitdrukking 'vrywillige roering' [p. 9] die we ook terugvinden in de bedoelde uitgave van Wouters [p. 16: "vrijwillighe roerijnghe"]. Montanus telt tien spieren van de tong en hij wijst erop dat "Sommige Geneesmeesters (...) alleen negen Muizen der Tonge [stellen]" p. 9. In Wouters' boekje lezen we op p. 21 dat hij 9 "Musculen des Tonghes" kent. We zien duidelijk dat Montanus in ieder geval de literatuur op het gebied van de anatomie goed kent.

Montanus mag beschouwd worden als een kenner van de anatomie van de mond [zie ook par. 3.1, en 8.2.4 voor Morhofs waardering voor Montanus in dit opzicht]. Hij had met zijn anatomische beschrijving het doel om een zo goed mogelijk inzicht te krijgen in de articulatorische kenmerken van de spraakklanken.

In 'C' [par. 4.2] hebben we gelezen, hoe Montanus in zijn onderzoek te werk ging. Eerst onderzocht hij de 'oude Letteren'. Hij wilde weten hoe de spraakklanken 'veroorzaact' werden en hoe 'haer Oovereencooming en verschil' was [vgl. de opsomming van de te behandelen punten]. Eerst richtte hij zich in zijn onderzoek op de geproduceerde klank (de 'Daed') en daarna zocht hij naar de articulatieaspecten van die klank. Hij verkreeg door zijn onderzoek inzicht in articulatorische kenmerken [zie hoofdstuk zeven voor een overzicht].

Soms heeft hij nieuwe spraakklanken gevonden vanuit de 'Daed', d.w.z. de feitelijke articulatie zelf en dus niet door eerst de mond zorgvuldig in een beschreven stand te zetten. Met andere woorden, soms ontdekte Montanus een nieuwe spraakklank door toeval tijdens het spreken zelf en hij zocht daarna naar de juiste articulatorische kenmerken van de spontaan gerealiseerde spraakklank.

De geschetste fase van de **analyse** die wij nu de inductieve fase zouden kunnen noemen, heeft een duidelijk doel: door waarneming verkrijgt Montanus inzicht in articulatieaspecten van spraakklanken waardoor hij in staat is nieuwe spraakklanken (andere dan de traditionele, alfabetspraakklanken) te postuleren.

In Montanus' proefondervindelijk onderzoek kunnen wij: een perceptueel aspect onderscheiden [het luisteren naar spraakklanken [p. 44] bijv.] en een experimenteel aspect [het met de vinger aftasten van het articulatieorgaan [*Inleiding*, p. 15; zie Verschuur 1924, pp. 32-33]].

Er bestaat geen reden om ervan uit te gaan dat Montanus experimenteel onderzoek deed met behulp van metingen of berekeningen (van bijv. de draagkracht van het geluid) of het vervaardigen van een spreektoestel (voor de articulatieposities van de menselijke spreekorganen). Ook blijkt nergens uit *Spreeckonst* dat Montanus ter vergelijking diverse sprekers heeft aanhoord die dezelfde klanken van hem moesten uitspreken. Hij wekt de indruk dat hij vooral van eigen mondstanden is uitgegaan. Er is dus wel degelijk een empirisch aspect in zijn wetenschappelijke onderzoek te ontdekken, maar daarmee is niet gezegd dat Montanus meteen een empiricus ten voeten uit is.

Montanus laat na een 'beeld' te ontwerpen, d.w.z. een soort spreekmachine of een pop die kan spreken, ofschoon zijn 'Const' daar zeer geschikt voor zou zijn [boek 1, p.3]. Hij stelt "de Beelden tot geen Grond, die tot iet te spreken bereit [= gemaakt] zouden mogen worden", wat betekent dat het maken van spreekpoppen niet tot zijn uitgangspunten behoort. En toch, zou zijn 'Const' voor het construeren van zo'n beeld "zeer (...) vordelijk [= bevorderlijk] wesen". Ik citeer de tekst [p.3] waarin Montanus spreekt over de beelden:

> Wy en stellen oock de Beelden tot geen Gront [hier: onderwerp *], die tot iet te spreken bereit zouden mogen worden (gelijc gezeit wort dat Albertus Magnus een zoude hebben gemaect 't welck onderscheidelijke [van elkaar te onderscheiden] woorden sprac, daer over hy dertich jaer zoude bezich geweest hebben, en van Thomas Aquinas aen stucken gesmeten)**: hoewel deze Const, tottet maken van die, den rechten gront [= de juiste basis] leit, en zeer vorderlijc [= bevordelijk] zoude wesen. Ondertussen laet ick nochtans toe, datmen deze beide *** als byvallige [(ermee) samenvallende] Gronden [= onderwerpen] achte.

---

* 'Grond' in deze context betekent: onderwerp. vgl. "Den Grond die hier verhandelt wort, is de wijs om te spreken" [p.2]; "Den Grond die door dezen Const onderwezen wort, is de macht des Menschen van te connen leren spreken" [p.3]

** Sint Albertus de Grote leefde van ca. 1193 tot 1280 en was een zeer beroemde geleerde in zijn tijd, een doctor universalis en leraar van Thomas van Aquino (1224-1274). Op uiteenlopende terreinen publiceerde hij boeken. Hij was o.a. een hartstochtelijk beoefenaar van proefondervindelijke natuurkunde. In het geval van de 'sprekende beelden', mogen we ervan uitgaan dat we met een legende te maken hebben.

*** Montanus verwijst naar het leren spreken van dieren en naar de 'Beelden'

Het antwoord op de vraag waarom hij geen spreekpop/machine zou ontwerpen, moet mijns inziens in godsdienstige overwegingen gezocht worden. Wij weten dat Montanus de opvatting toegedaan was dat de mens in het hanteren van taal op God gelijkt en hoe beter hij de taal gebruikt hoe meer hij Gods evenbeeld is. Als nu een spreekpop, een zielloos mechaniek, zinvolle, technisch juist uitgesproken woorden produceert, dan onstaat er een theologisch probleem, althans als men deze woorden als betekenisvolle taal zou beschouwen. Ik denk dat Montanus misverstanden heeft willen voorkomen. Daarom laat hij naar mijn oordeel experimenten in deze richting achterwege.

4.8 De fase van de synthese

Montanus classificeert en combineert vervolgens de beschreven 'Vormen', d.w.z. articulatiestanden [p.49] en berekent hoeveel spraakklanken er zouden kunnen zijn. Dit is een rekenkunstige fase in zijn methode. [p.50].

Hij presenteert op p.50 een berekening van de som van mogelijke spraakklanken op basis van een classificatie van articulatorische kenmerken [p.49]. Hij noemt dit het 'vervolg' [d.i. de voortzetting] van de tabel. De door hem gegeven rekenkunstige voortzetting van de classificatie werkt hij niet verder uit. Hij zegt (de interpretatie volgt na het citaat):

> Voorder dit voorgestelde Vervolg geheel te beschrijven, en van alle de Afcomsten te onderzoeken offer ooc zulke Letteren connen uitgesprooken worden en zoo jae, ofse inde Spraeken gebruict worden en welcke die zijn, &c. alzoo't lang zoude vallen, zullen voor dees tijt alleen 'tgeene noodichst schijnt daer van verhandelen, ende tot dien einde het voornoemde Vervolch hier en daer afsnijden, en ooc veranderen, om alzoo het noodichste geschictelijker by een te voegen [...]
>
> **Interpretatie**
>
> Verder deze gepresenteerde voortzetting [van de tabel] volledig beschrijven en van alle ondersoorten [(varianten) van spraakklanken met bepaalde kenmerken] onderzoeken of er ook zulke spraakklanken kunnen worden uitgesproken, en zo ja of deze in de gesproken talen gebruikt worden en welke talen dat zijn enz., zullen wij niet, omdat dat [anders] te breedvoerig zou worden. En wij zullen voor dit moment daarvan alleen datgene wat het meest nodig lijkt, bespreken, en daarom zullen wij de eerder genoemde voortzetting hier en daar inkorten, en ook veranderen om aldus het noodzakelijkste op een overzichtelijker wijze bijeen te brengen.

Montanus gaat dus eerst proberen of vanuit bepaalde mondstanden spraakklanken gerealiseerd kunnen worden, vervolgens gaat hij in de gesproken talen na (en dus niet in een enkele taal!) of hij zo'n klank tegenkomt. Het bovenstaande citaat maakt duidelijk dat Montanus in *Spreeckonst* lang niet alle denkbare articulaties heeft uitgeprobeerd en getoetst. Uit de behandeling van de spraakklanken in *Spreeckonst* kan worden opgemaakt dat Montanus zich niet heeft willen beperken tot het Nederlands en zijn dialectische varianten. Ook het Engels, Frans, Duits, Spaans, Hebreeuws, Grieks en Latijn komen aan de orde, al behandelt hij deze talen verre van systematisch. Nu en dan ontleent hij een voorbeeld aan een buitenlandse taal bij de beschrijving van een spraakklank.

Indien Montanus een klank niet kan vinden in een taal of dialect, gaat hij er zeker niet van uit dat de beschreven configuratie van de spreekorganen onnatuurlijk is of iets dergelijks. Hij claimt dat zo'n spraakklank in een taal zou kunnen bestaan.

Zijn manier van werken kan worden getypeerd als een analytisch-synthetische werkwijze. Deze zouden wij nu als een inductief-deductieve aanpak kunnen interpreteren [zie voor termen 'analyse' en 'synthese' ook par. 4.15.2].

4.9 De fase van de synthese in de praktijk

Om te laten zien hoe Montanus spraakklanken postuleerde, laat ik (nogmaals) het spraakklankenschema van monoftongen zien, dat wat de plaats van articulatie betreft, door mij onderaan voorzien is van kenmerken die Montanus overduidelijk vergeten heeft te vermelden (of onnodig vond te vermelden) en bovenaan van interpreterende kenmerken.

	Postvelaar	Prevelaar	Palataal	Alveolaar	Dentaal	Labiaal	[← interpretatie ↓]
Plat	a een gat	ẹ	e met	,	i wis, lit	u ic dut	<- gerond >
							<- halfgerond>
Holachtig	aa hy gaat	ae ic blaet	ee meet	ie ziet	ij wijs, ooly	uw hy duut	<+ halfgerond>
Hol	aaa ic gaa	aee lae	eee mee	iee ic zie	ijj ic wy ly	uww ic duu'	<+ gerond >
Plat	ó lot	ê,u vorc	êu	,	,	'u n'ut	<- gerond >
		stẹrre					<- halfgerond>
Holachtig	óó bloot	ẹu	eu reus	ue uer	ui kruit	'uw zeen'uw	<+ halfgerond>
Hol	óó bloo	ẹuu	euu reu	uee	uij ic kruy	'uww n'uu!	<+ gerond >
Plat	o bot	,	,	,	,	ōu	<- gerond>
							<- halfgerond>
Holachtig	oo bootschap	oẹ boec	oe roet	,	,	ow hy dout	<+ halfgerond>
Hol	ooo boo (boode)	oẹẹ zoekê	oee roe	,	,	ouw ic dou	<+ gerond>
	Wortel	Achtermidde	Midde	Tantvleis	Tandbeen	Lip	

(Overzicht 14)

De articulatorische kenmerken functioneren eigenlijk als coördinaten van spreekstanden. Ieder vakje staat voor een bepaalde vorm van de mond en veronderstelt een bepaalde tongstand. Opvallend is daarbij dat de configuratie van de mond kennelijk niet hoeft te veranderen indien een korte klank wordt verlengd. De *a* van *gat* verschilt volgens het schema alleen van de *aa* van *gaat* door duur met dien verstande dat het tweede segment gekenmerkt wordt door een andere, iets lagere sonoriteitswaarde. De 'Vormen', d.w.z. de artikulatiestanden, veranderen beslist niet. Dit geldt voor alle korte en lange klinkers binnen een vakje of veld. Voor een uitvoerig verslag van de interpretatie van de klanken van bijvoorbeeld Caron [1972] en Vos [1962] verwijs ik naar par. 12.4.

De driedeling binnen een vakje suggereert dat Montanus een indeling maakt van korte, middelkorte en lange klinkers. Wellicht wilde Montanus zijn klankenstelsel ook van toepassing laten zijn op het Hebreeuws waarvoor deze driedeling relevant is, maar op geen enkele manier heeft Montanus zijn driedeling verdedigd of toegelicht. Opvallend is juist een door Montanus scherp aangegeven **tweedeling**: de klinkers zijn ofwel 'Snapvocalen' [korte vocalische spraakklanken] ofwel 'Snapstaegvocalen' [niet-

korte vocalische spraakklanken].
Niet-korte vocalen beschouwt Montanus als samengestelde segmenten.

We zullen nog zien in par. 12.2.5 dat 'Snap' en 'Staeg' zeer complexe 'Onderscheidingen' zijn. Uitgangspunt is dat een 'Snapvocaal' met een 'Hort des Aesems' wordt voortgebracht en de 'Staegvocaal' met een aangehouden adem. Lange vocalen zijn een combinatie van 'Snap' en 'Staeg' (dus: 'Snapstaeg'). Ik interpreteer (vooruitlopend op par. 12.2.5, waar ik genuanceerd op deze kwestie inga) de 'Snapvocaal' hier als [<+ kort>, <+ syllabisch>, <+ vocalisch>] en de aparte 'Staegvocaal' als [<- kort>, <- syllabisch>, <+ vocalisch>].

In het volgende schema heb ik de niet-korte vocaal uitgesplitst in de 'Snap' en in de 'Staegvocaal'. Daaronder heb ik aangegeven dat de toegevoegde vocaal voor wat een monoftong betreft moet worden begrepen als het verloop van de klank, terwijl de toegevoegde klinker voor wat een diftong betreft een *j* of een *w* is. Onder de streep kan men de Montaanse benamingen van de korte en niet-korte vocaal vinden en vervolgens heb ik de Montaanse benaming van de klinkercombinatie vermeld.

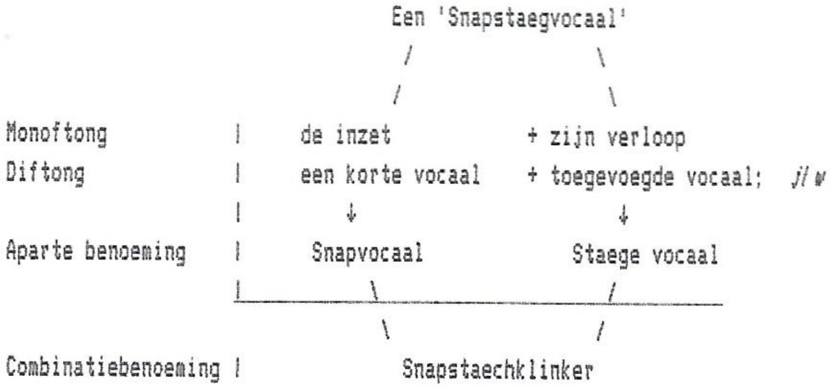

(Overzicht 15)

In het geval van een diftong is de 'Staechklinker' niet het verloop van de korte klinker maar een aparte 'Staechklinker' van een andere vocaal. De *j* en de *w* zijn volgens Montanus (sub-)vocalen, en wel: 'Staege'. Zij hebben de kwaliteit van verloop van de *i* en *u*, en worden door Montanus ook als zodanig beoordeeld [men zie de *ij* en *uw* in het klinkerstelsel, zie overzicht 14]. In de fonetische werkelijkheid kunnen alleen de *j* en *w* als 'Staege' vocalen zelfstandig voorkomen. En in verbonden vorm zijn ze met andere, korte vocalen gecombineerd [zie pp. 98-99].

Alle combinatievocalen zijn 'Dubbelde' spraakklanken [zie hoofdstuk dertien] omdat deze bestaan uit een 'Snap- en Staegvocaal'. De 'Dubbelde' zijn driedubbel als de stage vocaal langer wordt aangehouden - althans dat is mijn interpretatie van een door Montanus slechts schematisch uitgewerkt hoofdstuk over de driedubbele spraakklank [pp. 103-104].

Wij moeten bij de beoordeling van het articulatieveldenoverzicht letten op een opmerking van Montanus op p. 35 die erop neer komt dat de mond steeds iets minder wijd wordt bij iedere articulatie die meer naar voren geplaatst is. Als wij nu rekening zouden willen houden met deze opmerking in de grafische (re)presentatie van Montanus' schema, dan ontstaat er het volgende figuur die naar mijn gevoelen een gestyleerde *mond* is. Binnen deze mond bevinden zich de velden, of vakjes. De keelklanken ontbreken in het schema van Montanus, terwijl hij wel aan keelklanken aandacht schenkt. Dit valt te verklaren als we inderdaad Montanus' schema als een mond interpreteren.

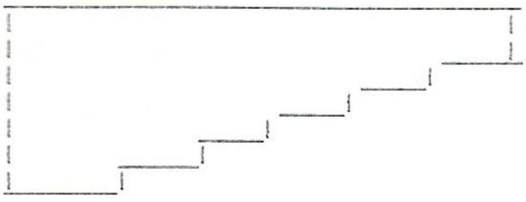

4.10 De luchtstroming en het geluid

Zoals wij nu weten, zet Montanus zijn spreekorganen in een bepaalde stand en door luchtstroming op gang te brengen, wordt een klank voortgebracht.

4.10.1 Montanus' cryptische uitleg van de voortplanting van het geluid

Volgens Montanus wordt deze luchtstroom gekenmerkt door een inwendige en een uitwendige 'Form'.

Om met het laatste te beginnen: de uitwendige vorm wordt bepaald door de configuratie van articulatieorganen.

De 'inwendige' vorm van het geluid is de "Oovergaende Cracht" [p.25]. In de volgende par. [4.10.2] zal ik op de achtergrond van deze opvatting ingaan. Hier wil ik al duidelijk stellen dat Montanus ervan uitgaat dat er een energie-impuls in lucht/adem wordt 'ingedrukt'. Deze impuls veroorzaakt een voortstuwing. Uit de tekst op p.25 valt op te maken dat Montanus van mening is dat de 'Cracht' die de 'Stof' [d.i. de lucht] krijgt, overgaat van 'de eene Stof inde andere'. Dit houdt in dat een luchtdeel de kracht overneemt en doorgeeft. Dit overnemen en doorgeven noemt Montanus een 'Oovergaende Cracht'. Zelf verduidelijkt Montanus zijn opvatting door een vergelijking te treffen tussen een voortgebrachte taaluiting en een weggeschoten kanonskogel. Zijn uitleg is echter verre van gemakkelijk.

Die 'Cracht' waarover wij spraken, ontvangt een kanonskogel door de energie die vrij komt bij de ontbranding van buskruit. Bij de luchtstroom, waarmee gearticuleerd wordt, vindt die energie-impuls plaats door het ademen. Montanus laat ik zelf aan het woord [l.c.] [(de vertaling van deze lastige tekst volgt na het citaat) N.B. de syntactische structuur heb ik trachten te handhaven; de lay-out helpt hopelijk om het verband beter te zien]:

> Gelijc in een schoot van een Geschut tweederlei form moet aengemerct worden: 1 Een inwendige, zijnde de voort-gaende ende doordringende cracht, die de Koogel ontfangt van't ontsteken Boscruit, 2 Een uitwendige, zijnde de Gedaente vande loop en streec, die inde scheut bespeurt wort, naemelijc datse een rechte streec heeft, streckende, ofte om hooch, ofte Waeterpas, ofte eldersheen, welcke Gedaente de Koogel, als stof der schoot, ontfangt door het vormen mettet Geschut: Zoo is ooc in het Geluit, ende byzonderlijc inde Spraec, zulke tweederlei Form te bespeuren, als aengeweezen

is.

Hier staet wel te letten dat ic des Spraex inwendige Form niet en verstae te zijn een voortgaende of doordringende cracht, die saemen met zijn gront of Stof plaetselijk beweecht, gelijc de cracht eens Schoots of werps met de Koogel en 'tgewurpen doet: maer zulc een voortvliegende, of liever overgaende cracht, diens Stof weinich, en by nae geen plaetselijke beweeging hebbende, eevewel zelf een snelle tocht, met vervolgens vande eene Stof inde andere haestelijc over te gaen, en sich wonderlijc te verspreiden, doende is.

Vertaling

Zoals bij een schot van een kanon tweeërlei vorm moet worden onderscheiden - namelijk:

1: een inwendige vorm
- *dit is de verdergaande en zich een weg banende kracht, die een kogel ontvangt van het ontbrande buskruit*

2: een uitwendige
- *dit is een uiterlijke vorm [= zintuiglijk waarneembaar] bepaald door de loop en (schot)richting die in het schot van de kogel bespeurd wordt, namelijk dat het een (kaars)rechte richting heeft, die*
  - *ofwel omhoog gaat,*
  - *ofwel horizontaal*
  - *ofwel in andere richting*

(deze uiterlijke kenmerken krijgt de kogel als de materie van het schot [als de substantie waarmee geschoten wordt] door het vormen [richting bepalen] met het kanon)

zó valt er ook in het geluid en in het bijzonder in de taal zo'n tweeërlei vorm te ontdekken als is vermeld.

Er dient goed op gelet te worden, dat ik de inwendige vorm van de taal **niet** beschouw als een voortgaande of zich een weg banende kracht die tegelijk met zijn [hier:] object oftewel materie ruimtelijk beweegt, zoals de kracht van een schot of een worp doet met een kogel en het geworpene. **Maar wel** als zo'n voortvliegende, of liever overgaande kracht [de kracht wordt doorgegeven],

waarvan de materie [= het geluid] weinig en bijna geen ruimtelijke beweging heeft.

En evengoed is het geworpene doende zelf een snelle voortgang te hebben door vervolgens van de ene materie [luchtlaag, of mogelijk luchtdeeltjes] in de andere snel over te gaan en zich wonderlijk te verspreiden.

4.10.2 Montanus' opvatting van de worp van een kanonskogel

De uitwendige vorm (de loop van een kanon) is richting bepalend, terwijl de inwendige vorm de bewegende kracht is. Deze kracht wordt door het buskruit als het ware in de kanonskogel ingedrukt. En door die kracht, die impuls, kan de kanonskogel door de lucht vliegen.

Montanus gaat niet bepaald diep op de materie van de worp in. Hij etaleert een opinie die teruggaat op een Aristotelescommentator uit de klassieke oudheid, Johannes Philoponos van Alexandria, die een andere visie op een aspect van de worp ontwikkelde dan Aristoteles.

Deze laatstgenoemde ging er bij een worp van uit (ik geef het slechts beknopt weer) dat er bij zielloze lichamen een werper was die aan het voorwerp bij het werpen een bewegende kracht toevoegde. Deze bewegende kracht geeft aan de lagen van het medium, waardoor het projectiel zich beweegt, een bewegend vermogen mee die aan iedere andere laag vervolgens wordt doorgegeven, zodanig dat op ieder punt in het medium het projectiel object wordt van dat bewegend vermogen. Bij het doorgeven van het bewegend vermogen van laag naar laag van het medium neemt het vermogen af [zie voor een bredere bespreking Dijksterhuis 1950, pp. 26-34].

Philoponos verwierp de opvatting van het bewegend vermogen in het medium en gaat er vanuit dat het projectiel zelf een onstoffelijk bewegend vermogen van de impuls van het werpen krijgt. Met andere woorden: het bewegend vermogen wordt ingedrukt in het voorwerp. In de scholastiek keert deze visie terug in verschillende nuanceringen [zie Dijksterhuis 1950, pp. 197-204].

Terugkerend naar onze foneticus, meen ik te mogen stellen dat Montanus een voorstelling van de worp geeft die toentertijd traditioneel was.

4.10.3 De voortplanting van het geluid volgens Montanus

In tegenstelling tot een kanon is de configuratie van de articulatieorganen niet richting bepalend, volgens Montanus. Het geluid [ook een 'Stof'], verplaatst zich nauwelijks en verspreidt zich niettemin toch snel en naar alle kanten.

Montanus geeft een onduidelijke verklaring van dit waargenomen verschijnsel: "met vervolgens van de eene Stof in de andere haestelijc over te gaen". Hier is met 'Stof' niet meer het geluid bedoeld, maar *het medium* [de lucht].

Met 'Stof' kan in een ander verband ook het geluid bedoeld zijn, zoals ik al aangaf. Bedoelt Montanus nu te zeggen dat de 'Stof van de cracht" [het geluid dat een bewegende kracht heeft] overgaat van de ene 'Stof' [laag van het medium] naar de andere "Stof" [laag]? Of is 'Stof' meer in specifieke zin van luchtdeeltjes gebruikt die tegen elkaar aanbotsen? Wij weten het niet. Verschuur [1924, p. 64] vroeg zich heel voorzichtig af of Montanus misschien op het trillen van de lucht doelde. Het is heel moeilijk om op basis van Montanus' tekst hier een antwoord op te geven.

Aan Verschuur [1924, pp. 64-65] danken wij interessante aantekeningen over Aristoteles die er van uitgaat dat bij het produceren van tonen de lucht in beweging wordt gebracht, wordt samengetrokken en weer wordt uitgerekt en zich naar alle kanten uitbreidt. Bij Montanus vinden wij deze visie echter niet duidelijk terug. Zeer terecht besteedde Verschuur ook aandacht aan tijdgenoten van Montanus als Mersenne en Galilei die meer fundamenteel onderzoek hebben verricht naar geluid dan Montanus, al geef ik (graag) toe dat Montanus enige notie had van de voortplanting van het geluid. Maar, als zijn uiteenzetting over geluid zijn aanbeveling moet rechtvaardigen dat zijn boek ook voor fysici interessant is [zie titelblad en *Inleiding*, p. 12], dan lijkt deze daarvoor toch te onuitgewerkt.

4.11 Het zoeken van een voortgebrachte spraakklank in de realiteit van de gesproken taal

Als er lucht door de articulatieorganen stroomt, wordt een klank hoorbaar. Volgens p. 25 van *Spreeckonst* is niet iedere klank ook een taalvorm. Een klank kan wel door zijn 'Uitwendige Form' een taalklank worden.

> De Uitwendige Form is de Gedaente der Spraec, die haer spraec ontvangt door het vormen der zelver.

Interpretatie

Uitwendig	= hier te begrijpen als het karakteristieke van het voortgebrachte geluid; dat aspect van een klank waardoor wij die klank als een eigen individuele klankuiting kunnen beschouwen; 'Uitwendig' staat tegenover 'Inwendig', waarmee Montanus de 'voortplantingskracht' bedoelt van de lucht/adem waarmee de klank is geproduceerd.
'Gedaente der Spraec'	= specifieke taalvorm als abstracte grootheid
haer spraec	= de 'Gedaente der Spraec' krijgt haar 'invulling' door een daadwerkelijke articulatie/ taaluiting
door het vormen der zelver	= door het articuleren/vormen van een taaluiting

Montanus bedoelt dat een bepaalde luchtstroom die door de articulatieorganen stroomt, bepaalde uiterlijke (dus waarneembare) kenmerken krijgt. Deze kenmerken 'ontvangt' de luchtstroom door een bepaalde stand van de articulatieorganen.

Montanus tracht nu een bepaalde spraakklank terug te vinden in een dialect of taal [bijv. het Frans, zie p. 56] of in een idiolect, zich afvragend of de klank überhaupt bestaat in gesproken taal. Indien de klank niet voorkomt, is deze in ieder geval wel beschreven. Dit leidt ertoe dat wij in het vocaalschema een aantal voorbeelden vinden van woorden waarin de betreffende spraakklank gebruikt wordt, maar soms ontbreken deze, terwijl de articulatorische aspecten wel zijn aangegeven [plaats, tongstand en gerondheid]. Montanus zegt met betrekking tot de geronde dentale klinkers:

> ic [heb] beslooten [...] datter een Geslacht van Holle vryklinkende Tandbeenletteren zy [p. 69]

Dit 'besluiten' [concluderen] dat er een categorie spraakklanken bestaat, komt vaker voor, bijv. bij het postuleren van de 'holle achtermiddeletter':

> [...] de reeden (heeft my) vorder geleert, datter ooc een Geslacht van zulke holle most en kost zijn' [p. 59].

In het geval van de 'holle achtermiddeklinker', had hij de klank al gedefinieerd voordat hij er voorbeelden van had. Na lang zoeken schiet hem de Delftse articulatie van de *oe* te binnen. Met het postuleren van deze spraakklank boekt hij succes [zie voor interpretatie van deze klank par. 12.4].

Montanus vindt ook voorbeelden van de alveolare en dentale geronde klinkers. Wirth [1980, p.59] meent dat deze klinkers varianten zijn van de *ue* en *ui* [zie klinkerschema]. Dit kan inderdaad het geval zijn, maar ik vraag me af of dit dan wel varianten van een spraakklank zijn geweest die als afzonderlijke spraakklanken konden worden beschouwd. Montanus heeft van deze 'varianten' in ieder geval geen voorbeelden kunnen vinden van woorden waarin deze gebruikt werden. Toegegeven, hij geeft wel voorbeelden in zijn tekst, maar deze zijn met alle respect voor Montanus' werk naar mijn mening niet echt serieus te nemen. De dentale geronde klinker zou "heel hol en huilwijs, met meerder saementrecking der Lippen, en laeger neerbuiging der Tonge" gearticuleerd moeten worden [p.69], of "al huilende" [p.70]. De *j* van *jooris* zou een idee kunnen geven volgens Montanus. Montanus bedoelt een articulatie die wel heel erg extreem is.

Eijkman [1923] meende dat Montanus wat de alveolare en dentale geronde klinkers betreft "de kluts kwijtraakte". Ik meen dat dit komt doordat Montanus zo veel mogelijk 'vakjes' heeft willen invullen.

Door Montanus' aanpak toe te lichten kunnen wij gemakkelijker begrijpen hoe hij er toe komt om naast woordonderscheidende klinkers, ook fonetische, extrafonologische varianten te beschrijven: zijn articulatievelden moeten immers het liefst zo volledig mogelijk worden ingevuld. Dit werkt in de hand, dat Montanus, die geroemd wordt om zijn observatievermogen, geforceerde indelingen maakt in zijn klinkertabel.

Volledigheidshalve merk ik op, dat Montanus ook wat de medeklinkers betreft op de geschetste deductieve wijze te werk gaat. Ter verduidelijking geef ik een voorbeeld. Na eerst een palatale occlusief gedefinieerd te hebben [p.80], vroeg hij zich af:

> Doch offer zulc een in't gebruic was in eenige Taelen, ende
> hoe die luide, en heb ic niet eer connen verneemen, voor dat
> my in gedachte quam der Engelsen uitspraec, vande Woorden
> die met *g* geschreeven worden [...].

4.12 *Spreeckonst* als inventaris van articulaties

Montanus' werkwijze leidt tot een inventarisatie van lang niet alle, maar toch een aanzienlijk aantal spraakklanken dat voortgebracht kan worden vanuit een articulatorisch perspectief. Hij is te rade gegaan bij diverse varianten van het Nederlands [Brabants, Noordhollands, Schiedams, Delfts o.m.] of bij vreemde talen [Engels en Frans bijv.], zich steeds afvragend of een bepaalde gepostuleerde spraakklank feitelijk wel gebruikt werd.

Spreeckonst heeft dan ook een universeel karakter. Montanus veronderstelde dat zijn boek zelfs geraadpleegd kon worden voor het Arabisch als we de *Inleiding*, p.11 goed lezen.

Om dit inventariserende karakter te illustreren geef ik hieronder een door mij samengesteld medeklinkerschema. De *g*, *k*, *ch* en *g* zijn niet precies gelokaliseerd door Montanus in het palataal-uvulare gebied. De *ng* [vergelijkbaar met onze *ng* [ŋ]] is door Montanus als een meer naar achteren gesitueerde medeklinker beschreven.

Labiaal	Dentaal	Alveolaar	Palataal-Velaar-Uvulaar	Gutturaal
f	z	zj		
v	s	sj		
b	t	tj	g k ch g ŋ	h
p	d	dj		
m	n	n		
(w)*	(j)*			
	l	l		
	r			

(Overzicht 16)

* Montanus beschouwt deze spraakklanken als subvocalen [p. 91].

***

Sectie 2
De 'Beschrijving'
Par. 4.13-4.14

4.13 Een (Ramistische?) dichotomische 'Beschrijving'

Montanus werkte zijn 'Beschrijving' dichotomisch uit. Dit bleek eigenlijk al bij de bespreking van de opzet van het werk in hoofdstuk twee. Maar niet alleen de conceptuele macrostructuur (de 'boecen') van *Spreeckonst*, ook de hoofdstukken en de alinea's van de 'boecen' vertonen een duidelijk dichotomische structuur.

Knol [1983, p.41] ziet in Montanus een directe of indirecte volgeling van Petrus Ramus wat het toepassen betreft van de dichotomistiek. Geen vreemde veronderstelling want Ramus' werk, dat o.m. de terreinen bestrijkt van de wiskunde, retorica, dialectica en grammatica, kenmerkt zich door een streng toegepaste dichotomistiek [zie Padley 1976, p.83]. Om te kunnen beoordelen of Montanus' dichotomistiek Ramistisch is, moet ik iets dieper ingaan op Ramus' tweedelingen

Ramus is niet de uitvinder van de dichotomistiek, al is hij wel de eerste die de dichotomie als strikt uitgangspunt nam voor het beschrijven van zijn wetenschappelijke inzichten. Ter verdediging van zijn dichotomistiek refereerde Ramus aan de klassieke filosoof Plato. Helaas liet hij het bij een algemene verwijzing.

Ong [1958] beschouwt dit beroep op Plato meer als een humanistische gewoonte en meent, dat Ramus' dichotomistiek feitelijk teruggaat op Rudolf Agricola's *De dialecticae inventione libri tres* [1482]/ ook bekend onder de titel: *De inventione dialectica libri tres* [zie Agricola 1515]. Het is niet uit te sluiten dat hij de dichotomistiek heeft leren kennen in deze dialectica. Ik sluit evenwel ook niet uit, dat Ramus langs andere wegen de dichotomische classificaties heeft leren kennen, omdat deze in hun technische uitwerking al sinds Porphyrius bekend zijn; bovendien is het paarsgewijs opsommen van tegengestelden al terug te vinden bij de Pythagoreeërs. Dit is door Aristoteles gememoreerd in hoofdstuk drie, regel 24-37 van *Metaphysica* A [zie voor uitgave De Ley 1977]. Dichotomische indelingen of opsommingen hebben dus hun wortels in de klassieke filosofie.

Ramus' beroep op Plato is ook zeker niet zo onbetekenend als Ong stelt [zie overigens voor kritiek op Ongs werk Bruyère 1984]. In *Phaidoon* laat Plato zien dat tegendelen van waarneembare dingen (zoals koude het tegendeel is van hitte) al inherent zijn aan de achterliggende abstracte ideeën van koude en hitte. Tegendelen ontstaan uit elkaar. Uit het slapen ontstaat het wakkerworden. Inslapen en wakkerworden zijn te beschouwen als overgangsprocessen. Tegendelen of tegenstellingen zijn in Plato's ideeënleer noodzakelijk eigen aan de ideeën. Als Ramus veronderstelt dat de objecten die hij onderzocht, een intrinsieke orde hebben die gekenmerkt wordt door tweedeling, dan is deze opvatting, zoals Ramus zelf aangaf, terug te voeren op Plato's ideeënleer.

Ong stelt ten aanzien van Ramus' toepassing van de dichotomistiek:

> [..] it does not arise from any penetrating insight on Ramus' part into the principles of the bipolarity any more than it does from the insight into the principle at stake in Boethius. There is simply no one ground on which we can account for Ramus' dichotomies [1958, p.199].

Ong [1967, VI, p.67] constateert evenwel dat het resultaat van Ramus' dichotomische indelingen 'somehow corresponded to the extramental actuality and to the contence of the mind'. Verburg [1951] heeft juist veel waarde gehecht aan dit laatste. Ramus' dichotomistiek had volgens Verburg in de ogen van Ramus zelf wel degelijk een weerspiegelende functie. De intrinsieke ordening van het onderzochte wilde Ramus weerspiegelen in de beschrijving ervan. Er zijn volgens Verburg twee mogelijkheden:

> (a) Ramus past de dichotomistiek toe uit didactische overwegingen, of
> (b) het dichotomische beschrijvingssysteem heeft ontisch-analytische pretenties.

Zijn opmerkingen over Ramus' dichotomistiek overziende, mogen we zeggen dat Ong het op de eerste mogelijkheid houdt (a), maar Verburg laat er geen twijfel over bestaan dat Ramus zelf het laatste (b) voor ogen had.

Verdonk [1966] draagt onafhankelijk van Verburg argumenten aan voor Verburgs zienswijze, al ontkent Verdonk het belang van het didactisch aspect van de dichotomistiek zeker niet. Anders dan Verburg, die Ramus zelf citeert ["Artium veritas prius in natura viguit, quam ulla praecepta cogitarentur" (de waarheid van de kunsten/ disciplines heeft eerder in de natuur gebloeid dan er enige voorschriften werden bedacht), a.w., p.177] wijst Verdonk erop, dat Ramus' boeken destijds geprezen werden vanwege de daarin gevolgde didactische methode die zou corresponderen met de ware wetten (ordeningsprincipes) van de natuur [vgl. par. 4.10, opmerking van Burgersdijk]. Wij zien dat het didactische aspect kan samenvallen met het ontologische.

Ramus komt de eer toe van het ontwikkelen van een methodologische basis voor de beschrijving van wetenschappelijk onderzoek. Zowel Ramisten als niet-Ramisten hebben in navolging van Ramus de dichotomistiek toegepast en ook Montanus paste de dichotomistiek toe. Er zijn echter wel verschillen aan te wijzen tussen Montanus' dichotomistiek en die van Ramus.

Op p.14 van de *Inleiding* wijdt Montanus slechts enkele woorden aan zijn voorkeur voor dichotomistiek. Hij wil de dichotomistiek niet rigide toepassen. Alleen "alsse nae behooren geschiet" leidt dichotomistiek tot een volmaakte beschrijving. Ik meen, dat Montanus met deze woorden een zekere afstand neemt van het dogmatisch toepassen van de tweedeling, dus van een Ramistische toepassing. Montanus' gereserveerdheid sluit aan bij opvattingen over dichotomistiek in handboeken over dialectica die in zijn tijd gangbaar waren. Vos [1962, pp.14-15] heeft gelijk met zijn constatering dat Montanus' dichotomistiek overeenkomt met die van Alstedius (1588-1638) [1630], maar Alstedius verkondigt niet meer dan een gangbare opvatting dat een dichotomische opzet en uitwerking van een boek de toegankelijkheid bevordert.

Nergens spreekt Montanus over een ontisch-analytische waarde van de tweedeling. Wel benadrukt Montanus (vooral in 'boec' één) de pedagogisch-didactische waarde ervan.

Op p.40 neemt Montanus uitdrukkelijk afstand van "Ramus, en die hem naevolgen". Eerder op p.29 van 'boec' één uitte hij al kritiek op Ramus en op p.89 heeft Montanus een tabel van hem opgenomen die hij op p.91 aanpaste aan zijn eigen indeling. Deze tabel bracht hij alleen maar ter sprake omdat anders wellicht zijn eigen, zeer afwijkende systeem geen ingang zou vinden. Ramus wordt dus wel een aantal keren genoemd, maar nergens wordt zijn naam in verband gebracht met dichotomistiek, de beschrijfmethode die bij uitstek de zijne was.

Montanus is wat betreft de dichotomistiek waarschijnlijk al beslissend beïnvloed tijdens zijn studietijd in Leiden [1619-1621] waar hij, naar ik aanneem, de opvattingen inzake de dichotomistiek van Walaeus, een van zijn professoren [zie par. 1.4], heeft leren kennen. Volgens een *Predicatie* [achter A.L. Kóks vertaling van *Burgersdijks Logica practica* namelijk: *Logica practica, oft oeffening der redenkonst* [Amsterdam, 1648]] van Walaeus moet men een tekst - in de vertaling van Kók:

> [...] noodt-zaaklijk deelen in de minste deelen/ en dat in
> twe of ten hóogsten dry [...]

Walaeus spreekt verder uitsluitend over het didactisch nut van de dichotomistiek. Montanus heeft, zoals ik hierboven opmerkte, het didactisch nut van zijn beschrijving benadrukt. Montanus' visie op dichotomistiek spoort met Walaeus' zienswijze.

Walaeus zou door Ramus beïnvloed kunnen zijn, maar dan beschouw ik Montanus als een indirecte volgeling van Ramus voor wat de dichotomistiek betreft en ik teken daar meteen bij aan, dat Montanus geen ontisch-analytische pretenties had met zijn dichotomistiek en hij past deze dichotomistiek minder streng toe met een duidelijk didactisch doel.

4.14 De functie van 'naemen'

Montanus was van mening dat er geen "strijt" mocht "worden bevonden inde naem, en zaec" [*Inleiding*, p.6]. Kennelijk waren terminologische kwesties voor Montanus heel belangrijk. En dat blijkt ook uit *Spreeckonst*, want Montanus wikt en weegt zijn terminologie zorgvuldig [zie *Anhang*, pp.162-163 en preliminaria, p.30].

Wij mogen in een bespreking van Montanus' wetenschappelijke werkwijze niet uit het oog verliezen dat een woord voor hem heel belangrijk was als instrument van het denken. Zorgvuldig gekozen termen vormen de expressie van zijn wetenschappelijke bevindingen en zijn tegelijk de sleutel voor de lezer om tot grondige kennis van de beschreven zaak te komen. Een verwoording van een gedachte houdt voor Montanus ook een betrekking tot God in. Hoe preciezer verwoord, hoe beter deze betrekking in kwalitatief opzicht is. In hoofdstuk zeven ga ik nader in op Montanus' terminologie. Daar zal ik ook nader ingaan op de achtergronden van de opvatting dat een 'naem' benoemingsinstrument is.

***

Nabespreking
Descartes en Montanus
Par. 4.15

4.15 Descartes en Montanus

4.15.1 Kenden zij elkaar?

Van Montanus' beroemde tijd- en leeftijdgenoot René Descartes verscheen *Discours de la Méthode pour bien conduire sa Raison et chercher la Vérité* (naamloos) in 1637 bij Jean Maire te Leiden samen met drie "Essais de cette Méthode: la Dioptrique, des Météores en la Géométrie" [zie voor editie: Adam en Tannery 1902, deel IV]. Maar, het jaartal 1637 zegt hier lang niet alles. Het manuscript was in de herfst van 1636 al gereed [Verbeek 1977, p. 126, zie noot één, zie ook Sassen 1962, pp. 24-25, 30]. We mogen gerust stellen dat Descartes' boek ongeveer in dezelfde periode ontstaan is als *Spreeckonst*.

Ik heb geen historische bewijzen kunnen vinden, dat Montanus en Descartes met elkaar in contact zijn getreden, direct of indirect [via correspondentie, of bijv. gemeenschappelijke vrienden, te denken valt aan de predicant Jacob Revius met wie Descartes in 1635 bekend was - maar, helaas, we weten niet of Montanus zijn collega dominee Revius ook kende]. Constantyn Huygens bezat een exemplaar van *Spreeckonst* volgens de catalogus van diens bibliotheek [zie Abraham Troyel 1688]. Hij was, zoals bekend is, een van de meest prominente figuren van zijn tijd in diplomatiek, cultureel en intellectueel opzicht. Hij trad in contact met vele denkers, onder wie Descartes. De correspondentie met hem beslaat de jaren 1635-1647, maar uit hun briefwisseling kan niet worden opgemaakt dat *Spreeckonst* als onderwerp ter sprake kwam. Wij weten overigens ook niet precies in welk jaar Huygens *Spreeckonst* heeft gekocht of gekregen.

Ik kan geen enkel betrouwbaar antwoord geven op de vraag of Montanus en Descartes van elkaars ideeën direct of indirect toch op een of andere manier op de hoogte waren.

4.15.2 Descartes, Montanus, en het syllogisme als onderzoeksmiddel

Ofschoon Verschuur en Vos beiden suggereren dat er in methodologisch opzicht parallellen tussen *Discours* en *Spreeckonst* zijn, moet direct worden opgemerkt dat Descartes en Montanus heel verschillend stonden tegenover de traditionele logica. Montanus beval zijn boek aan voor logici (o.a.), maar Descartes wilde zich juist aan het syllogistisch denken ontworstelen, al erkende hij dat de logica ook goede regels bevatte. Descartes heeft op blz. 17 van *Discours* o.a. het volgende geschreven [ik citeer een fragment uit de editie Adam en Tannery, 12 vol. 1897-1913, vol. VI, p. 17; de vertaling van Verbeek 1977, p. 56 volgt daarna]:

> I'auois vn peu estudié, estant plus ieune, entre les parties de la Philosophie, a la Logique, & entre les Mathematiques, a l'Analyse des Geometres & a l'Algebre, trois ars ou sciences qui sembloient deuoir contribuër quelque chose a mon dessein. Mais, en les examinant, ie pris

> garde que, pour la Logique, ses syllogimes & la pluspart de ses autres instructions seruent plutost a expliquer a autruy les choses qu'on scait, ou mesme, comme l'art de Lulle [van Raymundus Lullus (1235-1315), J.H.], a parler, sans iugement, de celles qu'on ignore, qu'a les apprendre. Et bien que elle contiene, en effect, beaucoup de preceptes tres vrais & tres bons, il y en a toutefois tant d'autres, meslez parmi, qui font ou nuisibles ou superflus, qu'il est presque aussy malaysé de les separer, que de tirer vne Diane ou vne Minerue hors d'vn bloc de marbre qui n'est point encore esbauché.
>
> **Vertaling**
>
> Op eerdere leeftijd had ik wat de filosofische vakken betreft enige studie gemaakt van de logica, en wat de wiskundige vakken betreft van de analyse der meetkundigen en van de algebra, drie technieken of wetenschappen waarvan verondersteld mocht worden dat ze een bijdrage zouden leveren aan mijn plan, maar toen ik ze onderzocht ontdekte ik dat de syllogismen en de meeste andere regels van de logica eerder dienen om aan anderen uit te leggen wat men weet of zelfs, zoals in de Lullische kunst, zonder verstand te praten over datgene wat men niet weet, dan om nieuwe kennis op te doen. En hoewel ze inderdaad heel wat goede en ware regels bevat, zijn er tegelijkertijd daardoor heen gemengd, zoveel andere die ofwel schadelijk ofwel overbodig zijn, dat het bijna even moeilijk is de eerste eruit te halen, als om een Diana of een Minerva uit een brok onbewerkt marmer tevoorschijn te brengen.

Descartes hecht niet veel waarde aan het syllogisme, terwijl Montanus in zijn bewijsvoering soms een aantoonbaar beroep doet op syllogistische redeneringen. Een duidelijk voorbeeld hiervan vinden wij op p.46. Montanus wil laten zien dat ook medeklinkers vocalen kunnen zijn. Hij laat dit zien met een rijmpje:

Het Kaekelende Hoen, wou 't Koornn picken op:
Chss, Chss riep Hans, en greep een Vorrk by de kop.

De redenering luidt nu [ik vat haar samen]:

- Alle versvoeten bestaan uit een lettergreep.
-- Chss is een versvoet.
--- Chss is een lettergreep.

- Een lettergreep bevat altijd een vocaal.
-- Chss [in Chss, Chss riep Hans (...)] is een lettergreep.
--- Chss bevat een vocaal.

Zo bewijst Montanus dat ook alle medeklinkers vocalen kunnen zijn.

Het is niet mijn bedoeling om een syllogistische redenering voor te stellen als een inferieure redeneringsmethode in vergelijking met een wiskundige redenering. Voor juist begrip vermeld ik daarom nog dit. Zowel Descartes als Montanus volgden een wetenschappelijke werkwijze, die, in het algemeen gesproken, in hun tijd niet ongewoon was: vaak werd er in een wetenschappelijk werk uitgegaan van een analyse van elementaire delen. Men analyseerde een object in delen totdat men bij een ondeelbaar deel kwam. Dit is de fase van de analyse. Vervolgens bouwde men een generaliserende redenering op, de synthese. Daartoe stonden twee wegen open: die van het syllogisme, of die van de wiskunde [Descartes spreekt in het citaat van drie technieken: logica, meetkundige analyse en algebra]. We hebben hier in de kern van de zaak te maken met twee typen van bewijsvoering. Het syllogisme, een typisch scholastische bewijsvoering, kan worden gebruikt - en dat is het bezwaar tegen deze toepassing van de redenering - om te bewijzen wat men bewijzen wilde.

Ik heb hierboven willen laten zien dat Montanus syllogismen hanteert om te bewijzen wat hij graag bewezen zag. Descartes daarentegen stond veel kritischer ten opzichte van het gebruik van het syllogisme en zag juist in wiskunde het aangewezen middel voor onderzoek.

4.15.3 De formulering van Descartes' methode

Verschuur en Vos hebben ongetwijfeld een bepaalde tekstpassage uit *Discours* voor ogen gehad toen zij suggereerden dat er overeenkomsten waren tussen Descartes' methode en die van Montanus. De Franse wijsgerige wis- en natuurkundige lichtte zijn methode zo toe [editie Adam en Tannery, 1902, VI, pp. 18-19; vergelijk Montanus' geciteerde uiteenzetting in 'C' van par. 4.2 - de vertaling die na het citaat volgt is van Verbeek 1977, pp. 57-8]:

> Le premier estoit de ne receuoir iamais aucune chose pour vraye, que ie ne la connusse euidemment estre tell : c'est a dire, d'euiter soigneusement la Precipation, & la Preuention; & de ne comprendre rien de plus en mes iugemens, que ce qui se presenteroit si clairement & distinctement a mon esprit, que ie n'eusse aucune occasion de le mettre en doute.
>
> Le second, de diuiser chascune des difficultez que i'examinerois, en autant de parcelles qu'il se pourroit, & qu'il seroit requis pour les mieux resoudre.
>
> Le troisiesme, de conduire par ordre mes pensées, en commencant par les obiets les plus simples & les plus aysez a connoistre, pour monter peu a peu, comme par degrez, iusquez a la connoissance des plus composez; et supposant mesme de l'orde entre ceux qui ne se precedent point naturellement les vns les autres.
>
> Le dernier, de faire partout des denombremens si entires, & des reueuës si generales, que ie fusse assuré de ne rien omettre.

> **Vertaling**
> De eerste was, nooit iets voor waar aan te nemen waarvan ik niet zelf de waarheid op evidente wijze zou inzien; dat wil zeggen zorgvuldig te vermijden overhaast of op grond van vooroordelen te oordelen, en in mijn oordeel niets anders te betrekken dan wat zich zo helder en zo welonderscheiden aan mijn geest zou voordoen, dat ik er op geen enkele wijze aan kon twijfelen.
>
> De tweede, om elk probleem dat ik zou onderzoeken eerst in zoveel mogelijk stukjes te verdelen als voor een juiste oplossing ervan noodzakelijk zou zijn.
>
> De derde, om mijn redeneringen op ordelijke wijze te doen verlopen door te beginnen met de meest eenvoudige dingen, die het makkelijkst te kennen zijn, om langzaam aan, als het ware stap voor stap, op te stijgen tot de kennis van de meest ingewikkelde zaken, en deze orde zelfs te veronderstellen tussen datgene wat van nature niet op elkaar volgt.
>
> En de laatste, om telkens de afzonderlijke onderdelen van de redenering zo volledig op te sommen, en van alles zo'n algemeen overzicht te maken dat ik zeker zou zijn, niets te vergeten.

Verbeek vindt deze regels op zichzelf "teleurstellend vaag" [1977, p.11]. Hij meent zelfs dat "Genoemde regels (ons) op zichzelf nauwelijks het recht (geven) in de methode meer te zien dan een enigszins toegespitste en van overbodigheden ontdane (traditionele) logica". Hij doelt in dit citaat niet op de tweede regel die betrekking zou hebben op het oplossen van problemen. Deze mening is min of meer gangbaar. Dijksterhuis [1950, p.22] verwondert zich over de (geciteerde) formulering van de vier regels: "Si les quatre règles du *discours* ne visent pas à nous faire connaître la Méthode, quelle est donc leur utilité?". En na een analyse van 'de methode' verwondert hij zich nog meer over de formulering van de vier regels: "Elle nous font même, dans une large mesure, l'impression d'être banals".

Het blijkt dus heel moeilijk te zijn om op basis van deze vier regels een beeld te vormen van Descartes' methode in de praktijk van zijn onderzoek. Wie dat nastreeft moet in de eerste plaats *la Dioptrique*, *des Météores* en *la Géométrie*, de drie 'methode-essays', bestuderen zonder daarbij het postuum verschenen werk te vergeten dat gaat over het methodisch onderzoeken, t.w. *Regulae ad Directionem Ingenii* [in 1629 geschreven (onvoltooid)].

Op basis van het onderzoek dat reeds verricht is [men zie Dijksterhuis 1950 en Van der Hoeven 1976] kan men stellen dat Descartes in zijn onderzoek van een helder, goed omlijnd uitgangspunt blijkt uit te gaan, waarvan de evidentie is ingezien, waarna hij ketens van deducties uitwerkt. Wij kunnen dit de analytische methode noemen die uitgaat van de oplossing en vervolgens haar consequenties toetst.

Zijn analytische methode zou volgens Descartes idealiter op exacte vakken als astronomie, optica, muziektheorie en mechanica kunnen worden toegepast [zie Dijksterhuis/Forbes 1961, II, p.9 en Dijksterhuis 1950, p.25].

In Montanus' boek vinden wij geen wiskundig analytische methode terug. Het onderwerp van Montanus' boek leent zich ook niet voor een wiskundige benadering.

Montanus werkt vanuit een zorgvuldig uitgewerkte inductieve fase. Met de articulatieposities die hij dan vervolgens beschrijft, beoogt Montanus geen problemen op te lossen. Hij toetst wel of een spraakklank voorkomt of niet, maar als ze niet voorkomt dan is dat geen reden om de spraakklank niet te beschrijven. Montanus koppelt ook nergens terug om zijn articulatieposities of iets van dien aard bij te stellen.

Descartes, werkzaam op geheel andere terreinen, gaat juist uit van het probleemoplossend werken. Descartes' methode heeft betrekking op andere wetenschapsterreinen en heeft een ander karakter en doel dan die van Montanus.

4.15.4 Tenslotte enkele overwegingen

Bij Descartes is de ratio bij uitstek het kenmiddel. Ook Montanus kent de geest een belangrijke rol toe. Toch schreef Montanus een boek waarin humanistische, logische en rationalistische tendensen op ingewikkelde wijze samenhangen, waardoor de rol van de ratio in *Spreeckonst* veel minder duidelijk is dan in het werk van Descartes; bovendien wordt 'twijfel' in *Spreeckonst* beperkt door logica.

Onvrede met de resultaten van de klankleer leidt bij Montanus tot een krachtige verwerping van de tot dan toe overgeleverde kennis van spraakklanken en is ongetwijfeld de oorzaak ervan dat Montanus zijn toevlucht zoekt bij scepticisme.

Bij Montanus heeft het twijfelen geen filosofische implicaties, zoals dat wel bij Descartes het geval is. Bij Descartes is het twijfelaspect van de methode geworden tot een principieel filosofisch uitgangspunt, dat hem een vaste basis verschaft voor een nieuw rationalistisch denken.

Zoals in dit hoofdstuk al gemeld is [par. 4.6.2], spreekt Descartes ook over een spreekmachine [*Discours*, p.56]. Van redeloze dieren zou men, betoogt Descartes, mechanische nabootsingen kunnen maken. En wat de mens betreft, men zou er zeker van kunnen zijn dat een machinale nabootsing nooit werkelijk op een mens gelijkt, omdat deze nooit uit zichzelf creatief woorden zou kunnen maken [pp.56,57]. Bovendien zouden veronderstelde mechanische apparaten nooit zo kunnen handelen, zoals de mens dank zij zijn rede wel zou kunnen doen.

Bij Montanus ontbreekt een dergelijke toelichting; Montanus kan zijn standpunt zelfs niet goed bepalen, waar Descartes een krachtige visie ontwikkelt op de mens als *redelijk* dier.

Een niet onbelangrijk verschil tussen Descartes en Montanus is Montanus' humanistische ideaal van het woord als kenmiddel. Op grond van Montanus' teksten [bijv. p.135] veronderstel ik dat hij taal als een instrument voor het denken beschouwt. Hoe meer mogelijkheden een taal biedt hoe groter de mogelijkheden voor het precieze denken zijn. Zelfs de verhouding tot God wordt mede bepaald door het gebruik van taal. Creativiteit in het denken kent Montanus wel, maar de mogelijkheid daartoe wordt alleen gegeven door de morfologische mogelijkheden van een taal tot samenstellingen [p.135]. Montanus' visie op de waarde van het Nederlands impliceert, als ik het goed zie, dat degene die in het Latijn denkt en schrijft minder exact zijn object kan benoemen en daarmee ook kennen dan wanneer hij of zij dat in het Nederlands doet [zie hoofdstuk zes, vooral par. 6.2.2]. Het hoeft geen betoog dat deze mening niet opgaat voor Descartes. En het is duidelijk dat Descartes en Montanus vanuit andere gezichtspunten de mens en zijn denken beschouwen.

Ik meen deze paragraaf te kunnen afsluiten met de constatering dat Descartes en Montanus geen congeniale geesten waren. In het werk van Montanus zijn wel rationalistische tendenzen aan te wijzen, en die zouden wij uit het werk kunnen lichten om ze vervolgens als Cartesisch te bestempelen. Ik vind dit echter geen goede zaak. Binnen de context van *Spreeckonst* zijn die rationalistische tendenzen ingebed in een wetenschappelijk onderzoek waarin traditionele logica en humanistische idealen van het woord als kenmiddel een rol spelen, en wij zullen in het volgende hoofdstuk nog zien dat ook het godsdienstige ideaal een niet onbelangrijke rol speelt in de uitwerking van *Spreeckonst*.

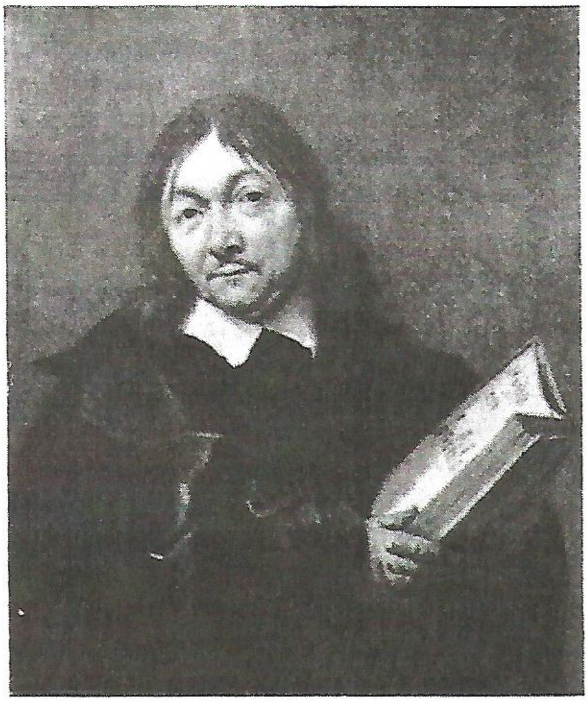

Schilderij van J.B. Weenix
Portret van René Descartes

Hoofdstuk 5
De rol van de betekenis in Petrus Montanus' *Spreeckonst*

5.1 Inleiding

De 'Spreeckonst' is een 'Niewe Konst', een door Montanus geïntroduceerd vak van toegepaste wetenschap dat gericht is op het leren spreken zonder dat daarbij de betekenis een rol speelt. In dit hoofdstuk wil ik het boek *Spreeckonst* nader bestuderen op zijn a-semantische uitgangspunt, waarbij ik mij vooral afvraag in hoeverre Montanus dit uitgangspunt in zijn analyses trouw blijft.

De inhoud van de eigenlijke verhandeling van *Spreeckonst* is moeilijk toegankelijk en dit komt niet alleen door de complexe materie, maar ook door een uiterst genuanceerde terminologie. Ik zie mij daarom genoodzaakt stap voor stap terminologische moeilijkheden te ontraadselen. De wegen die ik in dit hoofdstuk wil bewandelen, zouden misschien voor zijpaden gehouden kunnen worden; opdat de lezer niet uit het oog verliest waar ik naar toe wil, geef ik in par. 5.1.1 eerst een toelichting op mijn probleemstelling in dit hoofdstuk, waarna ik in par. 5.1.2 uiteenzet hoe dit hoofdstuk uitgewerkt is.

5.1.1 Probleemstelling in dit hoofdstuk

Het was Dibbets [1982, pp.95-96] opgevallen dat kennis van betekenis en etymologie meespeelden in Montanus' behandeling van het woord. Dibbets constateerde niettemin dat Montanus formeel tamelijk trouw bleef aan zijn a-semantische uitgangspunt.

Montanus was inderdaad zeer serieus van zins gesproken taal te bestuderen zonder rekening te houden met betekenissen. Op de eerste de beste bladzijde van *Spreeckonst* bakent hij zijn onderzoeksterrein meteen heel nauwkeurig af door 'Spreken' aldus te definiëren:

> Door **Spreken**, verstae ick hier de voortbrenging van die Geluiden des Monts, welcke de beteikende stof der Talen connen zijn: en dat zonder aenzien vande beteikening, daer toeze gemeenlijc gebruikt werden: 't welc anders onderscheidelijker **uitspreken** wordt genoemt[*Spreeckonst*, p.1; N.B.: interpretatie van dit citaat: par. 5.3].

Waarom gaan betekenis en etymologie dan toch bij het woord, ik duid het nog vaag aan, *een zekere rol* spelen? En welke rol precies? Deze twee vragen liggen ten grondslag aan mijn probleemstelling: in hoeverre is Montanus' *Spreeckonst* a-semantisch. Zij dwongen mij Montanus' uitgangspunt in dezen nauwkeurig te bestuderen en te toetsen. Omdat juist bij Montanus' behandeling van het woord de invloed van betekenis en etymologie merkbaar is, schenk ik, wanneer ik over klankgehelen spreek, vooral aandacht aan Montanus' behandeling van het woord. Ook zal ik Montanus' waardering voor het woord als klankgeheel toelichten. Het is mogelijk de essentiële kernbegrippen van zijn betoog op een overzichtelijke wijze tegen elkaar af te grenzen en deze in mijn analyse van zijn taalkundige descriptie met elkaar in verbinding te brengen.

5.1.2 De compositie van dit hoofdstuk

5.2 Eerst besteed ik aandacht aan Montanus' materieopvatting, omdat Montanus de 'Geluiden des Monts' als 'materie' beschouwt [par. 5.2.1]. Binnen dit kader laat ik zien wat volgens Montanus 'vorm' is [par. 5.2.2], en wat hij zich bij een *fonetische vorm* voorstelt [par. 5.2.3].
Hoe volgens de dominee-klankleerkundige van geluiden correcte klankgehelen gevormd dienen te worden, licht ik toe in par. 5.2.4, waarin ik uiteen zal zetten dat er een klanktechnische fase in het klankvormingsproces aan te wijzen is [par. 5.2.4.1] en een fase waarin 'beteikening' een rol gaat spelen [par. 5.2.4.2].

5.3 Dat Montanus zich richt op het louter klanktechnische aspect van de klankgehelenvorming, zal duidelijk worden uit de bespreking in par. 5.3, die gewijd is aan fonetischtechnische definities van klankgehelen waardoor hij althans theoretisch klankgehelen zou kunnen determineren. Wij zullen ons zo een beeld kunnen vormen van Montanus' materie-opvatting en verkrijgen bovendien inzicht in de stadia van het vormingsproces van klankgehelen.

5.4 In par. 5.4 vestig ik vervolgens de aandacht op twee tekstgedeelten waarin Montanus waardevolle informatie geeft ten aanzien van het a-semantische uitgangspunt van *Spreeckonst*. De lezer zal, er is geen ontkomen aan, over terminologische kwesties moeten worden geïnformeerd om de teksten te kunnen begrijpen. De behandeling van een aantal termen biedt wel het voordeel dat de lezer zich een goed beeld kan vormen van de uiterst fijngesponnen terminologie waarvan Montanus zich bedient om zijn subtiele onderscheidingen met betrekking tot taal uit te drukken. De behandeling van een aantal termen verschaft ons snel meer inzicht in Montanus' taalbenadering.

5.5 In par. 5.5 zal ik trachten een tekstgedeelte te duiden waarin Montanus zijn uitgangspunt het scherpst heeft omlijnd. Het betreft het hierboven [in par. 5.1.1] gegeven citaat. In de Montanusliteratuur is de bedoelde tekstpassage niet helemaal bevredigend geïnterpreteerd. Er bestaat een onduidelijkheid over de term 'beteikende'; Vos gaat er in zijn dissertatie [1962, p.63] van uit, dat 'beteikende' een drukfout is voor 'beteikenende'. Montanus' ogenschijnlijk glashelder geformuleerde uitgangpunt blijkt veel lastiger te interpreteren te zijn dan wij wellicht op het eerste gezicht meenden. Omdat we in de eerste plaats toch moeten weten wat er precies staat in die fundamentele tekstpassage, heb ik eerst de term 'Teiken', waar 'beteikenen' etc. van afgeleid is, omschreven [par. 5.5.1.]. Daarna neem ik 'beteikenen' onder de loep[par. 5.5.2]. Op deze wijze werk ik naar een interpretatie toe van (nogmaals) Montanus' meest fundamentele tekstgedeelte waarin hij zijn a-semantische uitgangspunt uiteenzet [par. 5.5.3].

5.6 Door Montanus' indeling van 'Consten', toe te lichten [par. 5.6] geef ik aan dat de 'oude foneticus', zoals Knol hem eens noemde [1983], de analyse van alle gesproken taal waarbij betekenis een rol speelt, onderbrengt in een andere 'Const' dan de 'Spreeckonst'. Betekenis en wat dies meer zij, horen met andere woorden thuis in de 'Const' [een vak van toegepaste wetenschap] voor het leren beheersen van taal mét betekenis. En met deze constatering wordt toch wel heel duidelijk hoe doordacht Montanus zijn a-semantisch beginsel heeft uitgewerkt.

5.7 Vanaf par. 5.7 zal ik laten zien hoe Montanus' a-semantische uitgangspunt toch enigermate doorkruist wordt (men herinnere zich de constatering van Dibbets [par. 1.2]). Ik zal uiteenzetten hoe Montanus op verschillende manieren het woord classificeert als klankgeheel [par. 5.7.1]. Bepaalde semantische classificaties blijken dan toch in Montanus' analyses van grotere klankgehelen ('Woord', 'Reedensnee' enz.) door te werken [par. 5.7.2].

5.8 De betekenis blijkt te functioneren als 'een filter' bij de behandeling van grotere klankgehelen dan de lettergreep. Hoe dit gebeurt, licht ik toe in par. 5.8.1. In de realiteit van de *Spreeckonst*-uitwerking blijken ook in principe etymologische beschouwingen door Montanus opgenomen te zijn. En etymologie, hoe formeel wellicht ook beoefend, kan nu eenmaal niet helemaal los gemaakt worden van betekenis. Ik zal aan Montanus' formele beschrijvingen van etymologische relaties en de geïmpliceerde betekenis aandacht schenken in par. 5.8.2.

5.9 Dat betekenis een rol speelt in Montanus' opvattingen over hoe iemand zijn taal zou moeten gebruiken, komt in par. 5.9 aan de orde, waar duidelijk zal worden dat Montanus weinig waardering heeft voor 'onzinnige praat'. Dit laatste brengt ons al dichter naar de reden waarom betekenis in *Spreeckonst* een rol gaat spelen.

5.10 In par. 5.10 tracht ik ten slotte tot een verklaring te komen van het gegeven dat de betekenis toch mee gaat spelen in Montanus' taalanalyse.

5.2 Geluiden als 'Stof', (klankmateriaal)

5.2.1 Achtergrond

In Simon Stevins *Dialectike ofte Bewijsconst* [Leiden, 1585/Rotterdam, 1621] wordt onder definitie III op p. A-3 uitgelegd, dat er een onderscheid gemaakt moet worden tussen het materiaal waarvan iets gemaakt wordt en het voorwerp dat daaruit gemaakt is. 'Stof' of materie is ongevormd of onbewerkt materiaal en draagt een soortnaam, bijv. hout, leer, ijzer of wat dan ook. Van onbewerkt materiaal kan men iets maken. Men boetseert van klei bijvoorbeeld iets dat (ik volg de voorbeeldkeuze van Stevin) de vorm heeft van een driehoek.

Stevin gaat er vanuit, dat de uiterlijke vorm van het gemaakte voorwerp bepalend is vóor de naamgeving aan het gecreëerde voorwerp en niet het gebruikte materiaal. Een geboetseerde driehoek zal al naar gelang zijn definitieve vorm een 'Naelde ofte Pyramide' genoemd worden. Zo zal een stuk leer volgens Stevin een 'schoen' genoemd worden, omdat het de vorm heeft van een schoen.

De opvatting dat de vorm voor de naamgeving bepalend is, heeft Stevin als volgt onder woorden gebracht.

> 'Tgene dan, daer uyt de Materie eenigher Specien name ontfangt, 'twelck hier is door de gesteltheyt der uytersten eens lichaems, wort **Forme** genoemt. [*Dialectike ofte Bewijsconst* p. A 3 (6)]

> **Interpretatie:**
> Hetgene dan, waarop (waaraan) de naam van de materie van een voorwerp gebaseerd is (ontleend is), wordt vorm genoemd, hetgeen [daer uyt ... ontfangt] is hier (bepaald): door de uiterlijke gesteldheid van een lichaam/voorwerp.

Op p. 135 van *Spreeckonst* zegt ook Montanus over de vorm [geschreven als 'form' en niet te verwarren met 'vorm' uit boek 1 (dat configuratie van de articulatieorganen betekent)] dat "daer yder zaec zijn benaeming af moet crijgen".

Het is de vraag of Montanus zijn opvatting m.b.t. 'form' of 'Forme' zoals Stevin schrijft, juist aan Stevins dialectica heeft ontleend en niet aan een andere, maar het is niet onaannemelijk. In Hulsker 1986 heb ik laten zien, dat Montanus van de door hem bewonderde Stevin [*Spreeckonst*, p. 136] werken heeft gekend, waaronder diens *Dialectike*. Montanus bleek wat een aantal termen en hun inhoud betreft aansluiting te zoeken bij het genoemde werk. Bovendien werd mij duidelijk dat Montanus in niet geringe mate beïnvloed was door Stevin, althans wat zijn waardering van het Nederlands aangaat. Daarom lijkt het mij niet onwaarschijnlijk dat Montanus zich ook wat betreft zijn materieopvatting georiënteerd heeft op *Dialectike*.

5.2.2 Wat is 'form' (of 'Forme')?

Wij hebben vastgesteld dat ook Montanus de 'form' als criterium voor de naamgeving gebruikt, en we veronderstelden dat hij waarschijnlijk wat dit betreft, Stevin navolgt. Maar, dat de 'form' doorslaggevend is voor *de naamgeving* zegt ons iets over de *functionaliteit* van de 'form' voor de naamgeving, en niets over wat 'form' is. De vraag is thans: wat is de 'form'?

Zonder dat Montanus dit zelf aangeeft, is 'form' volledig gelijk te stellen met 'Gedaente', een term waarmee hij doelt op dat aspect van een klankgeheel waardoor dit zintuiglijk waarneembaar is [*Spreeckonst*, p. 2]. 'Form' heeft net als 'Gedaente' betrekking op hetzelfde aspect van een spraakklank; beide termen hebben eenzelfde betekenis, namelijk:

> *de uiteindelijke uiterlijke 'form' van het voortgebrachte object*, met dien verstande dat onder 'form' verstaan moet worden: die tot het wezen van het object behorende eigenschap waardoor het object via zintuiglijke waarneming kenbaar is.

Het zal zijn opgevallen dat Stevin en Montanus een opvatting over 'form' huldigen die een onmiskenbaar Aristotelisch karakter draagt: bij beide geleerden immers krijgt onbepaalde substantie haar wezenheid door de 'form', overeenkomstig de visie van de klassieke filosoof.

Al zijn we op dit moment geïnformeerd over de betekenis van 'form', wee weten nog niet welke voor Montanus *die tot het wezen behorende eigenschap* is waardoor een klankgeheel zintuiglijk waarneembaar is. Met andere woorden: wij staan nu voor de vraag, wat het 'formbepalende' fonetische aspect van een klankgeheel is. In de volgende subparagraaf zal ik trachten deze kwestie op te helderen.

5.2.3 Het 'formbepalende' aspect van een klankgeheel

De 'binnenbouw' of de structuur van het klankgeheel zelf wordt gekenmerkt door een bepaald verloop van luidheid; Montanus spreekt van 'Hoochte des Geluits'. Hiermee bedoelt Montanus niet de toonhoogte, maar de relatieve luidheid van klanken [men zie Wirth 1980, pp. 119-124].

Montanus gaat ervan uit, dat in ieder klankgeheel één *deel* waar te nemen is dat qua luidheid prominent is. Hij onderscheidt in totaal zes niveaus van 'Hoochte des Geluits'. Eenvoudig gesteld [voor een diepergaande bespreking verwijs ik naar hoofstuk tien] is de structuur van het verloop van de luidheid binnen een klankgeheel zo, dat de luidheid na de inzet toeneemt, een hoogtepunt vindt en vervolgens afneemt.

Het accent van *Scheepstimmerman* valt volgens Montanus op *tim* [p. 134]. Dit woord telt twee lettergrepen na *tim*. Daarom noemt Montanus dit woord 'twee-afstappig' [p. 133]. Al heeft hij niet duidelijk gemaakt hoe precies de relatieve luidheidsverhouding is tussen *mer* en *man* in het voorbeeldwoord, ik ga er hier vanuit dat de luidheidsintensiteit afneemt, gelet op de term 'afstappig'. Overigens is het onduidelijk of 'Scheeps' en 'mer' hetzelfde luidheidsniveau hebben. Het luidheidspatroon van dit woord is, enigszins ongenunanceerd ten opzichte van de precieze luidheidsverhoudingen, zo weer te geven:

```
-----------------------------------
           ! tim  !
Scheeps    !      !    mer
           !      !           man
----------------------------------
inzet        top       afname
```

Zou het accent vallen op het eerste klankdeel, *scheeps*, dan is de eerste fase van het verloop (de inzet) overgeslagen. En dat kan volgens Montanus heel goed, want het 'Hoochte-des-Geluitsverloop' moet tenminste een top hebben eventueel gevolgd door een afname, terwijl de toeneming voor de top afwezig kan zijn. Voorbeelden van woorden zonder zo'n 'aanzwellingsdeel' zijn gemakkelijk te vinden: vader, slager enz.

Een klankgeheel heeft tenminste één deel met het hoogste niveau van 'Hoochte des Geluits'. In een woord als *Opperstierlui* zijn drie afzonderlijke woorden samengevoegd. Maar, omdat er slechts één klankdeel is in dit samengestelde woord dat qua 'Hoochte des Geluits' dominerend is [wij zouden kunnen zeggen: als er een klankdeel is dat dynamisch woordaccent draagt], is er toch slechts sprake van één klankgeheel. Montanus noemt het klankcomplex *Opperstierlui* dan ook een 'Enkelde woord' [pp. 134-135]. 'Hoochte des Geluits' is het doorslaggevende aspect van de articulatie voor de vorm van een klankgeheel.

Er is voor het correct vormen van klankgehelen overigens wel meer spreektechniek nodig dan alleen maar op juiste wijze dynamiek in het spreken te brengen, zoals we in de hierna volgende paragraaf zullen zien, maar dat doet niets af aan het gegeven dat 'Hoochte des Geluits' het doorslaggevende 'formbepalende' criterium van gesproken taal is.

5.2.4 Van ongevormd geluid tot welgevormde klankgehelen

De *Spreeckonst* leert ons dat een mens bijzonder veel verschillende klanken kan voortbrengen [zie het aan *Spreeckonst* voorafgaande gedicht *Van't ... Spraec*, regel 111-112], zonder dat overigens deze geluiden per se als betekenisdragende klanken gebruikt hoeven te worden. Montanus kent twee categorieën van door de mens voortgebrachte klanken [zie p. 6]:

(1) die 'tot stof der Talen' dient [klanken die mensen als talig herkennen]
(2) en de 'Wanspraec (...) welke tot Taelstof niet gebruict worden' [klanken die niet talig zijn].

Montanus richt zich nu op talige klanken (1) met uitsluiting van bijzondere vormen als de 'Zingspraec, Maetspraec en Dichtspraec' [p. 6]. Hij wil alleen gesproken taal bespreken. En dat doet hij op een zeer fundamentele wijze.

Er zijn twee taalvormingsprocessen in *Spreeckonst* te onderscheiden, die hieronder worden toegelicht. Het zal nog duidelijk worden waarom beide nodig zijn om tot zinvolle taal te komen.

5.2.4.1 Het eerste taalvormingsproces

Voor goed begrip zij opgemerkt, dat Montanus zelf de aanduiding eerste of tweede taalvormingsproces niet kent. Ook stelt hij wat ik het eerste taalvormingsproces noem, niet zo uitdrukkelijk voor het tweede. Maar door mijn interpretatieve onderscheid verkijgen wij wel meer vat op Montanus' ideeën.

Het eerste taalvormingsproces moet men zich als volgt voorstellen. Het door de mens geproduceerde geluid moet eerst een klanktechnische vorm krijgen. Het vereist naar Montanus' mening heel wat inzicht om op een juiste wijze van de materie (geluiden) spraakklanken, lettergrepen, woorden en grotere klankgehelen te maken. Men hoort te letten op een "behoorlyke lengte, climming, en saemenbinding" [*Inleiding*, p. 9]. Ook moet men leren "te mengen en scheiden, te meerderen en minderen, te verschicken en herstellen, te binden en ontbinden, te Litspelden, te Woortspelden" enz. [l. c.]. En niet te vergeten, men wordt geacht de taal "ter bequaemer plaets te doen rijzen en daelen, en op een te passen" [*Inleiding*, p. 10].

Volgens Montanus heeft de mens weliswaar een "natuerlijke macht [= in aanleg aanwezig vermogen] om te connen leren spreken" [p. 3], maar de *Spreeckonst* is in Montanus' opvatting toch onontbeerlijk en juist bij uitstek geschikt om de mens te leren hoe hij zijn spraakgeluid technisch correct moet vormen. De 'natuerlijke macht' zou moeten veranderen in een 'vercregen macht', d.w.z. het vermogen om van klanken vormtechnisch correcte klankgehelen te maken. *Spreeckonst* leert hoe dit moet.

Montanus ziet in de spreekpauze een middel waardoor een klankgeheel geïsoleerd kan woren uitgesproken [p. 6]. Door spreekpauzes steeds ergens anders in het klankmateriaal in te lassen kan men 'binden, ontbinden,' e.d. Een spreekpauze is met andere woorden een spreektechnisch middel ter afbakening van een klankgeheel.

5.2.4.2 Het tweede taalvormingsproces

De mens moet, ofschoon van nature toegerust om zich door middel van taal te uiten, letten op spreekpauzes, benadrukking, goede articulatie en wat dies meer zij. Maar daarmee worden klankcomplexen nog geen taaltekens, die een betekenis hebben. Klanktechnisch mag een klankgeheel dan wel perfect zijn uitgesproken, het heeft nog geen betekenis. Die krijgt het klankgeheel pas na de 'beteikening'.

Volgens p. 16 van de *Inleiding* is 'beteikening' een onderwerp dat behandeld zou moeten worden in de 'Teikenconst'. Hieronder moeten we verstaan [zie par. 3.4.1]: een vak van (toegepaste) wetenschap waarin geleerd wordt hoe gesproken (of geschreven) taal gebruikt dient te worden met inachtneming van de betekenis [zie ook par. 5.6]. Dit laatste is een typisch kenmerk van juist de 'Teikenconst'. Er kan geen misverstand over bestaan dat 'beteikening' als onderwerp in een 'Teikenconst' dus op enigerlei wijze in verband moet staan met het betekenisaspect van een 'Teiken' [een in par. 5.5.1 toe te lichten term].

De 'beteikening' hoort als onderwerp weliswaar strikt genomen niet thuis in *Spreeckonst*, toch stelt Montanus op p. 16 tot en met p. 28 van de *Inleiding* juist dit onderwerp aan de orde. 'Beteikening' interpreteer ik als: het geven van betekenissen aan een teken. Ook hoort het wijzigen, of preciseren van reeds bestaande betekenissen tot de 'beteikening', zoals blijkt uit Montanus' opmerking dat hij traditionele benamingen "tot niewe beteikenis (moest) vervoeren" [p. 16 van de *Inleiding*]. 'Beteikening' is dus de werkzaamheid van het betekenisgeven. De 'betekenis' (of 'beduidenis') is het resultaat, de aan het woord toebedachte inhoud. Op de bedoelde bladzijden van *Spreeckonst* geeft Montanus van de 'beteikening' een uitvoerige beschrijving, d.w.z. een toelichting op een door hem nieuw ingevoerde terminologie.

In par. 5.2.4.1 heb ik erop gewezen, dat de mens volgens Montanus zoveel mogelijk vaardigheden of technieken zou moeten beheersen om van geluiden *klankgehelen* te vormen. We zouden het zo kunnen formuleren: door het klanktechnisch uitspreken van geluiden ontstaan klankgehelen als zodanig, terwijl door 'beteikening' reeds gevormde klankgehelen ergens aan refereren. 'Beteikening' en 'betekenis' zijn strikt genomen twee verschillende begrippen, maar ze liggen in elkaars verlengde. Door 'beteikening' krijgen klanken betekenis, of door de 'beteikening' worden bestaande betekenissen gewijzigd.

5.3. Het a-semantisch beginsel van *Spreeckonst*

In par. 5.1.2 heb ik een citaat opgenomen waarin Montanus aangaf de taal te willen bestuderen zonder aanzien van de 'beteikening', dus zonder het proces van het benoemen en daarmee ook zonder aanzien van de betekenis.

Montanus heeft zich in principe op een strikt a-semantisch standpunt gesteld. Zijn materieopvatting, belicht in par. 5.2, geeft hem daarvoor ook alle ruimte. Hij kan immers het onderscheid maken tussen (1) het klankmateriaal dat gevormd is uit onbepaalde geluiden ('materia') door het eerste taalvormingsproces en (2) het gevormde klankmateriaal dat een betekenis heeft gekregen.

Zo ligt het eveneens in de lijn van zijn materieopvatting dat Montanus, in zijn gedicht dat aan *Spreeckonst* voorafgaat, de gedachte ontvouwt dat de mens geluiden kan voortbrengen die ofwel reeds taal zijn [= klanken met betekenis], ofwel de potentie hebben taal te worden. Montanus gaat ervan uit, dat het aantal klanken dat talig is, oneindig veel groter is dan we voor mogelijk houden [regels 101 - 116 van het gedicht]. Bovendien: door het creëren van samenstellingen zou ook de woordvoorraad enorm kunnen worden uitgebreid [p. 135]. Ook hieruit kunnen we opmaken dat Montanus zich niet beperkt tot de taal die voorhanden is; hij houdt terdege rekening met de produktiviteit van de taal: er kunnen nieuwe klankgehelen worden gevormd.

In de behandeling van zowel de spraakklank als de spraakklankclusters komt heel duidelijk naar voren dat Montanus inderdaad niet alleen spraakklanken en clusters beschreef die hij heeft waargenomen, maar ook 'Letters' en combinaties daarvan die zouden kunnen bestaan - die dus zouden kunnen worden gebruikt in een taal [zie bijv. p. 102].

De definiëring van de klankgehelen in *Spreeckonst* is zuiver fonetisch gericht. Alle klankgehelen zijn als een bepaalde vorm van 'Uitspraec' gedefinieerd. Het onderscheid tussen bijv. een 'Woordlit' en een woord is door Montanus aangegeven door verschillend benoemde klankonderdelen die in die klankgehelen prominent zijn. 'Hoochte des Geluits' [toegelicht in par 5.2.3] speelt hier een belangrijke rol, want het klankdeel dat prominent is, heeft het hoogste niveau van 'Hoochte des Geluits'. Montanus noemt dit deel van de 'Uitspraec' steeds 'Opper': een '*Opperletter*' (in een syllabe), een '*Opper*-woordlit' (in een woord) enz. Een 'Reedensnee' bijv. is aldus gedefinieerd [p. 144]: 'een uitspraec welk een Opperwoort begrijpt [= bevat]'. De beperkende bijzin in de definitie geeft aan dat er een klankelement in die bepaalde 'Uitspraec' prominent is, te weten: het 'Opperwoord' [woord met dynamisch woordgroepsaccent].

Vanwege deze strenge klankgerichte definiëring van klankgehelen noemt Montanus bijv. 'het sal' één woord: *'tsal*. Het is interessant te zien dat de strikt fonetische woorddefinitie soms leidt tot een andere afbakening van het (gesproken) woord dan het geschreven woord.

Aan de Montaanse klankgehelendeterminatie ligt een beschouwingsmethode ten grondslag waarvan hij zich wellicht niet bewust was, maar die ik auditieve detectie zou willen noemen: de waarnemer hoort een klank of een complex van klanken en kan louter door aspecten als spreekpauze, intonatie e.d. (dus klankvormaspecten) vaststellen dat het om een woord gaat (in Montaanse zin) of om een lettergreep of een ander klankgeheel.

Door deze auditieve detectie kan Montanus klankgehelen waarnemen en determineren zonder dat hij deze klankgehelen als talige klanken kent. In principe zijn Montanus' definities van klankgehelen aanwijzingen op grond waarvan onbekende klanken gedetermineerd kunnen worden. Wij moeten erkennen dat Montanus zijn *Spreeckonst* inderdaad een goede basis heeft gegeven voor een benadering van taal waarbij de 'beteikening' (en daarmee de betekenis) buiten beschouwing blijft. *Spreeckonst* is wel degelijk opgezet als een a-semantische fonetica.

5.4 De doorwerking van het a-semantisch beginsel in Montanus' terminologie

Het hoeft ons nu niet meer te verbazen dat Montanus in het ontwerpen van zijn terminologie serieus rekening heeft gehouden met zijn a-semantische uitgangspunt. Zo maakt hij een onderscheid tussen taal met en zonder betekenis. Men moet zich overigens realiseren, dat de verschillende termen waarvan Montanus zich bedient om genuanceerde onderscheidingen aan te duiden, soms heel dicht bij elkaar liggen qua betekenis en dat het bij het lezen van *Spreeckonst* vrij (of soms zelfs zeer) lastig is om sommige termen uit elkaar te houden. Ik waag in deze vierde paragraaf een poging om van enkele termen die betrekking hebben op uitspreken, taal of spraak, de betekenis te duiden. Wij zullen daardoor diepergaand worden geïnformeerd over Montanus' fijngesponnen onderscheidingen t.a.v. taal.

Ik geef hieronder twee citaten waarin de volgende termen voorkomen. Deze licht ik daaronder toe.

(1) *Uitspraec*
(2) *Daet*
(3) *Spraec*
(4) *Tael*
(5) *Stem*
(6) *Stof der Talen*
(7) *Geslacht van alderley Taelstoffige geluiden*
(8) *Uitspreken*

Op p. 5 van Montanus' boek staan in het aan de *Inleiding* voorafgaande gedicht de eerste vier genoemde termen die specifiek betrekking hebben op taal en uitspraak. Citaat I:

> De **uitspraec** (1) vande Mens vertoont Goots groote lof
> Door dattet is een *daet* (2) daer konstich tuich en stof
> In aen te merken is; en zoo veel onderscheiden,
> Dat in veel duizenden, men die wel kan verspreiden.
> Zulx dat daer oover al wat in de weerelt is,
> Hoewel veel duizent duist, vercrijcht beteikenis,
> Door onderscheide *spraec* (3): jae dat noch meer verwondert,
> Bekomt in elke *tael* (4), hoewelder zijn wel hondert,
> Een yder ding zijn woort, een in beduidenis
> Dat nae't geluit nochtans heel veel verscheide is.
> [Cursivering en vet door J.H]

Alvorens op citaat I commentaar te leveren, geef ik nog een citaat (II) waarin ook de overige voorkomen.
Citaat II:

> De *Spraec* (3) is de *Stem* (5), die tot beteikenende *stof der Talen* (4) gebruict wort. Ic gebruic het woort *Spraec* (3), om de cortheit wille: en ooc om de bequaemheit tot menging met andere. Ondertussen wel wetende, dattet twijfelachtich is: en dicwils gebruict wort, om het gene eigentlijc *Tael* (4) genoemt wort, te beduiden. Maer wacht u, dat hier in dien zin te nemen: dewijlet van my doorgaens genomen wort, voor de *Stof der Talen* (6) alleen: wezende het zelve, 'twelc onderscheidelijker [duidelijker] *uitspraec* (1) genoemt wort. Merct ooc, dat ic hier het woort *Spraec* (3) of *uitspraec* (1), neem als *Geslacht van alderley Taelstoffige geluiden* (7), diemen alleen *uitspreken* can: [pp. 5-6]

Commentaar bij de genummerde termen

(1) **Uitspraec**: In het eerste 'boec' (hoofdstuk drie) wordt 'Uitspraec' besproken als het oorzakelijk gevolg van de werking van de menselijke spreekorganen: het resultaat van de daadstelling [= het articuleren]. Deze omschrijving vindt steun in Montanus' formulering dat 'Uitspraec' een 'Daet' is [zie I; vgl. (2)]. De laatste term moeten we interpreteren als het feitelijke, tastbare resultaat van een handeling. En onder 'handeling' moeten we in het geval van *Spreeckonst* het uitspreken of articuleren verstaan.
Uit citaat II blijkt dat 'Uitspraec' voor Montanus betekent: louter gesproken taal zonder in achtneming van de betekenis.

(2) **Daet:** Op p. 8 van de *Inleiding* noemt Montanus 'oude Letteren' [d.w.z. in de literatuur van toentertijd reeds besproken spraakklanken] 'bekende Daeden'. Hij betitelt spraakklanken die nog niet zijn beschreven in de aan *Spreeckonst* voorafgaande literatuur, als 'Niewe Letteren' ofwel 'niewe Daeden'. De 'Letter', de spraakklank, het kleinste *klankgeheel* in Montanus' ogen, beschouwt hij dus als een 'Daet'.
'Daet' betekent: het fysisch waarneembare effect van de handeling (het spreken). 'Daet' wordt door Montanus als synoniem gebruikt van 'Uitspraec' [zie (1)]. Het verschil tussen beide termen is mijns inziens gelegen in de bredere betekenis van 'Daet'. Niet iedere 'Daet' is een 'Uitspraec', maar iedere 'Uitspraec' is wel een 'Daet'!

(3) **Spraec:** Montanus schrijft in de geciteerde tekst II, dat hij 'Spraec' gebruikt 'om kortheids wille' voor 'Uitspraec'.
Citaat II is het begin van hoofdstuk II [p. 5] van het eerste boek dat gaat over de 'Uitspraec'. En Montanus bezigt meteen 'Spraec' in plaats van 'Uitspraec'. Hij schept meer duidelijkheid [citaat II] door op te merken dat 'Spraec' voor hem 'de stof der Talen alleen' is [d.i. het klankmateriaal op zich] dat 'onderscheidelijker' [duidelijker] 'Uitspraec' wordt genoemd.
Volledige duidelijkheid heeft Montanus niet geschapen. Het valt in citaat II op dat Montanus zegt dat 'Spraec' *doorgaans* door hem louter als het klankmateriaal wordt beschouwd. 'Doorgaans' is een problematisch woord qua betekenis, want ofschoon de voor de hand liggende betekenis 'voortdurend' is, mogen we de betekenis van 'meestal' niet uitsluiten, en deze laatste impliceert: 'niet altijd'.
Montanus gebruikt de term 'Spraec' inderdaad op een aantal plaatsen in een wat minder technische zin. Zo bezigt hij de term 'Spraec' op p. 5 bovenaan naar mijn oordeel in algemene zin van taal als hij een opsomming geeft van 'Spraken' ("Duitse, Latijnse, Hebreeuse &"), en in het aan *Spreeckonst* voorafgaande gedicht [regel 118] gebruikt hij 'Spraec' als equivalent van het 'Woort', waarmee hij overigens doelt op Christus [zoals Hij in de Vulgaattraditie vaak aangeduid werd met 'Verbum']. Wij zullen ons steeds moeten afvragen of Montanus de term 'Spraec' nu in algemene of in technische zin gebruikt.

(4) **Taelen:** Uit citaat II blijkt, dat wat men eigenlijk 'Tael' pleegt te noemen, gewoonlijk met 'Spraec' wordt aangeduid. Montanus zegt er meteen bij dat voor hem 'Spraec' iets anders is, namelijk alleen de gesproken taal zonder betekenis. Maar hoe dan ook, uit citaat II kan geen andere conclusie worden getrokken dan dat 'Tael' de gesproken taal is, waarvoor men normaliter ook de term 'Spraec' reserveert.
In de derde commentaar (3) hierboven wees ik er al op dat Montanus in een enkel geval 'Spraec' gebruikt als equivalent van 'Tael', sprekend over 'Spraken' zoals de Hebreeuwse, Latijnse enz. [p. 5].
Montanus beschouwt 'Tael' als het medium waardoor de mens dingen kan benoemen [zie Hulsker 1988-b]. 'Tael' is ook een geschikt medium om 'de gemeenschap te onderhouden'. Met andere woorden: 'Tael' is behalve een benoemingsinstrument, ook een communicatiemiddel. 'Tael' is voor Montanus zeker niet alleen beperkt tot de officiële landstaal van een land, maar slaat ook op iedere aparte taal, met dien verstande dat een dialect, een stadstaal, of het Frans, Hebreeuws, Latijn alle aangeduid worden met 'Tael'. Er zijn vele ('hondert') talen, lezen

we in citaat I. Montanus noemt dan ook op p. 11 van zijn Inleiding: (de) 'moedertael', 'Hoofttaelen' [= landstalen], en 'Stattaelen' [zoals Delfts, Schiedams, enz.]. 'Tael' is dus het benoemingsinstrument en het communicatiemedium van een bepaalde gemeenschap. 'Tael' in technische zin is gesproken taal met inachtneming van betekenis.
Geschreven taal is voor Montanus de grafische weergave van gesproken taaluitingen. In par. 5.5.1 zal ik dit nader toelichten als de term 'Teiken' wordt besproken.

(5) **Stem:** *Spraec*' is volgens citaat II de 'Stem', het door de mens voortgebrachte *geluid*. Deze 'Stem' of anders gezegd de klank, kan tijdens het articuleren in 'Stemgaten' worden gevormd, waardoor de klank stemhebbend of stemloos kan worden, of eventueel een ruisend, ratelend, lateraal, nasaal, plosief of vocaal karakter kan krijgen. De term 'Stem' wordt door Montanus vooral gebezigd in het kader van een bespreking van de vorming, beïnvloeding en voortplanting van het geluid, terwijl 'Spraec' vooral het klankgeheel aanduidt als potentieel talig, of reeds talig, gevormd geluid. Een nuanceverschil dus.

(6) **Stof der Talen:** Deze is het klankmateriaal van de (gesproken) talen. De 'Stof' kan worden bestudeerd met of zonder inachtneming van het betekenisaspect.

(7) **Het geslacht van '*alderley Taelstoffige geluiden*':** Met deze omschrijving doelt Montanus op de overkoepelde categorie van alle geluiden die het klankmateriaal van (gesproken) taal kunnen zijn.

(8) **'Spreken':** Dit is niet precies hetzelfde als 'Uitspraec' of 'Daet'. Luidens de definitie op p. 1 [zie par. 1.2] is met 'Spreken' bedoeld: de activiteit van het voortbrengen van de klanken die talig zijn of zouden kunnen zijn. Ook op p. 7 van *Spreeckonst* zegt Montanus m. b. t. 'Spreken': "De Werking daer door de Mens de Spraec voortbrengt, wort genaemt *Spreken*"
Let op: de term 'Spraec' is hier zoals 'doorgaans' het geval is een verkorte vorm van 'Uitspraec'. Volledigheidshalve merk ik nog op dat ook de term 'Spreken' een verkorte term is, namelijk van 'Uitspreken' [zie par. 5.1.2].

5.5 'Teiken' en 'beteikenen', en het a-semantische beginsel

Montanus heeft er geen misverstanden over laten bestaan, dat hij van zins was gesproken taal zonder betekenis te bestuderen, getuige de volgende tekst die ik in mijn inleiding al eerder heb geciteerd:

> Door **Spreken**, verstae ick hier de voortbrenging van die Geluiden des Monts, welcke de beteikende stof der Talen connen zijn: en dat zonder aenzien vande beteikening, daer toeze gemeenlijc gebruict werden:

Deze tekst is niet gemakkelijk te interpreteren. Wat dienen we te verstaan onder 'beteikenen'? Hieronder ga ik stap voor stap na wat de termen 'Teiken' en 'beteikenen' (dat van 'Teiken' is afgeleid) inhouden.

5.5.1 'Teiken'

'Woorden' noemt Montanus 'Enkelde teikenen of tael' [zie p.27 en par. 5.7.1], d.w.z. enkelvoudige (taal)tekens. En met 'Tael', zo hebben we hierboven gezien, wordt gesproken taal met betekenis bedoeld.

Ook geschreven taal - en dus ook het geschreven woord - wordt door Montanus beschouwd als 'Teikenen'. Op p.9 van de *Inleiding* schrijft hij, dat de 'Spraec' [= hier in algemene zin: de gesproken taal] één van de 'wonderlyxte en hoochloffelyxte zaeken des werlts' is. Ik citeer:

> In't gemeen brengt deeze const een yder dieze leert dit voordeel toe: dat hy daer door geraect tot grondige kennis vanden aert en oorzaeken van eenige der wonderlyxte en hoochloffelyxte zaeken des werlts: als vande Spraec, en met eenen vande teikenen desselfs, zynde het Schrift.

Het 'Schrift' bevat dus 'teikenen' van de 'Spraec'.

Spreeckonst: p.6 leert ons dat 'Spraec' tot doel heeft 'Alderlei dingen daer door te beteikenen', maar we lezen op dezelfde pagina ook dat 'Spraec' 'Zelf beteikent (kan) (...) worden': door middel van grafische weergave.

Dus, een uitgesproken woord is een teken van iets, en een geschreven woord is een teken van het klankcomplex. Geschreven taal is geen direct maar een indirect teken van iets. Zij is wel een direct, 'zienlijc' teken van de taaluiting. Een eenvoudig overzicht maakt mijn uiteenzeting wellicht duidelijker.

```
Geschreven woord ------ ('Teiken' van) ----→ Gesproken woord (met betekenis)
                                              |
                                              |
                                             ('Teiken' van)
                                              |
                                              ↓
                                             Object
```

(Overzicht 17)

5.5.2 Het werkwoord 'beteikenen'

Vos [1962] gaat ervan uit dat 'beteikende' in de geciteerde tekst [zie par. 5.5] een drukfout is voor 'beteikenende'. Hij heeft zijn aanname helaas niet onderbouwd, maar ik heb wel tekstgedeelten kunnen vinden die haar niet ongerijmd maken.

Wie citaat II in par. 5.4 nogmaals leest, zal bemerken dat Montanus schrijft dat 'De Spraec is de Stem, die tot de beteikenende stof der Talen gebruict wort'. Met andere woorden: uitgesproken klankcomplexen [woorden] betekenen [= aanduiden] objecten. Montanus formuleerde het in zijn gedicht voorafgaande aan *Spreeckonst* [regel 109] zo: 'Een yder ding (bekomt) zijn woort'. Als we ons de commentaar onder nummer drie in de vorige paragraaf weer voor de geest halen, dan zullen we ons herinneren, dat één van de doelen van taal het benoemen van objecten is. Volgens citaat II kunnen 'Geluiden' het benoemende of aanduidende klankmateriaal zijn. Deze gedachte past volstrekt bij de idee van taal als benoemingsinstrument. Bovendien schrijft Montanus op p.4 van *Spreeckonst* dat één van de 'Verre Eindens' [= uiteindelijke doelstellingen] van zijn boek is: 'Te leren stof maken, om alderlei dingen daer mede te beteikenen' [p.4].

Het ligt nu voor de hand een vergissing te veronderstellen als wij ineens lezen, dat 'Spraec' de 'beteikende stof' kan zijn (a) i.p.v. de 'beteikenende stof' (b). 'Beteikende' (a) houdt in, dat uitgesproken klankmateriaal zelf tot teken is geworden, terwijl 'beteikenende' aangeeft dat gesproken klankmateriaal objecten 'beteikent'. Maar, ik moet er op wijzen dat Montanus zelf 'beteikende' niet als drukfout in zijn lijst van errata heeft aangemerkt. Het is dus zeer de vraag of Montanus zich wel heeft vergist.

Inhakend op (a) uit de vorige alinea, moet ik erop wijzen, dat Montanus er inderdaad van uitgaat dat 'Spraec' ook 'Zelf beteikent (kan) worden' [p.6], d.w.z. gesproken taal kan in grafische tekens worden weergegeven. Montanus spreekt ook over ''tSchrift' als 'de beteikende (Spraec)' [p.4; men zie vorige paragraaf, schema 3].

Wij hebben nu vastgesteld dat klankgehelen:

(A) zelf objecten 'beteikenen' (actief),
(B) door ''tSchrift' kunnen worden 'beteikent' (passief).

Er is bij de passieve betekenis van 'beteikenen' (B) nog een andere mogelijkheid. Montanus bestudeert de 'Geluiden des Monts'. Deze moeten wel als klankmateriaal van de taal kunnen dienen. Zij moeten 'stof der Talen' kunnen zijn, en wel 'beteikende', d.w.z. klankmateriaal dat tot teken gemaakt is van iets. Geluiden worden met andere woorden be-teken-d. Om dit te bereiken is een klanktechnische vorming nodig én de 'beteikening', maar Montanus ziet er in *Spreeckonst* van af om dit laatste in zijn analyses te betrekken. 'Beteikenen' kan mijns inziens dus ook inhouden: klanken tot taalteken maken.

Er zijn drie betekenistoepassingen van 'beteikenen'. Deze heb ik samengebracht in een overzichtje.

A beteikenen (actief) = taal duidt aan, refereert aan een object
B be-teiken-en (passief) = (a) taal wordt opgetekend, grafisch weergegeven
(b) van geluid wordt een taalteken gemaakt

(Overzicht 18)

5.5.3 Interpretatie van het citaat

Wij kunnen na deze bespreking van 'Teiken' en 'beteikenen' nu een vertaling geven van de tekst waarin Montanus zijn a-semantisch beginsel het scherpst heeft geformuleerd. Ik herhaal de tekst:

> Door **Spreken**, verstae ick hier de voortbrenging van die Geluiden des Monts, welcke de beteikende stof der Talen connen zijn: en dat zonder aenzien vande beteikening, daer toeze gemeenlijc gebruict werden:

Vertaling

> Met spreken bedoel ik hier het produceren van die klanken die via de mond worden voortgebracht, die het tot teken geworden klankmateriaal van de talen kunnen zijn, en dat zonder te letten op het aspect van de betekenisgeving waarvoor die klanken gewoonlijk gebruikt worden.

Dit is een van Vos [zie par. 5.1.2] afwijkende interpretatie waarbij niet is uitgegaan van een drukfout [beteikende = beteikenende], maar van de tweede passieve betekenis van 'beteikenen' [zie hierboven overzicht achttien in par. 5.5.2., betekenis onder Bb].

5.6 Semantisch en a-semantisch gericht 'Consten'

In par. 3.4.1 heb ik uiteen gezet dat Montanus nieuwe vakken beoogde te ontwikkelen. We brengen in herinnering dat Montanus de volgende vakkenindeling maakte:

- een 'Taelconst'	d.w.z. een vak van toegepaste wetenschap waarin geleerd wordt hoe taaltekens gebruikt dienen te worden, en onder 'taaltekens', zoals inmiddels duidelijk is geworden, moet men gesproken taaluitingen verstaan met betekenis. Montanus brengt dit vak van toegepaste wetenschap onder de noemer van de overkoepelende categorie 'Teikenconst'.
- een 'Spraecmercconst'	waarin men leert geschreven taal toe te passen, rekening houdend met haar betekenis. Dit vak valt ook onder de 'Teikenconst'. 'Spraec' is in de term '*Spraec*mercconst' duidelijk in algemene zin gebruikt: gesproken taal met betekenis.
- een 'Streepconst'	waarin geleerd wordt hoe geschreven taal volledig onafhankelijk van haar betekenis wordt bestudeerd. Wij zouden ons kunnen voorstellen dat in dit vak geleerd wordt hoe je moet omgaan met schrijfgereimaterialen.
- een 'Spreeckonst'	in dit vak is men volledig gericht op de klanktechnische aspecten van de geproken taal.

Montanus brengt overigens de 'Streepconst' en de 'Spreeckonst' nog onder in het overkoepelende vak van de 'Teikenstofconst', dat alleen op de materiële aspecten gericht is van de gesproken en geschreven taal.

Binnen het kader van dit hoofdstuk valt op dat de indeling van de Montaanse 'Consten' volledig Montanus' materieopvatting weerspiegelt. Vanuit het perspectief van de vier verschillende 'Consten' bestudeert Montanus het woord op vier manieren; hij kiest vier invalshoeken om het geschreven en gesproken woord te bestuderen.

Men zou de klank én de betekenis ervan samen onder de loep kunnen nemen (1) [de cijfers corresponderen met die in het overzicht hieronder]. Montanus spreekt dan over een 'TAELWOORT'. We zien dat de term 'Tael' weer in de zin van gesproken taal met betekenis gebruikt wordt.

Ook zou men naar de klank alleen kunnen kijken (2). De terminologie verandert dan; het woord heet nu een 'SPREEC'- of 'SPRAECWOORT'. Er kan gemakkelijk een terminologische verwarring ontstaan, doordat 'Spraec' hier in de technische zin gebruikt wordt als 'Uitspraec'. Bij de indeling van de 'Consten' werd 'Spraec' juist in algemene zin gebruikt! [Men zie de commentaar bij deze termen in par.5.4].

Ook is mogelijk het geschreven symbool van een woord te bezien in samenhang met zijn betekenis (3). Montanus spreekt nu van een 'MERCWOORT'.

Tenslotte kan men het geschreven woord zonder betekenis onder de loep nemen (4). Montanus bezigt nu de term: 'STREEPWOORT'.

Dibbets, die in een ander verband al eerder over deze vier stipulaties van het begrip woord heeft gesproken, gaf dit als volgt weer [1982, p.70]:

	met betekenis	zonder betekenis
gesproken	Taelwoort (1)	Spreec-of Spraecwoort (2)
geschreven	Mercwoort (3)	Streepwoort (4)

(Overzicht 19)

Montanus richt zich overeenkomstig zijn a-semantische beginsel uitsluitend op het van de betekenis losgemaakte 'Spreec'- of 'Spraecwoort' (2) en wil dit in zijn 'Spreeckonst' behandelen. Tot dusverre moeten we constateren dat Montanus serieus zijn a-semantische aanpak tracht uit te werken.

5.7 Indelingen van (enkelvoudige en dubbele) klankgehelen

5.7.1 Drie indelingen van klankgehelen

Op p.27 heeft Montanus drie tafels [grafisch uitgewerkte, horizontale classificaties] geplaatst waarin de verschillende klankvormen op drieërlei wijze ingedeeld zijn. Op de volgende baldzijde presenteer ik deze classificaties. Daarna geef ik commentaar op bepaalde aspecten die in het kader van mijn betoog van belang zijn.

Al eerder wees ik erop, dat Montanus een woord een 'Enkelde teikenen of tael' noemt [zie par. 5.5.1]. De eerste tafel in onderstaand overzicht (twintig) laat de indeling zien waar de bedoelde omschrijving van het woord (in het enkelvoud) voorkomt. 'Enkelde' impliceert dat grotere klankgehelen dan het woord 'Dubbelde teikens' zijn, d.w.z. meerdere. Zo is met 'Enkelde teiken' meteen aangegeven dat het woord het kleinste taal*teken* is. Met andere woorden: het woord is als 'Teiken' het kleinste betekenisdragende klankgeheel.

Wij zien tot onze verrassing, dat Montanus in nota bene een 'Spreeckonst' een indeling van spraakklanken presenteert in de eerste classificatie waarin het semantische aspect ondubbelzinnig meespeelt. Dit blijkt niet alleen uit het gebruik van de term 'Teiken', een term waarmee juist het refererende of aanduidende aspect van taal wordt geïmpliceerd, maar ook uit de toevoeging 'of tael'.

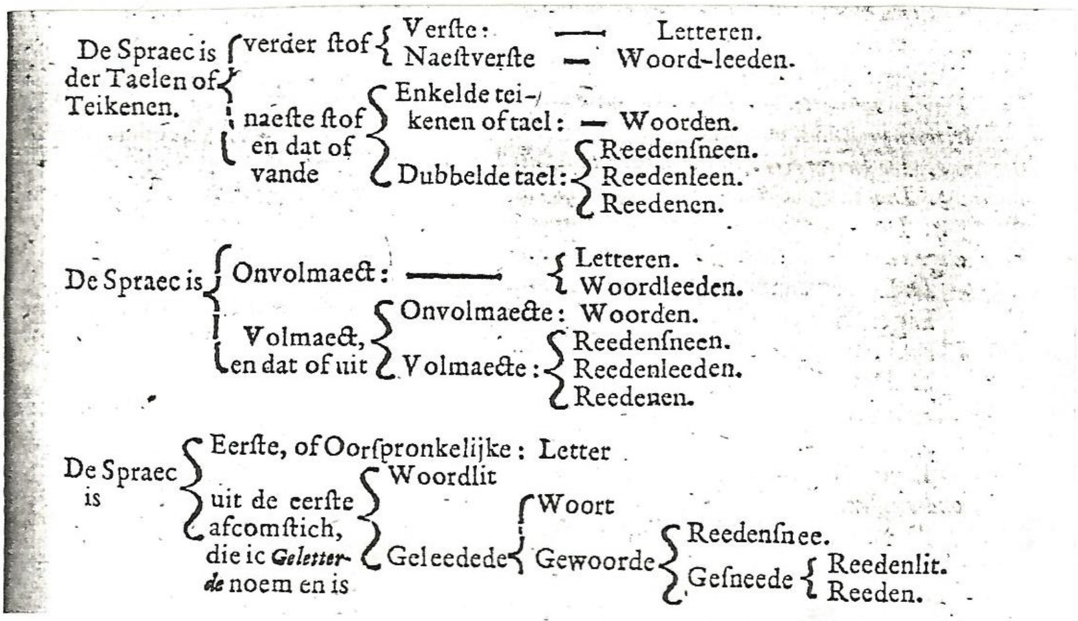

- De Spraec is der Taelen of Teikenen.
  - verder ſtof
    - Verſte: — Letteren.
    - Naeſtverſte — Woord-leeden.
  - naeſte ſtof en dat of vande
    - Enkelde teikenen of tael: — Woorden.
    - Dubbelde tael:
      - Reedenſneen.
      - Reedenleen.
      - Reedenen.

- De Spraec is
  - Onvolmaect: —
    - Letteren.
    - Woordleeden.
  - Volmaect, en dat of uit
    - Onvolmaecte: Woorden.
    - Volmaecte:
      - Reedenſneen.
      - Reedenleeden.
      - Reedenen.

- De Spraec is
  - Eerſte, of Oorſpronkelijke: Letter
  - uit de eerſte afcomſtich, die ic *Geletterde* noem en is
    - Woordlit
    - Geleedede
      - Woort
      - Gewoorde
        - Reedenſnee.
        - Geſneede
          - Reedenlit.
          - Reeden.

(Overzicht 20)

Doordat de lettergreep en de spraakklank nog niet als teken worden beschouwd, zijn beide klankgehelen gepresenteerd in Montanus' classificatie als onzelfstandige, niet-betekenisdragende taalvormen; zij zijn wel klankgehelen maar geen 'Enkelde teikenen of tael'.

Montanus geeft in de tweede classificatie aan of een klankgeheel afgerond is of niet. 'Volmaect' moeten we namelijk allereerst opvatten als 'vol(ge)maect', d.i. afgerond. Dit is slechts schijnbaar een klankmaterieel criterium. De spraakklank en de lettergreep zijn volgens de tweede indeling niet als afgeronde taaluitingen te beschouwen. Maar als klankgeheel zijn beide wel degelijk volledig. Waarom zijn de twee kleinste klankgehelen dan toch 'onvolmaect'? Omdat deze klankgehelen geen afgerond 'Teiken' zijn!

Het lijkt mij, dat 'volmaect' uitsluitend betrekking heeft op het (Enkelde of Dubbelde) 'Teiken'. Als een klankgeheel een 'Teiken' is, dan beoordeelt Montanus dat positiever dan wanneer een klankgeheel geen teken is [dus nog betekenisdragende kwaliteit heeft]. De beslissing of een klankgeheel - hoe klein wellicht ook - 'volmaect' is of niet, kan alleen maar op grond van het criterium van +/- betekenis worden genomen.

De tweede indeling is wederom semantisch van opzet, ofschoon het onderscheid tussen de verschillende klankgehelen hier op een andere manier dan in de eerste indeling wordt toegelicht: het accent ligt in de tweede indeling op de waardering van klankgehelen, terwijl het accent in de eerste op de betekenisdragende kwaliteit gelegd werd.

Opvallend in de tweede indeling is de paradoxale positie van het woord. Dit klankgeheel is 'volmaect', omdat het een betekenisdragend klankgeheel is, maar als taaluiting alleen is het nog onvolmaakt. De conclusie laat zich gemakkelijk trekken: pas bij het uitspreken van een aantal woorden die samen een zinvolle (volmaakte) taaluiting vormen, laten we zeggen een formulering van een gedachte, ontstaat een waarlijk volmaakte taaluiting. Anders gesteld, een woord, hoe volmaakt ook voor de benoeming van een ding ('Teiken'), vormt nog geen gesprek. Een woordgroep is al wel een volmaakte taaluiting, hetgeen inhoudt, dat een aantal woorden dat verbonden met elkaar is, wel een volmaakte afgeronde taaluiting kan zijn.

Uit beide indelingen komt duidelijk naar voren dat Montanus feitelijk uitgaat van een incorporerende structuur waarin klankgehelen weer te isoleren delen zijn van een steeds groter klankgeheel. In theorie echter beschouwt Montanus de verschillende klankgehelen als soorten van de 'Taelstoffige geluiden' [pp. 5-6]. Dit laatste houdt in dat Montanus de klankvormen wil behandelen als gelijkwaardige fysische en zintuiglijk waarneembare geluiden.

Wij hebben evenwel moeten constateren dat volgens de eerste en tweede indeling de klankgehelen juist niet gelijkwaardig zijn. Bij de tweede indeling springt direct in het oog dat klankgehelen 'volmaect' of 'onvolmaect' kunnen zijn. Geen wonder: het woord is pas in een semantische indeling het eigenlijke 'Teiken'. Het neemt in die hoedanigheid een centrale positie in binnen de classificatie van klankgehelen. De tweede indeling maakt ons vooral duidelijk, dat de klankdelen en -gehelen als 'Teiken' niet gelijkwaardig zijn.

Mede gelet op de eerste twee indelingen zou men wellicht menen, dat alle drie de indelingen beginnen met het kleinste klankgeheel, maar dat is slechts ogenschijnlijk zo. Bij de eerste indeling is de taal geanalyseerd vanuit het perspectief van het grootste klankgeheel. Montanus gaat steeds verder terug in zijn analyse, totdat hij arriveert bij het kleinste klankgeheel, waarvoor hij zijn analyse 'het verst' moest doorvoeren. Bij de tweede indeling gaat Montanus eigenlijk uit van de volmaakte taal, de 'Dubbelde' taal, hetgeen wil zeggen: grotere klankcomplexen. Pas bij de derde indeling verandert het perspectief volledig: Montanus benadert de taal nu vanaf het kleinste segment.

De term 'Geletterde' in de derde deling [zie boven] betekent: uit meerdere spraakklanken bestaande. Een woord is dus een complex van 'Letteren'.

Het opbouwprincipe van de derde indeling is 'van klein naar groot'. Dit principe vinden we terug in de opbouw van *Spreeckonst*. Montanus behandelt in de 'boecen' twee, drie, vier, vijf en zes van zijn publikatie respectievelijk het kleinste klankgeheel [dat overigens volgens Montanus nog in kleinere klankdelen kan worden verdeeld (zie *Spreeckonst*, p. 29)], het 'Woordlit', het 'Woord', de 'Reedensnee' en het 'Reedenlit'. Wij zouden daarom de 'boecen' twee tot en met zes als een commentaar kunnen beschouwen bij deze derde indeling.

Montanus gebruikt opmerkelijk genoeg op vele plaatsen in *Spreeckonst* de termen 'verste' en 'naestverste stof', die in de eerste indeling gebruikt worden [zie bijv. p. 145]. Ik zie hierin een aanwijzing dat ook de semantische indelingen van klankgehelen [(1) en (2)] doorwerken in *Spreeckonst*.

5.7.2 'Enkelde' en 'Dubbelde', of: de doorwerking van de eerste indeling

Montanus gaat zeer systematisch te werk in zijn analyses en noemt steeds eerst 'Enkelde' klankgehelen. Pas na een uitputtende bespreking van deze stelt hij de 'Dubbelde' klankvormen aan de orde. Maar, zo uitgebreid als de 'Enkelde' klankvormen behandeld werden, zo summier is in het algemeen zijn bespreking van 'Dubbelde' klankvormen. Montanus besteedt wel aandacht aan de analyse van dubbele spraakklanken [pp. 100-109], maar 'Dubbelde' lettergrepen worden nauwelijks besproken [p. 129]. En 'Dubbelde woorden' komen in het geheel niet meer aan de orde [zie opmerking p. 142]. Montanus onderscheidt voor de woordgroep en de zin ['boecen' vijf en zes] ook enkele en dubbele klankgehelen. Niettemin maakt hij op geen enkele wijze duidelijk hoe deze dan begrepen moet worden. Hij laat een bespreking eenvoudigweg achterwege.

In 'boec' twee [over de spraakklanken] spreekt Montanus beknopt over 'Dubbelde Letteren' [pp. 95-111]. Ik spreek over deze meervoudige spraakklanken nog uitvoerig in hoofdstuk dertien. Hier ga ik beknopt in op de meervoudige 'Letter'.

Een 'Dubbelde Letter' is een combinatie van twee of meer spraakklanken. Ik ga hier verder niet in op de verschillende typen van combinaties, of fonetisch/fonologische kwesties, maar ik constateer dat de term 'Enkelde' duidt op een korte spraakklank, en 'Dubbelde' op een combinatie van meerdere 'Enkelde'. Met 'Enkelde', 'Tweedubbelde' enz. indiceert Montanus het getal van het aantal klankdelen in een klankgeheel. Uit de bladzijden 100 tot en met 109 van *Spreeckonst* blijkt dat 'Dubbelde' inderdaad door Montanus wordt uitgewerkt als 'Twee-', 'Drie'- en 'Vierdubbelde'. Voor een goed begrip zij opgemerkt dat een 'Driedubbelde Letter' een combinatie is van drie spraakklanken, bijv. S/CH/R (+ ift). En zo'n 'Driedubbelde Letter' (of <3-'Dubbelde'>) wordt door Montanus beschouwd als een klankgeheel dat tussen de 'Enkelde Letter' en het 'Woortlit' in staat.

Montanus' zeer beknopte behandeling van de 'Dubbelde' lettergreep [p. 129] bevestigt dat hij onder 'Enkelde' een qua klankmateriaal enkele klankvorm en onder een 'Dubbelde' een meervoudige klankvorm verstaat. Dus een enkele lettergreep is één lettergreep, een tweedubbele syllabe is een combinatie van twee lettergrepen, in een adem uitgesproken, enz. Onderstaand overzicht laat zien hoe Montanus telt:

Lettergrepen :	heem werk	+ el + en	+ en + de
Getal der delen :	Enkelde	Tweedubbelde	Driedubbelde
Getalskarakterizering uiteindelijk:	Driedubbelde [p. 129]		

(Overzicht 21)

Betekende 'Enkelde' bij de spraakklank en lettergreep qua klankmateriaal enkelvoudig, in 'boec' vier (over het woord) betekent 'Enkelde': een geheel - ook al bestaat de klankvorm uit meerdere klankdelen die, wanneer ze zelfstandig voorkomen, ook woorden kunnen zijn [p. 135].

Een woord als *opperstierlui* wordt door Montanus als een 'Enkelde woord' beschouwd, omdat er slechts één woorddeel is dat woordaccent heeft. Qua klankmateriaal, zo geeft Montanus toe [p. 135], is hetzelfde woord 'Dubbelde', en om precies te zijn: 'Driedubbelde', omdat er drie woorden zijn samengevoegd: Opper + stier + lui. Lastig is, dat dit klankcomplex in totaal uit vier lettergrepen bestaat en dus een 'Vierdubbelde Woordlit' is, maar goed: *opperstierlui* is een 'Driedubbelde Woort'. Het criterium voor 'Enkelde' verschuift van materie naar vorm, terwijl het criterium van 'Dubbelde' materie blijft.

Montanus is er niet aan toegekomen uiteen te zetten hoe de 'Dubbelde Woorden' verder zouden moeten worden geanalyseerd. Ik meen, dat het onderscheid tussen 'Enkelde' en 'Dubbelde' onhanteerbaar is geworden en dat daarom een open plek in Montanus' uitwerking van zijn strenge beschrijvingsprincipe is ontstaan.

5.8. Betekenis en etymologie

5.8.1 Betekenis als een filter

De opvatting dat het woord een enkel taalteken is, heeft op de uitwerking van de grotere klankdelen in *Spreeckonst* een merkbare invloed gehad. Als namelijk het woord aan de orde wordt gesteld ['boec' vier], komt op p. 135 de betekenis zelfs expliciet aan de orde. Montanus weidt daar uit over de semantische mogelijkheden van woorden als benoemingsinstrumenten. De betekenis speelt in 'boec' vier over het woord op die wijze een onmiskenbare rol. Hij behandelt het woord als een 'Teiken', waarbij hij eerst naar de betekenis heeft gekeken en vervolgens de betekenis heeft onderdrukt of figuurlijk heeft bedekt.

Betekenis werkt in dit stadium van *Spreeckonst* als een filter. Een klank moet eerst betekenis hebben alvorens zo'n klank een plaats kan krijgen in de beschrijvingssystematiek van de grotere klankgehelen. Daarvóór was het andersom: een klankgeheel werd beschreven en kon eventueel gerelateerd worden aan een object.

Montanus heeft naar woorden gezocht die uit één spraakklank bestaan [p. 131]. En dat kan hij alleen maar gedaan hebben als hij naar betekenissen heeft gekeken.

Dibbets [1982, p. 95] heeft er al eerder op gewezen dat Montanus een woord als *naevel* beschouwt als een niet-samengesteld woord, waaruit hij terecht de conclusie getrokken heeft dat Montanus voor deze opvatting een (stil) beroep heeft moeten doen op semantiek en ... etymologie.

5.8.2 Etymologie

De laatste term geeft mij aanleiding om pp. 118-124 ter sprake te brengen. Montanus bespreekt daar de 'Verandering' van lettergrepen, althans hij zou in de bedoelde passages in 'boec' drie over lettergrepen moeten spreken, maar feitelijk behandelt hij (vaak meerlettergrepige) *woorden*.

Ik geef een voorbeeld. *Gors* en *gras* zijn twee lettergrepen die volgens Montanus aan elkaar verwant zijn. Door een spraakklank-verwisseling verandert de *o* in *a* en door de verplaatsing van de *r* ontstaat de vorm *gras*. Montanus heeft feitelijk alleen maar gewezen op klankveranderingen in de vorm van een soort terminologisch commentaar. Er gaat niettemin van zijn behandeling van de twee klankgehelen de sterke suggestie uit, dat de beide woorden verwant zijn door hun zelfde betekenis. Ofschoon beide woorden klanktechnisch verschillend zijn, zijn ze beide 'Teiken' van één en hetzelfde object.

In het gedicht voorafgaande aan *Spreeckonst* heeft Montanus precies onder woorden gebracht wat impliciet blijkt uit zijn behandeling van woordparen. Hij schreef namelijk: 'in elke tael (bekomt), (...)/ yder ding zijn woort, een in beduidenis/ Dat nochtans nae't geluit heel veel verscheide is' [regel: 108-110]. Onder 'elke tael' dienen we, zoals wij nu weten, niet alleen verschillende landstalen te verstaan maar ook stadstalen, dialecten enz. [zie par. 5.4]. Zo kunnen *gras* en *gors*, gebruikt in verschillende (niet nader genoemde) dialecten weliswaar qua klankmateriaal verschillen, terwijl ze beide teken van taal zijn, refererend aan een en hetzelfde object (een gewas).

Het Engelse *double* en (het Nederlandse) *dubbel* zijn door een spraakklankwijziging van elkaar gaan verschillen, maar juist door die wijziging te achterhalen legt Montanus ook de verwantschap tussen die woorden bloot. Hij gaat er dan van uit dat één van de twee woorden het oorspronkelijke, onveranderde woord is. Helaas heeft de lezer geen andere informatie over oorspronkelijke woorden dan dat dit eensyllabige woorden zijn, of tweesyllabige met dien verstande, dat de tweede lettergreep moet eindigen op *er, el e, en* en *ij* [zie Hulsker 1986, p. 300]. Montanus heeft zelf nergens vermeld welk woord van het woordpaar oorspronkelijk is, maar in een aantal gevallen kan de lezer dit achterhalen. Bijvoorbeeld: *koorne* en *kooren* [p. 120]; het eerste woord beantwoordt niet aan zijn definitie van oorspronkelijke woorden en het tweede wel. Maar soms is het moeilijk te bepalen welk woord het oorspronkelijke is, bijvoorbeeld: *vrij of free.*

Montanus heeft o.m nauwgezet nagegaan dat de *z* in een aantal woorden systematisch in *d* is veranderd. Hij geeft daarvan een reeks voorbeelden op p. 121 waaronder bijv.: *midde/midze, cuddeboter/cudzeboter.* We treffen op de bedoelde pagina's uitvoerige lijsten aan met dergelijke veranderingen. Door het combineren van woordparen waarvan de verwantschap is blootgelegd door de klankveranderingen op te sporen, wordt een onmiskenbare, sterke suggestie gewekt van semantische overeenkomsten: *Vrij/free* [Eng.] *vis/piscis* [Latijn] en bijv. *heemel/haeven* [Eng.].

Al kan dan de lezer van *Spreeckonst* misschien niet altijd achterhalen welk van de woorden het oorspronkelijke is, hij wordt gedetailleerd geïnformeerd over de technische klankwijzigingen. Onderstaand overzicht maakt duidelijk hoe de verhouding is van het oorspronkelijke, het onveranderde woord kooren, de betekenis en het veranderde woord.

kooren → 'Lettersverschicking' → [n ↮ e] koorne
↓
betekenis

(Overzicht 22)

Montanus plaatst zich door deze behandeling van *kooren* en *koorne* of welk woordpaar dan ook, in een etymologische traditie die uiteindelijk teruggaat op Plato's *Cratylos* [voor een uitgebreider behandeling van Montanus' opvatting van het woord als 'naam' van dingen en Plato's boek *Cratylos* verwijs ik naar hoofdstuk zes].

De invloed van de traditie is in *Spreeckonst* op dit punt dan ook merkbaar. Montanus baseert namelijk zijn Nederlandse termen op traditionele Griekse en/of Latijnse onderscheidingen [zoals Vos al opmerkte (1962, p. 258)] die werden gebruikt voor het beschrijven van klankveranderingen. Als bijv. *Mathéeüs* wordt uitgesproken als *Matheeuw,* verkort men eigenlijk het woord door twee lettergrepen samen te trekken. Montanus noemt dit 'Woortlitmenging'. Hij gebruikt steeds eigen, oorspronkelijke vertalingen van traditionele benamingen, hetgeen niet wegneemt dat hij inhoudelijk de traditie volgt. De traditionele (meestal) Griekse termen vermeldt hij ook in zijn behandeling van alle mogelijke spraakklanktoevoegingen en -weglatingen enz. [pp. 116-123]. Zo noemt hij bij 'Woortlitmenging' de termen 'Synaeresis' en 'Episynaloepha'. Hij laat zien dat hij een uitmuntende kennis heeft van dit soort verschijnselen. Zijn behandeling daarvan is breder en diepergaand en daardoor superieur aan die van Van Heule [1625, pp. 81-83]. Het heeft overigens niet veel zin hier een overzicht te geven van 'parenthesis', de 'Lettervermeerdering' enz. In de uitgave van *Spreeckonst,* in Caron 1964 kan men de zeer duidelijke opsommingen van Montanus snel overzien.

Al deze veranderingsaanduidingen als 'Lettertoevoeging, '-weglating' enz. zijn in essentie te herleiden tot (a) spraakklanktoevoeging, (b) -deletie en (c) (het resultaat van beide): -verplaatsing. Deze drie basisprincipes noemt Seuren [1975, pp. 32-34] het traditioneel etymologische programma, dat al terug te vinden is in *Cratylos*, zonder dat hij daarmee overigens wilde beweren dat daarin al systematisch etymologie werd beoefend.

Niet in grammaticaaltechnische, maar in algemene zin zou men volgens Seuren het oorspronkelijke woord de dieptestructuur kunnen noemen (a), (b) en (c) de transformaties. Het 'Veranderde' woord zou dan de oppervlaktestructuur zijn. Als we nog eens kijken naar overzicht tweeëntwintig, dan zal duidelijk worden dat deze voorstelling van zaken niet snel aan te vechten valt. Maar wat Montanus betreft moeten we voorzichtig zijn. Hij kent wel degelijk de relatie zoals uitgedrukt in overzicht tweeëntwintig, maar formeeltechnisch beschrijft hij ieder woord (en andere klankgehelen) door dit een eigen structuur toe te kennen [zie Hulsker 1985]. Als een woord 'Veranderd' is dan geeft Montanus dit aan door middel van een 'Onderscheiding', wij zouden spreken van een feature. Montanus drukt enerzijds de verhouding tussen woorden wel uit met een soms vernieuwd, maar in essentie traditioneel begrippenapparaat (synaeresis e.d.), terwijl anderzijds formeeltechnisch deze begrippen op unieke Montaanse wijze worden gebruikt als features ('Onderscheidingen') van woorden. Zo creëert Montanus toch een eigen etymologie die gericht is op de technische aspecten van de klankvorm [zie Hulsker 1986, pp. 300-302].

Ik wil geenszins beweren dat Montanus niet serieus getracht heeft de betekenis buiten beschouwing te laten [vgl. ook Dibbets a.w., p. 96]. Montanus brengt nauwgezet de vormveranderingen in kaart. Toch valt eenvoudigweg niet te ontkennen dat etymologische en semantische kennis in zijn beoordeling van die klanktechnische veranderingen heeft meegewogen. Montanus kent zelfs de verwantschap tussen (ick) gae en (hy) gaet: er is een spraakklank toegevoegd aan de eerste klankvorm. Ook grammaticale kennis speelde dus impliciet mee.

5.9 Betekenis en zinvolle taal

Montanus' opvatting van het woord als 'Teiken', en als eerste vorm van 'volmaecte' taal is kennelijk zo sterk dat deze opvattingen hem toch in de uitwerking van zijn in principe a-semantische klankleer hebben beïnvloed. Het valt op in de behandeling van grotere klankgehelen, dat Montanus alleen maar ingaat op klankgehelen die al woord zijn. Wanneer hij zich afvraagt uit hoeveel lettergrepen een woord kan bestaan, kijkt hij niet meer naar de zuiver klanktechnische mogelijkheden, maar hij telt de lettergrepen van hem bekende veellettergrepige woorden die al een (serieuze) betekenis hebben. Toch moet het niet moeilijk zijn geweest voor Montanus om een zeer groot woord te bedenken. Ik denk aan grote [qua betekenis wellicht flauwe] woorden die kinderen spelenderwijs vaak maken ('Hottentottententen'... enz.). Montanus houdt zich echter aan betekenisvolle, bestaande woorden, en voor wat de woordgroepen en zinnen betreft, geeft hij zelfs uitsluitend zinvolle voorbeelden die ofwel een vrome, ofwel een wetenschappelijk belerende inhoud hebben. Zinvol spreken is voor Montanus heel belangrijk, want wie zich dat niet ten doel stelt 'wort zot geacht', meent hij [p. 6].

Wij raken nu een fundamentele vraag voor ons betoog aan: waardoor is het te verklaren dat het a-semantisch principe doorkruist wordt door het semantisch principe?

5.10 Botsing van twee principes

Eén van de voornaamste doelen van *Spreeckonst* is mensen te leren [in de zin van onderwijzen, p.4] om te spreken 'zonder dat men voor heeft, om daer iet door te beteikenen'. En dat kan heel goed volgens (de foneticus) Montanus. Het betekenisaspect kan losgemaakt worden van de taal. Maar de 'Einden' [doelstellingen] van het spreken zelf gaan verder: je moet zinvol leren spreken. De taal moet worden gebruikt om: "Alderlei dingen daer door te beteikenen. Dit is het voornaemste ende gemeenste einde. Want die wel spreekt, zonder dit voor te hebben wort zot geacht." [p.6].

Het komt mij voor dat er twee uitgangspunten te ontdekken zijn in *Spreeckonst*.

A Het eerste is dat van de wetenschapper-foneticus Montanus: louter het klankgeheel moet worden geanalyseerd, geclassificeerd enz.

B Het tweede is van de dominee Montanus: men eert God als men zijn taal goed gebruikt, niet alleen door goed te spreken maar ook door zinvol te spreken.

Ik meen, dat door het scherp met elkaar contrasteren van A en B kan worden verklaard, waardoor een - in opzet zo streng a-semantische - fonetische studie als *Spreeckonst* toch merkbare invloed heeft ondergaan van de etymologie en semantiek (met name bij de behandeling van het woord). Het uitgangspunt B schrijf ik toe aan dominee Montanus en gaat in *Spreeckonst* bij de behandeling van het woord meespelen. De dominee gaat als het ware over de schouder van de foneticus meekijken. Petrus Montanus, dominee te Nieuwenhoorn, die de meest opmerkelijke fonetica uit onze geschiedenis van de taalkunde schreef, wilde zijn uitspraakleer in dienst stellen van zijn religieuze idealen: een wélsprekend mens zou God nog niet eren door alleen 'Spreekconsttechnisch' feilloos te spreken, hij zou ook zinvol moeten spreken. In zijn klanktechnische analyses kijkt Montanus weliswaar naar de vormelijke kant van klankgehelen, maar hij gaat uit van taal met betekenis en laat vervolgens de betekenis onbesproken.

***

Hoofdstuk 6
Een Stevin-iaanse visie op het Nederlands

6.1 Inleiding

Een uiteenzetting over Montanus' opvattingen omtrent de waarde van het Nederlands als wetenschapstaal zou niet volledig en zelfs onbevredigend zijn als niet ook de visie van de beroemde, veelzijdige ingenieur Simon Stevin [1548-1620] aan de orde kwam. Montanus is namelijk in hoge mate door diens opvattingen beïnvloed. In dit hoofdstuk schenk ik aan dit onderwerp aandacht.

6.2 Eerst zal ik trachten aannemelijk te maken dat Montanus een of meerdere boeken van Stevin inderdaad gekend heeft.

6.3 Daarna wijd ik een paragraaf aan een bespreking van Montanus' ideeën over taal. Een vergelijking met die van Stevin ligt voor de hand, omdat de historische achtergrond van Montanus' ideeën over taal hierdoor helder toegelicht kunnen worden.

6.4 Stevins humanistische bezinning op zijn moedertaal, en naar zal blijken ook Montanus' reflectie op zijn taal, heeft een klassiek-filosofische achtergrond. Deze wordt gevormd door bepaalde opvattingen over taal die ontvouwd zijn in *Cratylos* van Plato. Ik zal trachten in deze paragraaf deze achtergrond zo genuanceerd mogelijk te bespreken.

6.2 Montanus en het werk van Stevin

Het was Vos [1962] opgevallen dat Montanus o.m. logische termen gebruikte die overeenkwamen met termen uit Stevins *Dialectike ofte Bewijsconst* [1584, herdruk 1621]. De termen die volgens Vos geheel gelijk zijn, zijn: 'Grond', 'Cleefsel' en 'Spiegeling' [a.w., p.35]. Termen die gelijkenis vertonen, zijn: 'Daet' en 'Werck' [a.w., p.40-42].

'Cleefsel' echter gebruikt Stevin niet; hij bezigt 'Anclevende'. Bovendien treffen wij de term 'Anclevende' ook aan in *Ruygh-bewerp vande Redenkaveling, ófte Nederduytsche Dialectike* [1585]. Er rijzen dus nog vragen over de mogelijke bron van bepaalde Nederlandse logische termen die door Montanus werden gebezigd.

Vos relateerde Montanus' logische terminologie aan Latijnse dialectica's zoals bijvoorbeeld aan die van Alstedius in *Encyclopedia* [Herborn 1620] en schenkt mijns inziens te weinig aandacht aan Stevins dialectica of aan andere Nederlandstalige dialectica's.

Op p.14 van de *Inleiding* geeft Montanus een verantwoording voor het gebruik van Nederlandse i.p.v. Latijnse of Griekse termen, de zogenoemde 'vocabula artium'. Juist Nederlandse termen zouden niet zo snel leiden tot 'dooling of andere onbequaemheit'. Ten gerieve van zijn lezers voegt Montanus toch op een enkele plaats naast een Nederlands woord een Latijnse of Griekse term toe. Vaker echter gebruikt hij alleen de Nederlandse term. Hierbij zouden wij, voorzichtig interpreterend, een uitheemse term kunnen denken, bijv. 'stoffe' ('materia'), 'eigenschap' ('proprium') enz. Het nadeel van deze werkwijze is dat wij nooit zekerheid kunnen geven of Montanus inderdaad die uitheemse woorden bij het ontwerpen van zijn terminologie in gedachten had. Ik heb mij daarom uitsluitend gericht op die paar Nederlandse termen met een duidelijk Latijns of Grieks equivalent. Deze nam ik als uitgangspunt en ik vergeleek Montanus' vertaling met die in de drie Nederlandstalige dialectica's van vóór 1635 [het jaar waarin *Spreekconst* verscheen]:

- Spiegels *Ruygh-bewerp vande redenkaveling, ófte Nederduytsche dialectike* (en het daarbij behorende *Cort begrip*) [Leiden, 1585]
- Stevins *Dialectike ofte bewijsconst* [Rotterdam, 1621, (eerste druk: Leiden, 1585)]
- en Keckermanns *Dialectica dat is reden-kavelinge ofte bewijsconst* Amsterdam, 1614 [vertaler onbekend (Wormerveer, 1649, 2e druk].

Jammer dat we van zo weinig termen kunnen uitgaan, maar het onderstaand overzicht maakt niettemin al duidelijk bij wie Montanus het meest aansluit [men vergelijke overigens Klifman 1983, pp. 224-225].

'Vocabula artium' ('Constwoorden')	(o.a.)	Montanus (1635)	Spiegel (1585)	Stevin (1585)	Keckermann (1614)
causa	Inl. 99	oorzaeck	oorzaeck	oirsaeck	oorzaeck
definitio	Inl. 14	bepaeling	uytbeelding	bepalinghe	definitie
distributio	Inl. 14	verspreiding	----	-----	-----
divisio	Inl. 14	onderscheiding	scheyding	scheyding	afdeelinge
genus	Inl. 14	geslacht	gheslacht	geslacht	geslacht
partitio	Inl. 14	deeling	deling	deeling	----
qualitas	2	gedaente	hoedaenigheid	gedaente	hoedanigheyt
species	Inl. 32	soort/afcomst	ghemeen-ghedaant	specie/soort	gedaente
subjectum,	149	grond	onderwerp	grondt	onderwerp

(Overzicht 23)*

In een aantal gevallen mogen we spreken van een consensus. Indien daar geen sprake van is, zien we dat Montanus Stevin volgt. Dit wordt duidelijk als we kijken naar de termen 'qualitas', 'species' en 'subjectum'. Als wij ons mogen baseren op deze negen termen dan blijkt hier dat Vos met zijn aanname, dat Montanus zich richtte naar Stevins dialectica als het gaat om Nederlandse equivalenten van uitheemse termen, gelijk heeft gehad.

Er zijn meer overeenkomsten aan te wijzen. Montanus' term 'Cleefsel' komt inhoudelijk met 'Anclevende' van Stevin overeen. Ik licht dit beknopt toe. Montanus beschouwt het meest wezenlijke deel van een spraakklank als de 'Grondt' (of 'Gront') . In bijv. *ontloopen* draagt *loo* het primaire accent. Volgens Montanus is deze syllabe derhalve zijnsbepalend voor het woord. Andere lettergrepen dragen bijaccenten en zijn daarom niet-zijnsbepalend voor het woord. Montanus gaat er van uit dat 'Cleefsels' "zonder vernieting eens woorts daer van [van het woord J.H.] connen geweert zijn" [p.131]. Montanus zegt hier dat er bepaalde delen van een woord ['Cleefsels'] weggelaten kunnen worden, terwijl er nog steeds een woord blijft bestaan. In Montanus' formulering van deze opvatting klinkt de tekst van *Dialectike* door [pag. B3 'Scheydelick Anclevende'], want Stevin spreekt ook in termen van 'gheweert connen worden' van 'Anclevende' zaken. Montanus' 'Cleefsels' corresponderen met 'Scheydelick Anclevende' in *Dialectike*.

---

* Stevin bedient zich hoofdzakelijk van een vernederlandsing van het Latijnse 'definitio', 'definitie', Op pagina A1 van zijn *Dialectike* maakt hij duidelijk dat 'Bepalinghe' een goed Nederlands equivalent zou zijn, Een andere vernederlandste vorm van een Latijns woord 'species' is 'Specie', Stevin hanteert meestal dit woord, maar uit een vergelijking van definitie X bij XXXV in *Dialectike* blijkt, dat Stevin ook 'soort' gebruikte in de betekenis van 'Specie', Overigens is 'afcomst', een term die Montanus regelmatig gebruikt, niet terug te vinden in *Dialectike*, maar wel in *Vande Beghinselen der Weegconst* [1586] en in *Het Burgherlick Leven* [1590] van Stevin, Uit het vervolg van mijn betoog zal blijken dat Montanus beide werken gekend heeft, Stevin gebruikt het woord 'Grondt' voor de Latijnse termen 'subjectum', 'objectum', 'substantia' en 'materia',

Montanus noemt 'den Hoochgeleerden Stevin' met name op p.136 en hij laat zich daar zeer lovend uit over diens *'Uitneemende beschrijvingen der Wisconstige Gedachtenissen* [1605-1608]. Omdat dit een convoluut is (samengesteld voor Prins Maurits van Oranje [1567-1625]) weten wij dat Montanus naast (het afzonderlijk verschenen) *Dialectike* ook andere werken van Stevin gekend heeft, bijv. *Van de Meetdaet* en *Van de Weegconst*.

Het laatstgenoemde werk was al eerder verschenen [1586] onder de titel *De Beghinselen der Weegconst*, dat door 'Uytspraec van de weerdicheyt der Duytsche tael' voorafgegaan wordt. Stevin heeft in deze inleiding een inventarisatie opgenomen van eenlettergrepige woorden [zie Damsteegt 1982 en 1983]. In het vervolg van mijn betoog zal ik nog nader ingaan op het feit dat Montanus eveneens een inventarisatie van eenlettergrepige woorden heeft opgemaakt. Relevant is op deze plaats ook Stevins 'Uytspraec' te noemen als een werk dat mogelijk door Montanus is geraadpleegd.

Op p.4 van 'boec' één besteedt Montanus aandacht aan een indeling van burgerlijke handel. Hij weidt uit over een algemene burgerlijke 'staet' (a) en specifieke landen (b), waarop de indeling van burgerlijke handel in algemene (a) en een specifieke (b) betrekking heeft. Hoogst waarschijnlijk heeft Montanus *Het Burgherlick Leven* [1590] van Stevin gekend. Hierin wordt de burgerlijkheid in universele en in meer concrete, situationele zin aan een beschouwing onderworpen. In dit werk(je) [zie voor een tekstuitgave, Romein-Verschoor 1939] komen termen voor die wij moeiteloos in *Spreecconst* terug kunnen vinden, waar deze in dezelfde betekenis gebruikt zijn, te weten, 'afcomst' [i.p.v. 'species'], 'daden' [i.p.v. 'effecta'], 'ghedaente', [i.p.v. 'qualitas'], 'stof' [i.p.v. 'materia'] en 'trap' [i.p.v. 'gradus']. Er is dus een inhoudelijke beïnvloeding door Stevins boekje te constateren. Bovendien kan er in *Spreeckonst* op een overeenkomstig gebruik van bepaalde termen gewezen worden. De invloed van Stevin op Montanus reikt evenwel verder dan alleen een classificatie van de burgerlijke staat en het gebruik van een aantal termen. Dit moge blijken uit het vervolg.

6.2.1 Stevins humanistische opvattingen over taal

In hoofdstuk vier bleek dat Montanus weliswaar niet in alle, maar toch in een aantal opzichten een vooruitstrevende wetenschappelijke aanpak had.

Wat Montanus' visie betreft op het Nederlands en zijn opvattingen over de waarde van die taal voor het benoemen van zaken, grijpt hij echter terug op humanistische opvattingen over de rijkdom en gebruikswaarde van het Nederlands. Deze waren in de tweede helft van de zestiende eeuw door een krachtige standpuntbepaling van o.a. Stevin actueel, maar kennelijk werkten deze ideeën nog door in de zeventiende eeuw.

Simon Stevin heeft zich taalopvattingen eigen gemaakt die hij mogelijk via de *Twe-spraack vande Nederduitsche Letterkunst/ ófte Vant spellen ende eyghenscap des Nederduitschen taals* [Leiden, 1584; zie Dibbets 1985] heeft leren kennen [zie

Dijksterhuis 1943, p. 304; Van den Branden 1956, p. 197; Dibbets a. w., p. 35].

De schrijvers van de *Twe-spraack*, kameristen van de 'Amstelredamse' 'Kamer in Liefde Bloeyende', onder wie de belangrijke co-auteur Hendrick Laurensz. Spieg(h)el [zie Dibbets a. w., pp. 23-26], waren op hun beurt beïnvloed door het werk van Goropius Becanus met name door diens *Opera, hactenus in lucem non edita nempe, Hermathena, Hieroglyphica, Vertumnus, Gallica, Francica, Hispanica* [Antwerpen, 1580; zie wederom Dibbets a. w., pp. 326-327].

De kameristen, trots op hun oude en in velerlei opzicht rijke taal, het 'Nederduits', streefden naar taalzuiverheid en naar een herwaardering van hun moedertaal. Zij waren mede pleitbezorgers van het Nederlands [zie (Van den) Branden 1956] die in wetenschappelijke, diplomatieke en in algemeen maatschappelijke zin indertijd ondergewaardeerd werd ten gunste van het Latijn en, vooral in het maatschappelijke verkeer, van het Frans.

Toch had juist in hun optiek de eigen landstaal een omvangrijk, oorspronkelijk vocabulair. Niet in de laatste plaats waardeerden zij het Nederlands vanwege zijn (morfologische) mogelijkheden om o. a. samenstellingen te vormen. Door samenstellingen zou een samengestelde zaak veel preciezer aangeduid kunnen worden dan door omschrijvingen, zoals in andere talen vaak niet anders kan [men denke aan het Frans].

Zij koesterden een grote ambitie om een zuiver Nederlands te bevorderen, dat geacht werd aan andere talen superieur te zijn. Zij publiceerden een Nederlandstalig trivium. En in het kader daarvan verscheen de eerste, in het Nederlands geschreven grammatica van het Nederlands, de reeds genoemde *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* [zie voor Nederlands trivium, Peeters 1982, Klifman 1983].

Stevin was kennelijk geïnteresseerd in deze opvattingen en hij ging zijn wetenschappelijk werk metterdaad in het Nederlands schrijven [zie Romein-Verschoor 1979, p. 188]. Bovendien nam hij de gelegenheid waar om in verscheidene publikaties over zijn moedertaal te reflecteren [zie Dijksterhuis 1943, pp. 317-320 over de 'Wijsentyt']. Dit is in de zestiende eeuw nog te beschouwen als een gedurfde stap, omdat het Latijn nog meer dan in de zeventiende eeuw als internationale wetenschapstaal een dominerende positie innam, maar zo'n stap past niettemin juist in de zestiende eeuw, een tijd waarin een duidelijke herwaardering, emancipatie en opbouw van volkstalen te constateren valt [zie Van den Branden a. w.; Dibbets a. w., pp. 27-28].

Met zijn sterke voorkeur voor het Nederlands, waarvan hij vond dat het Noordhollands het meest zuivere voorbeeld was, beïnvloedde hij Montanus' elf of twaalf jaar oudere stadgenoot Hugo de Groot blijkens diens Steviniaanse waardering van het Nederlands in zijn (in het Latijn geschreven!) *Parallelon Rerumpublicarum* [Haarlem, 1602; zie Romein-Verschoor 1971, p. 187 over de relatie van Stevin met de vader van Hugo de Groot, en p. 190 over Hugo de Groot en *Wisconstige Ghedachtenissen*]. Later zou De Groot ook daadwerkelijk in het Nederlands schrijven: *Inleydinghe tot de Hollandsche Rechtsgeleertheid* [Haarlem, 1631; zie Dijksterhuis a. w., p. 305].

Op de nieuwe Ingenieursschool die in 1660 aan de 'Leidsche Hoogeschool' werd verbonden, werd Nederlandstalig onderwijs gegeven, wat niet alleen mag worden uitgelegd als een toegeven aan een gebrek aan vooropleiding van de cursisten, maar wat ook gezien mag worden als 'een vinger in de pap' van Stevin, die in een zogenoemde 'instructie' pleitte voor het onderwijs in het 'Duyts' [zie Molhuyzen *Bronnen* I, pp. 122, 389; Romein a. w., p. 194]. Vermeldenswaard is in dit verband, dat later, in 1667, Latijn toch als onderwijstaal mocht worden ingevoerd op de Ingenieursschool [zie (Van) Berkel 1981, p. 119].

Het is aannemelijk dat Stevin ideeën uit de *Twe-spraack* adopteerde, maar van Stevins werk ging invloed uit op anderen en het zal blijken dat Stevins' ideeën een van onze grootste klankleerkundigen, Petrus Montanus, in niet geringe mate hebben beïnvloed.

Stevin werkte de visie van de kameristen wel verder uit, maar hij voegt in wezen niets nieuws toe, of het moet zijn dat Stevin veronderstelt dat er in een ver verleden een 'Wijsentyt' zou zijn geweest, waarin de mens over grote kennis zou hebben beschikt en deze in zijn moedertaal zou hebben uitgedrukt [zie *Wijsentyt* (1605-1608); Dijksterhuis 1943, pp. 317-320].

Stevin legde wel het accent in de waardering van het 'Nederduits' op de geschiktheid van de taal om met een éénlettergrepig woord een zaak te benoemen [zie Peeters 1982, pp. 13-16]. In zoverre is er een accentverzwaring te constateren ten aanzien van de opvattingen in de *Twe-spraack* waarin een meer algemeen gehouden appreciatie van de Nederlandse taal naar voren komt, ofschoon aan het korte monosyllabische woord zeker belang wordt gehecht. De onderstaande opsomming van Stevins taalopvattingen geeft in hoofdlijnen ook de mening van de kameristen weer. Voor het overzicht vergelijke men overigens Dijksterhuis 1970, pp. 126-127; Peeters 1982, pp. 13-19 en Damsteegt 1982, p. 33.

(1) Door middel van taal kan de mens zijn gedachten kenbaar maken;
(2) Omdat de Nederlandse taal veel éénsyllabige woorden telt, kan in die taal - beter dan in andere - een enkelvoudige zaak, of een enkel ding door een enkelvoudig, éénlettergrepig woord benoemd worden;
(3) Nederlands heeft daarenboven de morfologische eigenschap om produktief samenstellingen te vormen. Daardoor is het mogelijk in het Nederlands meer ingewikkelde, samengestelde zaken te benoemen door samengestelde woorden;
(4) Nederlands, tak van een zeer oude taal, 'Duits', is vanwege (3) superieur aan andere talen [zie voor de benaming 'Duits' Dibbets 1985, pp. 504-505];
(5) Grieks neemt ten opzichte van andere talen dan het 'Duits' een relatief gunstige positie in vanwege zijn morfologische mogelijkheden tot samenstelling;
(6) Vanwege (2) en (3) is het Nederlands bijzonder geschikt voor wetenschappelijke verhandelingen;
(7) Nederlands is een taal die zich leent voor welsprekendheid;
(8) Teneinde wetenschap toegankelijk te maken voor zoveel mogelijk Nederlanders dienen de geleerden hun wetenschappelijke verhandelingen in het Nederlands te schrijven.

Bij (2) stelde ik dat een enkel ding door een éénlettergrepig woord kan worden benoemd. Dit is bij uitstek een kwaliteit van het Nederlands. In *Uytspraec* lezen we [p. 64, uitgave Dijksterhuis 1955, vol. I]:

> 'T'einde der spraken is, onder anderen, te verclaren 'tinhoudt des ghedachts, ende ghelijck dat cort is, also begheert die verclaring oock cortheyt, de selve can bequamelijcxt gheschien, *duer ynckel saken met ynckel gheluyden te beteekenen*' [curs. J.H.]

De gecursiveerde regel interpreteer ik als volgt, door enkelvoudige (dus niet samengestelde) zaken (of dingen) door enkelvoudige spraakgeluiden onder woorden te brengen. De Engelse vertaling van de door mij geraadpleegde uitgave geeft, 'by denoting things by single sounds'. Hierbij is aangetekend dat 'single sound' betekent, 'what is pronounced in a single effort of speech'. Ik meen nu, met Damsteegt [a.w.], dat 'ynckel gheluyden' 'ondeelbare woorden ' betekent. Damsteegt schrijft ook dat Stevin beter 'Grondwoorden' had kunnen bezigen i.p.v. 'saken'. Met dit laatste kan ik het niet eens zijn, onverminderd mijn waardering voor zijn Stevinbijdrage. 'Saken' betekent hier eenvoudigweg 'zaken' of 'dingen' [vgl. 'ynckel geluyden' bij 'res simplices']. De term 'Grondwoorden' kan alleen betrokken worden op 'ynckel gheluyden', d.w.z. éénlettergrepige (uitgesproken) woorden. Damsteegt verdedigt zijn interpretatie door te stellen dat uit het betoog van Stevin duidelijk wordt dat hij met 'sake' het 'woord' bedoelt. Ik kan dit niet opmaken uit Stevins betoog. Voor mij is duidelijk dat er in de geciteerde tekst tussen woord en ding een relatie verondersteld wordt. Als door een woord een zaak of ding kort en krachtig kan worden benoemd, is de kennis van het benoemde ding grondiger dan wanneer er een omslachtiger omschrijving nodig is.

Terug naar de bovenstaande opsomming. Men zou hierbij een gewichtsfactor kunnen toekennen aan de punten. Dijksterhuis [1970, p.127] doet dit feitelijk en hij kent aan het sociale motief (6) meer gewicht toe dan aan de andere punten: 'the argument (...) has a much wider bearing than the four preceding ones' [in mijn verwoording punten (1) tot en met (5)]. Peeters heeft erop gewezen hoe belangrijk de eigenlijk op Plato terug te voeren kennisopvatting van Stevin is en hoezeer de taal daarin een sleutelrol speelt [zie punten (1), (2), (3) en (6)].

6.2.2 Montanus' visie op het 'Neederduits'; een vergelijking

Ad (1) Door taal gedachten kenbaar maken

In de toelichting op de titelpagina in par. 2.1.2 vestigde ik al de aandacht op Montanus' opvatting dat God de mens de taal gegeven heeft 'dewijle hy daer door stof en middel becomt van te connen zijn menichfuldige verburgen Gedachten openbaren' ['boec' één, p.3]. In een gedichtje op p.13 van de *Inleiding* zegt Montanus het met andere woorden, de (gesproken) "Letter (ontdect) des herts gedacht".

Zonder dat godsdienstige overwegingen duidelijk meespelen, huldigt ook Stevin deze opvatting. In *Uytspraec* [Dijksterhuis 1955, p.64] schreef Stevin (ik citeerde het al eerder): "T'einde der spraken is onder anderen, te verclaren 'tinhoudt des ghedachts". In *Dialectike ofte Bewijsconst* [voorwoord elfde bladzijde] staat een variant hierop, de "Eyndelicke Oirsaecke aller Spraecken [...] is kennelick [...] dat wy malcanderen daer duer onse ghedachten souden openbaren". Beide geleerden huldigen dus dezelfde opvatting.

Zoals Stevin in de taal een medium zag waardoor aan een ander kenbaar gemaakt kan worden wat wij denken, zo zag Montanus het bemiddelende, communicatieve aspect van de taal ook ['boec' één, p.3]: "het spreken, is een der treffelijcste ende wonderbaerlijcste werkingen, [...] als daer in [...] alle dingen mede beteikent (worden), de gedachten geopenbaert, de gemeenschap onderhouden (wordt), [...]". Voor beiden is de taal niet beperkt tot een benoemingsinstrument, maar zij is ook een communicatiemiddel; taal is een medium dat enerzijds bemiddelend is (communicatief) en anderzijds spiegelend (een instrument voor het denken).

Ad (2) De idee van 'Grondwoorden' [(meestal) éénlettergrepige woorden]
De opvatting dat met 'Grondwoorden' vele nieuwe samenstellingen gemaakt kunnen worden, speelt bij Stevin een belangrijke rol, al gebruikt hij de term 'Grondwoord' niet [zie par. 6.2.1 hierboven]. In *Spreekconst* speelt diezelfde idee een zo mogelijk nog belangrijker rol.

Er is een zekere ontwikkeling van de idee van 'Grondwoorden' [in Montanus' terminologie: 'oorspronkelijke' woorden] in het werk van Stevin en Montanus, gerekend vanaf *Twe-spraack*, te constateren.

In *Twe-spraack*, pp.3-4 wordt met betrekking tot het aantal 'Grondwoorden' in termen van 'ontellike' gesproken.

Stevin telde (!) 742 eenlettergrepige werkwoorden (ik-vormen) en 1428 andere eenlettergrepige woorden [in 'Uytspraec', Dijksterhuis 1955, pp.67-79]. Hij raadpleegde voor zijn inventarisatie van eenlettergrepige woorden de *Thesaurus Theutonicae Linguae* [Antwerpen, 1573] zoals Damsteegt [1983] heeft aangetoond. Zo komt Stevin tot een absoluut getal: 2170. Stevin laat bovendien zien dat het Nederlands over veel meer eenlettergrepige woorden beschikt dan bijv. het Latijn en daarmee toont hij aan dat in het Nederlands korter en duidelijker over zaken gesproken kan worden dan in een andere taal.

De dominee-klankleerkundige doet beknopt verslag van zijn telling: "Zulke hebben wyder in onze spraec meer als twee duizent en zeeven hondert" [p.131]. Montanus telt dus meer dan 2700 'eenleedige' woorden als 'man, hout, blijft'. Hij heeft overigens geen lijsten met monosyllaba opgenomen in zijn boek. Titels van geraadpleegde boeken noemt hij niet.

De idee van 'Grondwoorden' bouwt Montanus uit. Hij rekent er ook tweelettergrepige woorden bij die eindigen op *er*, *el*, *e* en *ij* .

Doordat 'oorspronkelijke' woorden impliciet de basis vormen van Montanus' beschouwing over samenstelingen en ook het uitgangspunt vormen van diens (formele) etymologische beschrijvingen [pp.118-124], zijn wij een belangrijk aspect van diens taalvisie op het spoor.

Ad (3) Het benoemen van dingen
In het Nederlands kunnen zaken volgens Stevin heel precies benoemd worden. Ook Montanus is hiervan overtuigd. Hij zegt er dit over [p.135],

> Beneffens deeze Taelrijkheit der Woorden, die uit zulke menging rijst [de mogelijkheid tot samenstellingen, J.H.]; comt noch de Zinrijkheit, welke daer meede saemen gaet, zijnde daer in geleegen, dat yder gemengt Woort tot zijn ongemengde, het verstant geleit, als ooc de vereeniging der zelver, en daer door een, twee, drie en meerdubbelde kennis seffens by brengt.

Een 'gemengt Woort', d.i. een samengesteld woord, 'geleit het verstand', d.i., voert het verstand/de geest/het denken, tot de niet-samengestelde delen. Met andere woorden, als wij een samengesteld woord zien, moeten wij voor het juiste begrip naar de niet-samengestelde woorddelen kijken. Montanus meent dat de betekenis van een samenstelling meer is dan de som der delen. Wij zouden ook moeten letten op de verbinding tussen deze woorden, opdat wij meer inzicht krijgen in de betekenis van de samenstelling. De achterliggende gedachte is mijns inziens deze: een enkel woord heeft betrekking op een enkele zaak. Verbinden wij nu twee woorden, dan zijn er meteen twee zaken aangeduid. En bovendien kunnen wij enige relatie tussen de twee zaken ontdekken als we letten op het semantische aspect van de 'vereeniging', de verbinding. Door een samenstelling kunnen door één woord, feitelijk bestaande uit het klankmateriaal van meerdere enkele woorden, meerdere aspecten van een zaak aangeduid worden.

Peeters 1982, ik stipte het al aan, heeft de Platonische wortels blootgelegd van deze taalopvatting, "De relatie tussen taal en dingen bepaalt de gegrondheid van onze kennis" [met verwijzing naar Plato's *Cratylos* (a.w., p.13)]. Dat deze lijn van Stevin terug naar Plato, ook getrokken kan worden van Montanus, via Stevin naar Plato, lijkt aannemelijk, maar ik zie niettemin reden de Platonische achtergrond van Montanus' idee omtrent de functie van 'Naemen' in par 6.3 te nuanceren.

Ad (4) en (5) Waardering van talen

Om vervolgens punten (4) en (5) van Stevin te vergelijken met Montanus' taalvisie citeer ik hier een tekstgedeelte uit *Spreeckonst*, pp.135-136. Commentaar is vanwege de treffende overeenkomsten niet nodig.

> Doch naedemael onze Duitse Hooftspraec, en haer Onderspraeken, voornaemelijc de Neederduitse, ten hoochsten, ende op't aldergevoechelijkste jae tot verwondering toe, in alderlei Woorden de menging toe laet, niet alleen van twee saemen, maer ooc van drie en noch meer, zoo is de zelve booven de Griexe, ende alle andere Taelen des Werlts te verheffen, en voor de treffelijkste, rijkste, bequaemste en duidelijkste te houden, daer in alle Consten en Wetenschappen beeter en klaerder als in eenige andere, connen beschreeven worden, zelf de zwaerste, diepzinnichste en niew-ontdecte, als onder andere metter daet blijct, aende uitneemende beschrijvingen der Wisconstige Gedachtenissen [...] door den Hoochgeleerden Simon Stevin in deeze tael gedaen,

Stevin betoogt dat de 'diepe verborgentheden der natuer' door het Nederlands het meest adequaat kunnen worden beschreven. Taal is daarvoor, wat ons nu niet meer vreemd zal voorkomen, de sleutel, en daarmee is het benoemen van dingen een instrument van wetenschappelijk onderzoek geworden. In *Weegdaet* schrijft hij ter verklaring van zijn wetenschappelijke vorderingen,

> Belyde oock daarbij, dat ik een beter helpende oirsaeck toe ghehad heb dan Archimedes, namelick de spraeck, welcke

> Duytsch was, de siine sprake maer Griex; want dit moet ghij weten dat der spraken goetheyt niet alleen voordelick en is om de consten bequamelick daer deur te leeren, maer ook *den vinders in haer soucking*

Ad (6) Nederlands als wetenschapstaal
Montanus is ervan doordrongen, dat zijn technische terminologie zo exact mogelijk moet zijn. In de *Anhang* van *Spreekconst* blijkt Montanus zich o.m. te buigen over de vraag of een bepaalde term wel precies genoeg is [pp.162-163]. Voor ons lijken sommige verbeteringen niet meer dan terminologische varianten, maar voor Montanus telde de mate van exactheid van de woordbetekenis zwaar. Taal is immers ook, zoals Stevin zei, een middel in het onderzoek van de wetenschapper [zie citaat hierboven]. Nederlands is een geschikte wetenschapstaal vanwege zijn exactheid van benoeming. Vandaar dat Montanus zijn *Spreeckonst* schreef in het Nederlands. Ook in zijn tijd nog was dat zeker niet gebruikelijk [hierop kom ik nog terug in het volgende hoofdstuk].

Ad (7) Nederlands en retorica
Wat dit punt betreft, moet ik constateren, dat Montanus in *Spreeckonst* niet expliciet het Nederlands hoogacht vanwege zijn geschiktheid voor retorische verhandelingen.

Ad (8) Democratisering van kennisoverdracht
Het laatste punt (8) is moeiteloos te herkennen in *Spreeckonst*. Zowel Stevin als Montanus willen wetenschap voor zo mogelijk iedereen toegankelijk maken. Montanus deelt kennelijk Stevins opvatting dat een leerboek in een vreemde taal mensen in hun studie kan belemmeren [men zie de inleiding van *Dialectike*; en *Spreeckonst*, Opdrachtbrief, *Aen de Eedele, Groot-moogende Heeren* en p.6 van de preliminaria].

6.2.3 *Twe-spraack*, een directe of indirecte bron?

Wij hebben gezien dat de opvattingen van Montanus over de waarde van het Nederlands en zijn bijzondere semantische-morfologische eigenschappen teruggaan op Stevin.

De vraag dringt zich nu op, of Montanus rechtstreeks door *Twe-spraack* is beïnvloed. Een antwoord is echter niet te geven. Op p.7 van de *Inleiding* schrijft Montanus, dat niet alleen in grammatica's, maar ook in de retorica's en dialectica's (dus in de afzonderlijke triviumonderdelen) wel wat te vinden is over klankleer, maar dat hij er weinig mee kan doen. Hij zegt er dit over:

> [want in die grammatica's is het ...]
> alzoo beschreeven, dat haer oochmerc en verhandeling eigentlijc is geweest vande Merken der Letteren, en welk haer beteikende zaeken zijn; en niet vanden aert der Spraec' [*Inleiding*, p.7].

Montanus meent bovendien dat wat hij wel aan onderwerpen betreffende de klankleer aantrof in die grammatica's, geen hout sneed. Een hoge dunk had hij van klankleerkundige beschouwingen in niet nader genoemde grammatica's bepaald niet.

Misschien ligt het voor de hand aan te nemen, dat Montanus, die toch zeer goed op de hoogte is geweest van de literatuur waarin hij iets over klankleer heeft kunnen vinden, een Nederlandstalige (!) grammatica heeft gelezen, maar zekerheid is hierover eenvoudigweg niet te geven.

6.3 Montanus als een zeventiende-eeuwse Socrates; Montanus als 'Naemenmaker'

Plato's dialoog *Cratylos* is ter sprake gebracht als het klassieke werk waarop de opvatting dat de gegrondheid van de kennis bepaald wordt door de naam van een zaak of ding al terug te voeren is. Is deze gedachte daarmee Platonisch?

Cratylos is eigenlijk een zeer gedetailleerd verslag van een debat tussen Hermogenes, Cratylos en Socrates. De laatste voert overwegend het woord. Socrates is erop uit de ideeën van de twee anderen te weerleggen en er uiteindelijk Plato's ideeënleer voor in de plaats te stellen [vgl. Verburg 1951, p. 13]. Het is niet nodig om binnen het bestek van deze studie uitgebreid op het debat in te gaan, maar ik beperk mij hier tot een aantal essentiële kwesties in de discussie tussen Cratylos en Socrates, terwijl ik de mening van Hermogenes, die geloofde dat er een volstrekt arbitrair verband was tussen een ding en zijn naam, buiten beschouwing laat.

Cratylos was ervan overtuigd dat,

> (a) indien men de naam van het ding kende (in de zin van inzicht hebben), men het ding zelf kende [*Cratylos* 435D];
>
> (b) dat de studie van namen van dingen de weg was om kennis te verwerven van de benoemde dingen [*Cratylos*, 435E-436A];
>
> (c) dat de eerste (niet veranderde) naam perfect was om het ding aan te duiden [*Cratylos*, 429B].

De studie van namen moeten wij begrijpen als etymologische studie van veranderde namen (in casu, samenstellingen of afleidingen) om oorspronkelijke, originele namen te ontdekken. Het is niet zeker dat voor ieder ding ook een juist origineel woord herleid kan worden. In zo'n geval beschouwde Cratylos de naam als louter geblaas, een klank en meer niet [*Cratylos*, 429E]. De studie van dingen is door deze werkwijze eigenlijk het beoefenen van etymologie, op zoek naar een perfecte door een God of mythische autoriteit gegeven naam van een ding.

Cratylos staat in de Heraclitische traditie waarin uitgegaan wordt van de idee dat 'alle dingen in beweging zijn' [*Cratylos*, 402A]. Etymologie liet zien, "dass die Namen in der etymologischen Bedeutung das unaufhörliche Werden der Dinge ausdrückten" [Rijlaarsdam 1978, p. 3].

Socrates benaderde de relatie van naam en ding vanuit een andere achtergrond, de Platonische ideeënleer [*Cratylos*, 439E-440D]. Eerst torpedeerde hij de idee (c) van Cratylos door de idee van klanksymboliek te introduceren. Een naam van een ding bevat een klank die het wezen van het ding symboliseert. De niet-fricatieve *r* in *tromos* symboliseert het trillen. Een naam is niettemin een gecorrumpeerd beeld van de zaak. Een naam hoefde dus niet in zijn totaliteit perfect te zijn, zoals Cratylos dacht. [Omdat ik mij hier beperk tot de essentie van het debat tussen Cratylos en Socrates, verwijs ik voor een nadere studie van de naam als (on)volcomen beeld van een ding naar Kretzmann 1971.]

Socrates betoogde dat de enige weg om kennis van het ding te verwerven de studie van het object zelf is [*Cratylos*, 434E-4345D]. De studie van het object brengt de onderzoeker [de dialecticus] in een positie om de naam ervan te evalueren. Etymologie als onderzoeksmethode moet plaats maken voor de studie van objecten vanuit de optiek van de ideeënleer.

Toch beoefende Socrates zelf, overigens soms met duidelijke ironie, etymologie in *Cratylos*. Het verschil echter tussen deze filosofen is [ik onderschrijf vanuit mijn analyse van het werk de visie van Rijlaarsdam [1978, pp. 186-187]], dat Cratylos etymologie als een doorslaggevende analytische methode beschouwt en Socrates niet. Het is niet voor niets dat Socrates' etymologieën vaak een humoristisch (relativerend) karakter hebben.

De didactische functie van namen in *Spreeckonst* gaat terug op de opvatting van Cratylos die we kunnen samenvatten als: 'Wie de naam kent, kent het object'.

Plato introduceerde zijn ideeënleer als uitgangspunt, en Montanus een in zijn tijd passende wetenschappelijke methode van waaruit hij zijn object aanpakt. Dat is een verschil, maar Montanus komt in zoverre met Socrates overeen dat hij vanuit de studie van het object, de naam ervan evalueert.

Wij zullen nog zien dat de belangrijkste namen van klanken taxonomische kennis uitdrukken, d.w.z. dat een naam uitdrukt in welke opzichten een spraakklank van een andere verschilt. Ook Socrates kent het taxonomische aspect van de naam van een ding. Hij noemde twee functies van een naam, een didactisch instrument (door een naam kun je elkaar iets leren) en een kennis/onderzoeksinstrument (door benoemen scheid je aspecten van een zaak). Kretzmann [1971, p. 128] noemt 'these two tasks, (1) instruction and (2) taxonomy'. In *Spreeckonst* vallen deze twee functies ook te ontdekken, maar voor goed begrip benadruk ik dat in Montanus' werk (2) de conditie is voor (1).

***

Hoofdstuk 7
Aspecten van Montanus' 'Naemen' (terminologie)

7.1 Een wetenschappelijk werk in neologistisch 'Neederduits'

Het zou een misverstand zijn te menen, dat een in het Latijn geschreven wetenschappelijk werk vanzelfsprekend voor iedere zeventiende-eeuwse wetenschapsbeoefenaar of geïnteresseerde toegankelijk was. Kepler heeft zijn *Astronomia Nova* (1609) in het Latijn geschreven, maar vanwege de ingewikkeldheid en moeilijkheidsgraad konden slechts weinigen zijn boek lezen en waarderen [zie Dijksterhuis 1951, pp. 24, 38-39]. Ik wil met dit voorbeeld aangeven, dat het allerminst zeker is dat de *Spreeckonst*, geschreven in Montanus' landstaal en niet in de internationale wetenschapstaal, het Latijn, meteen ook een lezerspubliek gevonden zou hebben als ze wel in het Latijn gesteld zou zijn. De stof die *Spreeckonst* behelst, althans zeker in Montanus' verwoording, is razend ingewikkeld. Dat Montanus' boek geen internationale doorbraak beleefde, is niet uitsluitend toe te schrijven aan het feit dat het in het Nederlands geschreven was.

Zoals in het voorafgaande hoofdstuk aannemelijk is gemaakt, vloeide Montanus' keuze voor zijn moedertaal voort uit een opvatting dat het Nederlands vanwege zijn veronderstelde exactheid heel geschikt is voor rapportage van wetenschappelijke bevindingen. Het bleek ons in het voorafgaande hoofdstuk dat Montanus in zijn opvatting sterk beïnvloed was door Stevin en indirect door de auteur(s) van de *Twespraack*.

Dat Montanus een wetenschappelijke verhandeling in zijn moedertaal schreef, is overigens geen unicum. Er zijn wel meer geleerden geweest uit Montanus' tijd (en ook al daarvoor) die in hun landstaal gepubliceerd hebben. Van de in deze studie reeds genoemde geleerden noem ik bij wijze van voorbeeld Ramus en Galileï, en ook Descartes, die althans zijn *Discours* in het Frans schreef. Van hun belangrijke wetenschappelijke publikaties werden overigens wel vertalingen in het Latijn of in een andere landstaal gemaakt en gepubliceerd [zie hoofdstuk acht (par. 8.2.6)], maar van Montanus' werk zijn geen vertalingen bekend.

Het Nederlands dat Montanus schreef, is zeker niet gemakkelijk. Daarbij komt nog dat Montanus zich bediende van een zeer afwijkende, volstrekt nieuw gecreëerde terminologie, die waarschijnlijk voor landgenoten een lastige barrière vormde. Voor ons is zijn omvangrijke, opmerkelijke en uiterst fijngesponnen terminologie in ieder geval moeilijk hanteerbaar. Of moeten wij zeggen: een 'bizarre' terminologie, als wij met termen als: 'Lelvrybreeruiser', of 'Bree-heemeltsmoorder' [*Inleiding*, p. 20] geconfronteerd worden? Legio van dit soort samenstellingen hebben in ieder geval *Spreeckonst* de reputatie gegeven dat zij een ontoegankelijk boek is.

Slaagde Stevin erin Nederlandse vaktermen te introduceren die algemene ingang vonden [Dijksterhuis 1943, pp. 305-320; zie ook Dijksterhuis-Forbes 1961, p. 147], Montanus' termen werden als buitengewoon moeilijk toegankelijk en zelfs bespottelijk gevonden [Pars 1701, pp. 30, 353-320]. Bovendien leert de historie ons dat deze (daardoor?) nauwelijks ingang vonden [Dibbets 1984, p. 72].

Het is aannemelijk dat Montanus' Nederlands voor buitenlanders nog moeilijker te begrijpen zal zijn geweest dan voor zijn landgenoten, al is het wel bekend dat de Duitser Morhof het werk gelezen en besproken heeft [zie par. 8. 2. 4].

In dit hoofdstuk komt Montanus' klankleertechnische terminologie aan de orde. Montanus presenteert diverse soorten van 'Naemen' [= benamingen of termen] en creëert soms weer ondersoorten. Een behandeling van Montanus' 'Naemen' is taaie stof, maar we komen er niet onder uit. Wij zullen nog merken dat Montanus ook wat dit onderdeel van zijn wetenschappelijke werk betreft toch heel consciëntieus te werk ging.

7. 2 De hoofdindeling van termen

Er zijn drie soorten termen:

(1)	'Naemen' in engere zin	[beschrijvingen van spraakklanken],
(2)	'Merken'	[letteraanduidingen en diakritische tekens] en
(3)	'Teikenen'	[beschrijvingen van spraakklanken en letteraanduidingen eventueel voorzien van diakritische tekens; beschrijving van spraakklanken die uit 'Naemen' en 'Merken' bestaan.]

7. 3 'Naemen' in engere zin (1)

Er kan een onderverdeling worden gemaakt van 'Naemen':

(1) 'Naemen'
- (1a) 'Beschrijfnaemen',
- (1b) 'Speldnaemen'
- (1c) een combinatie van deze 1b en 1a: 'Beschrijfspeldnaemen'.

7. 3. 1 'Beschrijfnaemen' (1a)

Met dit type van benaming definieert Montanus categorieën van spraakklanken op basis van bepaalde kenmerken van de articulatie. Ieder kenmerk waardoor een spraakklank van een andere verschillen kan, kreeg een naam, geen Latijnse, of Griekse, want die bleek Montanus te weinig nauwkeurig [zie p. 88], maar een nieuw gevormde Nederlandse naam.

Montanus kent zes "gemeene Onderscheidingen" op grond waarvan spraakklanken kunnen worden onderscheiden, d. w. z. dat hij zes verschillende, algemene aspecten van de articulatie nader onder de loep neemt. Ik noem deze in overzicht vierentwintig hieronder. Ik wil hierin nog geen klankleertechnische analyse geven, maar omwille van de hanteerbaarheid van dit schema heb ik toch een beknopte toelichting gegeven vanuit een modern perspectief. In deel twee van deze studie zal ik de gelegenheid hebben mijn interpretatie te verdedigen. Overigens: voor een uitvoerige interpretatie van Montanus' kenmerken, waarbij principieel beoogd is zich los te maken van ons moderne referentiekader raadplege men de Montanusstudie van Wirth-van Wijk [1980]. Een bespreking van Montanus' kenmerken vindt men ook in het oudere, maar degelijke boek van Verschuur [1924].

Er volgen zo dadelijk twee overzichten. Het eerste, overzicht vierentwintig, somt die articulatieaspecten op die ten grondslag liggen aan zijn indelingen van kenmerken. Het volgende overzicht is een opsomming van Montanus' eigenlijke kenmerken van spraakklanken. Alle zijn vermeld en men vindt bij ieder kenmerk een beknopte moderne toelichting. Montanus gebruikt de kenmerken-'naemen' steeds als adjectieven, behalve die van plaatsaanduiding. In overzicht vijfentwintig is hiermee rekening gehouden. Ter oriëntatie plaats ik hier eerst een tabel uit *Spreeckonst* [p. 24] waarin alle kenmerken van de spraakklanken zijn vermeld in een classificatie. In hoofdstuk twaalf van dit boek (blz. 262) wordt dit schema (daar dwars geplaatst) herhaald en geïnterpreteerd.

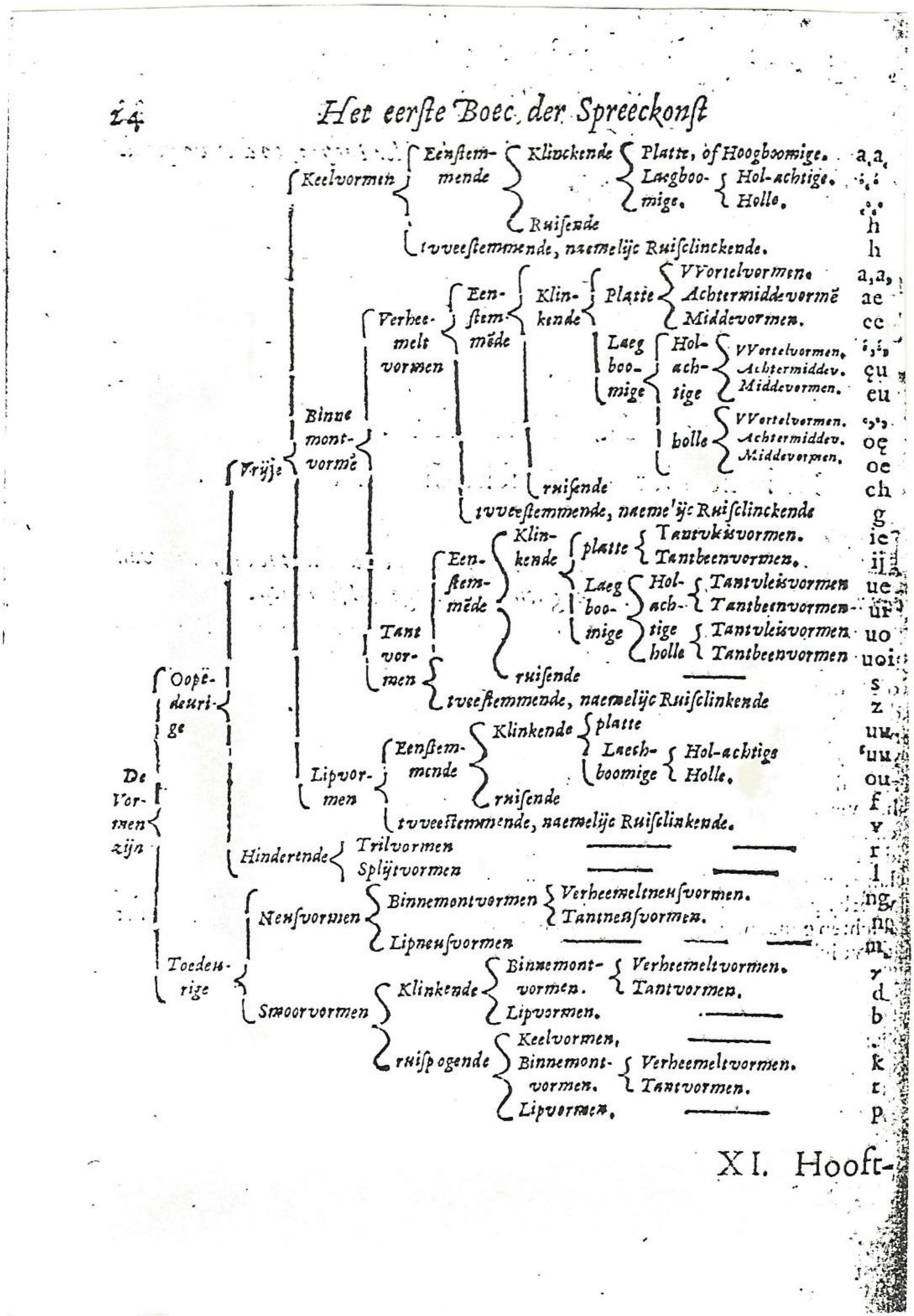
24
Het eerſte Boec der Spreeckonſt
De Vormen zijn
Oopëdeurige
Vrijje
Keelvormen
Eenſtemmende
Klinckende
Platte, of Hoogboomige.
Laegboomige.
Hol-achtige.
Holle.
Ruiſende
tvveeſtemmende, naemelijc Ruiſclinckende.
Binnemontvormē
Verheemelt vormen
Eenſtemmēde
Klinkende
Platte
VVortelvormen.
Achtermiddevormē
Middevormen.
Laeg boomige
Hol-achtige
VVortelvormen.
Achtermiddev.
Middevormen.
holle
VVortelvormen.
Achtermiddev.
Middevormen.
ruiſende
tvveeſtemmende, naemelijc Ruiſclinckende
Tantvormen
Eenſtemmēde
Klinkende
platte
Tantvleisvormen.
Tantbeenvormen.
Laeg boomige
Hol-achtige
Tantvleisvormen
Tantbeenvormen
holle
Tantvleisvormen
Tantbeenvormen
ruiſende
tveeſtemmende, naemelijc Ruiſclinkende
Lipvormen
Eenſtemmende
Klinkende
platte
Laechboomige
Hol-achtige
Holle.
ruiſende
tvveeſtemmende, naemelijc Ruiſclinkende.
Hinderende
Trilvormen
Splijtvormen
Toedeurige
Neuſvormen
Binnemontvormen
Verheemeltneuſvormen.
Tantneuſvormen.
Lipneuſvormen
Smoorvormen
Klinkende
Binnemontvormen.
Verheemeltvormen.
Tantvormen.
Lipvormen.
ruiſpogende
Keelvormen.
Binnemontvormen.
Verheemeltvormen.
Tantvormen.
Lipvormen.
a, a
h
h
a, a,
ae
ce
çu
eu
oç
oe
ch
g
ie
ij
ue
ür
uo
uoi
s
z
uu
uu
ou
f
v
r
l
ng
nn
m
r
d
b
k
t
p
XI. Hooft-

De articulatieaspecten, op grond waarvan Montanus zijn articulatiekenmerken indeelt, betreffen successievelijk:

I de vorm, de configuratie van de spreekorganen waarbij erop gelet wordt of de lucht een vrije doortocht krijgt of niet
[Hij zet eigenlijk het spreekorgaan in bepaalde standen en bekijkt hoe de lucht die stroomt door het 'spreekmechaniek', door de 'Vormen' wordt beïnvloed.]
[pp.18-19, 30-33]

II de plaats van articulatie
- in de keel of
- aan het gehemelte of
- omtrent of voor de tanden of
- tussen de lippen

[pp.21-22, 33-36]

III de plaats waar de adem een klank wordt;
- alleen in de keel

[Valt voor ons samen met stemhebbende klanken zonder de stemhebbende fricatieven.]
- alleen in de mond

[Valt voor ons samen met stemloze spraakklanken.]
- zowel in de keel als in de mond

[Valt voor ons samen met stemhebbende fricatieven.]
[pp.21, 36-39]

IV de stand van de tongpunt
- tegen de tanden
- enigszins neerwaarts teruggetrokken
- verder neerwaarts teruggetrokken

[pp.21-23, 39-43]

V de duur van de articulatie 'Snap' of 'Staeg'
[Montanus bespreekt hier eigenlijk meerdere kwesties. Vooruitlopend op mijn klankleertechnische interpretatie van deel twee van deze studie, geef ik aan wat wij nu in Montanus' onderscheiding aan aspecten kunnen ontdekken:]
- de wijze waarop de adem door de mond stroomt bij korte en lange klinkers
- de segmentatie van korte en lange klinkers,
- de positie van de j en w in Montanus' klankenstelsel,
- spraakklanken wel of niet als syllabevormer,
- niveau van sonoriteit van de 'Snap'- en 'Staegklank'
- duratief aspect van de articulatie

[pp.43-47]

VI het al dan niet gespannenzijn van het articulatieorgaan tijdens het uitspreken
[Anhang, pp.159-160]
[De oude foneticus kent een 'officiële' zesde indeling: [VI] de plaats die spraakklanken innemen in een woord. Deze is voor ons nu niet relevant [zie pp.47-48]]

(Overzicht 24)

I

Oopendeurig	de luchtstroom wordt nergens volledig onderbroken; nasalen worden hiertoe niet gerekend omdat Montanus bij deze spraakklanken een afsluiting van de mond constateerde
Toedeurig	de luchtstroom wordt ergens volledig onderbroken; de nasalen worden hiertoe gerekend
Vrij	de luchtstroom vloeit door de mond zonder enige beïnvloeding; de liquidae worden hiertoe niet gerekend
Verhinderd	de luchtstroom gaat weliswaar vrijelijk door de mond ('oopendeurig'), maar daarbij ondervindt hij enige belemmering; de liquidae vormen de klasse van de 'verhinderde'
Trillend	de luchtstroom wordt enigszins onderbroken, zodanig dat er een trillend geluid ontstaat; de r
Gespleeten	de luchtstroom, enigermate gehinderd, wordt gesplitst; de l
Neuzig	de luchtstroom vindt via de neus zijn weg; de nasalen behoren hiertoe
Gesmoord	in de mond wordt de luchtstroom gesmoord (afgeknepen); de occlusieven behoren hiertoe

II

Keelletter articulatieplaats	in	de keel
Binnemondletter	in	de mond
Uitermondletter	voorbij	de tanden
Tandletter	bij	de tanden
Knocletter	diep in	de keel bij het strottehoofd
Lelletter	hoog in	de keel bij de huig
Wortelletter	in	het postvelare gebied
Achtermiddeletter	in	het prevelare gebied
Middeletter	in	het palatale gebied
Tandvleisletter	in	het alveolare gebied
Tandbeenletter	bij	de tanden
Lipletter	tussen	de lippen

III

Eenstemmig	spraakklanken die stemhebbendheid verkrijgen in de keel, of die een ruisend karakter krijgen in de mond; de stemhebbende fricatieven vallen er buiten
Tweestemmig	stemhebbende fricatieven; deze hebben zowel een stemvorming (stemhebbendheid) in de keel als in de mond (ruis)
Clinkend	alle 'eenstemmige' spraakklanken zonder de fricatieven, + vocalen, + liquidae, nasalen en + stemhebbende occlusieven
Ruisend	spraakklanken met een ruisend karakter
Ruispoogend	occlusieven

IV

Hoogboomig	de tongpunt bevindt zich aan de onderzijde van de ondertanden; ook 'Plat' genoemd
Laagboomig	meerduidige term; zie Holachtig én Hol
Holachtig	de tongpunt is enigszins teruggetrokken en de configuratie van de mond is enigszins rond
Hol	de tongpunt is verder teruggetrokken en de configuratie van de mond is rond

V

Snap	de adem beweegt zich in korte tijd door de mond; syllabevormer; korte vocaal of inzet van een lange vocaal of diftong, hoogste graad van sonoriteit
Staeg	de adem stroomt gedurig door de mond; het tweede deel van een lange vocaal die apart van de 'Snapvariant' geen syllabevormer is, tweede gedeelte van een diftong; consonanten die geen syllabevormers zijn

VI

Bree	niet gespannen supraglottale musculatuur
Smal	gespannen supraglottale musculatuur

(Overzicht 25)

Hieronder volgt een reproduktie van een deel van p. 49 van *Spreeckonst*, waar Montanus twee schema's [N.B. het eerste is verdeeld in twee stroken] op zo'n manier uitwerkte dat zijn lezer kan inzien dat er tal van combinaties van spraakklank-kenmerken zouden kunnen worden gemaakt. In principe staat iedere combinatie voor een bepaalde spraakklank. Door steeds een verbinding van kenmerkaanduidingen te kiezen vormen we een beschrijving van een spraakklank. De gekozen combinatie heeft de vorm van een woordgroep.

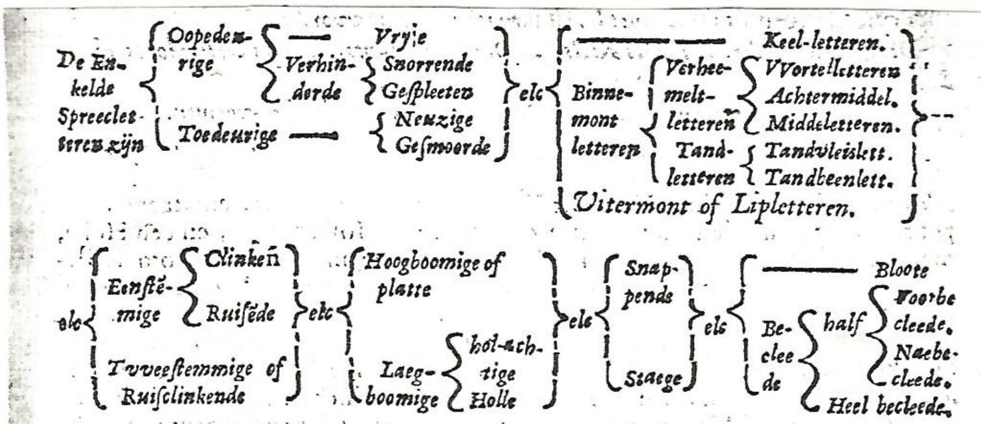
De Enkelde Spreecletteren zijn
Oopedenrige
Verhinderde
Toedeurige
Vryje
Snorrende
Geſpleeten
Neuzige
Geſmoorde
elc
Keel-letteren.
Binnemont letteren
Verheemeltletteren
VVortelletteren
Achtermiddel.
Middeletteren.
Tandletteren
Tandvleislett.
Tandbeenlett.
Uitermont of Lipletteren.
elc
Eenſtēmige
Clinkeñ
Ruiſēde
Tvveeſtemmige of Ruiſclinkende
elc
Hoogboomige of platte
Laegboomige
hol-achtige
Holle
elc
Snappende
Staege
elc
Bloote
Becleede
half
Voorbecleede.
Naebecleede.
Heel becleede.

Dit canmen corter aenwijzen, met alleen te ſtellen de uiterſte Afcomſten der Hooge Geſlachten, aldus.

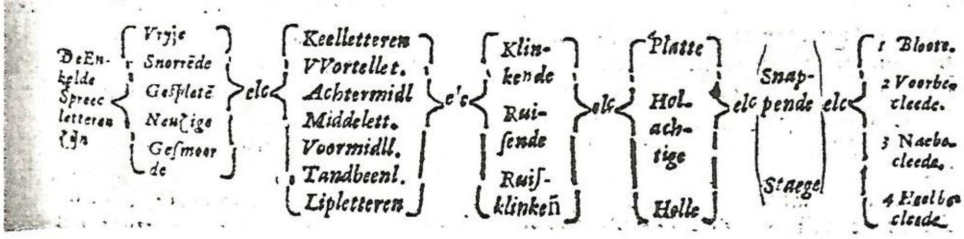
De Enkelde Spreecletteren zijn
Vryje
Snorrēde
Geſpletē
Neuzige
Geſmoorde
elc
Keelletteren
VVortellet.
Achtermidl
Middelett.
Voormidll.
Tandbeenl.
Lipletteren
elc
Klinkende
Ruiſende
Ruiſklinkeñ
elc
Platte
Holachtige
Holle
elc
Snappende
Staege
elc
1 Blootε.
2 Voorbecleede.
3 Naebecleede.
4 Heelbecleede.

Montanus zegt nu [p. 50], dat er 2520 verschillende klanken kunnen bestaan, d.w.z. 2520 verschillende configuraties van de spreekorganen, waarmee evenzovele verschillende spraakklanken kunnen worden geproduceerd. Hij zegt echter ook:

> Doch staet te merken dat den voortgang in alle Afcomsten totten einde toe niet en duert, maer in sommige als inde Snorrende, Gespleeten, en meer andere eenige tacken afgecort worden, waer door dit groot getal minder wort.

Montanus berekent wel degelijk hoeveel spraakklanken er kunnen zijn, maar uit de laatste regels van het bovenstaande citaat blijkt dat hij inziet dat er beperkingen in het combineren zijn.

Hierboven heb ik getracht duidelijk te maken dat er combinaties gemaakt kunnen worden van articulatiekenmerkaanduidingen, op zo'n wijze dat er een woordgroep

---

* Kenmerken van de 'officiële' zesde 'Onderscheiding'. Vgl. 'VI' in overzicht vierentwintig hiervoor; 'Bloot' is een spraakklank die alleen een lettergreep vormt, 'Voorbecleed': indien er een spraakklank voor de besproken klank staat in een lettergreep, 'Naebecleed': indien er een spraakklank na de besproken spraakklank volgt in een lettergreep, zonder dat deze voorafgegaan wordt door een spraakklank, 'Heelbecleed': als er spraakklanken voor en na de besproken klank in een lettergreep staan.

Namen van articulatieplaatsen zijn normaliter in *Spreeckonst* gepresenteerd in de vorm van een zelfstandig naamwoord, opgebouwd uit de aanduiding van de plaats, gevolgd door het woord 'Letter', of 'Vorm'. De gangbare grammaticale structuur van een 'Beschrijfnaam' is dus: adjectieven + een (samengesteld) zelfstandig naamwoord.

Deze voorstelling van zaken abstraheert van de structuur van een zelfstandig naamwoord met voor- en nabepalingen, zoals wij die terugvinden in de hiervoor geciteerde schema's. Voor de *Spreeckonst*-tekst is deze overigens de gangbare structuur waarin de aanduidingen van plaats (groep II) als zelfstandige naamwoorden op de laatste plaats komen.

Op p. 20 van de *Inleiding* legt Montanus uit dat het mogelijk is spraakklanken alleen te beschrijven met de kenmerken van de groepen twee, vier, vijf en zes [zie overzicht vijfentwintig; de kenmerken van groep twee worden het laatst genoemd]:

IV	Platte, Holachtige, Holle
V	Snappende, Staege,
VI	Bree en Smalle
II	Wortel- Achtermidde-, Midde-, Vleis- en Been- [Lip?: Montanus vermeldt 'Lip' niet]

(Overzicht 26)

NB: Het afkappingsteken staat voor 'Letter'. De romeinse cijfers corresponderen met die in bovenstaande overzichten.

De verschillende kenmerken van deze groepen noemt hij 'Bynaemen'. Zo'n 'Bynaem' is een benaming van een kenmerk waardoor er een 'soortmaekend onderscheit' tussen spraakklanken gemaakt kan worden [*Inleiding*, p. 20], d.w.z. dat op grond van deze kenmerken spraakklanken van elkaar kunnen worden onderscheiden.

Montanus noemt de hier bovenstaande groepen van kenmerken de voornaamste 'Bynaemen', d.w.z. de voornaamste kenmerken waardoor spraakklanken van elkaar verschillen. Montanus geeft op p. 20 van de *Inleiding* een aantal mogelijkheden: Platte snappende; Platte bree; Snappende bree; Platte snappende bree; Snappende bree wortelletter; Plat-snappende bree wortelletter. Een overzichtje maakt Montanus' (ik ben geneigd te zeggen) spel met combinaties een stuk overzichtelijker

niet gerond	kort	ongespannen	uvulaar	
Platte	snappende			
Platte		bree		(Letter)
	Snappende	bree		(Letter)
Platte	snappende	bree		(Letter)
	Snappende	bree	wortel-	(Letter)
Plat-	snappende	bree	wortel-	(Letter)

(Overzicht 27)

Deze, in Montanus' ogen, belangrijkste kenmerken van de spraakklanken duiden op die aspecten van de articulatie die de individuele verschillen aangeven. Zij hebben dus een taxonomische functie, of anders gezegd: zij subcategoriseren de hoofdklassen. Maar, wat zijn nu deze overkoepelende kenmerkenklassen?

In *Spreeckonst* komt de term 'Grond' veelvuldig voor en zij duidt vaak het meest essentiële deel of aspect aan van een bepaalde zaak (ook betekent 'Grond' als vertaling van 'Subjectum' 'onderwerp'). De term 'Grondnaem' wijst op het meest wezenlijke aspect van de articulatie. De 'Grondnaemen' zijn:

- 'Vrye cropclinker', (a)
- 'Vrye voorheemeltclinker', (b)
- 'Vrye tantclinker' en (c)
- 'Vrye lipclinker' (d)

Inleiding, p. 24].

Het adjectief 'Vrye' is waarschijnlijk in deze (samengestelde) 'naam' opgenomen, omdat 'vrye' aangeeft dat Montanus over vocalen spreekt. In principe zijn er vier hoofdplaatsen van de articulatie:

- in/omtrent de keel (a),
- aan het verhemelte (b),
- bij de tanden (c) en
- tussen de lippen. (d)

Dit zijn de basisplaatsen van de articulatie. De plaats van articulatie is dus erg belangrijk, wat ook moge blijken uit het gegeven dat de plaatsaanduiding het dichtst bij het zelfstandig naamwoord 'Letter' geplaatst is. Meestal maakt de plaatsaanduiding deel uit van een zelfstandig naamwoord, gevormd met 'Letter'.

Als Montanus alle precieze articulatieplaatsen in een schema op p. 24 van zijn Inleiding 'Bynaemen' noemt, dan wordt ons duidelijk dat, behalve de 'Grondnaem' 'Lip', alle 'Grondnaemen' door 'Bynaemen' *van plaats* worden genuanceerd. Die 'Bynaemen' van plaats die precies een articulatiegebied aanduiden, functioneren overigens ook vaak als 'Grondnaem', d.w.z. grammaticaal als zelfstandig naamwoord en logisch als de meest essentiële klasse. Maar, in theorie zijn alleen de vier genoemde globale plaatsaanduidingen 'Grondnaemen'. Het onderstaande overzicht zal mijn betoog verduidelijken.

Grondnaem	Bynaemen (van plaats)
Keel of Crop	Knocletter
	Lelletter
	Wortelletter
Voorheemelt	Achtermiddeletter
	Midde-letter
Tand	Tantvleisletter
	Tantbeenletter
Lip	geen (alleen de 'Grondnaem'Lipletter)

(Overzicht 28)

Op p. 49 waar Montanus verscheidene classificaties presenteert op basis waarvan combinaties gemaakt zouden kunnen worden, indiceert hij opvallend genoeg niet, of een van de klassen de meest belangrijke is. In de *Inleiding*, waarvan wij weten dat zij later is geschreven dan de tekst waaruit *Spreeckonst* bestaat, maakt Montanus duidelijk dat er wel een hiërarchie is aan te wijzen, waarin de aanduiding van de plaats van articulatie [de 4 hoofdplaatsen] de belangrijkste is. In deze mededeling zie ik een expliciete verklaring van wat hij impliciet al had uitgewerkt. Immers, de naam van de plaats van articulatie (en ik meen dat dit in zijn boek, praktisch gesproken, voor alle aanduidingen van de articulatieplaats geldt) is de voornaamste 'naam', zoals blijkt (ik wees er al op) uit de grammaticale structuur van de 'Beschrijfnaem'.

Er zijn uitzonderingen te vinden op 'de regel' dat het zelfstandig naamwoord van een 'Beschrijfnaem' bestaat uit een combinatie van een aanduiding van de plaats van articulatie en het woord 'Letter'.

Het bijvoeglijk naamwoord 'Vrij' is vaak gebruikt als deel van een samengesteld zelfstandig naamwoord: 'Vrijklinking', 'Vrijklinker','Vrijetantklinker'. In het laatste geval zal Montanus van een 'Grondnaem' willen spreken, neem ik aan [zie p. 24 van de *Inleiding*]. Ik zal nog meer uitzonderingen op de regel dat een 'Beschrijfnaem' uit een woordgroep bestaat, noteren:

Inleiding	18	snapklinker, smoorletter,
idem	19	splitletter, neusletter, Smalsmoorder, Vrijbreeruiser, Vrijsmalsmoorder Bree-heemeltsmoorder (maar ook: Bree heemeltsmoorder),
idem	20	Knocruiser, Lelvrybreeruiser, Lelvry-smalruiser, en Vryje Heemeltsmalruiser

(Overzicht 29)

Het opsommen van spraakklankkenmerken in de vorm van een samengesteld zelfstandig naamwoord had een serieus alternatief kunnen zijn voor de beschrijving van een klank in de vorm van een woordgroep en bovendien zou dat, gelet op Montanus' waardering van de samenstelling, ook in de rede hebben gelegen. Toch vormen juist samenstellingen een relatief kleine groep binnen de verzameling van 'Beschrijfnaemen'.

In het termenrijke boek van Montanus worden wij vaak geconfronteerd met samenstellingen als 'Opperwoortlit-trapmerc' [*Inleiding* p. 18] of 'Litwoordtalverandering' [p. 36]. Dit zijn termen die vooral gebruikt worden bij de behandeling van klankveranderingen van lettergrepen, woorden en grotere klankvormen. Wie op voorhand verwacht dat ook de aanduidingen van de spraakklanken worden gevormd door typisch Montaanse zelfstandig naamwoordkoppelingen, moet toch erkennen dat het merendeel van de 'Beschrijfnaemen' van spraakklanken woordgroepen zijn.

Wij hebben geconstateerd dat in de 'Beschrijfnaem' het samengestelde zelfstandige naamwoord meestal het meest wezenlijke aspect van de articulatie aanduidt, terwijl de bijvoeglijke naamwoorden een taxonomische taak hebben om verschillen aan te geven door subcategorisatie.

7.3.2 'Speldnaemen' 1(b)

7.3.2.1 Wat is een 'Speldnaem'?

Montanus kent ook 'Speldnaemen'. Hij zegt over dit type 'namen' dit [*Inleiding*, p.16]:

> Met **Speldnaemen** verstae ic zulke oorspronkelijke naemen van Geluiden, welc ooc Voorbeelden vande beteikende zaec zelve zijn, of die in zich begrijpen: en daer oover bequaem om meede te spelden. Ten welken aenzien ic die zoo noem; en ooc **Zaecnaemen** mochten heeten. Gelijc zijn **aa/bee/&c**. De hooge geslachten der Letteren, en konnen niet gevoechelijc met zulke naemen genoemt worden: om datse veelderlei, en zeer verschillende geluiden begrijpen: maer wel de Laege geslachten en soorten, die zoodaenige geluiden vervatten, welke niet zeer merkelijc van malkander verschillen. Daerom eenige van zulke alleen van outs Speldnaemen hebben: en voor andere van niews by my zijn ingestelt en gegeeven.
>
> **Interpretatie:**
> Onder 'Spellingnamen' versta ik zulke oorspronkelijke benamingen van geluiden [d.i. die hun oorsprong in de klankzelf vinden], die ook voorbeelden van de aangeduide zaak [= klanken] zelf zijn, of die* in zich vervatten. En die daardoor geschikt zijn om mee te spellen. Met het oog daarop noem ik ze zo ['Speldnaem']. En/maar ze zouden ook 'zaaknamen' genoemd kunnen worden. Overkoepelende categorieën van spraakklanken kunnen niet goed met zulke 'namen' aangeduid worden, doordat ze vele en zeer verschillende geluiden omvatten. Maar ["Met zulke naemen' (mogen) genoemt worden"] zeker de onderste verzamelingen en soorten van spraakklanken die zodanige geluiden omvatten die niet erg waarneembaar van elkaar verschillen. Daarom hebben alleen enige van die ['verzamelingen en soorten'] van oudsher 'Spellingnamen' en voor andere zijn door mij nieuwe 'Spellingnamen' geïntroduceerd en toegekend.
> * : verwijst naar: "de beteikende zaec"

Een 'Speldnaem' bevat de spraakklank die hij benoemt; de naam 'bee' verwijst naar een *b* en bevat ook een *b*. Vandaar dat Montanus in het bovenstaande citaat zegt dat een 'Speldnaem' ook een voorbeeld is van de 'beteikende' [de aangeduide] zaak. Montanus gebruikt deze namen dan ook in een aantal gevallen als enige voorbeeld van een spraakklank. Bijv.: de *aa* staat voor een lange vocaal op p.53, en alleen de naam van de spraakklank is al voldoende als voorbeeld.

> (1) De Staege-Aa, *of Platte vryklinkende staege Wortelletter is, die met een staech-werkenden Aesem, door een Platte vryklinkende Wortelvorm, veroorzaeckt wort.*
>
> (2) Beide deeze Letteren [bedoeld zijn de 'snappende'

[<+kort>, <+syllabisch> <+vocalisch>] en de 'staege
[<-kort>, <-syllabisch>, <+vocalisch>] J.H] *voeren de naem van A of Aa: zijnde de leste een naem, die uit deeze twee letteren bestaet: waer van de eerste de Snap-aa is, en de tweede de Staege: en verstrecken derhalven hier voor een Voorbeelt.*

|**Opmerkingen:**
|- de aanduiding 'A' is een zogenoemd 'Merk',
| waarover ik nog kom te spreken;
|- de 'Aa' is een 'Speldnaem'.
|- cursivering is van Montanus
|- Montanus bedoelt hier met 'Staeg' eigenlijk
| 'Snapstaeg', de lange vocaal. Met 'Staeg' wordt in
| principe het tweede deel van de combinatie bedoeld
| of een consonant [zie hoofdstuk dertien]

Interpretatie van (1):
De langer aangehouden 'Aa', of de ongeronde, vocalische, langer aangehouden, uvulare spraakklank is die, die gevormd wordt door een configuratie van het spreekorgaan en die gekenmerkt wordt door:
- ongerondheid
- ongeblokkeerdheid
- uvulare articulatieplaats

De opvatting dat de naam van een klank ook de aangeduide zaak in zich heeft is - zonder dat Montanus refereert aan literatuur - onmiskenbaar Platonisch. In Plato's *Cratylos* lezen we namelijk [p.393D-E]:

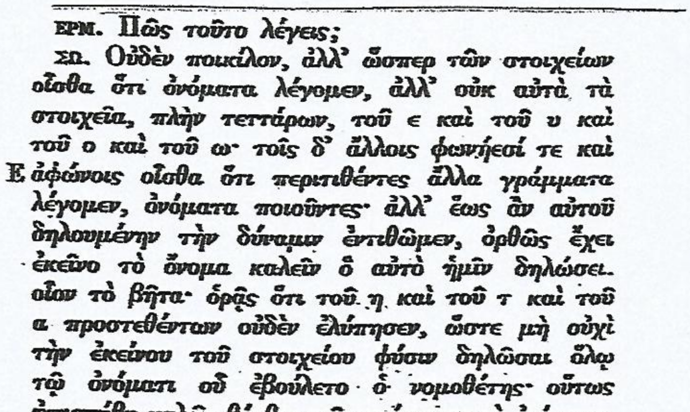

ΕΡΜ. Πῶς τοῦτο λέγεις;

ΣΩ. Οὐδὲν ποικίλον, ἀλλ' ὥσπερ τῶν στοιχείων οἶσθα ὅτι ὀνόματα λέγομεν, ἀλλ' οὐκ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, πλὴν τεττάρων, τοῦ ε καὶ τοῦ υ καὶ τοῦ ο καὶ τοῦ ω· τοῖς δ' ἄλλοις φωνήεσί τε καὶ
E ἀφώνοις οἶσθα ὅτι περιτιθέντες ἄλλα γράμματα λέγομεν, ὀνόματα ποιοῦντες· ἀλλ' ἕως ἂν αὐτοῦ δηλουμένην τὴν δύναμιν ἐντιθῶμεν, ὀρθῶς ἔχει ἐκεῖνο τὸ ὄνομα καλεῖν ὃ αὐτὸ ἡμῖν δηλώσει. οἷον τὸ βῆτα· ὁρᾷς ὅτι τοῦ η καὶ τοῦ τ καὶ τοῦ α προστεθέντων οὐδὲν ἐλύπησεν, ὥστε μὴ οὐχὶ τὴν ἐκείνου τοῦ στοιχείου φύσιν δηλῶσαι ἄλῳ τῷ ὀνόματι οὗ ἐβούλετο ὁ νομοθέτης· οὕτως ἠπιστήθη καλῶς θέσθαι τοῖς γράμμασι τὰ ὀνόματα.

ΕΡΜ. Ἀληθῆ μοι δοκεῖς λέγειν.

[Uitgave: Plato in twelve volumes IV Cratylus, Parmenides, Greater Hippias, Lesser Hippias, with an English translation by H.N. Fowler of Western Reserve University. London William Heineman LTD. Cambridge, Massachusetts Harvard University press MCMLXX (first 1926, reprint 1970) p.40]

Engelse vertaling van Fowler:

Her: What do you mean?

Soc. Something quite simple. For instance, when we speak of the letters of the alphabet, you know, we speak their names, not merely the letters themselves, exept in the case of four, ε, υ, ο and ω'. We make names for all the other vowels and consonants by adding other letters to them; and so long as we include the letter in question and make its force plain, we may properly call it by that name, and that will designate it for us. Take beta, for instance, The addition of *e* (η), *t*, (τ), and *a* (α) does no harm and does not prevent the whole name from making clear the nature of that letter which the lawgiver wished to designate; he knew so well how to give names to letters.

Her. I think you are right.

Noot [van Fowler]: In Plato's time the names epsilon, ypsilon, omicron, and omega were not yet in vogue. The names used were εῖ, ῦ. οῦ, and ῶ.

7.3.2.2 Relatie 'Speldnaem' en klank

Het zal zijn opgevallen dat Montanus met de 'Aa' een korte of een lange a-klank kan bedoelen. Vocalen zijn weliswaar aangeduid met een 'Speldnaem', bestaande uit twee tekens: 'aa', 'ae, 'eu', 'ie' etc., maar Montanus heeft daarmee niet aangegeven of vocalen 'snappend' zijn, of 'staeg' [als het korte en lange vocalen betreft, mogen we hier, gelet op het duratieve aspect van de 'Onderscheiding Snap/Staeg', 'Snapstaegvocaal' interpreteren in termen van kort/lang; vgl. *Inleiding* p.30; zie evenwel par.12.2.5 voor noodzakelijke toelichting en nuancering]. Goed, Montanus maakt met 'Speldnaemen' geen onderscheid tussen korte en niet-korte klinkers. Dit is eigenlijk nog steeds zo in ons alfabet: met de 'A' bijv. kan een niet-korte a-klank worden bedoeld (in *maan*), maar ook een korte a-klank (van *bal*). 'Spellingnamen' van klinkers uit ons alfabet kunnen verwijzen naar verschillende spraakklanken. Van een soortgelijke problematiek van teken en klank is Montanus zich heel goed bewust. Hij geeft aan dat 'Speldnaemen' geen directe relatie met de in principe aangeduide klank hoeven te hebben. Zij kunnen zowel korte als niet-korte klanken aanduiden.

Een 'Speldnaem' heeft in Montanus visie een nadere specificatie nodig, wil deze waarde hebben als een fonetische aanduiding van een spraakklank.

7.3.2.3 Technische uitvoering van de 'Speldnaem' voor klinkers

Zoals ik in par. 7.3.2.2 hierboven al aangaf, bestaan de 'Naemen' van klinkers uit twee tekens. Montanus gebruikte zeven orthografische tekens (a, e, i, o, u, j, w) om 'Speldnaemen' voor klinkers te creëren [p.18 *Inleiding*; zie ook par. 7.5 hieronder], ofschoon hij sterk geaarzeld heeft of de j en w eigenlijk wel als teken gebruikt zouden moeten worden [p.24 *Inleiding*].

7.3.2.4 'Speldnaemen' van consonanten

Consonanten dragen weliswaar ook een 'Speldnaem', [bijv. 'effe', 'esse', en meervoud: 'effen' en 'essen'], maar Montanus gebruikt, wat deze spraakklanken betreft, meestal orthografische tekens als aanduiding [f, s, d, t enz.].

7.3.2.5 Een consequente naamgeving

Montanus dacht dat een 'Speldnaem' soms verwarring in de hand werkte. De traditionele naam van de *h* is 'haa', zoals deze spraakklank heden ten dage in ons Nederlandse alfabet nog steeds genoemd wordt. Kinderen leerden toen - en nu nog - dat de *c* 'cee' heet en de *d* 'dee' enz. Montanus wijst erop [op p.52], dat de *h* 'haa' en de *k* 'kaa' genoemd wordt i.p.v. 'hee', of 'kee', zoals hij zelf juister acht. Wellicht fronsen wij, twintigste-eeuwers, onze wenkbrauwen bij een dergelijke terminologische scherpslijperij, maar Montanus wilde een zo consequent mogelijke terminologie hanteren. Daarmee zou de kans op verwarring bij leerlingen kleiner worden.

7.3.2.6 Een 'Zaecnaem'

Een ander woord voor 'Speldnaem' is 'Zaecnaem'. Waarom gebruikt Montanus een alternatief voor 'Speldnaem'? Het antwoord: een 'Speldnaem' drukt de spel*functie* van een spraakklank uit; een woord kan worden gespeld in spraakklanken. Maar een 'Speldnaem' drukt ook uit wat een spraakklank is; de klank is er immers in vervat. Voor deze tweede functie heeft Montanus ook de alternatieve term: 'Zaecnaem'. In de tekst van *Spreeckonst* spelen deze 'namen' verder geen rol van betekenis in Montanus' analyses.

7.3.3 'Beschrijfspeldnaemen' (1.c)

Een combinatie van het eerste en de tweede type 'naam' noemt Montanus een 'Beschrijfspeldnaem'. Onderstaand overzicht laat zien hoe een volledige naam van een spraakklank er uit zou zien, als Montanus zo'n type 'Naem' werkelijk volledig had uitgewerkt. Ik beschrijf Montanus' *a* in *man*.

Beschrijfnaem								Spelling/ zaecnaem
oopendeurige	vrije	eenstemmige	klinkende	platte/hoogboomige	brede	snappende	wortel	aa
Voor een beschrijving niet nodig [zie Inl.p.24]		Deze kenmerken zijn in de 'Anhang' verworpen		bynaem	bynaem	bynaem	grondnaem	

(Overzicht 30)

Montanus legt uit dat hij meestal de (taxonomische) 'Beschrijfnaem' wil gebruiken en alleen die kenmerken wil vermelden die ten opzichte van een andere spraakklank (wij zouden zeggen) 'fonologisch' relevant zijn. Montanus spreekt uiteraard niet over fonologie, maar denkt ook hier volledig vanuit de logica: het 'soortmaekend onderscheid' uitdrukken, daar gaat het om [*Inleiding*, p. 16-19]. Hij spreekt, om het verschil tussen twee *aa*-klanken duidelijk te maken, van 'staege áa' vs. 'snap-aa' [*Inleiding*, p. 16].

Ik meen dat Montanus een 'Beschrijfspeldnaem' heeft ontworpen om in staat te kunnen zijn een spraakklank precies aan te duiden. De 'Speldnaem' is hiervoor namelijk ontoereikend, zoals ik in de paragraaf hierboven uiteengezet heb. Een 'aa' kan immers een korte of niet-korte variant aanduiden. Door de 'Speldnaem' te preciseren door een kenmerk van de articulatie te noemen, kan hij wel de individuele spraakklank benoemen. Voor Montanus is het dan belangrijk dat de benoemde spraakklank duidelijk is gedifferentieerd ten opzichte van zijn 'Teegesoort': de gutturale a-klank moet ten opzichte van zijn uvulare variant worden afgebakend. Dat gebeurt met een 'Beschrijfspeldnaem': 'Wortel-aa' (uvulare a) en 'Lel-aa' (gutturale a) [zie *Inleiding*, pp. 16-17].

Montanus verdeelt de 'Beschrijfspeldnaemen' nog in ondersoorten. Indien een 'Beschrijfspeldnaem' gebruikt wordt om een spraakklank te onderscheiden van een andere, dan heet deze: een 'Onderscheidende beschrijfspeldnaem'. Als Montanus een spraakklank definieert met een 'Beschrijfspeldnaem', noemde hij deze een 'Verklarende Beschrijfspeldnaem'. Het volgende overzicht maakt de indeling van namen wellicht duidelijker.

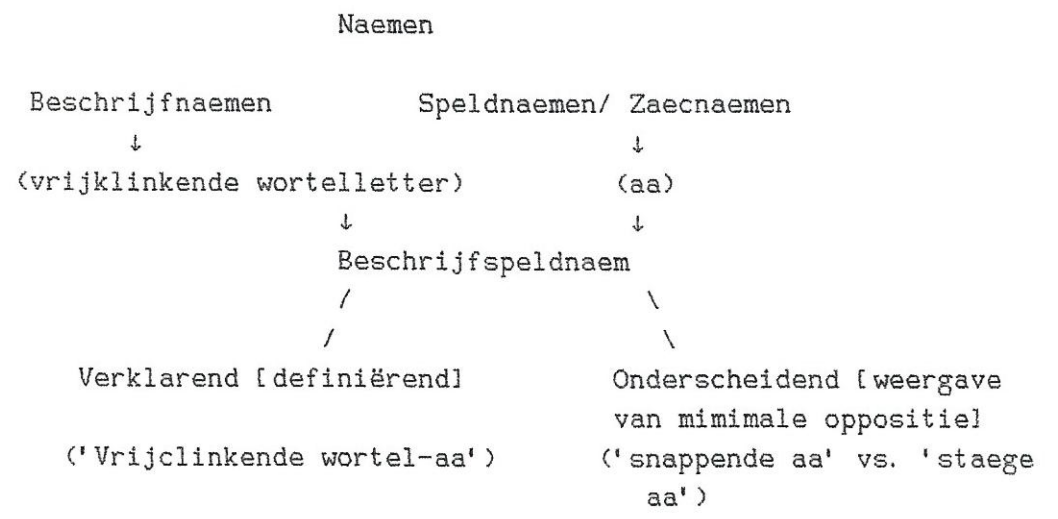
Naemen
Beschrijfnaemen
Speldnaemen/ Zaecnaemen
(vrijklinkende wortelletter)
(aa)
Beschrijfspeldnaem
Verklarend [definiërend]
Onderscheidend [weergave van mimimale oppositie]
('Vrijclinkende wortel-aa')
('snappende aa' vs. 'staege aa')

(Overzicht 31)

7.4 De Merken (2)

7.4.1 De grafische tekens

Montanus leert, dat er zeven orthografische tekens zijn die gebruikt worden voor het noteren van vocalen: a, e, i, o, j en w [*Inleiding*, p. 18; zie ook bespreking van 1b (par. 7.3.2 hierboven)]. De tekens uit dit korpus noemt hij 'Grondmercen'. Hij stelt voor op p.24 van de *Inleiding* dat de aanduiding van spraakklanken kan worden verbeterd. Men zou slechts vier tekens moeten gebruiken, de a, e, i, en u. Diakritische tekens zijn 'Bymercen', die toegevoegd worden aan de zojuist genoemde zeven tekens. Zij subclassificeren de vier hogere klassen, doordat zij aangeven dat een *e-klank* bijv. wat geronder of met een meer teruggetrokken tong wordt gearticuleerd.

7.4.2 Een klinkerindeling op grond van de 'basismerken'

Klinkers die niet aangeduid zijn door de vier basistekens, zijn ondersoorten van de vier hoofdklinkers. Deze worden aangeduid met de basistekens: a, e, i en u. De *o* bijv. ontbreekt, maar deze vocaal zou door diakritische tekens als een geronde of halfgeronde variatie van de *a* kunnen worden gesubclassificeerd. Ook andere klinkers ontbreken: de korte en lange klinkers, en de ui bijv. Deze zouden kunnen worden afgeleid van de vier hoofdklinkers door subclassificaties, door middel van 'Bynaemen' en diakritische tekens.

Montanus wil hier [= in de *Inleiding*, dus als laatstgeschreven deel van het werk] een zeer korte en exacte manier van classificeren en noteren te ontwikkelen. Naar mijn mening verliest Montanus zich in zijn *Inleiding* in logische classificaties, waarbij de afzonderlijke klinkers niet meer als gelijkwaardige spraakklanken worden behandeld, wat in de eigenlijk *Spreeckonst*-tekst nog wel het geval is.

7.4.3 De technische uitvoering van 'Mercen'

Een teken zonder diakritische toevoegingen is 'Bloot'. Een teken is daarentegen 'Bekleed', indien er wel zulke toevoegingen zijn. De diakritische tekens moeten we ons voorstellen als komma's, boogjes en accenttekens die bij, boven, onder of achter de spraakklankaanduiding staan.

7.5 De laatste soort 'Naemen' (3)

Volledigheidshalve bespreek ik nog het volgende.

'Tantbeen-l', is een samenstelling, een combinatie tussen een 'Beschrijfnaem' en een 'Merc'. Montanus noemt deze 'Naem' een 'Letternaemmerc'.

Indien een 'Letternaemmerc' niet verwijst naar een plaats van articulatie, is het altijd een woordgroep. Bijv.: 'Holle f', of 'Staege m'.

Wanneer Montanus een plaats van articulatie aanduidt, verschijnt een samengesteld zelfstandig naamwoord: bijv. 'Vleis-l' [zie *Inleiding*, p.17]. Een 'Lettermercnaem' heeft een toelichtende of definiërende functie; Montanus spreekt dan ook van een: '*Verklaerende Mercnaem*'.

Maar, indien zo'n naam gebruikt wordt in het vergelijken van een spraakklank met een andere, dan heeft deze een taxonomische functie, en Montanus noemt deze 'Naem' in dat geval een: '*Onderscheidende mercnaem*'.

Het volgend overzicht schept wellicht meer duidelijkheid.

'Teikens' van spraakklanken

	'Naem'	+	Merk
Merc-onderscheidende:	Tandbeen-l		- ter onderscheiding van een tantvleis-l
	Snappende m		- ter onderscheiding van een staege m
Merc-verklaerende:	Holachtige ó		- gebruikt om de spraakklank te definiëren

(Overzicht 32)

7.6 Ten slotte

Montanus' boek is terminologisch zo vernieuwend, dat er nauwelijks of geen aansluiting meer is bij de toenmalige klankleerterminologie. Hij vreesde dit zelf eigenlijk al en hij poogt zelfs te komen tot een compromis op p. 91.

Hij voegt in zijn schema op p. 91 bij enkele Latijnse termen bijpassende Montaanse namen:

Vocales = Vryklinkende
Breves = Corte of Enkelde
Praevocales = Snappende
Subvocales = Staege
Immutabiles = Onvrye heldere [de liquidae en nasalen]
--- = Onvrydoove of Gesmoorde [occlusieven] [de stemloze heten 'Lichte' en de stemhebbende 'Zwaere']

Montanus noemt slechts vijf Latijnse termen en dan kiest hij al weer voor zijn eigen Nederlandse termen; hij kan maar moeilijk uit de voeten met de traditionele terminologie.

Alsof hij nog niet genoeg nieuwe termen heeft geïntroduceerd, gebruikt hij in zijn bespreking van traditionele termen plotseling weer nieuwe termen als 'Onvrijdoove' en 'Onvrijheldere'. Al met al wordt *Spreeckonst* een tamelijk ongenietbaar boek door de opeenstapeling van termen.

***

Hoofdstuk 8
Over de geschiedenis van de Montanusstudie

8.1 Inleiding

In Verschuur 1924, pp. 1-3 vinden we een beknopt overzicht van boeken waarin Montanus' klankleer besproken is. Nadien voegde Martens [1957] in voetnoten van zijn artikel over Montanus nog literatuur toe. Verder werd er zowel in de dissertatie van Vos [1962, 'Introduction'] als in de 'Inleiding' op de uitgave van *Spreeckonst* door Caron [1962] aan de receptie van Montanus' boek aandacht besteed.

Als we letten op het totaal van bijeengebrachte gegevens over de geschiedenis van de *Spreeckonst*-studie in de genoemde werken, moeten we constateren dat we wat dit onderdeel betreft nog onvolledig geïnformeerd zijn. Hoe is het met *Spreeckonst* vergaan sinds haar verschijnen? Ik ga op deze vraag in en tracht een gepreciseerd en bijgewerkt overzicht in dit hoofdstuk te presenteren.

Dit hoofdstuk is als volgt uitgewerkt.

8.2 **De zeventiende eeuw**: Ik besteed aandacht aan twee privé-bibliotheken [8.2.1]; Lodewijk Meijer [8.2.2]; Casparus Van de Ende [8.2.3], Morhofs *Polyhistor* [8.2.4] en aan Johannes Hilarides [8.2.5]. Par. 8.2.6 wijd ik aan een conclusie.

8.3 **De achttiende eeuw**: Pars *Index Batavicus* en het *Naam register* worden hier ter sprake gebracht.

8.4 Vervolgens komt de receptie van Montanus' werk in **de negentiende** eeuw aan de orde met aandacht voor Le Jeune, Bikkers en De Génerando. Ook komen diverse taalkundig-historische handboeken aan de orde.

8.5 Deze paragraaf is gewijd aan **vroeg twintigste-eeuwse** Montanusliteratuur tot en met Verschuur 1924. Met deze eerste belangrijke monografie over Montanus' boek wordt *Spreeckonst* onderwerp van serieus wetenschappelijk onderzoek en eindigt een lange periode in de receptiegeschiedenis van *Spreeckonst* waarin het werk wel is ingezien en zelfs ter sprake is gebracht, maar waarin Montanus' boek slechts door enkelen is gelezen en bestudeerd.

8.6 Het ligt in mijn bedoeling ook van **de latere twintigste-eeuwse** Montanusliteratuur (na Verschuur 1924) een overzicht te geven waarbij ik mij, gezien de omvang van de moderne *Spreeckonst*-literatuur, moet beperken in mijn bespreking tot het aangeven van de hoofdlijnen van het bedoelde onderzoek.

***

8.2 *Spreeckonst* in de zeventiende eeuw

8.2.1 Twee boekerijen

Montanus' boek vinden we terug in de catalogus van de bibliotheek van Constantyn Huygens [zie par. 4.14.1]. Wij weten bovendien [dank zij Van Wijk [1950]] dat één exemplaar van *Spreeckonst* zeker (maar mogelijk zelfs twee) werd (of waren) aangekocht door de geleerde Edmund Gripenheim [1622-1650], o.m. directeur van de Koninklijke Bibliotheek te Uppsala [van dubbele exemplaren mocht Grippenheim er één zelf houden]. Na zijn dood is een exemplaar van *Spreeckonst* uit zijn eigen boekerij verworven door de Universiteitsbibliotheek van Lund.

8.2.2 '*Spreeckonst*-ige' termen in een woordenboek

In Lodewijk Meijers *Woordenschat* [Amsterdam 1654; zie Meijer 1688] zijn vier typisch Montaanse vertalingen van drie leenwoorden opgenomen. Meijer kende dus in ieder geval een (beperkt) aantal Montaanse termen. *Spreeckonst* moet dus aan Meyer bekend zijn geweest. Dibbets [1984, p.79] heeft uiteen gezet, dat de precieze betekenis van deze termen in latere edities verloren ging.

De Montaanse vertalingen van de drie leenwoorden zijn overigens [zie Dibbets a.w., p.76]:

- nota accentus accuti: "Opperwoort-trapmerc" [*Inl.* p.18]
- "Scherp Opperwoortlit-trapmerc" [*Inl.* p.27]
- nota accentus circumflexi "Draelende Opperwoordlit-trap trapmerc" [*Inl.* p.27; p.125]
- nota accentus gravis "Onderwoortlittrap-merc" [*Inl.* p.27]

8.2.3 Montanus en Casparus van den Ende

In Hulsker 1988 is aangetoond dat Casparus van den Ende Montanus' *Spreeckonst* schaamteloos plagieerde in zijn inleidingen op zijn publikatie van twee woordenboeken in één band (Frans-Nederlands en Nederlands-Frans), voorafgegaan door verschillende inleidingen, onder de tweetalige verzameltitel *Le Gazophylace de la Langue Francoise et Flamende. Schatkamer der Nederduitse en Franse Talen.* Deze 'Schatkamer', gevuld met woorden, werd bezorgd in 1654-1656 door de Rotterdamse drukker en boekverkoper Johannes Naeranus [of Jean Naeran]. Er zijn vijf herdrukken bekend [bij J. Naeranus: 1665, 1669; bij I. Naeranus: 1681, 1695 en bij P. van Thol: 1710]. Gezien de herdrukken, meen ik deze publikatie te mogen rekenen tot de bekende zeventiende-eeuwse woordenboeken. Via Van den Endes publikatie werden dan toch bepaalde Montaanse ideeën wijder verbreid.

Ik geef nu aan wat Van den Ende precies heeft overgenomen. In overzicht drieëndertig heb ik de inhoud van de eerste druk van *Le Gazophylace* beknopt en omschrijvend weergegeven, opdat de lezer zich enigszins een beeld kan vormen van de opbouw van het boek. Bovendien dient dit overzicht als referentieschema voor mijn verdere betoog. Andere drukken vertonen weliswaar kleine inhoudelijke verschillen, maar voor mijn bespreking hier is vermelding daarvan niet relevant.

Deel één, gedrukt in het jaar 1656, draagt de titel *Le Gazophylace de la Langue Francoise et Flamende* etc.. Dit deel omvat:

A een portret van de auteur;
B een Nederlandstalige brief, gericht tot de plaatselijke overheid van Rotterdam waarin Van den Ende uiteenzet dat het Nederlands verheven is boven andere talen vanwege zijn morfologische eigenschappen (in het Nederlands kunnen veel samenstellingen gemaakt worden);
C een algemene inleiding "Aan den Lezer Geluk", gedrukt in het Frans en in het Nederlands), waarin Van den Ende uiteenzet dat dit woordenboek goed en praktisch is;
D een toelichting op het gebruik van diakritische tekens ("Noodwendige onderrichting" enz.; deze geven aan of een spraakklank lang of kort is;
E een Franse versie van zijn betoog over de klankmethode waardoor men kan leren lezen ('Meditation');
F een relaas van de drukker met de strekking dat hij in deze uitgave geen plagiaat heeft gepleegd in deze uitgave, ofschoon Van Waesberge hem daarvan beschuldigde ("Den Drukker tot den Lézer");
G het woordenboek Frans-Nederlands ("Nouveau Dictionnaire des Langues Françoise & Flamande" - nu wel met cedille)

Deel 2 draagt een eigen titel: *Schatkamer der Nederduitse en Franse Talen; enz.* Dit deel omvat:

H de Nederlandstalige versie van Van den Endes uiteenzetting over de klankmethode ("Bedenking" enz. [zie E]);
I een stuk over de gehanteerde spelling ("Spelling en letterstelling in dit werk gebruikt");
J een lijst met (verafschuwde) on-Nederlandse woorden uit woordenboeken van Van Waesberge;
K het woordenboek Nederlands-Frans ("Schatkamer der Nederduitse en Franse Talen.")

(Overzicht 33)

Dominee-dichter-grammaticus Arnold Moonen raadpleegde (o.m.) dit woordenboek voor zijn *Nederduitsche Spraekkunst* [Amsterdam 1706: p.2] met name voor de 'Lettertafelen' van 'de Schoolmeester te Rotterdam'. Moonen doelde op de klankmethode van Van den Ende. Door deze methode, die ik hieronder nog zal toelichten, konden kinderen gemakkelijk leren lezen en schrijven. Van den Ende zette zijn methode uiteen in *Bedenking op 't gewoonlijk onderrecht der eerste beginselen, der Letternoeming, spelling, lees- en schrijfkonst*, dat deel uitmaakte van *Le Gazophylace* [zie H in overzicht drieëndertig] en waarvan ook een Franse versie in het werk was opgenomen [zie E in bovenstaand overzicht]. Van deze elf bladzijden tellende verhandeling, die in de edities na die van 1665 is weggelaten overigens met het niet waargemaakte voornemen deze als een apart klein boekje te laten verschijnen, is zelfs een (nauwelijks opgemerkte) *heruitgave* bezorgd door zijn latere plaatsgenoot De Jager [1849-1850, pp.17-36].

In de in *Le Gazophylace* opgenomen brief *Aan de rechte liefhebbers der Franse en Néderlandse TALEN* [zie B in overzicht drieëndertig] zette Van den Ende uiteen dat hij alleen het zuivere Frans en Nederlands wilde bespreken. Ten aanzien van het Nederlands schreef hij [blz. *3]:

> In onze Néderlandse Taal, dewijl de zelve nu ter tijd door veel geleerde dappere Mannen, tot haar vollen glants is gebracht, en bij ná alle andere Tálen óvertreft, vermids de zelve, *op't aldervoeglijkste, já tot verwonderens toe, bij ná in allerlei woorden, de woord-menging, zoo de twee-woordige, drie-woordige, en vier-woordige menging toe laat* (waar in eigentlijk de Taal-rijkheid bestaat, en daar in de Griekse bóven de Latijnse; maar onze Néderduitse, in dézen, die beide verre óvertreft: *derhalven in de zelve alle konsten, en wétenschappen béter en klaarder, als in eenige andere Tálen, konnen beschréven werden, zelfs de zwaarste, diepzinnigste, en nieuvvs-ontdekte)*: als onder andere met der daad blijkt aan de uitnémende beschrijving der wiskonstige gedachtenissen door den Hoog-geleerden Simon Stevin, in onze Néderlandse Taal gedaan, en náderhand in verscheiden andere beschrijvingen gezien kan worden,* zoo heb ik geijvert, de zelve op 't zuiverste (...) in dit werk ter behoorlijker plaats in te brengen.
> [Curs.: J.H.; *dit sluithaakje ontbreekt in het origineel]

In *Spreeckonst* vinden we de passages die de bron van Van den Ende moeten zijn geweest. In dit werk lezen we namelijk op pp. 135-136 dat het Nederlands andere talen overtreft vanwege zijn morfologische eigenschap van woordsamenstelling. Zoals in hoofdstuk zes uitvoerig is toegelicht, was Montanus van mening dat de Griekse taal het Latijn om dezelfde eigenschap overtreft, maar ook dat het Nederlands alle andere talen overtreft:

> naedemael (...) de Nederduitse (...) op't aldergevoechelijkste, jae tot verwondering toe, in alderlei Woorden de menging toe laet, niet alleen van twee saemen, maer ooc van drie en noch meer.

Deze zin is nagenoeg letterlijk overgenomen door Van den Ende [zie eerste cursivering, in het citaat uit diens werk].

Als we kijken naar Van den Endes zinsneden die gewijd zijn aan Simon Stevin [zie tweede cursivering], moeten we wederom constateren dat deze leraar Frans passages uit Montanus' boek woord voor woord over heeft geschreven. We lezen namelijk op p. 136 van *De Spreeckonst* onder meer:

> daer in alle Consten en Wetenschappen beeter en klaerder als in eenige andere, connen beschreeven worden, zelf de zwaerste, diepzinnichste en niew-ontdecte: als onder andere metter daet blijct, aende uitneemende beschrijvingen der

> Wisconstige Gedachtenissen van onzen Doorluchtigen Prins Maurits hoochloffelijker gedachtenis, door den Hoochgeleerden Simon Stevin in deeze tael gedaen:

Verder merk ik op dat Van den Ende in zijn brief niet meer dan een soort samenvatting van Montanus' ideeën over de waarde van de Nederlandse taal heeft gepresenteerd [zie hoofdstuk zes].

In een andere bijdrage van *Le Gazophylace* [*Noodwendige onderrichting* [zie overzicht drieëndertig]] schrijft Van den Ende:

> Is'er iets ongerijmder, onaardiger, en belachlijker, als een Vreemdeling een taal ongeschikt, buiten taals-klank en geluid, kromtongig, in ijder woord en zilb te hooren uitbrabbelen?

Ofschoon Van den Ende hier Montanus niet letterlijk overschrijft, herinneren deze woorden ons toch aan deze zinnen:

> Wat misstaet doch een mens meer, als dat hy in't uitspreeken eenige gebreeken heeft (...) Hoe ongevoechelijc, jae belachelijc ist (...) [*Inleiding*, p. 10].

Wat de al eerder genoemde bijdrage *Bedenking* betreft [zie overzicht drieëndertig punt H], moeten we ook spreken van schaamteloze overschrijverij. Ik licht nu eerst toe waar *Bedenking* precies over gaat. Daarna probeer ik mijn bewering met bewijzen te onderbouwen.

Van den Ende liet in dit deel van *Le Gazophylace* duidelijk merken dat hij zich ergerde aan de traditionele methode om kinderen te leren lezen. Wat heeft het voor zin, vroeg hij zich af, om een woord als *schrickt* te kunnen spellen als: 'esse cee haa erre ije cee kaa en tee'. Als je deze rij namen van spraakklanken achter elkaar uitspreekt, dan hoor je allesbehalve het woord *schrickt*. Tegen de benamingen van spraakklanken zelf koesterde hij geen bezwaren. Tenminste, afzonderlijke spraakklanken duidde hij aan met de traditionele benamingen. Maar een woord als *wit* zou als volgt moeten worden 'gespeld'. Na een consonant voor de klinker in de syllabe voege men de klinker '*e*' toe, dus 'w*e*'. De klinker van de syllabe zou uitgesproken moeten worden zonder toevoegingen. Maar de consonant na de klinker moet voorafgegaan worden door weer een klinker '*e*', dus '*e*t'. Langzaam gelezen ontstaat zo: 'w*e* i *e*t'. De bedoeling is dat dan het woord uiteindelijk zonder de 'hulp-*e*'s' wordt (voor)gelezen.

Consonantenclusters moeten dus aanvankelijk als een geheel uitgesproken worden door middel van het toevoegen of vooraf laten gaan van een klinker. *Schrickt*, het andere hierboven gebruikte woord, bestaat zo uit 'schr*e*' een 'i' en '*e*ckt'.

Een belangrijk hulpmiddel bij deze (hardop)leesmethode is de 'Lettertafel' die Van den Ende maakte [zie overzicht vierendertig hieronder]. Hierin staan alle consonanten die voor en/of na de syllabekern kunnen voorkomen overzichtelijk bijeen. Laten we bijvoorbeeld eens de woorden *vlek* en [hij] *vlast* analyseren. Achter de 'v' staat vermeld: 'vl' en 'vr'. [De apostrof in de tabel staat voor de klinker *e*.] Men kan klinkers zoeken die na deze twee combinaties zouden kunnen voorkomen, bijv. 'e' (na 'vr*e*') en 'a' (na 'vl*e*'). Men kan nu een enkele consonant of een cluster daarachter toevoegen, bijv. de '*e*k' en de '*e*st'. De tabel helpt iemand op een speelse manier op weg de woorden 'vlek' en 'vlast' te leren analyseren en uitspreken.

De tabel heeft een theoretische achtergrond. Van den Ende legde uit dat een woord te analyseren is in het begin (een consonant of een consonantencluster), het midden (de vocaal) en het einde (een consonant of een cluster van consonanten). Het is jammer dat Van den Ende niet wat diepergaand zijn analyse heeft toegelicht; wij zijn vanwege de summiere toelichting in zijn tekst niet terdege geïnformeerd over zijn analyse/theorie. Niettemin moeten we erkennen dat de tabel getuigt van een opmerkelijk staaltje, we moeten eigenlijk zeggen, fonologisch inzicht omdat het een complete inventarisatie bevat van de distributie van consonanten in het Nederlandse (en - in de Franse versie van *Bedenking* - van het Franse) woord. Bovendien getuigt de tabel ervan dat Van den Ende inzicht heeft in de spiegelbeeldstructuur van een syllabe.

Van den Ende vermeldde vol trots in [*Bedenking*, pp.35-6] dat het hem gelukt was zijn zoontjes en dochtertje nog voor hun vierde jaar te leren lezen en schrijven. Een ander vierjarig kind, een zekere Gysbertus Ryzer, zou ook volgens zijn methode hebben leren lezen en schrijven. Dit kind had hij meegenomen naar het hof in 's-Gravenhage (1648) om hem o.a. in tegenwoordigheid van "hare Majesteyt van Bohemen, (..) hare Hoogheyd princesse van Oraignien" zijn vaardigheden te laten tonen [p.35]. Vervolgens is dit herhaald, zo vermeldde Van den Ende, ten huize van Jacob Cats en Constantijn Huygens. Van den Ende eiste van zijn pupillen dat zij woorden niet alleen konden voorlezen maar ook konden analyseren. En hij boekte succes, want:

> (tot verwondering van vele menschen) konden (andere leerlingen) grondig bericht geven, van de lid- en woord-spelling, begin, midden, en eynde, aller woorden, die te veranderen, mengelen, scheyden, te meerdren, minderen, te verschikken, ende te herstellen, te binden, en te ontbinden (...) [p.35].

Van den Ende benadrukte op verschillende plaatsen dat zijn "vond" "geheel nieu (en) van niemand tot noch toe gevonden" is [p.28]. Hij vroeg de lezer bovendien zijn "gedane moeyte, en arbeyd ten goeden te duyden, en dankelijk aan te nemen" [p.36]. Van den Ende baande anderen naar zijn zeggen "eenen Koninglijke weg" [p.28].

In Montanus' *Spreeckonst* wordt o.a. uiteen gezet hoe klankcomplexen (lettergrepen, woorden enz.) moeten worden geanalyseerd, d.w.z "[ontbonden] in haer stof of delen daer uitse bestaet" [p.3]. Dit mag voor de klankleer belangrijk zijn, het vormt ook voor lezen en schrijven volgens Montanus een hechte basis (l.c). In zijn *Inleiding* [p.9] wees Montanus al op de waarde van de vaardigheden om te kunnen:

> mengen en scheiden, te (kunnen) meerderen en minderen, te verschicken en herstellen, te binden en ontbinden, te Litspelden, te Woortspelden (enz.).

Het hierboven gegeven citaat van p.35 van Van den Endes *Bedenking* blijkt de nagenoeg letterlijk overgeschreven versie te zijn van de hier geciteerde passage.

Montanus bekritiseerde het spelling- en leesonderwijs in zijn opdrachtbrief aan de heren van de "Staeten van Hollant en Westvrieslant". Hij achtte het traditionele onderwijs wat dit betreft "onnutte tijtverquisting". Montanus had met "grooten arbeit een Niewe const bedacht" en deze zou wat het onderwijs betreft voldoende soelaas bieden. Van den Endes kritiek op het traditionele spelling- en leesonderwijs is volledig gemodelleerd naar de kritiek van Montanus; ook Van den Ende was van mening dat het spellingonderwijs tijdverkwisting was.

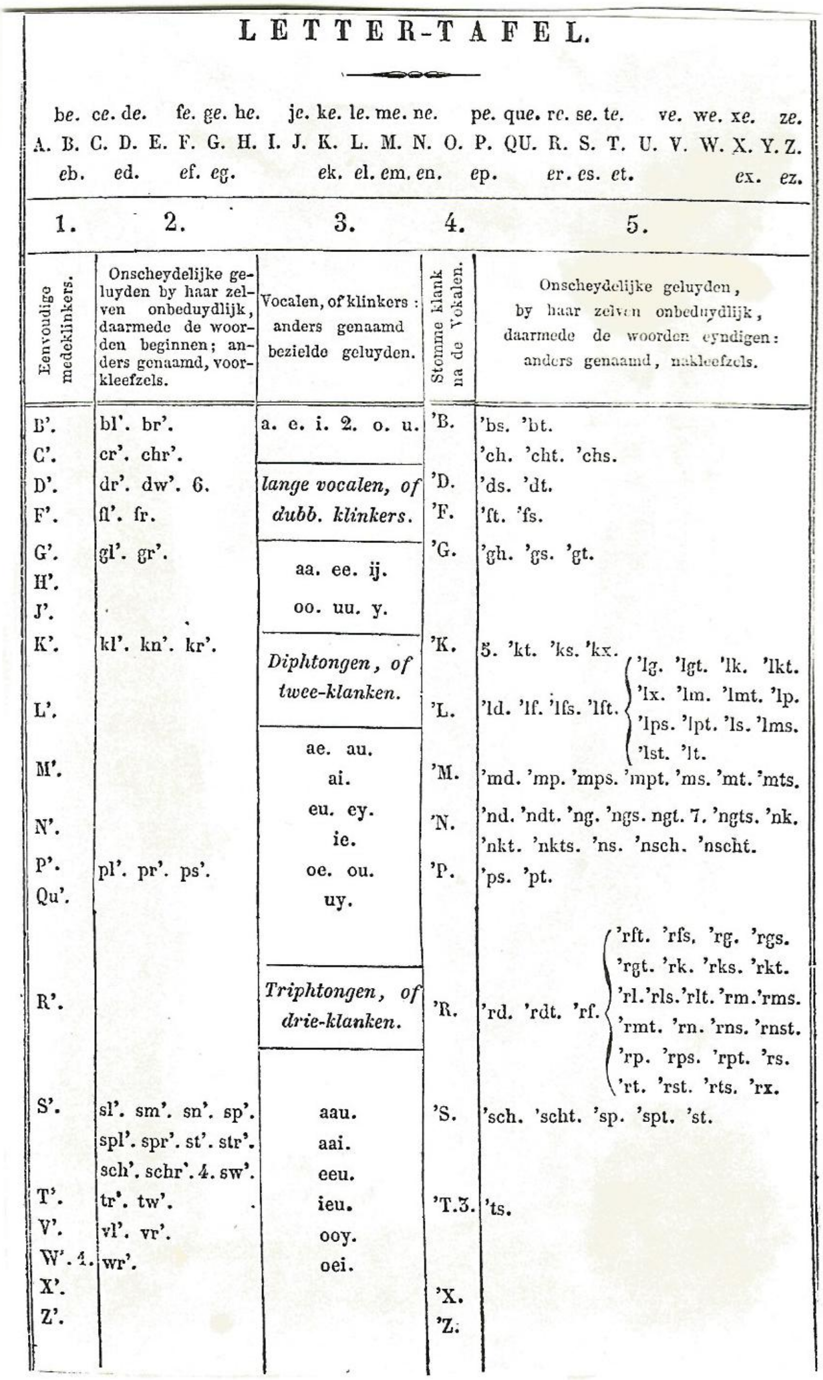

LETTER-TAFEL.

be. ce. de. fe. ge. he. je. ke. le. me. ne. pe. que. re. se. te. ve. we. xe. ze.
A. B. C. D. E. F. G. H. I. J. K. L. M. N. O. P. QU. R. S. T. U. V. W. X. Y. Z.
eb. ed. ef. eg. ek. el. em. en. ep. er. es. et. ex. ez.

1.	2.	3.	4.	5.
Eenvoudige medeklinkers.	Onscheydelijke geluyden by haar zelven onbeduydlijk, daarmede de woorden beginnen; anders genaamd, voorkleefzels.	Vocalen, of klinkers: anders genaamd bezielde geluyden.	Stomme klank na de Vokalen.	Onscheydelijke geluyden, by haar zelven onbeduydlijk, daarmede de woorden eyndigen: anders genaamd, nakleefzels.
B’.	bl’. br’.	a. e. i. 2. o. u.	’B.	’bs. ’bt.
C’.	cr’. chr’.			’ch. ’cht. ’chs.
D’.	dr’. dw’. 6.	*lange vocalen, of*	’D.	’ds. ’dt.
F’.	fl’. fr.	*dubb. klinkers.*	’F.	’ft. ’fs.
G’.	gl’. gr’.		’G.	’gh. ’gs. ’gt.
H’.		aa. ee. ij.		
J’.		oo. uu. y.		
K’.	kl’. kn’. kr’.		’K.	5. ’kt. ’ks. ’kx.
		Diphtongen, of		
L’.		*twee-klanken.*	’L.	’ld. ’lf. ’lfs. ’lft. ’lg. ’lgt. ’lk. ’lkt. ’lx. ’lm. ’lmt. ’lp. ’lps. ’lpt. ’ls. ’lms. ’lst. ’lt.
		ae. au.		
M’.		ai.	’M.	’md. ’mp. ’mps. ’mpt. ’ms. ’mt. ’mts.
		eu. ey.		
N’.		ie.	’N.	’nd. ’ndt. ’ng. ’ngs. ngt. 7. ’ngts. ’nk. ’nkt. ’nkts. ’ns. ’nsch. ’nscht.
P’.	pl’. pr’. ps’.	oe. ou.	’P.	’ps. ’pt.
Qu’.		uy.		
R’.		*Triphtongen, of drie-klanken.*	’R.	’rd. ’rdt. ’rf. ’rft. ’rfs. ’rg. ’rgs. ’rgt. ’rk. ’rks. ’rkt. ’rl. ’rls. ’rlt. ’rm. ’rms. ’rmt. ’rn. ’rns. ’rnst. ’rp. ’rps. ’rpt. ’rs. ’rt. ’rst. ’rts. ’rx.
S’.	sl’. sm’. sn’. sp’.	aau.	’S.	’sch. ’scht. ’sp. ’spt. ’st.
	spl’. spr’. st’. str’.	aai.		
	sch’. schr’. 4. sw’.	eeu.		
T’.	tr’. tw’.	ieu.	’T. 3.	’ts.
V’.	vl’. vr’.	ooy.		
W’. 4.	wr’.	oei.		
X’.			’X.	
Z’.			’Z.	

(Overzicht 34)

En meer nog: de tabellen voor de woordopbouw van het Frans en het Nederlands die Van den Ende gebruikte, zijn een handige bewerking (of liever een andere grafische presentatie) van de tabel van Montanus (*Spreeckonst*: p. 102) waarin deze een welhaast uitputtende - op alle talen betrekking hebbende - opsomming heeft gegeven van alle voorkomende en mogelijk voorkomende consonantenclusters voor en na de vocaal in de syllabe (de kern) [zie overzicht vijfendertig]. Montanus zette deze tabel op uitgaande van de spiegelbeeldstructuur van het woord. Hem komt de eer toe van die nauwkeurige fonologische inventarisatie van de distributie van consonanten in woorden. Het enige wat Van den Ende eigenlijk deed, is op basis van Montanus' tabel overzichten samenstellen die specifiek betrekking hebben op het Frans en het Nederlands.

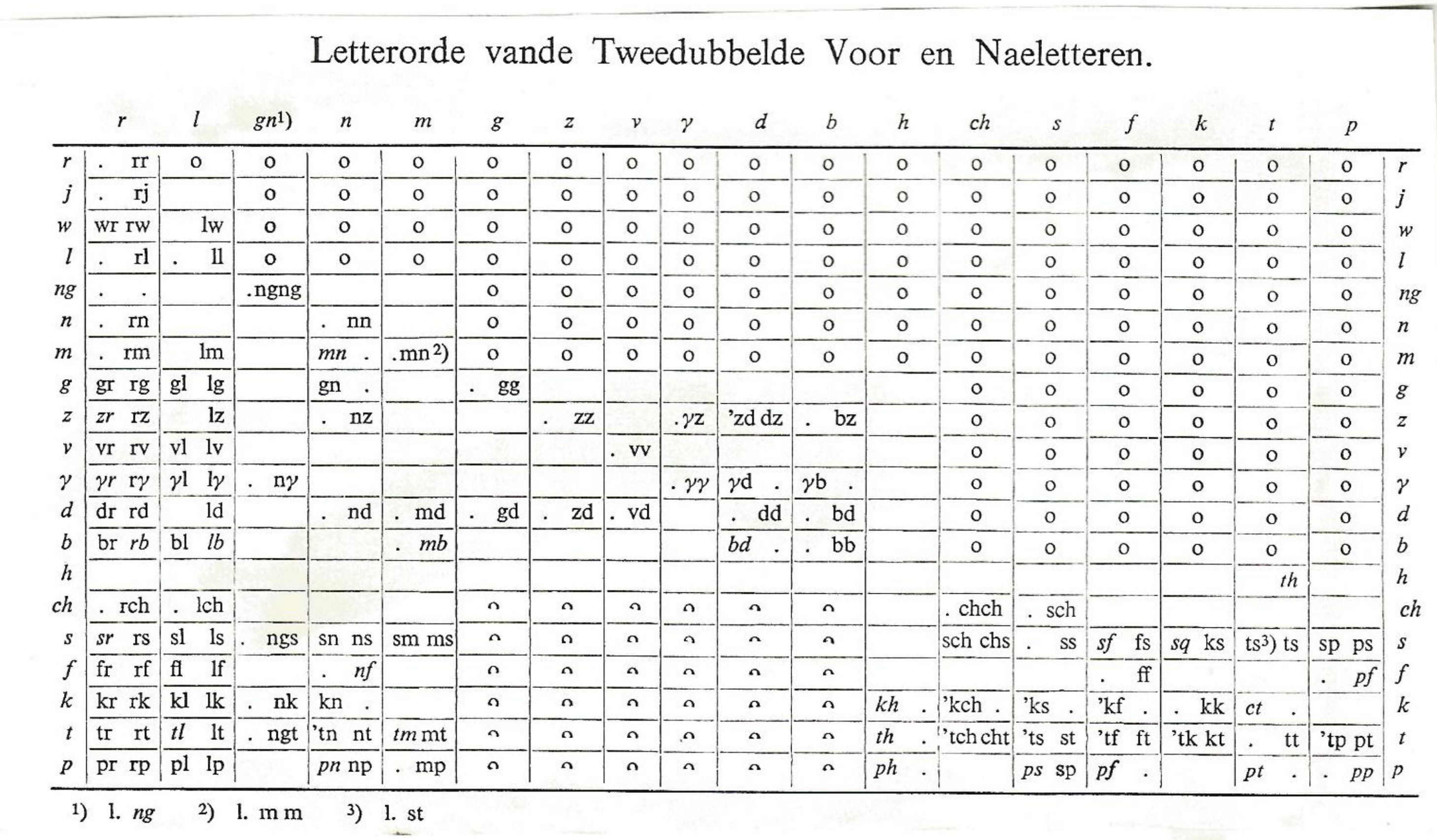

Letterorde vande Tweedubbelde Voor en Naeletteren.

	r	*l*	*gn*1)	*n*	*m*	*g*	*z*	*v*	*γ*	*d*	*b*	*h*	*ch*	*s*	*f*	*k*	*t*	*p*	
r	. rr	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	*r*
j	. rj		o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	*j*
w	wr rw	lw	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	*w*
l	. rl	. ll	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	*l*
ng	. .		.ngng			o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	*ng*
n	. rn			. nn		o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	*n*
m	. rm	lm		*mn* .	.mn2)	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	*m*
g	gr rg	gl lg		gn .		. gg							o	o	o	o	o	o	*g*
z	*zr* rz	lz		. nz			. zz		.*γ*z	'zd dz	. bz		o	o	o	o	o	o	*z*
v	vr rv	vl lv						. vv					o	o	o	o	o	o	*v*
γ	*γr rγ*	*γ*l l*γ*	. n*γ*						. *γγ*	*γ*d .	*γ*b .		o	o	o	o	o	o	*γ*
d	dr rd	ld		. nd	. md	. gd	. zd	. vd		. dd	. bd		o	o	o	o	o	o	*d*
b	br *rb*	bl *lb*			. *mb*					*bd* .	. bb		o	o	o	o	o	o	*b*
h																	*th*		*h*
ch	. rch	. lch				∩	∩	∩	∩	∩	∩		. chch	. sch					*ch*
s	*sr* rs	sl ls	. ngs	sn ns	sm ms	∩	∩	∩	∩	∩	∩		sch chs	. ss	*sf* fs	*sq* ks	ts3) ts	sp ps	*s*
f	fr rf	fl lf		. *nf*		∩	∩	∩	∩	∩	∩				. ff			. *pf*	*f*
k	kr rk	kl lk	. nk	kn .		∩	∩	∩	∩	∩	∩	*kh* .	'kch .	'ks .	'kf .	. kk	*ct* .		*k*
t	tr rt	*tl* lt	. ngt	'tn nt	*tm* mt	∩	∩	∩	∩	∩	∩	*th* .	'tch cht	'ts st	'tf ft	'tk kt	. tt	'tp pt	*t*
p	pr rp	pl lp		*pn* np	. mp	∩	∩	∩	∩	∩	∩	*ph* .		*ps* sp	*pf* .		*pt* .	. *pp*	*p*

1) l. *ng* 2) l. m m 3) l. st

(Overzicht 35)

Vervolgens moet ik vaststellen dat Van den Endes analyse van een lettergreep of woord een vereenvoudigde weergave is van Montanus' analyse van klankgehelen in wat in Montanus' typische terminologie heet:

'voorcleefsels' [= consonanten voor de kern],
de 'Grond' [= de syllabekern: een vocaal] en
'naecleefsels' [= consonantenclusters na de kern].

Van den Ende hanteerde in zijn tekst overigens eenvoudiger te begrijpen termen: begin, midden en einde, al bezigde hij in zijn tabel [zie overzicht vierendertig hierboven] de Montaanse benamingen 'Voor'- en 'Naecleefsel', en 'Grond' plotseling wel. Van den Ende noemt daar (in zijn spelling) 'voorkleefsels': "Onscheydelijke geluyden by haer zelven onbeduydelijk" [niet-scheidbare klanken die op zichzelf geen betekenis hebben]. Dit is een eigen toelichting van Van den Ende, die Montanus' analyse geen recht doet. Consonantenclusters kunnen volgens Montanus wel degelijk geanalyseerd worden in aparte klanken. Ook de in de tabel van Van den Ende gehanteerde benaming 'bezielde geluyden' [d.i. krachtiger, levendiger klanken: vocalen] is niet Montaans.

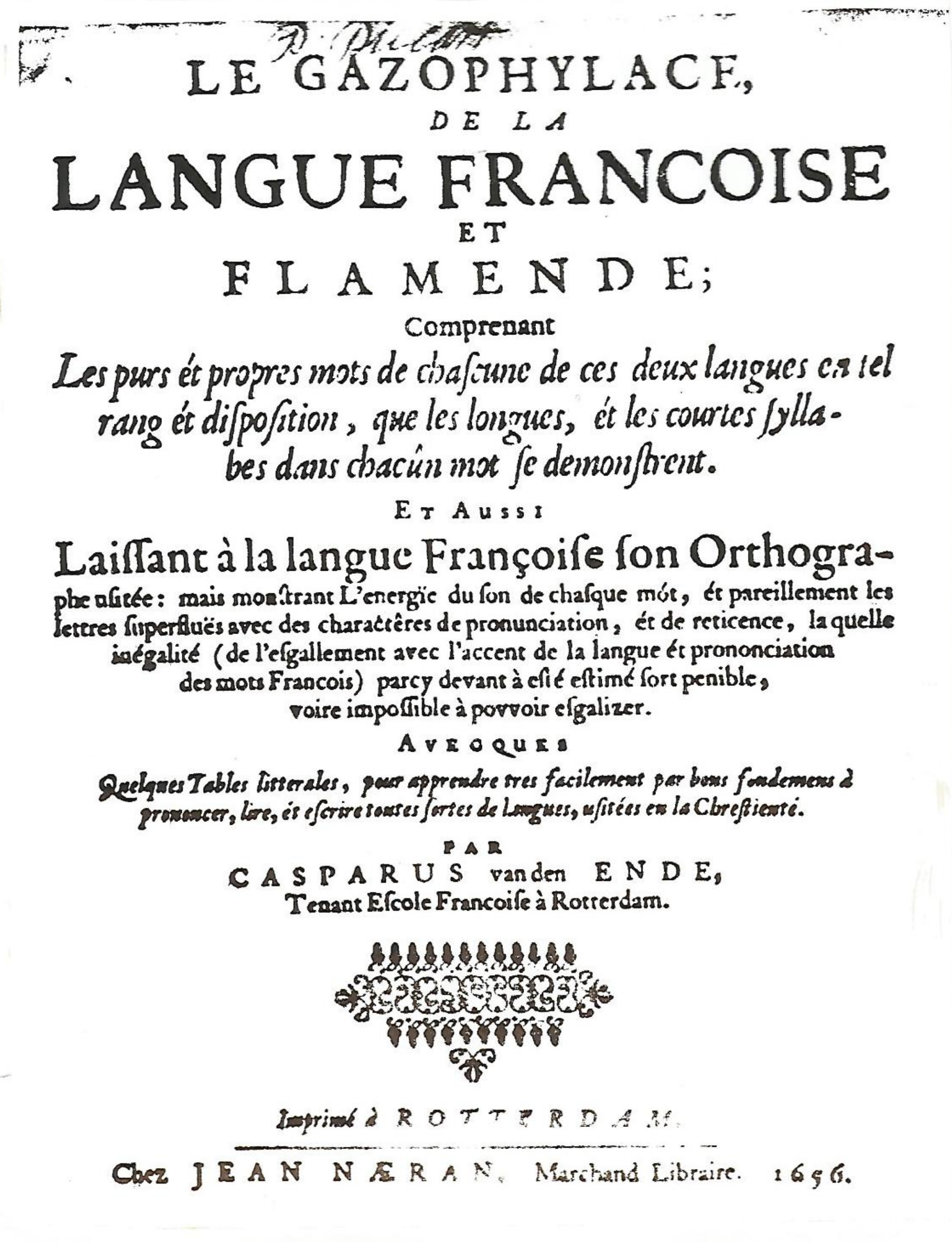

LE GAZOPHYLACE,
DE LA
LANGUE FRANCOISE
ET
FLAMENDE;
Comprenant
Les purs ét propres mots de chaſcune de ces deux langues en tel rang ét diſpoſition, que les longues, ét les courtes ſyllabes dans chacûn mot ſe demonſtrent.
ET AUSSI
Laiſſant à la langue Françoiſe ſon Orthographe uſitée: mais monſtrant L'energïe du ſon de chaſque mót, ét pareillement les lettres ſuperfluës avec des charactêres de pronunciation, ét de reticence, laquelle inégalité (de l'eſgallement avec l'accent de la langue ét prononciation des mots Francois) parcy devant à eſté eſtimé ſort penible, voire impoſſible à povvoir eſgalizer.
AVECQUES
Quelques Tables litterales, pour apprendre tres facilement par bons fondemens à prononcer, lire, ét eſcrire toutes ſortes de Langues, uſitées en la Chreſtienté.
PAR
CASPARUS van den ENDE,
Tenant Eſcole Francoiſe à Rotterdam.

Imprimé à ROTTERDAM.
Chez JEAN NÆRAN, Marchand Libraire. 1656.

Van den Ende bezigde wel andere typisch Montaanse termen, te weten:

- 'doofluydende letter' [= consonant; door Van den Ende beter geacht als 'stomme' spraakklank, een benaming die wel in zijn tabel is gebruikt!];
- 'twee- drie- vier- zes en elf-ledig' [= (x)-lettergrepig; door hem beter gevonden als (x) 'zilbig'].

De 'schoolhouder' gebruikte over het algemeen weinig taalkundig-technische termen. Als hij dat wél deed, volgde hij overwegend Montanus. Een belangrijke uitzondering: ter aanduiding van de vocaal bezigde Montanus de term 'vrijklinker', maar Van den Ende 'zelfklinker'.

Verder zij opgemerkt dat de tekst van *Spreeckonst* soms in bepaalde passages doorklinkt, zoals bij het gebruik van de uitdrukking een 'beteykend geluyd' [= een tot taalteken geworden klank], een manier van zeggen die in het eerste boek van *De Spreeckonst* veelvuldig voorkomt.

Montanus is Van den Ende ook voorgegaan in de naamgeving van een consonantencluster. Men zou dit kunnen doen door er een 'ee' of 'e' achter of voor te plaatsen, schreef Montanus [p.101]. En zo heeft Montanus eigenlijk alles bedacht wat in *Bedenking* uiteengezet werd. Zelfs het experiment met de jonge kinderen is al eerder gedaan door Montanus. Hij vermeldde in zijn openingsbrief van *Spreeckonst* en in preliminaria p.6 dat hij zijn dochtertje van vierenhalf jaar en een arbeider die niet lezen en schrijven kon, binnen een korte tijd heeft leren lezen. Het is wel heel frappant dat Van den Ende, zoals ik al zei, ook van dit soort experimenten gewag maakt ... met dit verschil dat de laatste met een kind (of meerdere) naar Den Haag toog om lof te oogsten ... althans, naar zijn zeggen.

Ook de drukker Naeranus heeft in een eigen bijdrage aan *Le Gazophylace* [zie overzicht drieëndertig, punt I] gebruik gemaakt van *Spreeckonst*. Naeranus wijst er namelijk op dat men zijn taal goed moet gebruiken. Hij herinnert zijn lezers aan het Oudtestamentische verhaal van de Ephraimieten die het woord *Schibolet* niet goed konden uitspreken en daardoor werden ontmaskerd. Dominee Montanus had juist dit voorbeeld bij eenzelfde pleidooi gebruikt [*Inleiding*: p.12].

8.2.4 Morhofs *Polyhistor* (1688)

Montanus' *Spreeckonst* kreeg in de bekende *Polyhistor* van Morhof, waarin vele wetenschappelijke werken onderwerpsgewijs worden genoemd, een lovende recensie. We zullen in deze paragraaf nader ingaan op deze publikatie voor zover deze voor ons onderzoek van belang is.

Daniel Georg Morhof was een Duitse intellectueel. Hij was verbonden aan de universiteit te Rostock van 1660 tot en met 1666 en werd later bibliothecaris te Kiel [zie Bikkers 1886, p.4]. In 1688 verschenen *Polyhistor Literarius, Philosophicus et Practicus* [herdruk 1692, 1708, 1714, 1732 en 1747, o.m. Tom. I, Lib. II, Cap. III, 32 Lib. IV, Cap I, par 5].

Morhof blies de loftrompet over Montanus' werk. Volgens hem was er niemand die Montanus op zijn terrein overtrof. Hij was van oordeel dat Montanus nauwgezet en met zorg de spraakklanken en de uitspraak van alle talen had uitgelegd en dat hij niet overtroffen werd door een ander. Hij formuleerde het zo: "Certe magna diligentia et cura naturam literarum et pronuntiationum in omnibus linguis explicuit, ac nemo fuit, qui ipsum hoc quidem in argumento superarit" ('In ieder geval heeft hij met grote zorg en nauwgezetheid het wezen van de spraakklanken en van hun uitspraak in alle talen uiteengezet, en is er niemand geweest die hem althans wat dit onderwerp betreft, heeft overtroffen'.) [deel I, p.718; zie Caron a.w., p.viii en Vos a.w., p.3].

Morhof bespreekt o.m. een aantal auteurs van belangrijke vroeg-fonetische werken. Hij geeft slechts beknopte, welhaast louter opsommende overzichten van publikaties en nergens gaat hij, voor wat de klankleer betreft, nader op de inhoud van de werken in. Toch is het te merken dat hij de besproken werken inderdaad heeft ingezien. En hij steekt zijn waardering voor Montanus niet onder stoelen of banken. Wij zullen in dit hoofdstuk nog zien dat het bekende boek van Morhof de bron is van een aantal latere auteurs die naar *Spreeckonst* verwijzen, maar die Montanus' boek zelf niet gelezen hebben. Morhof blijkt dus heel belangrijk te zijn als informant in de geschiedenis van de Montanusstudie. Reden genoeg, dunkt me, om de passages te citeren waarin Montanus genoemd wordt. Ik geef volledigheidshalve direct na een citaat enige informatie over de geleerden die hij ter sprake brengt. Na de citaten ga ik apart in op een door Morhof niet uitgesloten relatie tussen Montanus en Holder, een opmerkelijke suggestie die in Vos a.w. en Caron a.w. onbesproken is gebleven.

Morhofs Poly Histor:
p.342
Opsomming van namen van geleerden die zich bezig hebben gehouden met (aspecten van) klankleer: (...) Hieronymus Fabricius ab Aquapendente (libro) *de locutione ac ejus instrumentis* [1] (...)" & Petrus Montanus in singulari libro Belgico, sed erudito, *de arte pronunciandi*, quo nemimem hactenus accuratiorem vidi."

Vertaling:
... en Petrus Montanus in zijn op zichzelf staande boek* dat in het Nederlands geschreven is, maar dat wel een erudiet boek is, een boek over de kunst (de vaardigheid/ de theorie) van het uitspreken: iemand die zorgvuldiger te werk gaat dan hij, heb ik tot op heden nog niet gezien.
* Niet uit te sluiten is dat 'singularis' hier betekent: enig, uniek.

[1] Hieronymus Fabricius ab Aquapendente (ca. 1533-1619) was een beroemde Italiaanse chirurg en anatoom, die van 1562-1613 aan de Universiteit van Padua verbonden was. Tijdens zijn leven zag *Pentateuchos cheirurgicum Hieronymi Fabrici ab Aquapendente (...)* het licht [Impressum Francofurti ad Maenum, Zacharias Palthenius, 1592], maar na zijn dood verschenen nog

belangrijke en zelfs beroemde publikaties, waarvan ik met name noem: *Opera physica anatomica ... cum indicibus capitum ... et figuris aeneis*. [Padua, Sumptibus Roberti Migletti, 1625]. Morhof noemt: *Tractatus quatuor: quorum I. De formato foetu, II. De locutione & eius instrumentis III, De loquela brutorum, IV. De venarum ostiolis, loquitur...* [Francofurti, Iacobi de Zetter, Palthenij, 1624]. In dit werk bespreekt Hiëronymus o.m. de larynx en de spraak. In de sterk biologisch-medisch gerichte *Eerste Nederlandse systematisch ingerichte encyclopedie*, zesde deel, 1949, wordt Hiëronymus besproken op pp. 227, 592-3. Morhof noemt in dit verband Montanus als de meest precieze waarnemer.

---

p. 448

Pertinet huc (ad auditum) etiam omnis illa doctrina de voce et pronunciatione, de quibus legantur Cordemoæi lib. de verbo [2], et Petrus Montanus in libro, cui titulus: De Niew Sprekconst.

Vertaling:

Hierop heeft betrekking ook heel die leer over (het fysische aspect) van de (spraak-)klank en de uitspraak, waarover men zou moeten lezen Cordemoaeus' boeken over het (werk)woord, en Petrus Montanus in het boek dat als titel heeft: "De Niew Sprekconst"

[2] Bedoeld is Géraud de Cordemoy (gestorven in 1648), *Discours physique de la parole*. Paris, F. Lambert 1668.

---

p. 718

Praecipuus est PETRUS MONTANUS, Delphensis Ecclesiastes, qui Belgica lingua librum scripsit, cui titulus *Bericht van eene niewe Konst, genant de Sprakkonst*. Delph., 1635, in 4. [= kwarto], in quo literarum vocalicum & diphthongorum sonos, earumque formationem, satis, ut mihi quidem videtur, accurate examinat. Certe magna diligentia & cura naturam literarum & pronuntiationum in omnibus linguis explicuit, ac nemo fuit, qui ipsum hoc quidem in argumentum superarit.

Vertaling:

Prominent is PETRUS MONTANUS, predikant uit Delft, die in het Nederlands een boek heeft geschreven waarvan de titel is *Bericht van eene niewe Konst, genant de Sprakkonst*, 1635, te Delft in kwartoformaat, waarin hij de klanken van de vocalen en tweeklanken en hun vorming, behoorlijk zorgvuldig, naar mijn indruk tenminste, onderzoekt. In ieder geval heeft hij mij met grote zorg en zorgvuldigheid de aard (het wezen) van de spraakklanken en van hun uitspraak in alle talen uiteengezet, en er is niemand geweest die hem althans wat dit onderwerp betreft, heeft overtroffen.

---

ibidem

Cum vero Actorum Soc. Regiae [3] Scriptor, hujus mentionem faciens, ante Wallisium [4], ait, nemimem hunc sibi laborem sumsisse [sic, lees sumpsisse]; in eo fallitur; nam *Hier. Fabricius ab Aquapendente* [1] idem argumentum tractaverat in Operibus suis: tum ille quem supra nominavi, *P. Montanus*, & praeterae alii nonnulli.

Vertaling:

Wanneer echter de schrijver van de handelingen van het Koninklijke Genootschap, van hem [= Wallisius] melding makend, zegt dat voor Wallisius niemand dit werk op zich genomen heeft; vergist hij zich daarin, want *Hiëronymus Fabricius uit Aquapendente* had hetzelfde onderwerp behandeld in zijn werken, vervolgens die ik hierboven heb genoemd, *Petrus Montanus*, en bovendien sommige anderen.

[3] Bedoeld is The Royal Society of London for Improving Natural Knowledge. Dit is het oudste wetenschappelijke genootschap van Groot Brittanië (1660 opgericht).

[4] John Wallis (1616-1703) was een beroemd lidmaat van de "Royal Society" [zie noot 3]. Hij schreef o.m. een boek waarin de spraak 'besproken' werd: *Grammatica linguae anglicanae. Cui praefigitur, De loguela sive sonorum formatione, tractatus grammatico-physicus.* Oxoniae apud Robinson 1653. Zie Van der Hoeven 1896

---

p. 719

[William Holder publiceerde in 1669 *Elements of Speech: or an essay of enquiry into the natural production of lettres*] quo in libro pluscula notasse mihi videor vel e montano descripta, vel certe ομοψηφα.

Vertaling:

(...) in welk boek ik heel wat lijk te hebben opgemerkt dat ofwel uit Montanus is beschreven, ofwel in ieder geval gelijkgestemd is.

8.2.5 William Holder volgeling van Petrus Montanus?

William Holder was lid van de beroemde 'Royal Society'. Hij publiceerde *Elements of Speech: an essay of inquiry into the natural production of letters: with an Appendix concerning persons deaf & dumb, by William Holder, d.d., fellow of the R. society.* London. Printed by T.N. for J. Martyn printer to the R. society, at the Bell without Temple-barr, 1669. Dit is een zeer lezenswaardig boekje op het terrein van de klank-

leer. Het werk telt weliswaar 168 bladzijden, maar deze zijn bij lange na niet zo dichtbedrukt als die van de *Spreeckonst*. Van Holders publikatie heb ik in de Nijmeegse Universiteitsbibliotheek door microfiches [sign. MFC 13 552-3] op de hoogte gesteld.

Voor wie gewend is met *Spreeckonst* om te gaan, valt meteen de leesbaarheid en de toegankelijkheid van *Elements of Speech* op. In een vlotte stijl gaat Holder op de tekens van het alfabet in. Hij bespreekt, of beter, hij duidt de delen aan van de spreekorganen (longen, larynx, neus, het verhemelte, tong en lippen) en bespreekt de vocalen, de consonanten, klemtoonaspecten en wat dies meer zij. Holder gaat bovendien uitvoerig in op doofstomheid.

Morhof suggereerde dat parallellen zouden kunnen worden getrokken tussen *Spreeckonst* en *Elements of Speech*. Wie Holders werk doorneemt - en Montanus' werk enigszins kent - zal inderdaad bij een eerste kennismaking verbanden zien.

De vroege, Engelse foneticus behandelt spraakklanken vanuit een articulatorisch perspectief en stelt ook de spreekorganen aan de orde. Ook Montanus analyseert de spraakklanken vanuit een articulatorisch perspectief en ook hij bespreekt de articulatieorganen. Volgens Holder staan deze bij het articuleren in bepaalde 'positions', (posities), wat doet denken aan Montanus 'Vormen' (standen van het articulatieapparaat). Holder vergelijkt de stemvorming met een blaasinstrument net als Montanus. Ook wijst Holder op dieren (papegaaien) die spreken kunnen nabootsen. En evenals Montanus wijst hij erop dat de menselijke soort in positieve zin verschilt van alle andere soorten van levende wezens door de spraak. Daarenboven kan ik vermelden dat de wijze waarop Holder ingaat op de materie van het geluid, mij deed denken aan de manier waarop Montanus het geluid als 'stoffe', materie, beschouwt.

Holder is zeer serieus te werk gegaan en begaf zich op hetzelfde terrein als Montanus eerder deed. Het is duidelijk dat bepaalde onderwerpen (ik noemde er zes) globaal overeenkomen. Maar, de parallellen zijn geen van alle betekenisvol, en weinigzeggend. Het is tamelijk logisch dat in een serieuze bespreking van de vorming van klanken de articulatieorganen aan de orde komen, en het is weinig verbazingwekkend dat klanken vanuit een articulatorisch perspectief aan de orde worden gesteld. Andere parallellen betreffen traditionele opvattingen die ook een origineel denker als Montanus verwerkte in zijn boek zoals een vergelijking van de stemvorming met instrumentale toonvorming en het noemen van bepaalde dieren die kunnen spreken (een topos: papegaaien), en het wijzen op de unieke menselijke eigenschappen en mogelijkheden van de menselijke spraak. Ook het onderscheid van vorm en materie van een bepaald iets was destijds stof voor iedere leerling die een dialecticahandboek bestudeerde. De overeenkomsten tussen Montanus' en Holders verhandeling betreffen algemeenheden.

Als het gaat om technische analyses zie ik geen overeenkomsten. De bespreking van de spreekorganen is in *Spreeckonst* diepergaand dan in *Elements*. Typische Montaanse indelingen van spraakklanken als die in 'Snap' en 'Staeg' zijn niet terug te vinden in Holders werk, terminologische overeenkomsten zijn er niet. Vocalen- en consonantenindelingen wijken in belangrijke mate van elkaar af. Het is niet aantoonbaar dat Holder Montanus' werk heeft gelezen. Mij bleek in ieder geval niet dat hij er door beïnvloed is. Misschien heeft hij er wel van gehoord. Hij schreef namelijk op p.20, nadat hij uiteengezet had dat er eigenlijk geen degelijke informatie bestond omtrent de spraakklanken::

> And although I have bin told of some more accurate Authors who take not the vulgar Alphabets and Rudiments of Grammar for their Cannon: yet I have refrained of being led away by others men's fancies: whereas I rather chose to consult Nature at hand.

Holder verwijst dan ook nergens naar andere werken. Toch zou hij desondanks bijv. Montanus enigszins nagevolgd kunnen hebben, maar dit is mij niet gebleken.

8.2.6 Johannes Hilarides

Naamspooringen van het Platte Friesk; zijnde De Oude Friessche Lantstaale: In de Oorsprongen opgezocht. In Taalgronden verklaard. Om De Krachtige Beteekeninge des zelven, als het Weezentlijkste der Taalen, ujt de Oude Gewoonten, Wetten, Plechtigheeden; ujt de Taalwoorden en Spreekwijzen, aan te merken is de titel van een in het Nederlands geschreven manuscript van Johannes Hilarides.

Feitsma, Ferwerda, Gerbenzon, Kalma en Waterbolk hebben in 1965 deze etymologische studie uitgegeven. Zij maakten van de gelegenheid gebruik om uiteenlopende artikelen over Hilarides in 'Diel II' van hun uitgave op te nemen. Feitsma heeft in haar bijdrage "Johannes Hilarides as Frysk Taelkundige" [pp. 32-48] al laten zien dat Hilarides niet alleen door anderen, maar zeker ook door Petrus Montanus beïnvloed is.

In de titel van *Naamspooringen* staat het woord 'Taalwoorden', dat wij in hoofdstuk vijf hebben leren kennen als een Montaanse term voor woorden met betekenis, en in die betekenistoepassing gebruikt Hilarides 'Taalwoorden' ook. Misschien toevallig, maar uit de openingszinnen van *Naamspooringen* blijkt al direct dat Hilarides *Spreeckonst* gekend heeft en er door is beïnvloed. Ik citeer uit Feitsma e.a. 1965, 'Diel' I (5-7):

> De Friesche woorden, om datse mette gewoone letteren, moeten geschreeven worden: en alsoo den eigen uitspraak niet vertoonen: tot naadeel en verval van onze taal, Soo sullen wy, de selve met bymerken, in plaatse van nieuwe letteren, teikenen. En een verklaaringe tot duidelijk verstand van dien, voor aff laaten gaan, by wijze van inleidinge: daar in getoond sal worden een middel, om de uitspraak van alle taalen, schriftelijk te kunnen doen: en alsoo de selve sonder moeite van uitreizen buiten lands, te belichten. Een uitvindinge, die sooze voor meenig hondert jaaren tot nuu toe, was gebruikt geweest, sou onze oude Frieze taal nog ongeschonden, in haar geheel, tot ons sijn oovergekoomen, en een onderwijs van veele noodige, en dienstige dingen, met sich gebracht hebben. Doch 't geen nuu noch van de selve bekend is [= van de Friese taal], door dit middel [de zeer precieze schriftelijke vastlegging van de klanken] eenichlijk [alleen] te bewaaren staat: maar buiten dien [zonder dit 'middel', 'uitvinding'], al sleepende [langzaamaan] te niete [te loor] gaan moet.

Op p. 31 van de bibliografie van *Naamspooringen* wordt bij noot vijf waar Hilarides refereert aan *Spreeckonst* door de bezorgers van zijn werk verwezen naar de *Inleiding*, p. 11. Terecht, want hier legt Montanus uit dat door zijn uitspraakleer precies kan worden geleerd hoe klanken van in principe alle talen moeten worden uitgesproken. Dit is mogelijk door een precieze beschrijving van alle spraakklanken die een mens kan uitspreken. Wie een taal heel exact beschrijft, kan "Afweezende en Naecoomelingen door schrift volkoomender alle uitspraec [te] vertoonen, dan met mondelinge voorzegging, (...) [*Inleiding* p. 12].

Hilarides was kennelijk zeer ingenomen met de idee van een zeer precieze vastlegging van spraakklanken op papier. In het citaat duidt hij deze idee aan met 'middel' en 'uitvindinge'. Als alle mogelijke spraakklanken precies zouden worden aangeduid met het 'middel' van nauwkeurige beschrijving, kan men alle klanken leren articuleren zonder dat men daarvoor hoeft te reizen naar een andere streek of naar een ander land. Hilarides vond het jammer, dat deze idee niet al eerder was uitgewerkt: de oude Friese taal zou, indien deze precies was opgetekend, nog volkomen gekend zijn. Maar nu zou men alsnog door dit 'middel' (de fonetisch precieze schriftelijke vastlegging) de taal wel moeten bewaren. Vandaar dat Hilarides geïnteresseerd is in de toepassing van Montanus' 'Bymercen', diakritische tekens [zie *Spreeckonst: Inleiding*: pp. 18-26]. De Friese taal heeft namelijk bepaalde klanken die niet goed worden aangeduid met de tekens van het ABC. Met 'Bijmercen', zoals Montanus die ontworpen had, zou Hilarides de bestaande tekens die spraakklanken aanduiden, een fonetisch preciezere waarde kunnen geven.

Het is jammer, dat Hilarides niet de inleiding overgeleverd heeft die hij in de geciteerde tekst in het vooruitzicht stelde. Wij missen hierdoor een bredere toelichting van zijn hand.

Hij was niet consequent in het toepassen van 'Bijmercen' [zie Feitsma: a. w.: 'Diel' II, p. 43]. Voor het onderzoek naar zijn klankenaanduiding is het evenwel van grote betekenis dat Hilarides' diakritische tekens ontleend zijn aan *Spreeckonst*. Zo'n teken staat daar immers voor een bepaald, precies omschreven articulatiekenmerk. Hilarides paste het Montaanse notatiesysteem, dat berust op een articulatorische kenmerkenbeschrijving van klanken, toe op het Fries. Feitsma bespreekt Hilarides' 'Bijmercen' in detail, refererend aan en zich oriënterend op *Spreeckonst* [a. w., pp. 40-48] en ik verwijs dan ook naar haar studie voor wie zich nader wil verdiepen in Hilarides' klankenbeschrijving.

Ofschoon Feitsma wijst op invloeden van anderen met betrekking tot het spellen van woorden [met name Leupenius' *Aanmerkingen op de Neederduitsche Taale*. [Amsterdam 1653; zie Caron 1958]], maakt zij ook duidelijk dat Hilarides in belangrijke mate is beïnvloed door Montanus op het gebied van de spelling. Dit staat in principe los van de fonetische notatie van spraakklanken door middel van 'Bijmercen'. Hilarides volgde in grote lijnen Montanus' spelling sinds hij *Spreeckonst* in handen kreeg in 1686*.

Feitsma wijst ook op de invloed van Montanus' formele beschrijving van etymologische verschijnselen op *Naamspooringen*, althans: Hilarides beschrijft de

---

*Zie Feitsma a.w., p.40; zie voorwoord *Van het Leeven der Doorluchtige Veld-Ooversten, Onder de Aloude Grieken; En Andere, Nuu eerst in 't Neederduits vertaald, door Johannes Hilarides, En met koopere Heldebeelden opgemaakt*, bij Hero Nauta Leeuwarden 1686; par. 97-99; oorspr. auteur; Cornelius Nepos (99 v.Chr.-24 v. Chr.(?); te Rotterdam en Leiden werd van hem nog het oorspronkelijke werk uitgegeven in 1667 *Vitae Exellentium Imperatorum* 'ex officina Hackiana'].

klankrelatie van bepaalde woorden met gebruikmaking van typische Montaanse termen ('Letterwisseling'), of termen die duidelijk naar Montanus' terminologie zijn gemodelleerd ('Letterversetting') [zie Feitsma a.w., p.38].

Als Feitsma de 'voorreden' van de hierboven al genoemde Hilarides-vertaling van Nepos' veldherenbeschrijving aan de orde stelt, wijst zij op Hilarides' bijzondere waardering van het 'Neederduits' en het Grieks vanwege hun morfologische mogelijkheid tot woordsamenstelling: 'woordmenging' ['Nepos', par.36,39; zie *Spreeckonst*: p.134]. Ik wijs erop dat dit een duidelijk Montaanse opvatting is [zie *Spreeckonst*: p.135; zie hoofdstuk 6]. Het woord 'woordmenging' wordt ook door Montanus gebruikt. En een woord als 'oudmaaknieu' [vgl. *Spreeckonst*: p.135 'Outmaekniewe'], waarmee Hilarides aanduidde dat een nieuw woord gevormd is, als twee bekende woorden samengevoegd zijn, is duidelijk typisch Montaans*.

Spreeckonst is een boek dat specifiek betrekking heeft op klankleer en het is dan ook niet verwonderlijk dat Montanus' boek niet voor alle taalkundige onderwerpen geraadpleegd kan worden. Recapitulerend kan ik stellen, dat in *Naamspooringen* Montanus' invloed in ieder geval wel merkbaar is als het gaat om:

- spelling [bijv. de 'j' en 'w' als tweede lid van tweeklanken (aaj, ej, iew; zie Feitsma a.w., p.40],
- het toepassen van de Montaanse 'Bijmercen' op het Fries, de diakritische tekens,
- het overnemen van bepaalde termen in etymologische beschrijvingen [bijv. 'Letterverwisseling'],
- de opvatting dat een precieze aanduiding van de uitspraak op papier een perfecte instructie voor het articuleren is en
- de bijzondere waardering van de 'Neederduitsch taal' (naast de Griekse) vanwege haar morfologische eigenschap van woordsamenstelling.

8.2.7 Conclusie

Ik meen uit de gegevens die voorhanden zijn, te mogen concluderen dat *Spreeckonst* in de zeventiende eeuw wel enigszins bekend is geweest, bekender in ieder geval dan wij wellicht hebben vermoed. Vos schreef in zijn dissertatie in verband met de geschiedenis van *Spreeckonst*: "Montanus had no influence on the development of phonetics whatsoever, simply because he was not read. I do not think it can be proved that before the end of the nineteenth century the book was studied by anybody who had the remotest idea of what it was about" [Vos 1962, p.7]. Deze opvatting wil ik etiketteren als 'romantisch'. Montanus is in deze optiek een geniale geleerde wiens werk tragisch genoeg door niemand bestudeerd is tot aan onze tijd. Ofschoon er een kern van waarheid in schuilt, kan dit standpunt, zo scherp geformuleerd, niet langer verdedigd worden. Van den Ende heeft *Spreeckonst* kennelijk aandachtig gelezen en heeft ideeën van Montanus over het leren schrijven via *Le Gazophilace* onder zijn eigen naam uitgedragen. Hilarides blijkt aan het einde van de zeventiende eeuw Montanus' boek wel degelijk te hebben bestudeerd. De invloed van Montanus is ook aanwijsbaar met name in diens *Naamspooringen*. Dat *Spreeckonst* in *Polyhistor* van Morhof met grote waardering ter sprake is gebracht, geeft aan dat Morhof Montanus' boek kende en op waarde wist te schatten. Via Morhofs *Polyhistor* zal *Spreeckonst* ook een zekere naambekendheid hebben genoten bij mensen die geïnteresseerd waren in boeken op het terrein van de klankleer en die Morhofs boek raadpleegden. Dit zal nog blijken uit het vervolg van dit hoofdstuk.

---

* In dit verband wil ik nog opmerken dat Hilarides ook in zijn *Nieuwe Taalgronden der Neederduitsche Taal; weegens het Gebruik der Voorleedekens de, den; die; deeze, dit, dat, het; en de Neederlantsche woordrekkinge; voor Daavid van Hoochstraaten Med. Doct. en conrector t'Amsterdam.* [Horreus, Franeker, 1705, p.27] deze taalwaardering weer in herinnering brengt bij zijn lezers. Overigens heb ik in deze publikatie verder geen 'Montaanse' passages kunnen terugvinden.

Maar toch - het moet worden toegegeven - echte opgang heeft Montanus' boek niet gemaakt. Een werkelijke betekenisvolle doorbraak op het terrein van de klankleer heeft Montanus niet te weeg kunnen brengen. Weliswaar kunnen wij nu o.m. op Hilarides en Morhof wijzen als geleerden die waardering hadden voor Montanus' klankleer. Veelzeggend is echter, dat Hilarides *Spreeckonst* tot zijn verrassing in handen kreeg 1686. Hij kende het boek daarvóór kennelijk niet.

Al eerder, in par. 7.1, wees ik erop dat Montanus' ingewikkelde terminologie en de ingewikkeldheid van de stof de toegankelijkheid van *Spreeckonst* veel minder gemaakt moeten hebben. Ook wees ik erop dat het anno 1635 geen unicum meer was dat een wetenschappelijk werk in de landstaal werd geschreven. Doordat echter Montanus' wetenschappelijke Nederlands moeilijk toegankelijk bleek voor zijn landslieden, is er (voor zover bekend) niet tussen erudiete lezers over het werk gecorrespondeerd*. En daardoor bleven ook, voor zover wij weten, in het Latijn of Frans gestelde commentaren achterwege, laat staan dat er een vertaling van gemaakt werd**.

***

---

* Een brief vervulde soms de functie van een wetenschappelijk artikel en werd soms rondgestuurd.

** In dit verband wijs ik erop dat van Stevins werk wel Latijnse en Franse vertalingen werden gemaakt [zie Dijksterhuis 1943, p.17], en ook werden in het Nederlands gestelde brieven van Van Leeuwenhoek aan geleerden en genootschappen in het Latijn vertaald [*Anatomia et contemplatio* 1685; zie (Van) Leeuwenhoek 1722].

8.3 Reacties op *Spreeckonst* in de achttiende eeuw

8.3.1 *Spreeckonst* in Pars' *Index Batavicus*

In het begin van de achttiende eeuw heeft Pars een bespreking gewijd aan *Spreeckonst* in zijn *Index Batavicus* [1701].

Pars gaat niet diep op het werk in [1701: pp. 30, 353-354]. Hij vermeldde enkele gegevens uit de openingsbrief van Montanus:

> Spreekkonst [...] Toegeëigend aan de Staten van Holland en Westvriesland, of haar E. Ed. Agtbare eens ordre mogten stellen op de DUITSE Scholen, en hulpmiddelen daar toe, gelijk geschied was op de *Latijnse*, en door het invoeren van de *Grammatica* van den Hoog Geleerden Vossius.
> In 't I. Boek, het 4. Hoofdst. vind men, Smoorletteren, vrije snapklinker, snappende, stage [enz.]

En verder somde hij aanduidingen van spraakklanken en kenmerken op uit 'boec' één, vierde hoofdstuk.

Ronduit sarcastisch is Pars' toespeling op de laatste regels van het lofdicht van Adrianus Ravesteinius, waarmee *Spreeckonst* opent. Pars schreef:

> *Non sine ratione ludebat* Adrianus Ravesteinius Delph-Bat. *in suo Carmine Haxametro Dimetro, &c.*
> Ergo age quisquis adhuc Patrii sermonis amator
> Alduterinum respuis,
> Haec licet incurrant Zoilorum scommata forsan
> Ambabus ulnis excipe.
>
> **Vertaling**
> Niet zonder reden dichtte Adriaan van Ravestein, een Bataaf uit Delft, spelenderwijs (...):
> Neem dus, gij die als minnaar van de moedertaal tot nu toe het valse verwerpt, deze dingen met beide handen aan, ook al worden ze misschien aangevallen door de spotternijen van de vitters.

En Pars ontpopte zich als de vittende recensent. In zijn ogen waren Montanus' termen "wonderlijke en belaghelijke namen" [p. 30]. Het is in de Montanusliteratuur een bekende anekdote dat Pars zijn opsomming van Montanus termen niet kon afmaken van het lachen ("Kan van laghen niet meer uittekenen") [1701, p. 354].

8.3.2 *Spreeckonst* en het *Naamregister* (1788)

Spreeckonst wordt in *Naam Register Of verzaameling van Nederduytsche boeken, die zedert de Jaaren 1640 tot 1741 zyn uytgekomen (...)* van Johannes van Abkoude, eerste deel, Leiden, 1743 als 'Spraakkonst' vermeld op p. 249. In de tweede vermeerdere druk van *Naamregister (...) Nu overzien, verbeterd en tot het jaar 1787 vermeerderd* *door Reinier Arrenberg* [Rotterdam 1788; zie voor volledige titel Arrenberg 1788] vinden wij nog wel bijv. "*Tweespraack van de Nederduitsche Letterkonst*" [foutief gespelde titel], op p. 518, maar *Spreeckonst* ontbreekt nu. Dit gegeven beschouw ik als een aanwijzing dat *Spreeckonst* een steeds minder bekend boek is in de achttiende eeuw.

8.4 Receptie in de negentiende eeuw

Als taalhistorisch document wordt *Spreeckonst* genoemd door N.G. van Kampen in diens *Beknopte Geschiedenis der Letteren en Wetenschappen in de Nederlanden* 1821, deel I, p. 218. Maar meer plaatsruimte dan een voetnoot schoot er niet over:

> Ook is er een Nieuwe Konst, genaamd de Spraakkonst, ontdekt en beschreven door Petrus Montanus van Delft, Predikant inden Nieuwen Hoorn, Delft 1635.
> Montanus wil, dat de Staten van Holland, waaraan hij zijn werk toeëigent, een orde mogten stellen, op de Duitsche Scholen en hulpmiddelen daartoe aanwijzen, gelijk geschied was op de Latijnsche, en door het invoeren eener Grammatica, gelijk die van Vossius in 't Latijn. Zie Pars Naamrol [= *Index*] blz. 153 [...] Wonderlijk zijn de namen, die hij aan de letteren geeft.

Van Kampen volgt Pars nagenoeg letterlijk (behalve wat "Spraakkonst" i.p.v. het door Pars overigens niet correct gespelde "Spreekkonst" betreft) [Van Kampen vergiste zich wat zijn bronvermelding betreft; Pars bespreekt Montanus op blz. 353.]

In IJpeijs *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche Tale* [Utrecht, 1812, p. 532, deel I] wordt van Montanus alleen maar opgemerkt dat hij eenzelfde weg oping als de grammaticus Chr. van Heule, wat niet zo is: Montanus schreef geen grammatica maar een klankleer. Misschien is IJpeij op het woord "Spraakkonst" afgegaan dat hij mogelijk in Van Kampens boek aantrof, maar ik kan hier geen enkele zekerheid over geven.

In J.C.W. Le Jeunes lijvige *Geschied- en Letterkundige Nasporingen omtrent de afkomst en verspreiding der talen van de onderscheide volkeren, met eene Inleiding tot de algemeene taalkunde* [Delft, 1826] wordt Montanus' werk, naast vele spraakkunstige werken, als geraadpleegde literatuur genoemd. In een uitvoerige voetnoot bij een 'schets' van een universeel spraakklankenschema [tussen pp. 18-19] noemt Le Jeune de *Spreeckonst* een boek dat specifiek ingaat op Nederlandse spraakklanken. *Spreeckonst* beschouwt hij als een serieus te nemen werk en dat wordt nog duidelijker op p. 24 waar Le Jeune in noot zestien verwijst naar o.a naar Montanus. Van hem zegt hij waarderend:

> En in het bijzonder den naauwkeurigen opmerker PETRUS MONTANUS VAN DELFT in zijn *Bericht van de Spreeckonst*. Delft 1635. [...] Jammer dat men zich eerst zijne ongewone benamingen moet eigen maken.

Opvallend is dat Montanus' terminologie hier weer min of meer in een kritisch daglicht wordt gesteld. Maar belangrijker is hier te vermelden dat Le Jeune *Spreeckonst* heeft ingezien. Dit blijkt uit diens verwijzing naar de *Inleiding* van

Spreeckonst waarin naar Le Jeunes oordeel uitgegaan wordt van "zes oorspronkelijk letters [= spraakklanken]". Dit is niet helemaal correct, want Montanus gaat volgens p. 24 van zijn *Inleiding* uit van vier basisvocalen: a, e, i en u. Le Jeune vergist zich dus op een detail. Maar uit het gebruik van een typisch Montaanse term, 'Holligheit' [in de noot bij het schema tussen pp. 18-19] mag duidelijk worden dat Le Jeune toch door zijn *Spreeckonst*-raadpleging enigermate is beïnvloed.

Le Jeune verwijst slechts zelden naar *Spreeckonst*. Waarschijnlijk komt dit doordat hij andere werken als referenties voor zijn lezersdoelgroep, de "ongeleerden", gemakkelijker toegankelijk vond [zie Le Jeunes toelichting op zijn schema a. w., pp. 18-19].

De invloed van *Spreeckonst* is over het geheel genomen tamelijk gering in Le Jeunes werk, maar er is, afgezien van een Montaanse term, wel een overeenkomst aan te wijzen. Op p. 10 zegt Le Jeune dat de 'taal' de mens in staat stelt om zijn gedachten aan anderen kenbaar te maken, terwijl 'spraak' de 'daad' is, "de hoorbare werking zelver", of [p. 13] "het werktuigelijk gedeelte en middel". Dit is een opvatting die in *Spreeckonst* moeiteloos terug te vinden is, en ook de term 'daad' is in dezelfde zin gebruikt als Montanus' term 'Daed' [vgl. par. 5. 4. 1].

In het jaar waarin Le Jeunes boek verscheen, werd *Spreeckonst* in Siegenbeeks *Beknopte Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* [1826] vermeld. Sprekend over taalkundige verhandelingen van bijv. Chr. van Heule zegt Siegenbeek op p. 225 met betrekking tot Montanus:

> Der meldinge waardig is insgelijks het taalkundige werk van een zekeren PETRUS MONTANUS dat, in den jare 1635, in 4to in het licht verscheen onder de titel *Berigt van een nieuwe konst genaamd de Spraakkonst, ontdekt en beschreven door Petrus Montanus van Delf* [sic]

Uit de foutieve titel blijkt al dat Siegenbeek *Spreeckonst* niet zelf heeft ingezien. De titel heeft hij overgenomen uit Pars 1701, waarbij hij 'Spreekkonst' [i. p. v. Spreeckonst] interpreteerde als 'Spraakkonst', net als Van Kampen [zie boven] en Morhof [1714, deel I, p. 718].

Siegenbeek volgt Pars in zijn afkeuring van Montanus' terminologie en volgt Morhof in zijn waardering van *Spreeckonst*:

> Dit werk is niet alleen opmerkelijk om de somtijds belagchelijke vreemdheid der woorden en benamingen, waarmede het is opgevuld, maar verdient ook lof om het naauwkeurig onderzoek naar den aard en vorming der onderscheidene soorten van letters, 't welk daarin voorkomt, en waarom het zeer geprezen wordt door Morhof [...] zie Pars *Naamrol* [...] [l. c.].

Via Morhofs *Polyhistor* werd Baron Joseph-Marie De Gérando geïnformeerd over *Spreeckonst* [zie Bikkers 1886, p. 6, die De Gérando Degérando noemt]. Hij kende het origineel niet. De Gérando deelt mee dat *Spreeckonst* een boek is op het terrein van het doofstommenonderwijs. In *De l'éducation des Sourds-Muets de Naissance* [Parijs 1827, p. 339] schreef hij namelijk:

> Le premier signal en Hollande semblerait avoir été donné par Pierre Montans si, comme on l'assure dans un traité sur le langage il a présenté des vues sur l'énseignement que les sourds-muets peuvent recevoir [onder verwijzing naar Morhof, Tome I, Lib. I Cap. I, par. 14].

Bikkers [a.w.] was verbaasd over deze verwijzing, want op die plaats trof hij geen passage aan die over Montanus handelde. Ook ik vond op de genoemde plaats niets wat Montanus aangaat. Op p.342 van deel één vinden we evenwel Montanus naam in *Polyhistor*. En in het betreffende hoofdstuk van Morhofs boek komen werken aan de orde die (ook) voor doofstommen bestemd zijn. Wellicht heeft De Gérando een te snelle conclusie getrokken. Het kan ook zijn, zoals Caron oppert [a.w., viii, zie noot zeven], dat De Gérando, of zijn zegsman, is afgegaan op een passage in deel II van Polyhistor op blz. 448 waarin Morhof *Spreeckonst* aanduidt als de "nie Spreck-Konst".

Ik sprak zojuist over een 'zegsman', omdat uit de geciteerde tekst van De Gérando blijkt dat hij op informatie van anderen afgaat. Daarbij heeft hij, naar ik veronderstel, gemakshalve aangenomen dat alle oude klankleerverhandelingen net als Juan Pablo Bonets *Reduction de las letras y arte para enseñar a hablar las mudos* [Madrid 1620; Verschuur (1924, p.230) noemt als eigenlijke auteur Pedro de Ponce, maar dit stemt niet overeen met de opgave in de door mij geraadpleegde bibliografieën], en Johan Conrad Amman *Surdus Loquens; seu, Methodus qua qui surdus natus est, loqui discere possit* [Amsterdam, 1692] voor het doofstommenonderwijs bedoeld waren.

Het is op zichzelf niet vreemd te veronderstellen dat een klankleerkundig boek pragmatische doelstellingen had. Laten wij niet vergeten dat Montanus eigenlijk ook een didactisch doel voor ogen stond, zij het niet met betrekking tot het doofstommenonderwijs, maar wel met betrekking tot het gewone onderwijs.

Eduard Walther heeft zich in *Geschichte des Taubstummen-Bildungswesens* [Bielefeld/ Leipzig 1882, p.24] op zijn beurt gebaseerd op De Gérando. Er zijn twee bijzonderheden op te merken: (a) Montanus wordt mogelijk in navolging van Bikkers Montans genoemd en (b) *Spreeckonst* wordt gezien als een boek voor doofstommen.

Walther vroeg zich nog af of Montanus ook daadwerkelijk onderwijservaring met doofstommen heeft, maar: "darüber verlautet nichts" [a.w., p.24]. Dit citaat is ook tekenend voor de afhankelijkheid van informatie van anderen.

In "Our Deaf and Dumb" in het tijdschrift *Nineteenth Century* [oktober 1884] vinden wij, ik ontleen het citaat aan Bikkers a.w., p.7: "In Holland we find Peter Montanus instructing the deaf and dumb".

Nog te noemen zijn [in navolging van Verschuur a.w., pp.1-2]:

- Brill, J.G.: *Nederlandsche Spraakleer (...) I* [derde druk 1860, p.3];
- Muller, J.W.: "Joas Lambrecht's Spellijnghe" in *Onze Volkstaal* 3, 1887, p.184;
- Te Winkel, L.A.: *Grundriss der Germanischen Philologie* I, 1898, p.783 [zie ook zijn *Geschiedenis der Nederlandsche Taal* [1901, p.28; een vertaling van 1898].

In deze werken wordt Montanus terloops genoemd en de gegeven informatie is beknopt en algemeen gehouden. Montanus' klankleer wordt in deze handboeken een grammaticaal werk genoemd wellicht in navolging van de eerder ter sprake gebrachte Van Kampen en IJpeij. Van de genoemde handboekenschrijvers heeft kennelijk niemand *Spreeckonst* ingezien.

In Van der Hoevens *Lambert ten Kate* [1896, pp. 93-103] werd Montanus' boek uitvoerig aan de orde gesteld in het kader van een proefschrift over Lambert ten Kate [1674-1731].

Van der Hoeven gaf de hoofdlijnen aan van Montanus' verhandeling over spraakklanken door een aantal fragmenten uit de *Inleiding*, boek één, twee en drie te citeren.

Van p. 106 tot en met 118 besprak Van der Hoeven Ten Kates klankleertechnische beschouwing in een vergelijkende bespreking waarin Wallis, Amman en Montanus betrokken zijn. Op pp. 112-114 heeft hij vergelijkende overzichten opgenomen tussen beschrijvingen van Ten Kate en de drie genoemde geleerden.

Van der Hoeven citeerde veel en liet zijn lezer met vele vragen zitten. Zijn Montanusbijdrage is dan ook niet zozeer van belang voor de interpretatie van het werk. Wel bracht Van der Hoevens proefschrift Montanus' boek serieuzer onder de aandacht dan in de publikaties die ik al ter sprake heb gebracht.

Van der Hoeven had waardering voor Montanus' geesteskind ["Montanus (...) verdient eene eervolle plaats in te neemen in de voorgeschiedenis der phonetiek" a. w., p. 93]. Toch vond hij *Spreeckonst* een omslachtig boek ["omstandig, maar omslachtig tevens" l. c].

8.5 De vroeg twintigste-eeuwse Montanusliteratuur

Van der Hoeven, over wie wij hierboven spraken, kreeg enige kritiek van De Vooys [1920, p. 46], omdat hij zich geen moeite had getroost Montanus' werk naar waarde te schatten. Merkwaardig, want Van der Hoeven prijst immers Montanus' boek en ziet in hem een wegbereider van de fonetische wetenschap. Ik denk dat De Vooys bedoelde te zeggen, dat Van der Hoeven onvoldoende de kwaliteit van Montanus' werk uitgemeten had.

Waardering kon De Vooys zelf voor het zeventiende-eeuwse "merkwaardige geschrift" zeker opbrengen: "Ongetwijfeld zal een volledig deskundig onderzoek deze predikant een blijvende plaats geven onder de wegbereiders van de taalwetenschap" [a. w., p. 47]. De Vooys corrigeert terecht een niet nader aangeduide 'men' die Montanus' werk een grammatica noemt. Hij zal o. a. Te Winkels *Geschiedenis der Nederlandsche taal* [1901] hebben bedoeld [pp. 4, 28]. Opmerkelijk is, dat De Vooys *Spreeckonst* een kwalitatief hoogwaardig werk vindt zonder dat hij een indicatie geeft waarom Montanus' geschrift zo opmerkelijk is.

In "Geschiedkundig overzicht van de klankleer in Nederland" in *De Nieuwe Taalgids* [1923, pp. 161-174; pp. 225-243; pp. 283-293] wordt door Eijkman ruime aandacht besteed aan Montanus. Hij verdient lof voor zijn overzichtelijke behandeling van Montanus' spraakklankenindeling, bijv. a. w., p. 235. Binnen het bestek van zijn artikel kon hij, het is begrijpelijk, niet diepgaand op de inhoud van *Spreeckonst* ingaan.

Ten onrechte stelt Eijkman dat Lambert ten Kate de eerste is die hier te lande de klankvorming fysisch tracht te verklaren [a. w., p. 169]. Hij zag over het hoofd dat Montanus in het eerste boek van *Spreeckonst* op p. 25 een uiteenzetting heeft opgenomen over de verplaatsing van het geluid [zie par. 4. 9].

Een jaar later zag een monografie over Spreeckonst van de hand van Andries

Verschuur het licht: *Een Nederlansche Uitspraakleer der 17e Eeuw. De Spreeckonst van Petrus Montanus van Delft (1635)* [1924]. Verschuur was leraar Nederlands te Amsterdam. Hij was geschoold in de fonetiek; in 1902 promoveerde hij op een fonetisch onderwerp: *Klankleer van het Noord-Bevelandsch* [Amsterdam, 1902].

Zijn *Spreeckonst*-studie telt 230 pp. en bestaat uit een inleiding, die gewijd is aan de receptie van *Spreeckonst* en de bronnen van Montanus, en vijf hoofdstukken, gevolgd door een personen- en zakenregister en een register op de woordvoorbeelden van Montanus. Het eerste hoofdstuk is gewijd aan de Inleiding van *Spreeckonst*, het tweede aan 'boec' één van *Spreeckonst*, het derde aan 'boec' twee, het vierde aan 'boec' drie en het vijfde aan de 'boecen' vier, vijf en zes. Verschuur nam het gehele werk van Montanus al citerend en becommentariërend door, waardoor de lezer een zeer goed beeld krijgt van de inhoud van het werk.

Verschuurs uitgangspunt was Montanus' wetenschappelijke resultaten te toetsen aan de vorderingen van de fonetiek van dat moment [1924]. Dit verklaart waarom Verschuur Montanus als het ware met wat de oude foneticus "met één slag heeft bereikt" complimenteert [*Voorbericht*], d.w.z. wanneer Montanus' onderzoeksresultaten overeenkomen met die van fonetici van Verschuurs tijd, en waarom hij Montanus bekritiseert indien de dominee-klankleerkundige tekort schoot en (verzachtend) "soms wel moest te kort schieten" [*Voorbericht*]. Deze aanpak was mogelijk volgens Verschuur, omdat Montanus zijn tijd zo ver vooruit was.

Verschuur zag Montanus als een kundig waarnemer, maar hij betreurde het dat deze zijn onderzoek soms verzwakt (in zijn ogen) door zich te laten leiden door de logica. Dit standpunt heb ik al een aantal malen vermeld in deze studie.

Verschuurs waardering gold vooral het eerste en tweede boek van *Spreeckonst* (over de spreekorganen en spraakklanken), terwijl hij van oordeel was dat het derde (over de lettergreep) naar zijn mening veel zwakke gedeelten vertoonde [zie a.w. p.170]; bovendien waren een aantal onderscheidingen in dit boek volgens hem "doelloos" [a.w., p.166]. Ook wat de grotere klankvormen betreft oordeelde Verschuur dat Montanus de beschrijvingssystematiek uit 'boec' drie over de lettergreep consequent toepaste en "geen nieuwe gezichtspunten" opende [a.w.: 190].

Verschuur ging in een aantal gevallen van zijn eigen uitspraak uit bij zijn evaluatie van Montanus' spraakklankenbeschrijving. Op p.97 van zijn boek schreef hij dat de *a* (van bijv. *dat*) volgens Montanus identiek was met de inzet van de lange *aa* (van bijv. *maan*). Verschuur beweerde dat dat niet het geval zal zijn geweest. Kritiek kreeg Verschuur van Caron [1947, 1952] en Wirth [1950-a en 1980] vanwege zijn projectie van eigen uitspraak op de zeventiende eeuw [zie par. 4.1.1].

Toch ging Verschuur ook in een aantal gevallen wel af op Montanus' beschrijving zoals bij de vier *o*-klanken [a.w. pp.101-102]. Verschuur vertrouwde erop dat er ook vier articulaties zullen zijn geweest. Hij ging vergelijkenderwijs in op de articulaties van *o*-klanken in hedendaagse dialecten, wat als typerend mag worden beschouwd voor Verschuurs aanpak van zijn interpretatie van Montanus' spraakklanken, al gaat Verschuur soms ook in op vergelijkbare beschrijvingen van spraakklanken van zeventiende-eeuwers, zoals op p.117, 121-122.

Het laatste woord over de precieze interpretatie van Montanus' beschrijvingen van spraakklanken is met Verschuurs boek nog niet gezegd wat betreft Vos [1962] en Wirth [1980]. Zijn bijdrage aan de interpretatie is evenwel goed gedocumenteerd en is zo degelijk uitgewerkt, dat we mogen zeggen dat de serieuze *Spreeckonst*-interpretatie met Verschuurs boek begonnen en gevorderd is.

Dit wil niet zeggen dat Verschuur alle aspecten van Montanus' werk heeft geïnterpreteerd. Omdat hij veel citeert, krijgt de lezer weliswaar een betrouwbaar beeld van waar *Spreeckonst* over gaat, maar een diepgaande analyse op basis van tekstonderzoek mag de lezer evenwel nog niet. verwachten. Daar kon ook nog geen sprake van zijn; in 1924 was er wel belangstelling voor *Spreeckonst*, maar echte voorstudies waren er niet. Bovendien was *Spreeckonst* alleen toegankelijk via originele exemplaren. Zijn commentaar maakte *Spreeckonst* voor velen toegankelijk. Wij zullen zien dat Verschuurs werk anderen tot het schrijven van inleidende artikelen over *Spreeckonst* heeft geïnspireerd.

Voor een destijds actuele boekbespreking in de vakliteratuur verwijs ik naar de lovende recensie van Kooiman in het tijdschrift *Museum* [1925: pp. 294-298].

Met Verschuur 1924 breekt het moment aan in de receptiegeschiedenis van *Spreeckonst* dat Montanus' geesteskind betrokken wordt in het historisch-taalkundig onderzoek.

8.6 Inventarisatie van de moderne Montanusliteratuur

Spreeckonst trok door Verschuurs publikatie enige aandacht. In *English Studies* vol. 9, [1927, pp. 1-6] verscheen een relatief kort artikel: "Petrus Montanus. The great phonetician of Holland's Golden Age" van L.J. Guittart, die hiermee beoogde Montanus' boek bij een breder (Engelstalig) publiek te introduceren. Hij baseerde zich op het werk van Verschuur.

Een jaar later verscheen er weer een - nu in het Frans gesteld - inleidend artikel van Hubert Pernot: "Un grand phonéticien hollandais méconnu" in *Revue de Phonétique*. Tome 5 [1928, pp. 169-182; Vos [1962, p. 6] heeft dit artikel opgespoord].

In 1941 verscheen de Montanusbijdrage van J.A. Meijers "Het eerste Nederlandse boek over de Fonetiek" in *Paedagogische studiën* 21 [1941, pp. 419-425]. Meijers' aanleiding om te schrijven over *Spreeckonst* is een zinswending ["De Spraec is de Stem, die tot beteekende stof der Talen gebruickt wort"; 'boec' één, p. 5], een uitspraak die hij als een heldere verwoording beschouwde van wat De Saussure en Royen naar zijn inzicht op veel omslachtiger manier formuleerden: "De spraak is de concretisering en verbizondering van die abstracte elementen door den sprekenden mens" [Gerlach Royen 1933: deel 75-A-5.]. In plaats van dit toe te lichten gaf Meijers een introductie van *Spreeckonst* die niet erg diepgaand is. Vos [a.w., p. 5] uitte kritiek op Meijers' veronderstelde overeenkomst tussen Royens formulering en die van Montanus [zie Vos' hoofdstuk "Speech and Language" (Vos 1962, pp. 63-76)].

In het Duits verscheen van de hand van Louise E. Van Wijk [later publicerend onder de naam Wirth-van Wijk] "Eine holländische Aussprachelehre des 17. Jahrhunderts und die Dipthongierung im Holländischen" in *Niederdeutsche Mitteilungen* (Lund) VI [1950; pp. 121-130].

Dit artikel onderscheidt zich van de vorige drie, doordat de auteur een fundamentele uiteenzetting geeft over Montanus' opvatting over 'Hoochte des Geluits'. Verscheidene samenhangende technische aspecten van Montanus' spraakklankenbeschrijving komen in een kort bestek aan de orde: de ademdruk en de 'snap'- en 'staegklinkers'. Dit brengt haar tot een bespreking van de *j* en *w* ['Staege' vocalen volgens Montanus] en ze gaat in op diftongering. Montanus' beschrijving van *ou*, *ij* en *ui* [klanken, waarvan het tweede segment een (vocalische) *w* of *j* is] laat volgens haar zien dat deze klanken geen zuivere monoftongen zijn [p. 9].

Wirth-van Wijk publiceerde in de jaren tachtig van deze eeuw nog een aantal Montanusstudies waarover ik hieronder nog bericht. Hier merk ik op dat Wirth-van

Wijk in haar latere studies de kwestie ademdruk, 'Hoochte des Geluits' en de onderscheiding 'Snap/Staag' steeds prominent aan de orde blijft stellen.

In 1957 verscheen er wederom een in het Duits geschreven artikel, dit maal van de hand van Peter Martens "Die 'Spreeckonst'" in *Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft* 12 [1959, pp. 208-222]. Dit is een informatief, inleidend artikel, waarin hij binnen het bestek van een artikel een beknopte maar heldere weergave van de inhoud van *Spreeckonst* geeft. Dit artikel bevat verwijzingen naar o.m. literatuur waarin Montanus' boek in een breder kader aan de orde komt. Vooral Hellinga [1932], Caron [1947] en [1952] en Van Wijk [1950-b] vormen in Martens' overzicht de belangrijkste literatuur, omdat in deze studies spraakklankbeschrijvingen van Montanus worden geïnterpreteerd.

In 1962 werd er aan de *Spreeckonst*-literatuur een proefschrift van Andries Vos toegevoegd onder de titel: *Tradition and Innovation in Petrus Montanus' 'The Art of Speech'*. Deze dissertatie is "presented for the degree of doctor of philosophy of the University of Edinburg". Vos' studie bestaat uit twee delen: deel één telt 296 pp. en deel twee bestaat uit een niet becommentarieerde of ingeleide, vergrote reproduktie van een *Spreeckonst*-exemplaar. Het proefschrift van Vos is niet uitgegeven en is moeilijk bereikbaar, alleen via kopieën van (slecht leesbare) kopieën.

Het proefschrift bestaat behalve uit een inleiding, uit dertien hoofdstukken. In hoofdstuk één [pp. 13-46] wordt Montanus' terminologie die aan de logica is ontleend, onder de loep genomen en vergeleken met die in destijds gangbare logicahandboeken. Montanus' klankleertechnische terminologie wordt niet besproken.

Hoofdstuk twee [pp. 47-62] is een weergave (met enig commentaar) van Montanus' *Inleiding*.

Hoofdstuk drie [pp. 63-76] is gewijd aan 'boec' één van *Spreeckonst* en gaat in op Montanus' onderscheid tussen taal en spraak. Ook hoofdstuk vier [pp. 77-98] is gewijd aan 'boec' één en behandelt uitgebreid Montanus' bespreking van de spreekorganen. Vos besteedt ook aandacht aan Montanus' analyse (en die van tijdgenoten) van stemhebbendheid [p. 90 e.v.]. In hoofdstuk vijf [pp. 99-137] komen de articulatiestanden van de spraakklanken aan de orde die Montanus in 'boec' één bespreekt.

Vos geeft in hoofdstuk zes [pp. 138-147] een weergave van Montanus' uiteenzetting over het gebruik van spraakklanktekens, diakritische tekens en wat dies meer zij. Deze beschouwing vinden wij in *Spreeckonst* in de *Inleiding*.

'Boec' twee van *Spreeckonst* komt vervolgens aan de orde in de hoofdstukken zeven tot en met elf, waarin respectievelijk de vocalen, de diftongen, de consonanten, de 'Hoochte des Geluits' en ten slotte de spraakklanken als deel van een groter klankgeheel aan de orde komen.

Voor de syllabe, het woord en grotere klankgehelen is (te) weinig plaatsruimte overgebleven. Hoofdstuk twaalf [pp. 252-271] is gewijd aan de syllabe. In hoofdstuk dertien [pp. 274-295] worden de grotere klankgehelen besproken.

Ten slotte houdt Vos een lofrede op het werk van Montanus in zijn "Conclusion". Vos oordeelde dat Montanus' klinkersysteem inferieur is aan dat van Wallis [1653; zie p. 179], maar op vele andere onderdelen achtte hij Montanus' klankleer superieur aan die van anderen.

Het was Vos in zijn proefschrift om het volgende te doen [a.w., p. 10]:

> As it is the main purpose of the present treatise to make the gist of Montanus ' work avaiable to readers outside the Dutch liguistic community, the accent wil be found to be on the passages translated or summarized from Montanus, and not on the commentary. In most cases the resemblances between his and nineteenth-century or even twentieth-century theory are so striking that they need not to be pointed out to the specialist. The commentary consist mainly of a statement of possible sources and parallel places in some of Montanus' predecessors, contemporaries or near-contemporaries. In some cases a brief survey of the development of the body of knowledge about a particular topic has been added [a. w. 10-11].

Treffender kan ik Vos' proefschrift niet beschrijven. Ik voeg niettemin nog enig commentaar toe.

Vos 1962 is een vereenvoudigde, ten dele vertaalde, ten dele geparafraseerde versie van *Spreeckonst*. Vos' dissertatie is door deze opzet een nieuwe Verschuur 1924. Voor degene die niet met *Spreeckonst* vertrouwd is, biedt Vos' studie een goede mogelijkheid om kennis te nemen van de globale inhoud van *Spreeckonst*.

Door een uitermate ongelukkige lay-out van de dissertatie wordt Montanus' weergegeven tekst helaas steeds onderbroken door typografisch nauwelijks gescheiden, uitvoerige klankhistorische uiteenzettingen, waardoor de kans groot is dat de lezer de draad van Vos' toelichting op *Spreeckonst* kwijtraakt.

Vos' presentatie van *Spreeckonst* stelt teleur, doordat de lezer zelf op zoek moet naar de corresponderende plaatsen in de zonder enig commentaar bijgevoegde reproduktie van *Spreeckonst*. De hoofdopzet was een Engelse ingekorte versie te presenteren van *Spreeckonst* en het lag voor de hand dat de originele tekst dan afgedrukt zou worden naast een vertaling, zoals dat in de uitgave van Dijksterhuis van publikaties van Stevin [1955] gebeurd was.

Vos' commentaar getuigt overigens van een grote eruditie op het terrein van de historie van de klankleer. Zijn vaak uitvoerige aantekeningen bij Montanus' geparafraseerde of vertaalde tekst zijn informatief en leerzaam, maar soms groeit Vos' commentaar uit tot een kleine geschiedenis van de klankleer op zichzelf, die, hoe interessant ook, de lezer wel wegvoert van de tekst van Montanus [zie bijv. pp. 231-234].

In 1964 beleefde *Spreeckonst* haar heruitgave in Caron 1964. De bezorger, Caron, ging in zijn inleiding globaal in op de receptiegeschiedenis.

Aarts [1968] besteedde aandacht aan beschrijvingen van Engelse spraakklanken in *Spreeckonst*.

Wirth-van Wijk pakte na vele jaren de Montanusstudie weer op en publiceerde in 1980 een monografie over *Spreeckonst*, waarbij zij zich in beginsel wilde losmaken van een modern interpretatiekader. Knol [1983] ontdekte in haar werk niettemin een structuralistische invalshoek. Zij legde in haar studie het accent vooral op een interpretatie van Montanus' beschrijving van spraakklanken. Haar studie is uitgebreid en kritisch besproken door Dibbets [1981], Ruijsendaal [1981-82] en Knol [1983] (zij beantwoordde met name de kritiek van Dibbets in Wirth 1989). Hermkens belichtte een aantal positieve kanten van haar werk [1983].

Wirth voegde als het ware aan haar boek nog diverse naschriften in de vorm van artikelen toe. Deze artikelen zijn namelijk te beschouwen als nadere uitwerkingen van bepaalde interpretaties in haar boek [1980, 1981-a, 1981-b, 1982, 1983 en 1988]. In 1989 heeft zij nog in eigen beheer een kleine Montanuspublikatie aan haar reeks toegevoegd. Deze is op het titelblad gekarakteriseerd als deel twee van *Uit en rondom de Spreeckonst* [Wirth 1980]. En hiermee geeft zij duidelijk aan dat haar publikaties over *Spreeckonst* verband houden met of voortvloeien uit haar monografie. Helaas herhaalt zij zich in haar 'aanvullende' publikaties. En zij brengt in het licht van haar hoofdpublikatie nauwelijks nieuwe gezichtspunten naar voren. Voor een recensie van haar laatste werk verwijs ik naar Noordegraaf 1990.

In 1984 verscheen van Dibbets een verslag van een onderzoek naar de doorwerking van Montaanse termen in Lodewijk Meijers woordenboek *Woordenschat* [1654; zie Meijer 1688].

Van mijn hand verschenen in 1985, 1986, 1987-a, 1987-b, 1988-a, 1988-b en 1988-c. Montanusstudies die niet zozeer moeten worden beschouwd als voorpublikaties, maar als voorstudies van dit boek. In Wirth 1989 is kritiek geleverd op mijn uitgangspunten [zie Noordegraaf 1990].

Montanus wordt in een aantal niet specifiek op Montanus gerichte studies ter sprake gebracht. Ik zie af van bespreking van deze studies omdat de context waarbinnen de opmerkingen over/ verwijzingen naar Montanus geplaatst moeten worden, binnen het bestek van dit hoofdstuk niet bevredigend kan worden weergegeven. Ik presenteer nu een lijst van niet-monografische bijdragen waarin Montanus ter sprake wordt gebracht.

G.G. Kloeke

De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten ['s-Gravenhage, 1927, p. 99]

B. van Dantzig

"Der Einfluss des hetero-syllabischen Jots auf einige vorangehende Vokale in der niederländischen Sprache" in *Archives Néerlandaisses de Phonetique Expérimentale* 4 [La Haye, 1929, p. 64]

C.G.N de Vooys

Geschiedenis van de Nederlandse Taal in hoofdtrekken geschetst. Groningen, 1931, p. 101.

W. Brom-Struick

"Stemonderzoek door 5 Nederlanders" in *Tijdschrift der Vereeniging voor Nederlandsche muziekgeschiedenis* 1932 Deel XIII, pp. 238-267]] besteed aandacht aan Montanus [pp. 240-242].

M. Lehnert

Die Grammatik des englischen Sprachmeisters John Wallis (1616-1703) Berlijn, 1936, p. 31.

W.G. Hellinga

De opbouw van de algemeen beschaafde uitspraak van het Nederlands Amsterdam 1938, op vele plaatsen, zie Hellinga's overzicht op p. 640, uitgave 1968.

W. J. H. Caron

Klank en Teken bij Erasmus en onze oudste grammatici Amsterdam, 1947, op vele plaatsen, zie register p. 209, heruitgave 1972.

J. Bithell

German Pronunciation and Phonology London, 1952, p. 12.

W. J. H. Caron

De reduktievokaal in het verleden Groningen, 1952 [zie Caron 1972, pp. 139-146].]

F. L. Zwaan

[uitgave van] Jacob van der Schuere, *Nederduydsche spellinge* Groningen, 1957

L. E. Van Wijk

De ontwikkeling van de oudg. û in het Nederlands en Zweeds" In, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde* 1950, pp. 161-208]

A. C. Crena de Iongh

G. C. van Santen's Lichte Wigger en Snappende Siitgen Assen, 1959.

H. M. Hermkens

Inleiding tot het zeventiende-eeuws 1973, pp. 16, 29, 117-126.

A. Feitsma

De autografemen in het werk van Gysbert Japicx. Een verkenned grafematisch onderzoek naar de taal van Gysbert Japicx en een bijdrage tot de Friese spellingsgeschiedenis. Ljouwert, 1974, hoofdstuk 26.

D. M. Bakker en G. R. W Dibbets

Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde 1977, pp. 59, 60, 61, 100, 101.

G. R. W. Dibbets

"Woord, afleiding en samenstelling in de Nederlandse Triviumgrammatica" in *Leuvense Bijdragen* [1982, pp. 59-104].

***

Bijlage bij deel I

De onderstaande lijst van namen heeft slechts tot doel een aantal van de ter sprake gebrachte personen uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw door middel van het geboorte en/of sterfjaar nader te identificeren. Ik heb niet gestreefd naar een biografische controleonderzoek, maar ik heb mij gebaseerd op gangbare handboeken, *Union Catalog* enz. Ik heb de namen van (voor mijn betoog niet echt belangrijke) personen van wie ik in handboeken geen jaartallen aantrof weggelaten. Ook zijn de namen van de personen naar wie ik in het kader van hoofdstuk één een biografisch onderzoek heb ondernomen en van wie ik geen nadere gegevens boven tafel heb weten te krijgen, niet in de lijst opgenomen.

J. van Abkoude 1726-1761
H. Alstedius 1588-1638
R. Agricola 1443/44-1485
J.C. Amman 1669-1724
R. Arrenberg 1736-1812
D. van Bleyswijck 1639-1681
E. Bronckhorst 1554-1627
F.M. Burgersdijk 1590-1635
J. Cats 1577-1660
J. Cloppenburgh 1592-1652B.
R. Descartes 1596-1650
J. Drusius 1550-1616
C. van den Ende 1614/18- 1695
D. Erasmus 1466/1469-1536
T. Erpenius 1584-1624
H. Fabricus ab Aquapendente ca. 1533-1619
G. Feugeraeus ?-1613
P. Gassendi 1592-1655
J.M. de Gérando 1772-1824
H. de Groot 1583-1645
L. Guicciardini 1521-1589
D. Heinsius 1580/81-1655
C. van Heule ?-1655
J. Hilarides 1649-1725
W. Holder 1616-1698
C. Huygens 1596-1687
L. ten Kate 1674-1731
B. Keckermann 1573-1609
J. Kepler 1571-1630
C. Kilianus 1528-1607
A.L. Kok 1616-1653
J. Lambrecht 1491-1560
A. van Leeuwenhoek 1632-1723
Prins Maurits 1587-1625
P. Martinius 1530-ca. 1594
L. Meijer 1629-1681
P. Montanus 1560-1625
P. Montanus (van Delft) 1594/95-1638
A. Moonen 1644-1711
D.G. Morhof 1639-1695.
J. Naeranus ?-1669/70
A. Pars 1641- 1719
J. Polyander a Kerckhoven 1568-1646
P. de la Ramée [P. Ramus] 1515-1572
J. Revius 1586-1658
A. Rivetus 1572-1651
A. Saravia ca. 1530-1613
H. van Schinkel 1567-1625
H.L. Spieg(h)el 1549-1612
S. Stevin 1548-1620
A. Thysius 1565-1640
L. da Vinci 1452-1519
G. Voetius 1589-1676
J. van den Vondel 1587-1679
G.J. Vossius 1577-1649
B. Vulcanius 1538-1614
J.P. Waalpot 1596-1668
A. Walaeus 1573-1639

***

Deel II

Hoofdstuk 9
Uitgangspunten en doelstellingen van een formeel onderzoek naar de systematiek van de *Spreeckonst*

9.0 Compositie van dit hoofdstuk

Dit hoofdstuk is als inleiding op de volgende hoofdstukken bedoeld.

9.1 In deze paragraaf laat ik zien dat in de Montanusliteratuur de wens is geuit om *Spreeckonst* vanuit een formeel standpunt te analyseren. Met name de regelmatig voorkomende dichotomische indelingen in Montanus' analyses zouden zich goed lenen voor omzetting in binaire onderscheidingen.

9.2 Hier onderzoek ik of een tweedeling, een dichotomie, gelijk gesteld mag worden met een binaire onderscheiding.

9.3 Deze paragraaf heb ik ingeruimd voor een verantwoording voor mijn keuze van mijn taalkundige referentiekader, generatieve fonologie.

Ik ben mij ervan bewust dat een historisch-taalkundige studie vanuit een generatief standpunt al snel bij voorbaat een negatief kritische houding kan oproepen. *Spreeckonst* interpreteren vanuit zo'n uitgangspunt kan mogelijk worden verward met het projecteren van hedendaags taalkundig denken op *Spreeckonst*, of kan worden aangezien als het niet historisch verantwoord aanwijzen van proto-generatieve tendensen of analyses in een oudere taalkundige verhandeling, Chomsky [1966] heeft immers, op een tamelijk ongelukkige wijze, laten zien hoe vanuit een generatief perspectief teruggeblikt kan worden in de geschiedenis van (o.a.) de taalkunde [zie bijv. de bekende reacties van Aarsleff 1970, 1971]. Ter verdediging van mijn eigen wetenschappelijke aanpak zie ik mij genoodzaakt enige aandacht te schenken aan Chomsky's historische 'avontuur'.

Om mijn onderzoek duidelijk te onderscheiden van de historisch gerichte studie naar oude taalkundige werken die Chomsky heeft verricht, besteed ik in par. 9.3.1 aandacht aan de doelstellingen van Chomsky's onderzoek.

In par. 9.3.2 licht ik toe in hoeverre het Chomskyaanse model voor mij een referentiekader vormt. Ook zal ik uiteenzetten dat de doelstellingen van mijn technische analyses, zoals ik die aanvankelijk in mijn voorstudie Hulsker 1985 formuleerde, gaande het onderzoek, een zekere wijziging hebben ondergaan.

9.4 In de laatste paragraaf zet ik uiteen waarom ik alsnog in deze studie een gids van spraakklankinterpretaties heb opgenomen [zie par. 12.4].

9.1 Inleiding

Verschuurs monografie [1924; zie par. 8.6] werd door Dibbets in zijn historisch overzicht van de Nederlandse taalkunde van de zeventiende eeuw waarderend "een degelijke en uitgebreide studie" genoemd [1977, p.61]. Niettemin schreef hij, waarschijnlijk de Montanusliteratuur indachtig, dat wij ondanks de verdiensten van dit werk nog onvoldoende op de hoogte zijn van de "nauwkeurige inhoud en betekenis van de *Spreeckonst*". En hij opteerde voor een studie van Montanus' werk vanuit een generatief perspectief.

Ofschoon de Montanus-'Forschung', dankzij met name het werk van Vos 1962 en

Wirth 1980, vooral met betrekking tot de interpretatie van Montanus' spraakklankenbeschrijving, sinds het verschijnen van Verschuur 1924 een flink stuk is gevorderd, is de inhoud van *Spreeckonst* inderdaad over het geheel genomen nog niet gedetailleerd bestudeerd. De systematiek van het werk waarop mijn aandacht in dit deel ook is gericht (zie 'Algemene Inleiding'), bleek bovendien nog onvoldoende duidelijk. Daarom blijft staan wat Dibbets stelde, en zijn suggestie om *Spreeckonst* vanuit een modern taalkundig kader te bestuderen, is nog steeds actueel.

Knol 1983 ontvouwde de gedachte [met verwijzing naar Verburg 1951] dat er een historische lijn getrokken zou kunnen worden tussen de dichotomische onderscheiding zoals die door Ramus en Montanus werd gehanteerd en de twintigste-eeuwse binaire oppositie. De dichotomie wordt als een linguaal-formele ordening gezien die de voorloper zou zijn van de formele binaire oppositie [zie Verburg 1951, p. 180; zie hoofdstuk vier, sectie twee].

Generatieve fonologie als referentiekader bij het Montanusonderzoek is al op het eerste gezicht geen onaantrekkelijk kader vanwege de dichotomische beschrijvingsorde in *Spreeckonst*; Montanus' nagenoeg volledige foniek lijkt zich bijzonder te lenen voor een formele interpretatie waarin (o.m.) met plus-staat-tot-min opposities gewerkt wordt.

Het biedt een duidelijk praktisch voordeel de vele in het oog springende dichotomische classificaties van Montanus metterdaad om te zetten in binaire opposities. Hierdoor zou Montanus' linguale ordening op formele wijze scherp en overzichtelijk kunnen worden weergegeven.

Knols voorstel houdt evenwel nog niet in dat dit per se binnen een generatief-fonologisch kader dient te geschieden; Knol wil m.i. in de eerste plaats aandacht vragen voor studie van Montanus' systematiek.

Thans dient er in de eerste plaats een vraag te worden beantwoord, namelijk: is het inderdaad zo dat een dichotomie verwant is aan, of misschien zelfs hetzelfde is, als een binaire oppositie?

9.2 Dichotomie en binaire oppositie

Dichotomie betekent tweedeling, zoals wij weten [zie bijv. par. 4.13]. Door bepaalde zaken die op grond van één of meer gezamenlijke kenmerken een verzameling vormen, op een minder generaliserend niveau te onderscheiden vanwege één verschilpunt, creëert men een tweedeling. Een voorbeeld, Montanus wist dat tijdens het voortbrengen van een klinker of medeklinker [beide 'Letter' genoemd] ergens in het articulatieorgaan een vernauwing of zelfs een volledige afsluiting kan plaatsvinden. Montanus spreekt in het laatste geval van 'Toedeurige' spraakklanken en anders van 'Oopendeurige'.

Op grond van één verschilpunt (het wel of niet volledig afgesloten zijn van het articulatieorgaan) wordt de categorie 'Letter' in twee subcategorieën onderscheiden, namelijk 'Toe'- en 'Oopendeurige'.

```
          Letter
           /  \
          /    \
   Toedeurig   Oopendeurig
```

Het ligt voor de hand zo'n dichotomie te identificeren met een binaire oppositie. Aan deze dichotomie ligt immers een analyse ten grondslag, waarbij van het beginsel is uitgegaan dat een spraakklank al dan niet een bepaald kenmerk heeft.

Verburg [1951, p. 180] heeft in de beschouwing die hij gewijd heeft aan de Franse humanist Petrus Ramus, aan diens dichotomistiek aandacht besteed en hij wees erop, dat deze Franse geleerde voor het twintigste-eeuwse structuralisme, dat met ja/nee-tegenstellingen werkte, interessant is. Ramus' werk zou in zijn ogen namelijk een voorafschaduwing van het binaire formalisme van het structuralisme vormen, of, zoals Verburg het formuleert, (het is daarvan) "een proleptische bevestiging". Verburg wil hiermee zeggen dat Ramus' dichotomieën weliswaar niet formeel met plussen en minnen zijn uitgewerkt, maar al wel informeel, louter in taal, een absolute, tweeledige onderscheiding uitdrukken.

Maar Ramus' dichotomieën wijken in uitwerking enigszins af van binaire opposities. Bijv., Ramus deelt de 'litterae' [klinkers en medeklinkers] in overigens traditionele klassen in, 'vocales' en 'consonantes'. Verburg heeft er geen rekening mee gehouden dat Ramus hier in wezen twee positief gekenmerkte subcategorieën presenteert. Als Ramus in taal een deling van '+/-', die wij nu een binaire oppositie noemen, had willen presenteren, dan zou hij 'vocales' en 'niet-vocales' hebben onderscheiden. Zo'n onderscheiding zou een linguale variant zijn van de formele onderscheiding, <+ vocales>/<- vocales>, of (samenvattend): <α vocales>.

Er kan dus toch een verschil tussen een dichotomie en een binaire oppositie zijn. Bij een dichotomie van Ramus kunnen we twee positief gekenmerkte subcategorieën aanwijzen; bij een binaire oppositie is er sprake van één positief en één negatief gekenmerkte subcategorie. Ik keer nu terug naar de centrale figuur van mijn verhandeling, de dominee-klankleerkundige. Als Montanus een tweedeling op het niveau van een binaire oppositie had willen aangeven, dan zou hij gesproken hebben van een 'Weltoedeurige' en een 'Niettoedeurige Letter'.
Een extra dichotomie zou nu ontworpen moeten worden om aan te geven wat de 'Niettoedeurige Letters' zijn. Het precieze verschil tussen een absolute dichotomische en binaire onderscheiding wordt wellicht duidelijk in onderstaand overzicht.

---

1 Dichotomische onderscheiding,

'Oopendeurig' = + x
'Toedeurig' = + y

Een 'Letter' kan zijn, + x of + y

Aantekening, + x impliceert, - y
+ y impliceert, - x
2 Binaire onderscheidingen,

(a) 'Wel -oopendeurig' = + x
'Niet-oopendeurig' = - x
(b) 'Wel -toedeurig' = + y
'Niet-toedeurig' = - y

Een 'Letter' kan zijn: + x of - x, of,
+ y of - y

Aantekening,
+ x impliceert - y
- x impliceert + y

(Overzicht 36)

In het geval van de dichotomische onderscheiding weten we direct en precies tot welke categorie de 'Letters' behoren die niet tot de 'Oopendeurige' worden gerekend. In het geval van de binaire onderscheiding weten we pas door de implicatie van de tweede binaire onderscheiding wat voor categorie de 'Niet-oopendeurige Letters' vormen.

Het verschil tussen een dichotomie uit *Spreeckonst* en een moderne binaire oppositie is evenwel niet wezenlijk, doordat het uitgangspunt in beide onderscheidingen gelijk is, het al dan aanwezig zijn van een bepaald kenmerk. In de uitwerking is er een verschil, de dichotomie geeft aan wat beide subcategorieën zijn, terwijl de binaire oppositie aangeeft wat tot een bepaalde categorie behoort en wat niet.

Voor het omzetten van dichotomieën in binaire opposities is het van belang steeds twee binaire opposities in de plaats te stellen van één dichotomie ten einde alle informatie van de dichotomie precies weer te geven.

Al hebben nagenoeg alle dichotomieën van Montanus een absoluut karakter, d.w.z. een ja/neetegenstelling als uitgangspunt, wij moeten er toch op bedacht zijn dat een dichotomie ook een ander karakter kan hebben, bijvoorbeeld, van een opsomming (én dit én dat), of van een relativering (dit, maar dat).

In *Spreeckonst* treffen wij op het niveau van de 'Onderscheiding' [zie hoofdstuk twaalf] uitsluitend dichotomieën met een absoluut karakter aan en op het niveau van de 'Deeling' [zie hoofdstuk elf] slechts twee (overigens steeds terugkerende) dichotomieën met een opsommend karakter.

9.3 Generatieve fonologie als referentiekader

9.3.1 Chomsky en de geschiedenis

In verscheidene publikaties [o.a. 1964, met name 1966, 1968] heeft Chomsky aandacht gevraagd voor bepaalde ideeën in filosofische grammatica's uit de zeventiende en achttiende eeuw. Een werk als de *Grammaire générale, et raisonnée des éléments nécessaires du language* [1767] van Bauzée is een voorbeeld van zo'n grammatica. Chomsky betrok eveneens een aantal taalkundige werken in zijn onderzoek die in strikte zin geen grammatica's zijn [zoals *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* (1772) van Herder], maar waarin ook ideeën en vraagstellingen terug te vinden zijn die een Cartesiaanse achtergrond hebben. Hij bracht deze en andere werken onder één noemer, 'Cartesian Linguistics'.

Met deze 'Cartesian Linguistics' beoogde Chomsky geenszins een taalkundige school te karakteriseren. In Chomsky 1966, p.75 heeft hij deze term aldus verduidelijkt:

> I want to characterize a constellation of ideas and interest that appear in the tradition of 'universal' or 'philosophical grammar', which develops from the *Port-Royal Grammaire générale et raisonnée* [1660]; in general linguistics that developed during the romantic period and its immediate aftermath; and in the rationalist philosophy of mind that in parts forms a common background for the two.

Het volgende viertal uitgangspunten die in Chomsky's eigen taaltheorie een belangrijke rol spelen, heeft hij in 'Cartesian Linguistics' trachten terug te vinden:

(1) het uitgaan van het creatieve aspect van het taalvermogen;
(2) het hanteren, naar inhoud, van de begrippen diepte- en oppervlaktestructuur
(3) het gericht zijn op een verklarende grammatica;
(4) het bezien van het fenomeen taalverwerving vanuit ideeën over aangeboren kenstructuren.

In taalkundige werken die met 'Cartesian linguistics' worden aangeduid, vinden we één of meer van deze uitgangspunten terug - die meer op het vlak liggen van wetenschappelijke probleemstelling en inzichten in het menselijk taalvermogen.

Om twee redenen heeft Chomsky de taalkundige geschiedenis in zijn taalbeschouwing betrokken. Allereerst wil hij laten zien dat een aantal van zijn ideeën niet nieuw zijn, maar al eerder in de geschiedenis hebben geleefd. Op de tweede plaats wil hij zich een breder diskussiekader verschaffen voor zijn controverse met het empirische, van stimulus en respons uitgaande structuralisme van o.a. Skinner 1957. Door aanscherping en bewust uit de context lichten van aspecten van taalbeschouwing in filosofische grammatica's die rationalistische ideeën weerspiegelen, verkrijgt Chomsky als het ware een verzameling ideeën, 'a constellation of ideas'. Vanwege haar rationalistische achtergrond noemt Chomsky zo'n verzameling in een latere beschouwing kortheidshalve R [Chomsky 1975, deel II]. Ideeën over taalbeschouwing die we empirisch zouden kunnen noemen, kunnen op soortgelijke wijze bijeengebracht worden, zodat deze een verzameling E vormen.

In Chomsky 1966, p. 76 wordt E gezien als 'a set of doctrines and assumptions that might be refered to as *empiricist linguist* and illustrated by modern structural and taxonomic linguistics'. Chomsky wil een vergelijking maken tussen R en E, en aldus wil hij tot een discussie komen over wetenschappelijke uitgangspunten. De verzameling R heeft hij in zijn vroegere publikaties een historische achtergrond willen geven. Het constrasteren van E met R heeft echter tot een hedendaags debat met een weinig overtuigend historisch decor geleid.

Salmon 1969, Lakoff 1969 en Kretzmann 1975 hebben getracht in hun ogen meer juiste voorbeelden te vinden van proto-generatieve ideeën. Zij bekritiseerden Chomsky's voorbeelden en vroegen aandacht voor andere. Hun onderzoek ligt niettemin in de lijn van Chomsky's opzet [zie voor Chomsky's invloed Hulshof 1985, pp. 20-21]. Hier te lande heeft Booij in 1971-1972 een artikel gewijd aan *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* [1723] van Lambert ten Kate; hij zag in Ten Kate een proto-generatieve grammaticus [zie voor reactie Van der Geest [vermeld bij Booij 1971]].

9.3.2 Mijn referentiekader

De omstandigheid dat *Spreeckonst* vele absoluut-dichotomische onderscheidingen kent, maakt het mij mogelijk *Spreeckonst* te analyseren in een formele taal waarvan men zich in generatieve fonologie bedient. Ik wil Montanus' dichotomische 'Onderscheidingen', een ordeningstaal van destijds, 'vertalen' in een hedendaagse ordeningstaal. Bovendien zou ik Montanus' termen kunnen interpreteren in termen waarmee wij nu in fonologische studies vertrouwd zijn geworden, of, als dat niet mogelijk is vanwege interpretatieve en semantische bezwaren, in termen die althans gemodelleerd zijn naar een hedendaagse terminologie met dien verstande dat een moderne term op een genuanceerde wijze hetzelfde uitdrukt als die van Montanus.

Ik neem mij voor Chomsky 1965 en Chomsky en Halle 1968 als uitgangspunt te nemen. Deze werken zijn nog bepalend voor het fonologische aspect van het Chomskiaanse model. Maar sinds het verschijnen van o.a. deze studie zijn er talrijke voorstellen gedaan om Chomsky's taalkundige theorie te verbeteren en uit te bouwen. Ik neem mij ook voor, indien ik daartoe aanleiding zie, te verwijzen naar recentere studies dan de genoemde, het is evident dat mijn interpretatie anders aan waarde zou inboeten. Vooral in de behandeling van Montanus' 'Hoochte-des-Geluitsschaal' [hoofdstuk tien] verwijs ik naar een publikatie uit de jaren tachtig.

Ofschoon mijn studie voor een deel vanuit een generatieve invalshoek is geschreven, wijkt de opzet ervan af van die van Chomsky of van de anderen die ik hierboven heb genoemd. In mijn eerste voorpublikatie van deze studie [Hulsker 1985, pp. 143-142] is dit nog niet echt duidelijk. Ik zette daarin namelijk uiteen dat ik eerst wilde komen tot een formele analyse van *Spreeckonst* zonder dat ik in die fase ervan uit zou gaan dat Montanus' taalbeschouwing en analyses direct als protogeneratief aan te merken zijn (fase één). Pas op het moment dat ik zo onbevooroordeeld mogelijk *Spreeckonst* zou hebben geanalyseerd, was ik van zins een vergelijking te treffen met Chomsky's taaltheorie (fase twee).

Wat ik zojuist fase twee noemde, is in de realisering van mijn onderzoek niet meer aan de orde gekomen. Daarentegen is fase één diepergaand uitgewerkt in die zin dat ik veel meer aandacht heb geschonken aan filologische vraagstukken en dat lag ook veel meer in de lijn van mijn algemene probleemstelling van deze studie [zie Verantwoording, deel één].

Het lag in mijn bedoeling om het fonologischtechnisch begrippen- en termenapparaat van de generatieve taalkunde als zodanig als mijn referentiekader te gebruiken, maar ik wilde een 'projection backwards' voorkomen. Ik gebruik een modern referentiekader om Montanus' boek beter te kunnen analyseren. Binnen de opzet van mijn studie gaat het te ver *Spreeckonst* te bestuderen als een proto-generatieve taalstudie teneinde generatieve grammatica in historische zin te evalueren, generatieve taalkunde is voor mij hier een technisch instrument om *Spreeckonst* te analyseren. Ik beoog het in een aantal opzichten raadselachtige werk van Petrus Montanus toegankelijk te maken en toe te lichten voor mijn tijdgenoten. Wie de tweede helft van hoofdstuk twaalf en hoofdstuk dertien raadpleegt, zal het opvallen dat ik niet dogmatisch gepoogd heb om 'mijn' moderne termenkader toe te passen op *Spreeckonst*. Vele Montaanse 'Onderscheidingen' zijn weliswaar formeel gerepresenteerd, maar zijn niet 'vertaald' in, of gemodelleerd naar hedendaagse termen. Dit komt doordat vele Montaanse 'Onderscheidingen', bijv. die betrekking hebben op het tellen van spraakklanken in een klankgeheel, in historisch opzicht uniek zijn. Een geforceerde omzetting naar een hedendaags begrippenapparaat verliest dan haar zin. Toch heb ik veel profijt gehad van mijn formele aanpak, omdat ik mij bij mijn klankleertechnische analyse steeds heb willen richten op de systematiek van het werk, een formele interpretatie bleek daarvoor een uitstekend instrument.

9.4 Spraakklankenduiding?

In de Montanusliteratuur is de aandacht vooral uitgegaan naar de beschrijving en duiding van de vocalen. In mijn voorstudies heb ik aandacht gevraagd voor de opzet, de methode en de uitwerking van *Spreeckonst*. Ook in dit boek heb ik mij ingespannen om de samenhang van de onderdelen in Montanus' beschrijving duidelijk te maken, zoals die tussen 'Deeling' en 'Onderscheiding'. Duiding van spraakklanken vraagt een anders gerichte voorbereiding, omdat op basis van Montanus' tekst alleen niet een evenwichtige interpretatie gegeven kan worden. Enige kennis van Hebreeuwse grammatica's uit de zeventiende eeuw is bijvoorbeeld onontbeerlijk, simpelweg omdat Montanus naar Hebreeuwse klanken verwijst. Grondige kennis van de toenmalige internationale en nationale fonetisch/klankleertechnische literatuur is een vereiste. Interpretatie van Montanus' beschrijvingen van spraakklanken kon binnen het bestek van mijn studie in mijn ogen niet bevredigend worden aangepakt, bovendien realiseerde ik mij dat een klankeninterpretatie in de vernieuwde vraagstellingen omtrent Montanus' boek geen actuele kwestie is. Daarbij teken ik aan dat interpretaties in de publikaties van Verschuur 1924, Hellinga 1968, Caron 1972, Vos 1962, Hermkens 1973 en Wirth 1980 voorhanden zijn.

Het bleek mij echter uit reacties op mijn voorstudies, dat het weliswaar niet als een tekortkoming maar toch als een zeker gemis ervaren werd dat in mijn werk geen overzicht gegeven is van de interpretaties. Ik heb om in het gesignaleerde gemis te voorzien in een laat stadium van mijn studie alsnog besloten om een soort gids van spraakklankeninterpretaties samen te stellen. Omdat ik niet op voldoende eigen voorstudies ten aanzien van de klankinterpretatie kon terugvallen, heb ik alleen een overzicht van de voorhanden zijnde interpretaties in de Montanusliteratuur geven. De 'gids' die ik heb samengesteld, heb ik als par. 12.4 ingevoegd. In par. 12.3.6 heb ik enkele klankinterpretaties in mijn tekst verwerkt.

Het voorafgaande heeft wellicht de verwachting gewekt dat in het zo direct volgende hoofdstuk een formele analyse zal worden gepresenteerd. Deze komt echter pas in hoofdstuk elf aan de orde, aangezien mij bleek, dat eerst een verantwoording van een tekstanalyse in hoofdstuk tien moest worden gegeven, voordat ik in de latere hoofdstukken kon 'overgaan tot de formele orde van mijn onderzoek'.

***

Hoofdstuk 10
'Hoochte des Geluits'

10.0 Inleiding

Dit hoofdstuk is gewijd aan 'Hoochte des Geluits' (voortaan afgekort tot HG), een zeer belangrijk begrip in Montanus' boek. In iedere monografie die aan *Spreeckonst* is gewijd, en daarenboven in een aantal artikelen waarin aspecten van Montanus' klankleer zijn besproken, komt HG aan de orde. Zeer terecht, want zonder inzicht in HG kan Montanus' analyse van de structuur en opbouw van klankgehelen nauwelijks volledig worden begrepen. De Montanusliteratuur heeft echter geen eensluidende verklaring voor dit bijzondere begrip weten te geven.

Mijn betoog is als volgt uitgewerkt.

10.1 Hier bespreek ik de interpretaties van HG die we in de Montanusliteratuur vinden.
10.1.1 In de eerste subparagraaf komt Verschuurs analyse van HG ter sprake (HG is sonoriteit, maar Montanus zal vooral toonhoogte hebben waargenomen).
10.1.2 De interpretatie van HG als 'toonhoogteverloop' komt nu aan de orde. Eerst deel ik iets mee over Montanus' 'Trappen'
10.1.2.1 om vervolgens in par. 10.1.2.1 duidelijk te kunnen maken dat de interpretatie van HG als 'toonhoogteverloop' inderdaad op bepaalde tekstpassages terug te voeren is.
10.1.2.2 Vervolgens licht ik de interpretatie van HG als 'toonhoogte-verloop' nader toe.
10.1.3. Vos' interpretatie van HG ('loudness') komt in de derde paragraaf aan de orde,
10.1.4 waarna Wirths interpretatie wordt besproken (HG is expiratorisch accent).
10.1.5 Ten slotte is de vijfde paragraaf gewijd aan Martens' bespreking van HG (HG is geen toonmodulatie).
10.2 Het verslag van mijn tekstonderzoek heeft een plaats gekregen in par. 2, die in een aantal subparagrafen is verdeeld.
10.2.1 In de eerste behandel ik de termen: 'Luiden', 'Luide' en 'Oneeveluide',
10.2.2 in de tweede subparagraaf 'Rijzen', 'Daelen' en 'Climmen'.
10.2.3 Vervolgens besteed ik aandacht aan de aanduiding 'Heuvelachtige
10.2.4 Deelen', en daarna stel ik de termen 'Hoog' en Laeg' centraal.
10.2.5 Tenslotte spreek ik over de term 'Helderheit'.
10.3 De analyse van Montanus' toelichting op traditionele onderscheidingen ten aanzien van accenten is belangrijk genoeg om binnen het kader van mijn HG-onderzoek te vermelden. Wij verkrijgen hierdoor nieuwe informatie over HG.
10.4 Deze vierde paragraaf behelst een samenvatting van mijn tekstinterpretatie.
10.5 Er zullen nu voldoende gegevens vergaard zijn om de bestaande interpretaties van HG te evalueren.
10.6 Ik tracht hier te weten te komen wat het werkelijke fonetische of fonologische correlaat van HG is.
10.6.1 Eerst bestudeer ik de opeenvolging van 'Trappen' in Montanus' HG-schaal en vergelijk vervolgens deze HG-schaal met moderne sonoriteitsschalen.
10.6.2 Door in te gaan op wat wij nu een distributieleer zouden noemen, kunnen we

ontdekken welk ordeningsprincipe ten grondslag ligt aan Montanus' HG-schaal.

10.7 In dit deel van hoofdstuk tien geef ik mijn eindconclusie.

10.1 Interpretaties van HG in de Montanusliteratuur

10.1.1 De interpretatie van Verschuur

Caron [1964, p.XII] merkte op dat Verschuur 1924 "aan intonatie denkt bij de interpretatie van Montanus' termen 'Climming' en 'Hoochte des Geluits' (...)". Inderdaad: Verschuur sprak in zijn monografie op verscheidene plaatsen over HG in termen van toonmodulatie en toonhoogte [bijv. pp.39, 88, 145, 159 en 168]. Uit de paragrafen 118 tot en met 121 van diens boek komt niettemin naar voren dat Verschuur HG interpreteert als sonoriteit, tenminste, als HG op de lettergreep betrekking heeft.

Martens [1959, p.219] schreef met het oog op Verschuurs interpretatie:

> Wenn wir 'Climming' als 'Toonmodulation' innerhalb eines Wortes erläutern [Verschuur a.w., p.39] so könnte das leicht missverstanden werden.

Wirth [zie Van Wijk 1950] vroeg zich kritisch af wat Verschuur eigenlijk met toonverloop voor ogen heeft gestaan: het expiratorisch accent, de sonoriteit of het muzikaal accent? Uit de jongste Montanusmonografie van Wirth [1980] blijkt dat zij haar bezwaren ten aanzien van de helderheid van Verschuurs analyse min of meer handhaaft.

We zullen nu bezien wat hij er zelf van zegt. Op p.142 staat in zijn monografie de volgende passage:

> Hoewel Montanus de termen 'hoochte van het geluid', 'hoog' en 'laag' gebruikt, en hij inderdaad ook van meening zal geweest zijn slechts verschil in toonhoogte opgemerkt te hebben, niet alleen absoluut maar vooral ook relatief, zoo is toch het verschijnsel, waarop hij hier de aandacht vestigt, een veel samengestelder, en wel dat van het meerdere of mindere *klankvolume*, waarmee hij terecht de vorming van de lettergrepen in verband brengt.

Verschuur veronderstelt dus dat Montanus gemeend heeft een verschil in toonhoogte waargenomen te hebben, terwijl Montanus, naar hij aanneemt, eigenlijk onbewust op een complexer verschijnsel doelt, namelijk: 'klankvolume'. Hij vergelijkt [a.w., p.146] Montanus' HG-schaal met sonoriteitsschalen die in zijn tijd actueel waren. De overeenkomst is inderdaad frappant. Om dit te illustreren citeer ik op de volgende bladzijde (aan het einde van deze paragraaf) een schema van Verschuur.

Sonoriteit is een vaag begrip, geeft Verschuur aan. Toonaangevende fonetici die werkzaam waren aan het einde van de vorige en in het begin van deze eeuw (onder wie Sweet, Passy en Viëtor), konden geen volledige duidelijkheid scheppen over wat er precies onder dat begrip moest worden verstaan [zie Verschuur, a.w., p.145]. Zelf definieert Verschuur het begrip sonoriteit als een complex fonisch verschijnsel waarin tijdsduur, toonhoogte, toonkwaliteit en psychische intensiteit samenhangen [l.c]. Hij vindt het begrijpelijk dat Montanus dit verschijnsel naar één van zijn (volgens Verschuur) meest duidelijk waar te nemen aspecten heeft beschreven: de toonhoogte.

Kort samengevat: volgens Verschuur zal Montanus zelf met HG **toonhoogte** hebben bedoeld, maar dit zou in werkelijkheid slechts een aspect zijn van een fonisch verschijnsel: sonoriteit.

Montanus (1635)	Viëtor(1904)	Jespersen (1904)
Vocalen	Vocalen (a enz.)	Vocalen (a enz. drie groepen)
r	Liquidae	r
l, j, w		l
ng, n. m	Nasales	m, n, ng
g, z, v, 'gamma', d, b	Phonische spir. en explos.	g, z, v; b, d,
ch, s, f, k, t, p,	Aphonische ,, ,,	f, s, ç, χ; p, t, k

10.1.2 Interpretaties van HG als toonhoogteverloop

10.1.2.1 'Trappen van HG'

Montanus merkte op dat er in een lettergreep, een woord, of in een groter klankgeheel steeds één klankdeel is dat het hoogste niveau heeft qua HG. Hij spreekt in termen van 'Trappen'. In mijn voorbeeldwoord *segmenten* bereikt de lettergreep in het midden het hoogste niveau van HG.: *men* klinkt in de hoogste 'Trap' van HG. Doordat *seg* een lager niveau heeft qua HG, is er sprake van een stijgend HG-verloop tot en met *men*. Na dit klankdeel is er een dalend verloop, doordat het HG-niveau in *ten* afneemt. Het woord *segmenten* heeft dus een opklimmend ('Rijzend') en afnemend ('Daelend') HG-patroon, dat in het platte vlak als volgt kan worden voorgesteld:

| MÉN |
| SEG | | TEN |

10.1.2.2 Interpretaties van HG en de 'Trappen'

In enkele *Spreeckonst*-interpretaties is dit trapsgewijs rijzen en dalen centraal gesteld. Guittart [1927] meende dat Montanus zich vooral met toonverloop bezig hield, een opvatting die aansluit bij die van Verschuur. Pernot voegt zich een jaar later [1928] in de rij van *Spreeckonst*-commentatoren die HG als het toonverloop beschouwen.

10.1.3 De interpretatie van HG van Vos [1962]

Werd door de zojuist genoemden HG geïnterpreteerd als toonhoogtebeweging of -verloop, in Vos 1962 wordt HG (met een globale verwijzing naar Montanus' tekst) geïnterpreteerd als 'loudness'. Maar Vos vindt evengoed de interpretatie van HG als 'toonhoogte' niet ongerijmd: "it is reasonable to assume that for Montanus' 'accent' implied a change in pitch as well as stress" [p.264]. Geheel in de geest van deze overweging relativeert hij zijn strikte interpretatie van HG als 'loudness' op

p. 290. Op het niveau van grotere klankgehelen is het volgens hem niet uit te maken "whether Montanus was thinking in terms of stress or pitch or both".

10.1.4 De interpretatie van Van Wijk / Wirth-van Wijk [1950 - 1980]

Twaalf jaar voor Vos 1962 werd HG in Van Wijk 1950 al aan de orde gesteld waarbij tevens het begrip 'Aeseming' [d.i, expiratiedruk] ter sprake kwam. Van Wijk schreef over deze voor haar sterk samenhangende begrippen het volgende [p. 127]:

> Ich glaube, dass wir diese zwei durch das Wort Silbenakzent zusammenfassen können. Und zwar so dass wir unter 'aeseming' hauptsächlich Atemdruck, exspiratorischen Akzent, verstehen müssen, unter 'hoochte des geluits' alle andere Betonungselemente, die mit dem Silbenakzent zusammenhangen, unter anderem Schallfülle.

Van Wijk ging niet in op de tekst van Montanus en gaf een tamelijk ruime interpretatie, waarbinnen 'toonhoogte' en 'klankvolheid' vallen.

Na vele jaren pakte zij de draad van de Montanusstudie weer op en in haar publikatie van 1980 neemt zij HG nog eens onder de loep. Zij handhaaft haar mening dat HG een breder begrip is dan alleen sonoriteit. Het is evenwel duidelijk dat zij toch HG vooral als expiratorisch accent beschouwt en daarmee heeft zij in feite haar interpretatie minder breed gemaakt: "Montanus duidt er de sterkte van het accent mee aan, zowel in lettergrepen, woorden als in onderdelen van zinnen en hele zinnen". Zij legt de nadruk op de sterkte van het accent en op andere klemtoonaspecten [vgl. "alle andere Betonungselemente" uit het hierboven gegeven citaat] komt zij niet meer terug.

10.1.5 De interpretatie van Martens [1957]

Voor Martens [1957, p. 219] is HG beslist geen punt van twijfel geweest. HG is zeker geen benaming voor toonmodulatie, vindt hij. Maar wat dan wel? Martens laat zijn lezers met een vraag zitten, want hij doet over wat HG wél is, geen boekje open.

10.2 Tekstanalyse

De hierboven besproken interpretaties brachten mij tot de overtuiging dat *Spreeckonst* eens heel precies nagelezen zou moeten worden om op basis van de tekst vast te kunnen stellen wat HG nu precies is.

Er is een aantal termen in *Spreeckonst* dat sterk op het begrip HG betrokken is. Relevant voor de interpretatie van HG zijn de termen:

- Luiden,
- Luide,
- Eeveluide,
- Rijzend,
- Climmend,
- Daelend
- Heuvelachtig,
- Helderheit,
- Hoog
- Laag.

De passages die met name in mijn analyse van belang zijn, kan men vinden op de pp. 28, 83, 99, 100, 101, 116, 125 en 133 [men vergelijke overigens pp. 84, 85, 86, 97, 102, 106, 149 en 153].

10.2.1 'Luiden', 'Luide' en 'Oneeveluide'

Als Montanus het werkwoord *Luiden* bezigt [bijv. pp. 133, 141, 144,], is dit woord steeds weer te geven met 'klinken' [vgl. WNT, 3207, lemma *luiden*): een 'Letter' [spraakklank] kan 'Hooger' of 'Laeger' *Luiden* oftewel 'Klinken' [over 'Hooger' of 'Laeger' spreek ik aanstonds].

Luide komt in *Spreeckonst* voor in de samenstellingen: *Eeveluide* en *Oneeveluide* [pp. 99, 100, 101, 106]. De betekenis van dit bijvoeglijk naamwoord is ondubbelzinnig: 'zeer hoorbaar', of 'hard klinkend'. *Eeveluide* geeft aan dat de spraakklanken in dezelfde mate doordringend zijn en het antoniem ervan geeft juist aan dat er een relatief verschil valt waar te nemen.

Montanus legt op pp. 101-103 uit dat de kern van een syllabe altijd door een spraakklank met het hoogste HG-niveau gevormd wordt: (meestal) een vocaal. Vóór deze spraakklank kunnen tal van spraakklankcombinaties voorkomen (en uiteraard ook afzonderlijke consonanten).

In een aantal combinaties zoals de *wr*, *gr* en *vl* (van bijv. *wreed*, *groot* en *vlam*) zijn de spraakklanken niet omkeerbaar, merkte Montanus op, terwijl er in andere combinaties wel sprake kan zijn van omkeerbaarheid (*spalk* komt voor maar ook *psalm*; het gaat hier om omkeerbaarheid in verschillende woorden, maar ook binnen het woordmateriaal van een woord is omkering denkbaar). In geval van omkeerbaarheid van de combinatie gaat Montanus ervan uit dat de betreffende spraakklanken (bijv. de *s* en *p*) 'Eeveluide' zijn. Bij niet-omkeerbare combinaties zijn de spraakklanken: 'Oneeveluide', met dien verstande dat de spraakklank die het dichtst bij de vocaal staat, luider klinkt dan de spraakklank die er wat verder vanaf staat. Het principe dat spraakklanken minder luid zijn naarmate zij verder van de syllabevormer verwijderd staan, geldt zowel vóór als na de kern, al zijn spraakklanken volgens Montanus ná de kern relatief iets luider dan wanneer ze vóór de kern staan [ik kom hier nog op terug: zie par. 10.3].

10.2.2 'Rijzen', 'Daelen' en 'Climmen'

Er is sprake van een qua luidheidsgraad 'Rijzend' [stijgend] verloop van HG vóór de syllabedrager (de vocaal) en een afnemende luidheidsgraad na de kern 'Daelend'. Een voorbeeld van een dalend verloop is dit: in *erg* zijn de *r* en *g* niet omkeerbaar [zie p. 85]. De *r* staat dichter bij de vocaal dan de *g* en heeft daardoor een hogere HG-waarde dan de g-klank. Het HG-niveau is 'Daelend' vanaf de kern gerekend, dus neerwaarts gaande qua luidheidsgraad.

Er kleeft nog wel een moeilijkheid aan de gegeven interpretatie van 'Rijzend' en 'Daelend'. Beide zijn namelijk volgens Montanus vormen van 'Climmen' ... hoe opmerkelijk! Montanus' toelichting op 'Tweedubbelde [d.i. twee in een syllabe na elkaar volgende] Climmende Letteren' ruimt mogelijke misverstanden uit de weg: 'Climmend' kan zowel 'Rijzend' als 'Daelend' betekenen. Want: deze klimmende spraakklanken "*zijn, die uit twee Enkelde van verscheide trappen* [niveaus] *bestaen. En zijn 1 Rijzende, 2 Daelende*". 'Dronk', een willekeurig gekozen woord, valt dus als volgt te analyseren:

```
              Climmend
             /        \
            /          \
           /            \
   Rijzend               Daelend
    | \                    | \
    |  \                   |  \
    |   \       (o)        |   \
    |    r                 n    \
    d                            k
```

Dat 'Climmend' zowel het stijgen in niveau als het dalen impliceren kan, maakt Montanus ons ook in de tabel van p. 100 duidelijk waaruit ik een gedeelte citeer:

```
( Eeveluide
|                ( Rijzend
( Climmend       |
                 ( Daelend
```

WNT VII, 2, kolom 4063, lemma 'klimmen', bevestigt dat 'klimmen' ook 'dalen' kan betekenen. Geruggesteund door dit woordenboek kunnen we nu stellen dat 'Climmend' zowel slaat op het stijgend als op het dalend verloop van HG, respectievelijk vóór en ná de kern. Ik merk nog op dat het synoniem van 'Climmend', 'Oneeveluide' is.

10.2.3 'Heuvelachtige Deelen'

De term 'Trap' keert nu terug in mijn betoog. Bij het woord *dronk* bleek ons hierboven dat de 'r' en 'n' binnen de 'Cleefsels' de hoogste positie innamen qua HG. Het is niet zo dat deze spraakklanken ook samen in de hoogste trap staan in de HG-schaal [zie voor deze par. 10.1.1 en ook par. 10.6.2 waar de volledige HG-schaal is uitgewerkt]. Door omkeringsproeven waarop ik hierboven doelde, stelt Montanus vast tot welke HG-trap [HG-niveau] een spraakklank behoort. Zo'n 'Trap' geeft het relatieve HG-niveau aan van één of meerdere spraakklanken. 'Eeveluide' spraakklanken behoren tot dezelfde 'Trap', 'Oneeveluide' behoren tot verschillende 'Trappen'. De stijging en daling van het HG-verloop geschiedt dus trapsgewijs. De aanduiding 'Heuvelachtige deelen' [p. 112] slaat op de klankdelen in het HG-verloop en past qua benaming volledig bij het geschetste trapsgewijze HG-verloop.

10.2.4 'Hooch' en 'Laeg'

Spraakklanken die tot dezelfde 'Trap' behoren, zijn "eeve hooch" [p. 85]. Hieruit volgt dat spraakklanken van verschillende 'Trappen' ongelijk van 'hoochte' zijn. De top van een klankgeheel gaat "alle andere in hoochte te boven" [p. 125]. 'Hooch' is dus in *Spreeckonst* in de eigenlijke zin van het woord gebruikt, het betekent namelijk zich verheffende, opwaarts zijnde qua niveau of graad [vgl. WNT, p. 1007, lemma 'hoog' - δ van graad of trap]. 'Hooch' past, aldus geïnterpreteerd, zeer goed in de context van de 'Climming' van HG.

Het fonetische correlaat van HG is luidheid, stel ik vast. 'Trappen' betekent: 'niveaus van luidheid'. 'Hooch' is een aanduiding om de gradatie van de trap in opwaartse zin aan te geven. En op dit punt van onze analyse aangekomen, kunnen we de termen 'Hooch' en 'Laeg' gemakkelijk doorzien: *hoger* ('Hooger luiden') heeft betrekking op de mate waarin de trappen in het verloop van HG zich opwaarts strekken en *laeger* heeft betrekking op de mate waarin de trappen zich in het HG-verloop neerwaarts strekken.

10.2.5 'Helderheit' of luidheid?

Op p.101 legt Montanus uit dat de spraakklank die na de vocaal in de syllabe volgt, profiteert van diens 'Helderheit'. Het is te begrijpen dat de vocaal in de syllabe het hoogste niveau van HG heeft en dat deze als de meest heldere klank wordt beschouwd. Maar in hoeverre is helderheid het zelfde als luidheid?

Montanus helpt ons bij het beantwoorden van de zojuist opgeworpen vraag. Op p.45 schreef hij namelijk dat de spraakklanken die na de vocaal volgen (de 'Naeletteren' genoemd) 'krachtiger' klinken dan diezelfde spraakklanken die voor de 'Grond' staan. Bij wijze van voorbeeld bespreek ik het door mij gekozen woord 'sas' (van 'in je sas zijn'). De laatste 's' zou volgens Montanus' redenering dus relatief doordringender zijn dan de eerste. Met andere woorden: de luidheid van een spraakklank kan ook afhangen van de plaats vóór of ná de kern. Het is voor ons nu belangrijk te zien dat helderheid van de spraakklank ná de syllabekern samenvalt met het relatief krachtiger klinken. Omdat helderheid in *Spreeckonst* niet verder is gedefinieerd of toegelicht, komt het mij voor, dat helderheid verband houdt met het relatief krachtiger uitspreken van een spraakklank. Al met al moeten we op basis van de tekst vaststellen dat Montanus steeds uitgaat van de relatieve luidheid van spraakklanken.

10.3 Interpretatie van 'Accenten' (*Spreeckonst*, p.125)

Een lettergreep die het woordaccent heeft, draagt 'Accentus acutus'. De vocaal moet dan wel scherpgesneden, of kort zijn: in Montaanse terminologie: 'Spits'. Is de vocaal zwakgesneden of niet-kort dan draagt zo'n prominente syllabe 'Accentus circumflexus'. De vocaal is in Montaanse terminologie dan 'Draelende'. In 'ópperzael' draagt 'op' 'Accentus acutus'. In 'cóoperdraen' [= koperdraden] heeft 'coo' 'Accentus circumflexus'.

De lettergrepen die niet prominent zijn, verdeelt Montanus onder in 'Spitse' en 'Draelende'. Hij wijst erop, dat deze tweedeling overeenkomt met de traditionele onderscheiding 'Accentus acutus' en 'Accentus gravis'. Helemaal duidelijk is dit niet; Montanus' poging om aansluiting te zoeken bij de traditie loopt zelfs spaak. Zo zou voor 'per' uit 'opperzael' gelden dat deze 'Accentus gravis' heeft, terwijl deze ook 'Spits' is. Dit klankdeel zou dus een soort van 'sub-accentus acutus' hebben.

In het refereren aan traditionele accentindelingen zie ik niet meer dan een (niet overtuigende) poging van Montanus om zijn *Spreeckonst* meer ingang te doen vinden bij zijn lezerspubliek dat, naar Montanus vermoedde, grote waarde hechtte aan verworven, traditionele inzichten. Dergelijke pogingen van Montanus kunnen we ook vinden op pp.88-91 waar hij concessies doet aan zijn eigen nieuwe indelingssysteem van vocalen om minder uit de pas te lopen bij gangbare indelingen.

Als Montanus aansluiting zoekt bij de traditionele opvatting van accenten dan zouden we een reden hebben om te veronderstellen dat toonhoogte inderdaad een onderdeel is van HG [zie Vos 1962, pp.263-265; toonhoogte was een belangrijk element van de 'Accenten']. *Spreeckonst* laat echter *geen* ruimte voor deze zienswijze. En weer komt het expiratorisch aspect van de articulatie duidelijk naar voren in de Montaanse behandeling van de 'Accenten'. Montanus merkt namelijk op dat een 'Spitse' lettergreep gekenmerkt wordt door een "scherpe haest-daelende [d.i. snel dalende] hort des Aesems", terwijl een 'draelende' lettergreep door een "hort des Aesems, en volgende geduerichheit, zeer [d.i. in hoge mate, dus niet helemaal, J.H.] in gelijke hoochte voortgebracht (wordt)". Montanus spreekt over de snel dalende en de in hoge mate volgehouden expiratiedruk, niet over toonhoogte.

10.4 Conclusie m.b.t. de tekstinterpretatie van HG

HG heeft op het niveau van de syllabe betrekking op het expiratorisch aspect van sonoriteit. Voor ons zal HG een variabel gegeven zijn waarbij geldt dat HG op het niveau van het woord betrekking heeft op het woordaccent, op het niveau van de woordgroep op woordgroepsaccent en op het niveau van de zin op zinsaccent. Als we spreken in termen van accenten, moeten we ervan uitgaan dat steeds het dynamisch accent door Montanus bedoeld is. Is HG voor ons een variabel gegeven, omdat woordaccent toch iets anders is als woordgroepsaccent, voor Montanus is HG volgens zijn tekst: het expiratorisch aspect van de beklemtoning. Luidheid is volgens mijn tekstanalyse het fonetisch correlaat van HG.

10.5 Evaluatie van de HG-interpretaties

Als we de in par. 10.2 besproken interpretaties van HG bekijken, merken we op dat de tekstinterpretaties van Verschuur, Quittart en Pernot onhoudbaar zijn. Martens heeft in weerwil van zijn stellige beweringen inzake HG zelf geen interpretatie gegeven van HG, waardoor ik hem verder onbesproken moet laten.

In de dissertatie van Vos [1962] vinden we een toelichting van HG die onvoldoende van argumenten wordt voorzien. 'Loudness' blijkt een correcte interpretatie van HG, maar ik voeg hieraan snel toe, dat ik op grond van Montanus' tekst niet met Vos instem wanneer hij 'toonhoogte' als mogelijk aspect van HG van grotere klankgehelen introduceert. *Spreeckonst* biedt geen passages die een interpretatie van toonhoogte als element van HG rechtvaardigen.

In het werk van Wirth-van Wijk (eerst in Van Wijk 1950 en daarna Wirth 1980) is aanvankelijk een toelichting op HG terug te vinden waarin HG als een samenvattend begrip van 'alle andere Betonungselemente' van het lettergreepaccent gezien wordt. Die toelichting vindt geen steun in de tekst van *Spreeckonst*. In Wirth 1980 zien we dat wat aanvankelijk in Van Wijk 1950 de uitleg van de term 'Aeseming' was, de (praktische) uitleg wordt van HG: expiratiedruk. In Wirth 1981, p.17 definieert zij 'Aeseming' als "de wijze waarop de ademstroom door de mondholte naar buiten gaat", een formulering waarmee zij op expiratiedruk doelt. Wirth-van Wijk laat zien dat zij met de definiëring van 'Aeseming' op het juiste spoor van HG is gekomen.

10.6 De HG-schaal van de lettergreep en een distributieleer

Montanus heeft geen melding gemaakt van enige meetapparatuur en de tekst van *Spreeckonst* bevat geen andere aanwijzingen dan dat hij volledig vertrouwde op zijn gehoor. Het waarnemen van de luidheid van spraakklanken moet dan toch tamelijk problematisch zijn geweest. Montanus kan hooguit een indruk gehad hebben van de verhouding tussen de luidheid van de ene spraakklank en de andere. En dan moeten we er maar niet aan denken hoe afhankelijk de luidheid van een bepaalde spraakklank is van een individuele spreker [met een bijzondere articulatiegewoonte? - en wat te denken van subjectieve luidheidsperceptie van de waarnemer!]. Het is bekend dat iemand met zijn gehoor juist luidheid minder goed waarneemt en toonhoogte ... vrij nauwkeurig [Mol en Uhlenbeck 1959, Droste 1965 en Van den Berg 1974]. Als we ons realiseren dat sonoriteitsonderzoeken waarin men op het gehoor afging en die gericht waren op de doordringendheid van spraakklanken, een andere hiërarchie laten zien dan Montanus aanwijst, dringt zich de vraag op of Montanus in de eerste plaats luidheid, tekstueel in ieder geval het fonetisch correlaat van HG, heeft waargenomen.

10.6.1 Luidheid als ordeningscriterium van de HG-schaal

Ofschoon de tekst van Montanus' boek aangeeft dat Montanus op de luidheid van spraakklanken gelet heeft, kan Montanus niet tot zijn schaalindeling zijn gekomen op basis van het bepalen van de afzonderlijke luidheid van spraakklanken.

Er zijn experimentele onderzoeken naar de relatieve luidheid van spraakklanken gedaan. In de klassieke fonetica van Zwaardemaker en Eijkman 1928, p.240 vinden we een sonoriteitsschaal op basis van onderzoekingen naar luidheid die ik hieronder citeer.

We zullen zien dat de sisklanken opmerkelijk hoog scoren; hun geluid is, relatief gezien, tamelijk vérdragend. Sisklanken die met het menselijk gehoor inderdaad waarneembaar doordringender zijn dan bijv. occlusieven, zijn door Montanus ondergebracht bij ... de occlusieven! Luidheid mag dan wel het tekstuele fonetische correlaat zijn van HG, Montanus' schaalindeling verraadt toch dat luidheid niet de precieze ordening van de HG-schaal heeft bepaald. Deze gedachte wordt mij vooral ingegeven door de opvallende positie van de sisklanken in Montanus' indeling bij de occlusieven.

De genoemde sonoriteitsschaal van Zwaardemaker en Eijkman 1928, p.240 volgt nu:

(1) a, α, ε, ø, e
(2) z, s
(3) I, i, oe, ü, j
(4) o, o:, o., u
(5) m, n, y, r, w
(6) v, g
(7) b, d, g
(8) f, x,
(9) p, t, k

10.6.2 Openingsgraad als criterium voor de ordening van de HG-schaal

Spreeckonst, p.85 zet ons op het spoor van een ander criterium voor Montanus' HG-schaal dan luidheid. In een bepaalde 'Trap' van de HG-schaal kunnen meerdere spraakklanken staan. Montanus zegt over de ordening binnen een 'Trap': "Sommige Letteren van een zelvde trap teegen malcanderen vergeleeken, verschillen noch eenichsins in hoochte haers geluits". Hoe dieper de spraakklank in de mond gearticuleerd wordt hoe 'hooger' ze is. Als ik het goed zie, betekent dit dat de openingsgraad het articulatorische criterium is voor de ordening van de afzonderlijke spraakklanken binnen een 'Trap'. Op p.35 staat namelijk dat de mond steeds minder wijd geopend is naarmate een spraakklank meer naar voren is gearticuleerd. De articulatieplaatsen som ik hieronder op. De openingsgraad is bij I het grootst en bij VII het kleinst. Bij II is de mond iets minder wijd dan bij I; III is vervolgens weer iets minder wijd enz.:

(I) keelklanken,
(II) postvelare,
(III) prevelare,
(IV) palatale,
(V) alveolare,
(VI) dentale en
(VII) labiale spraakklanken;

In het overzicht hieronder heb ik Montanus' HG-schaal volledig uitgewerkt. De romeinse cijfers hierboven corresponderen met die in overzicht zevenendertig.

(1) 'Snapvocalen' (kort of scherpgesneden):
I aa, oo, oo
II aa, oo, oo
III ae eu oe
IV ee, eu, oe [↓ openingsgraad wordt minder]
V ie, ue, uo
VI ij, ui, uoi
VII uu, uu, ou

(2) 'Staegvocalen' (lang of zwakgesneden behalve j en w (zie 4)
- als bij (1) - [↓ openingsgraad wordt minder]

(3) r

(4) j, w, l

(5) ng, n, m [→ afnemend in openingsgraad]

(6) h, g, ch, 'gamma', k, z, s, d, t, v, f, b, p
→ afnemend in openingsgraad

(Overzicht 37)

In de eerste, tweede, vijfde en zesde trap speelt openingsgraad bij de interne ordening van de 'Trap' een aanwijsbare rol. Omdat de verzameling spraakklanken van de derde 'Trap' slechts bestaat uit één spraakklank, speelt de interne ordening hier geen rol. Bij de vierde trap is zo te zien een willekeurige volgorde aangehouden. De 'w' is een bilabiale klinker in zijn systeem, terwijl de 'l' een alveolare spraakklank is, en die is dus meer naar achteren gearticuleerd. In de laatste 'Trap' kan openingsgraad geen echte rol spelen omdat de occlusieven een moment van volledige afsluiting van het articulatieorgaan kennen en de fricatieven niet. Toch is de interne ordening enigszins verwant met die van (1) en (2) en (5), doordat de klanken die het verst naar achteren worden gearticuleerd, vooraan staan in Montanus' opsomming.

Het is duidelijk dat de openingsgraad in Montanus' indeling meegespeeld heeft. Toch moeten we ook constateren, dat Montanus voor de opeenvolging van zijn HG-schaal niet in de eerste plaats op de openingsgraad heeft gelet. De 't' bijv. heeft een volledige afsluiting en de 's' niet. De 't' zou lager moeten zijn ingeschaald [vgl. (De) Saussure 1916, p. 70 e.v.] en dat is niet het geval.

Vooral door de opvallende plaatsen van de occlusieven en spiranten in Montanus' indeling, moeten we aannemen dat Montanus nog een ander criterium heeft gehad voor het bepalen van de ordening van zijn HG-schaal.

10.6.3 Distributie als criterium voor de ordening van de HG-schaal

Op pp. 84-85 van *Spreeckonst* laat Montanus duidelijk zien hoe spraakklanken zich gedragen in consonantenclusters vóór en ná de syllabekern. Op grond daarvan komt hij tot zijn indeling.

Montanus zegt dat de *r* bijvoorbeeld in de 'Trap' staat die na de vocalen volgt, omdat deze spraakklank steeds het dichtst bij de klinkers in een syllabe staat: *Paerl*, *verw*, *wrang*.

De *l*, *j* en *w* zijn ondergebracht in de volgende 'Trap', omdat deze spraakklanken: "achter malkanderen niet wel en connen volgen" [p. 84]. Zij staan relatief dicht bij de vocaal in een syllabe, maar door een woord als *wreet* weet Montanus dat de *r* dichter bij de syllabekern kan staan dan de *w*. Er is ook geen omkering mogelijk: Montanus sluit *rweet* uit. De *w* behoort daarom tot een lagere 'Trap'.

10.7 Conclusie

De HG van spraakklanken

Van Galen [1983, pp. 1-2] schrijft dat in de natuurlijke fonologie, zoals een richting in de post-Sound-Patternfonologie door H. van der Hulst [1978] wordt genoemd, ervan wordt uitgegaan "dat aan alle fonemen van een taal een karakteristieke sonoriteitswaarde is toe te kennen op grond waarvan d.m.v. syllabestructuurcondities de plaats van fonemen in de syllabe verklaard en voorspeld kan worden". Dit impliceert dat eerst de sonoriteitswaarde wordt vastgesteld en dat dan pas de syllabestructuur wordt geanalyseerd. Ik sluit evenwel niet uit, dat bij het vaststellen van sonoriteitsschalen die sterke gelijkenis met de HG-schaal van Montanus vertonen, de distributie van spraakklanken in de syllabe de ordening van de schaal heeft bepaald. En zo'n schaal geeft op zijn beurt weer aan hoe de distributie van spraakklanken in een syllabe voorspeld kan worden. In ieder geval staat vast dat Montanus aldus te werk is gegaan.

Luidheid

'Luidheid' vormt volgens de *Spreeckonst*-tekst het fonetisch correlaat van HG. Ik hoop overigens aannemelijk te hebben gemaakt dat voor de indeling van de niveaus van HG met betrekking tot de 'Letter' als deel van een 'Woordlit' luidheid een minder belangrijke rol heeft gespeeld dan de distributie van spraakklanken in een lettergreep. Hiermee wil niet gezegd zijn dat luidheid niet belangrijk zou zijn geweest voor Montanus.

Openingsgraad

Voor de interne ordening van de 'Trappen' is de openingsgraad van belang geweest. De laatste 'Trap' echter laat zien dat de openingsgraad niet het belangrijkste criterium is geweest bij de vaststelling van de 'Trappen'.

Distributieleer

Zoals ik al aangegeven heb, is de distributie van spraakklanken in een syllabe het belangrijkste criterium voor Montanus geweest om spraakklanken in 'Trappen' in te delen en de 'Trappen' onderling te ordenen.

De HG-schaal heeft betrekking op de spraakklanken in de syllabe. Hoe zit het dan met de HG voor grotere klankgehelen dan de 'Letter'?

Het is opvallend dat Montanus voor de grotere klankgehelen zes niveaus van HG veronderstelt, zonder dat hij dit nader uitwerkt. De indeling van de HG-schaal vindt haar basis in een distributieleer van spraakklanken en is vervolgens geprojecteerd op grotere klankgehelen. Montanus doet geen poging om de precieze ordeningen uit te leggen. Kennelijk heeft hij a priori bepaald dat bij iedere klankvorm zes niveaus van HG horen omdat er zes niveaus bij de 'Letter' zijn.

Als HG toegepast wordt op een lettergreep, een woord of een groter klankgeheel, interpreteer ik dit als het expiratorisch aspect van het lettergreepaccent, woordaccent, woordgroepsaccent en het zinsaccent. Met deze visie op HG sluit ik vooral aan bij Wirth 1980:

(a) het expiratorisch aspect van sonoriteit bij het 'Woordlit';
(b) expiratorisch of dynamisch woordaccent bij het 'Woord';
(c) expiratorisch of dynamisch woordgroepsaccent bij het 'Reedensnee'
(d) expiratorisch of dynamisch zinsaccent bij de 'Reeden'.

HG is voor ons dus een relatief begrip, maar ik benadruk hier dat Montanus blijkens de *Spreeckonst*-tekst HG als een constante heeft opgevat.

In mijn verdere uiteenzettingen komt HG nog ter sprake. Als ik spreek over HG met betrekking tot bijv. het 'Woordlit', geef ik dit aan met HG-a. Spreek ik over de HG van het woord, dan duid ik dit zo aan: HG-b. Het onderstaand overzicht maakt duidelijk hoe de HG van de verschillende klankvormen door mij voortaan wordt aangeduid.

(a) het expiratorisch aspect van sonoriteit	bij het 'Woordlit'	HG-a
(b) expiratorisch of dynamisch woordaccent	bij het 'Woord'	HG-b
(c) expiratorisch of dynamisch woordgroepsaccent	bij het 'Reedensnee'	HG-c
(d) expiratorisch of dynamisch zinsaccent	bij de 'Reeden'	HG-d

(Overzicht 38)

Als ik HG in het algemeen wil aanduiden laat ik een letteraanduiding eenvoudig achterwege, dus: HG.

Montanus onderscheidt, zoals we nu weten, steeds zes niveaus voor HG. Hij spreekt in termen van 'Boovemiddeltrap' en 'Ondermiddeltrap' e.d. [zie bijv. p.162], maar het is niet direct duidelijk hoe de verhouding tussen deze niveaus is. Alleen bij de lettergreep blijkt duidelijk dat Montanus de niveaus heeft vastgesteld op basis van de distributie van spraakklanken [zie par. 10.6.3].

Een bepaald niveau van HG van een bepaalde klankdeel zal ik voortaan weergeven met:

'Trap	1e	2e	3e	4e	5e	6e
(a) 'Woordlit'	HG-WL-1,	HG-WL-2,	HG-WL-3,	HG-WL-4,	HG-WL-5,	HG-WL-6
(b) 'Woort'	HG-W -1,	HG-W -2,	HG-W -3,	HG-W -4,	HG-W -5,	HG-W -6
(c) 'Reedensnee'	HG-RS-1,	HG-RS-2,	HG-RS-3,	HG-RS-4,	HG-RS-5,	HG-RS-6
(d) 'Reeden'	HG-R -1,	HG-R -2,	HG-R -3,	HG-R -4,	HG-R -5,	HG-R -6

(Overzicht 39)

Zoals al impliciet blijkt uit bovenstaand overzicht staan de 'L', 'WL', 'W', 'RS' en 'R' respectievelijk voor de HG met betrekking tot de 'Letter', het 'Woordlit', het 'Woord', de 'Reedensnee' en de 'Reeden'.

***

Hoofdstuk 11
De 'Deeling' en structuur van de klankgehelen

11.1 Inleiding: twee delingen van de klankvormen

Iedere bespreking van een klankvormsoort begint in *Spreeckonst* met de 'Deeling'. Dit is een analyse van de klankvorm als klankgeheel waarbij zijn delen worden aangewezen.

De gerichtheid van Montanus op het analyseren van klankvormen in hun delen moet tegen de achtergrond van de 'Distributio' worden geplaatst [zie hoofdstuk vier]: zaken/objecten moeten worden bestudeerd door de delen ervan op te sporen en onder de loep te nemen. Montanus zoekt consciëntieus naar de kleinere delen van een klankgeheel. Hij legt zich niet voetstoots neer bij de traditionele opvatting dat een 'Letter', een spraakklank, niet meer deelbaar zou zijn. Hij schrijft [p.29]:

> De geene die den aert der Letteren alderbest hebben meenen te weeten, ende op't naewste te beschrijven, als Petrus Ramus, Petrus Martinius, Alstedius, en veel andere, zeggen die te zijn, *Sonos in Syllabis individuos. Partes in dictionibus indivisibiles. Partes minimas Dictionum Prolatarum. Partes vocum quibus soni individui exprimuntur*: alle daer in over een coomende, datse het rechte onderscheit der Letteren stellen inde ondeelijkheit der zelver, of in datse uit geen deelen en bestaen, noch daer in connen gedeelt worden.
>
> **Vertaling van het Latijn**
> *De afzonderlijke klanken in de lettergrepen. Ondeelbare delen in de taaluitingen. De kleinste delen van de tot uitdrukking gebrachte taaluitingen. De delen van de woorden/klanken waardoor individuele (niet nader te verdelen) klanken uitgedrukt worden.*

Montanus verdeelt de 'Letter' wél in delen en wijst een 'Grond' en 'Cleefsels' aan [deze twee termen worden in par. 11.2 uitvoerig toegelicht].

Montanus is de mening toegedaan dat een dichotomische indeling de beste is en hij vindt dan ook dat de klankgehelen "Op twee wijzen dienen (...) gedeelt te worden" [p.112]. De twee analyses van Montanus bestaan uit: de deling in 'Derdendeelen' en in 'Helften'.

- De eerstgenoemde deling betreft het verdelen van een klankgeheel in een klankdeel dat per se niet weggelaten kan worden (de 'Grond') en klankdelen die niet noodzakelijk aanwezig hoeven te zijn (de 'Cleefsels') [ik kom hier nog op terug in par. 11.2.1 en 11.2.2].
- -- De laatstgenoemde deling betreft het verdelen van een klankgeheel in tweeën, waarbij één gedeelte aangewezen wordt dat noodzakelijk aanwezig moet zijn en één gedeelte dat weggelaten zou kunnen worden.

Ik heb nu een elementaire beschrijving gegeven die nog nadere toelichting behoeft. In dit hoofdstuk zal ik daarom uitvoerig op de 'Deelingen' ingaan.

De structuur van dit hoofdstuk is eenvoudig: eerst bespreek ik de deling in 'Derdendeelen' [par. 11.2] en daarna die van de 'Helften' [par. 11.3].

11.2 De 'Deeling in Derdendeelen'

11.2.1 De 'Grond' en de 'Cleefsels' van een klankvorm

In hoofdstuk zes heb ik vermeld dat Montanus' termen 'Grond' en 'Cleefsel' op Stevins termen 'Grondt' en 'Anclevende' teruggevoerd kunnen worden. Zowel bij Stevin als bij Montanus is 'Grond(t)' de aanduiding van het meest wezenlijke deel van iets, dus ook het meest wezenlijke deel van een spraakklank wordt aangeduid met de term 'Grond'. Met 'Cleefsels' worden de delen van het object aangeduid die weggelaten kunnen worden: het object, dat 'iets', blijft zonder zijn 'Cleefsels' dan toch nog bestaan.

Montanus past de onderverdeling 'Grond' en 'Cleefsels' op zijn klankvormen toe [onder 'klankvorm' versta ik: een klank die door zijn vormkenmerken gerekend kan worden tot een categorie van gesproken taal, te weten: een 'Letter', een 'Woortlid', een 'Woord', een 'Reedensnee' en een 'Reeden'].

```
          Klankvorm
             /\
            /  \
       Grond    Cleefsels
```

De categorie 'Cleefsels' valt in twee subcategorieën uiteen: de 'Voor'- en 'Naecleefsels':

```
          Klankvorm
          /       \
         /         \
      Grond        Cleefsels
      =====         /     \
      (1)          /       \
            Voorcleefsels   Naecleefsels
            =============   ============
            (2)             (3)
```

De 'Voorcleefsels' staan in de taalwerkelijkheid vóór de 'Grond' en de 'Naecleefsels' volgen er na. In de subparagrafen zal dit nog met voorbeelden en schema's verduidelijkt worden.

11.2.2 Nadere beschouwing van de 'Grond'

De 'Grond' van de 'Letter' "is het hoochstluidende deel inde Letteren" en wordt gevormd met "des Letters Vorm, in zoo veel alsse blijvende is" [p.28, waar Montanus verschillende toelichtingen geeft]. We moeten ons hierbij voorstellen dat er een moment is waarop het articulatieorgaan zodanig gevormd is, dat een voortgebrachte 'Letter' als zodanig herkend wordt. De andere delen van de 'Letter', de 'Cleefsels' genoemd, bestaan uit wat wij nu de 'on-' en 'offglide' noemen. De 'Grond' en de 'Cleefsels' vormen respectievelijk de onmisbare en de te missen delen van een 'Letter', waarbij Montanus articulatorische correlaten heeft aangegeven. Een 'glide' definieert hij articulatorisch: een 'Toestap (beweging) van de Vormen (articulatiestanden').

Andere klankvormen dan de 'Letter' zijn ook deelbaar. In ieder geval moet een klankvorm minimaal bestaan uit één klankdeel, de 'Grond'. Zonder zo'n deel zou er helemaal geen sprake zijn van de klankvorm. Met andere woorden: *de 'Grond' is dat gedeelte van de structuur van een klankgeheel waardoor kan worden bepaald tot welke klankvorm de spraakklank of de spraakklankenreeks behoort.*

Op fonetisch niveau is de 'Grond' van het 'Woortlit', het 'Woord', de 'Reedensnee', het 'Reedenlit' en de 'Reeden' te herkennen aan HG-1 [voor afkortingen van 'Hoochte des Geluits' verwijs ik naar het slot van hoofdstuk tien]. Voor de lettergreep, het 'Woortlit', is deze formulering niet genuanceerd genoeg, omdat de 'Grond' van een syllabe volgens Montanus gevormd kan worden door een aantal klinkers waarvan er tenminste en ten hoogste één HG-1-a niveau heeft, terwijl de resterende vocalen in de 'Grond' HG-1-b dragen. Ik zal dit nog nader toelichten, maar nu bepaal ik mij tot een algemeen overzicht waarin men kan zien waaruit een 'Grond' van de klankvormen bestaat.

Klankvorm	Grond	Bestaat uit	Kenmerk
'Letter'	1	de 'Blijvende' 'Lettersvorm'	hoochstluidende deel
(a) 'Woordlit'	1	maximaal 4 verbonden vocalen	waarvan 1; HG-WL-1 de andere; HG-WL-2
(b) 'Woord'	1	1 'Woordlit'	HG-WL-2
(c) 'Reedenlit'	1	1 'Woord'	HG-WL-3
(d) 'Reeden'	1	1 'Reedenlit'	HG-WL-4

(Overzicht 40)

Montanus heeft het fonetisch correlaat van de verschillende 'Gronden' benamingen gegeven:

Grond	Aanduiding van articulatorisch/fonetisch correlaat
Lettergront	niet specifiek; hij wordt gevormd 'met des Letters vorm, in zoo veel alsse blijvende is'
Woordlitgront	Opperletter [spraakklank met hoogste niveau van HG]
Woordgront	Opperwoordlit [lettergreep met hoogste niveau van HG]
Reedensnee	Opperwoord [woord met hoogste niveau van HG]
Reeden	Opperreedensnee [woordgroep met hoogste niveau van HG]

(Overzicht 41)

11.2.3 De 'Cleefsels'

Zoals al aangegeven is, zijn de 'Cleefsels' minder belangrijk voor de structuur van een klankvorm dan de 'Grond'. Aan de hand van een schema van een voorbeeldwoord zal ik dit nu nader toelichten.

```
                 LOO
                  |
       ONT   +    |    +  PEN
        |         |        |
 Voorcleefsel   Grond    Naecleefsel
        |         |        |
     HG-W-2    HG-W-1    HG-W-2
```

Ontloopen is een 'Woord' dat bestaat uit drie 'Woordleeden'. *Loo* wordt gekenmerkt door HG-W-1. Dit deel van het woord is bepalend voor het zijn als 'Woord'. *Ont* en *pen* worden gekenmerkt door HG-W-2, of misschien HG-W-3 (Montanus spreekt ongelukkigerwijs alleen van 'Ondertrappen', d.w.z. niveaus van HG lager dan HG-1). Deze delen hoeven, als wij letten op de structuur van het 'Woord', niet noodzakelijk deel uit te maken van het 'Woord' [zie pp. 130-131]. De 'Woordleeden' die vóór de 'Grond' staan, vormen, zoals ik al eerder heb gezegd, de 'Voorcleefsels' en die achter de 'Grond' staan, de 'Naecleefsels'. In beginsel geeft Montanus geen maximum aantal lettergrepen aan waaruit een 'Woordcleefsel' kan bestaan.

Andere klankvormen dan het 'Woord' kunnen ook 'Cleefsels' bevatten. Voor een lettergreep heeft Montanus aangegeven hoeveel 'Letters' vóór en ná de 'Grond' kunnen staan, maximaal vier vóór en vier ná de 'Grond'. Montanus adstrueert dit met deze voorbeelden [p. 114]:

	Voorcleefsel	Naecleefsel
Eenletterig	M [et]	[me] T
Tweeletterig	DR [aeit]	[mee] ST
Drieletterig	STR [am]	[be] RST
Vierletterig	'TSTR [ijt]	[he] RFST

(Overzicht 42)

Het 'Reedenlit' kan evenals het 'Woord' een onbeperkt aantal 'Voor'- en 'Naecleefsels' bevatten. Dit geldt eveneens voor de 'Reeden'.

Net zoals de klankdelen die de 'Grond' vormen, een specifieke benaming hebben gekregen [zie overzicht 41 hier boven], zo hebben ook de klankdelen die 'Cleefsel' zijn, een eigen benaming:

Cleefsels	Aanduiding van articulatorisch/fonetisch correlaat
Lettercleefsels	niet specifiek; zij worden gevormd 'met de Toe- en Afstapping der Vormen' [= de beweging van de spreekorganen]
Woordlitcleefsels	Onderletter [spraakklank met HG-WL-2 of lager]
Woordcleefsels	Onderwoordlit [lettergreep met HG-W -2 of lager]
Reedensneecleefsels	Onderwoord [woord met HG-RS-2 of lager]
Reedencleefsels	Onderreedensnee [woordgroep met HG-R -2 of lager]

(Overzicht 43)

Terwille van de duidelijkheidheid heb ik dit samenvattende overzicht opgenomen:

```
          ______________G R O N D ____________________________________________________
         /              |                                                            \
        /               |                                                             \
V O O R C L E E F S E L |                                                        N A E C L E E F S E L
   |                    |                                                             |
   |          1  Lettergront ,,,,,'met des Letters vorm, in zoo veel alsse blijvende is'   |
   |          1  Woordlitgront,,,,Opperletter (+ eventueel maximaal 3 vocalen met HG-2-a   |
   |          1  Woordgront,,,,,,,Opperwoordlit                                            |
   |          1  Reedensnee,,,,,,,Opperwoord                                               |
   |          1  Reeden,,,,,,,,,,,Opperreedensnee                                          |
   |                                                                                       |
   |                                                                                       |
   |                                                                                       |
Voorlettercleefsel,,,,,   -vloeiende- 'Afstapping       Naelettercleefsel,,,,,   -vloeiende-
                          der Vormen'                                            'Afstapping der
                                                                                  Vormen'
Voorwoordlitcleefsel,,, 4 Onderletters                  Naewoordlitcleefsel,,, 4 Onderletters
Voorwoordcleefsel       x Onderwoordleeden              Naewoordcleefsel       x Onderwoordleeden
Voorreedensneecleefsel  x Onderwoorden                  Naereedensneecleefsel  x Onderwoorden
Voorreedencleefsel      x Onderreedensneeden            Naereedencleefsel      x Onderreedensneeden
                                        (Overzicht 44)
```

11.2.4 De formele analyse van de deling in 'Derdendeelen'

Ofschoon Montanus een strikt dichotomische beschrijving heeft gegeven van deze 'Deeling', ontleende hij aan het aantal eindcategorieën (te weten drie) de naam voor zijn analyse: 'Derdendeelen'. Deze term is naar betekenis weliswaar een rekenkunstige, maar in diepere zin heeft zij betrekking op de volledig uitgewerkte structuur van de klankvorm.

De formaliseringen van de delingen in 'Derdendeelen' van de klankvormen presenteer ik hieronder. Ik wijs er nog op dat het boomdiagram van een klankvorm dat ik uiteindelijk zal kunnen construeren, in het geval van de deling in 'Derdendeelen' geen leesbare taal zal representeren. Het maakt de abstracte structuur van de 'Grond' en 'Cleefsels' duidelijk [zie par. 11.2.1]. Bij de deling in 'Helften' zal een boomdiagram overigens wel een leesbare taalvorm representeren. De afkortingen die ik hanteer, zijn doorzichtig en hebben geen nadere verklaring nodig.

I *Formalisering van de deling van de 'Letter'*:

(1) L ----→ Gr (Cls.)^2
(2) Gr ----→ HG 1-deel
(3) Cls ----→ (Voorcl) (Naecl)
(4) Voorcl ----→ HG 2-deel
(5) Naecl ----→ HG 2-deel

De haakjes staan voor optioneel en het cijfertje twee bij (Cls.) staat voor maximaal twee.

Uitwerking:

(1) Gr Cls
(2) HG 1 deel Cls
(3) HG 1-deel Voorcl
(4) HG 1-deel HG 2 deel Naecl
(5) HG 1-deel HG 2-deel HG 2-deel

Het boomdiagram:

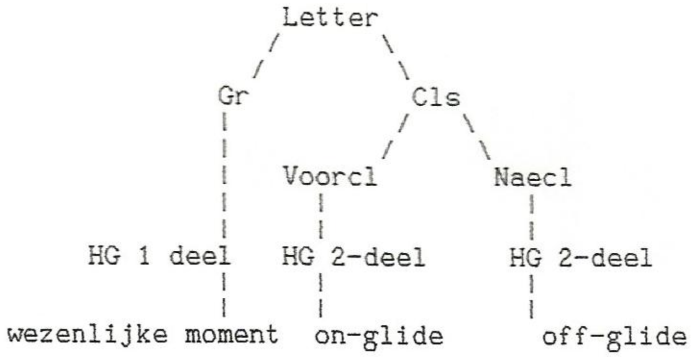

II *Formalisering van de deling van het 'Woordlit'*:
Wij moeten erop bedacht zijn dat Montanus ervan uitgaat dat de kern van een syllabe bestaat uit een 'Snapvocaal', een vocaal met HG-WL-1.

> Daer can in yder zaec, maer eene weezentlijke Form zijn. Maer int geluit eens Vocaels, die ic hier Snapklinker noem, is de weezentlijke Form van een Woordlit. Dien-volgende en machcher maer een in een Woord-lit coomen. Dewijlmen dan veel vryje Klinkletteren in een Woordlit bevint: zoo moeter een van die, alleen een vrye Snapklinker zijn, en de andere Staege of Consonanten. [p. 45]
>
> **Vertaling:**
> Er kan in iedere zaak/object slechts één wezenlijke vorm zijn. Maar in het geluid van een vocaal, die ik hier 'Snapklinker' noem, is de wezenlijke vorm van een 'Woordlit' besloten.
> Daardoor kan er slechts één in een 'Woordlit' voorkomen. Omdat men dan veel 'Vrye Klinkletteren' [= vocalische spraakklanken] in een 'Woordlit' vindt, moet er één van deze een 'vrye Snapklinker' [vocaal met HG-WL-1] zijn en de andere moeten 'Staege' of consonanten zijn [spraakklanken met HG-WL-2 >].

De 'Grond' van een lettergreep kan volgens p. 113 bestaan uit één 'Snapklinker' en 'bygevoegde Staege' vocalen [met HG-WL-2]. Alle klinkers in een syllabe vormen samen de 'Grond'.

Een niet-korte vocaal is volgens Montanus een dubbele vocaal. Het tweede segment van de lange vocaal is een weliswaar met de korte gecombineerde, niettemin aparte spraakklank. In een hedendaagse fonologische studie vinden we een soortgelijke opvatting: in Trommelen 1983 wordt een niet-korte vocaal als een dubbele vocaal beschouwd; het tweede gedeelte van deze vocaal is als een apart segment opgevat.

In zijn toelichting op de deling in derdedelen [p. 113] introduceert Montanus voor de combinatie 'Snapstaeg' de term: 'Tweelingse Grondletter", een paradoxale benaming voor twee aparte segmenten die nochtans één spraakklank in de nucleus van de syllabe vormen. Indien de 'Snapstaegcombinatie' langdurig wordt aangehouden, spreekt Montanus van een 'drie'- of zelfs 'vierlingse Grondletter'. De twee laatstgenoemde benamingen hebben alleen betrekking op het langdurig aanhouden van de lange, dubbele klinker.

In hoofdstuk twaalf beschouw ik de 'Snapvocaal' als: <+ vocalisch> en <+ syllabisch> en de 'Staege' vocaal als: <+ vocalisch> en <- syllabisch>. Uitgaande van deze analyse, geef ik de kern van een syllabe als volgt weer [men vergelijke Trommelens [a. w.] dubbele vocaal onder de 'peak']:

Niveau van HG	Grond Grondletter			
HG 1	<+ voc> <+ syl>			
HG 2		<+ voc> <- syl>	<+ voc> <- syl>	<+ voc> <- syl>
	korte voc. enkele Letter	---------		
	lange voc. tweedubbelde letter	---------	--------	
	aangehouden lange voc. driedubbelde letter	---------	--------	-------

(Overzicht 45)

N.B. Voor de aanduiding 'Een'-, 'Twee', en 'Driedubbelde Letter' zie hoofdstuk dertien.

De deling in 'Derdendeelen' gaan we nu formaliseren. Omdat de 'Grond' alleen gevormd kan worden door spraakklanken met HG-WL-1 en HG-WL-2, specificeer ik, waar nodig, de 'Onderletteren' in mijn formele herschrijving met het HG-niveau.

(1) Wlt ----→ Gr (Cls.)^{8}
(2) Gr ----→ OpL (Onder L met HG-WL-2)^{3}
(3) Cls ----→ (Voorcl)^{4} (Naecl)^{4}
(4) Voorcl ----→ (Onder L met minder dan HG-WL-2) ^{4}
(5) Naecl ----→ (Onder L met minder dan HG-WL-2) ^{4}

Opmerking: het 'Opperwoordlit' kan maximaal uit vier 'Letteren' bestaan, vandaar dat ik bij de 'Onderletteren' binnen de 'Grond' het aantal 'Onderletteren' tot drie beperk.

Deze basisregels kunnen nu een lettergreep genereren die bestaat uit:

- vier consonanten voor de kern [vocaal met HG-1-a],
- drie vocalen na de 'kernvocaal' (dus vier vocalen in de 'Grond') en
- vier consonanten na de vocalen.

Montanus heeft er zelf opgewezen dat er een 'Vierletterige Grond' kan voorkomen, bijv.: 'z WAEI t' [p.114]. Er zou ook een 'Vierletterig Voor- en Naecleefsel' kunnen bestaan, bijv.: ''TSTR-ijd' en 'he-RFST' [zie par. 11.3.3].

Op pp.44-45 legt Montanus uit dat er na de 'Snapvocaal' ten hoogste vier 'Aencleevers' gevoegd kunnen worden:

(H) E + R F S T
Ancleevers

Na een combinatie van twee vocalen van bijv. ej (de *j* is volgens Montanus vocalisch) kunnen er volgens p.45 ten hoogste drie consonanten volgen en na bijv. eej kunnen er slechts twee consonanten volgen. Als na de kernvocaal nog drie vocalen van de 'Grond' deel uitmaken, dan kan er nog maar één consonant volgen. Het totaal aantal plaatsen voor spraakklanken na de kernvocaal in een lettergreep is gesteld op vier.

Wij moeten dus een conditie bij de formalisering geven:

(1) Wlt ----→ Gr (Cls.)^{3}
(2) Gr ----→ OpL (Onder L met HG-WLT-2)^{3}
(3) Cls ----→ (Voorcl)^{4} (Naecl)^{4}
(4) Voorcl ----→ (Onder L met minder dan HG-WLT-2)^{4}
(5) Naecl ----→ (Onder L met minder dan HG-WLT-2)^{4}

Voorwaarde: bij (5)	Voorbeelden [vgl. overzicht 44]:
4 indien Gr = 1 L	h -erfst
3 indien Gr = 2 L	l -aatst
2 indien Gr = 3 L	m -ooist
1 indien Gr = 4 L	z -waeit

Ik wijs er nog op dat de 'w' door Montanus als een 'Cleefletter' wordt beschouwd, indien deze buiten de kern voorkomt, bijv.: *wreed*. [p.113]

In 'boec' drie over de syllabe valt een éénlettergrepig 'Woord' vaak samen met een 'Woordlit'. Onderstaande regels zullen nu *herfst* genereren als 'Woordlit'. De benaming 'Opperletter' slaat op de 'Letter' met HG-1-a, terwijl 'Onderletter' slaat op de 'Letter' met HG-1-b of minder. In 'herfst' komen alleen 'Onderletters' voor met HG-1-c of minder.

De uitwerking:

(1)	Gr	Cls				
(2)	OpL	Cls				
(3)	Opl	Voorcl	Naecl			
(4)	Opper L	Onder L	Naecl			
(6)	Opper L	Onder L	OnderL,	Onder L,	Onder L,	Onder L
(7)	e	OnderL	OnderL,	Onder L,	Onder L,	Onder L
(8)	e	h	r	f	s	t

Het diagram:

```
                      Woordlit
                       /    \
                      /      \
                   Gr         Cls
                   |          /  \
                   |         /    \
                   |     Vwcl      Nwcl-------------------
                   |     |          |         |     |    |
                   |     |          |         |     |    |
               OpperL  OnderL    OnderL   OnderL OnderL OnderL
                   |     |          |         |     |    |
                   e     h          r         f     s    t
```

III *Formalisering van de deling van het 'Woord'*

Deze deling is niet erg ingewikkeld. Als ik één voorbeeld geef van een deling zal deze genoegzaam zijn geïllustreerd. Het woord *ontloopen* zal door de volgende regels worden gegenereerd:

(1) W ----→ Gr (Cls) ^{n}
(2) Gr ----→ Opwl
(3) Cls ----→ Vwcl Nwcl
(4) Vwcl ----→ Owl
(5) Nwcl ----→ Owl
(6) Opwl ----→ loo
(7) Owl ----→ ont pen

De uitwerking:
(1) Gr Cls
(2) Opwl Cls
(3) Opwl Vwcl Nwcl
(4) Opwl Owl Nwcl
(5) Opwl Owl Owl
(6) loo Owl Owl
(7) loo ont pen

Grafisch weergegeven:

```
              Woord
             /     \
            /       \
          Gr         Cls
          |          /  \
          |         /    \
          |     Vwcl      Nwcl
          |     |         |
         Opwl   Owl       Owl
          |     |         |
          |     |         |
         loo    ont       pen
```

Met het uitwerken van dit voorbeeld zal ik hebben duidelijk gemaakt hoe de 'Deeling' in 'Derdendeelen' geformaliseerd moet worden. Voor de volledigheid presenteer ik evengoed ook de formalisatie van de grotere klankgehelen. Om de formaliseringen zo concreet mogelijk te houden, maak ik net als bij de formalisatie van de 'Deeling' van het 'Woord' gebruik van voorbeelden die ik aan *Spreeckonst* ontleen. De klankdelen die als 'Grond' functioneren zijn door Montanus aangewezen. Ik neem als voorbeeld de

'Reedensnee' '*en zeer voorzichtig was*' uit de zin 'Den Coning Salomon/ die Wijs/ en zeer voorzichtig was:' [p. 149].

IV *Formalisering van de deling van de 'Reedensnee'*:

(1) Rsn ----→ Gr (Cls)^n
(2) Gr ----→ Opper-W
(3) Cls ----→ (Voorcl)^n (Naecl)^n
(4) Voorcl ----→ (Onder-W)^n
(5) Naecl ----→ (Onder-W)^n
(6) Opper-W ----→ voorzichtig
(7) Onder-W ----→ en zeer was

De uitwerking:

(1)	Gr Cls			
(2)	Opper-W	Cls		
(3)	Opper-W	Voorcls		Naecls
(4)	Opper-W	Onder-W	Onderw	Ncls
(5)	Opper-W	Onder-W	Onder-W	Onder-W
(6)	voorzichtig	Onder-W	Onder-W	Onder-W
(7)	voorzichtig	en	zeer	was

Het boomdiagram:

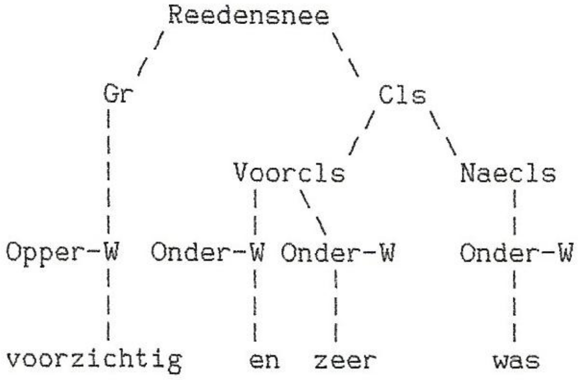

Tenslotte komt het 'Reedenlit' [de zin] aan de orde. Ik zal *De Zeilnaelde/ wijst ontrent de Vlaemse Eilanden/ recht Noortwaert* als voorbeeld gebruiken. Voor goed begrip zij nogmaals opgemerkt dat het klankdeel met HG-1-d door Montanus aangewezen is [p. 155].

V *Formalisering van de deling van het 'Reedenlit'*:

(1) Rsn ----→ Gr (Cls)^n
(2) Gr ----→ Opper-Rsn
(3) Cls ----→ (Voorcl)^n (Naecl)^n
(4) Voorcl ----→ (Onder-Rsn)^n
(5) Naecl ----→ (Onder-Rsn)^n
(6) Opper-Rsn ----→ wijst ontrent de Vlaemse Eilanden
(7) Onder-Rsn ----→ De Zeilnaelde/ recht noortwaert

De uitwerking: (1) Gr Cls
(2) Opper-Rsn
(3) Opper-Rsn Voorcl Naecl
(4) Opper-Rsn Onder-Rsn Naecl
(5) Opper-Rsn Onder-Rsn Onder-Rsn
(6) wijst ontrent de Vlaemse Eilanden
(7) wijst ontrent de Vlaemse Eilanden/ De Zeilnaelde/ recht noortwaert

Het boomdiagram:

```
                                 Reedenlit
                                /         \
                               /           \
                              Gr            Cls
                              |            /   \
                              |           /     \
                              |      Voorcls     Naecls
                              |         |           |
                              |         |           |
                        Opper-Rsn  Onder-Rsn     Onder-Rsn
                              |         |           |
                              |         |           |
                              |         |           |
wijst ontrent de Vlaemse Eilanden     De zeilnaelde  recht noortwaert
```

11.3. De 'Deeling in Helften'

11.3.1 De 'Helften'

Montanus onderscheidt in de lettergreep, het woord enz. een 'Voorhelft' en 'Naehelft'. Laten we Montanus' voorbeeldwoord *keizerinne* [p. 130] gebruiken. De 'Voorhelft' wordt gevormd door de eerste twee syllaben: *kei* + *zer*; de 'Naehelft' door de laatste twee syllaben: *in* + *ne*.

De 'Naehelft' begint in ieder 'Woord' bij de lettergreep met HG-W-1. De 'Voorhelft' kan alleen bestaan uit één of meer syllaben die HG-W-2 of minder hebben. Voor *keizerinne* klopte onze 'Deeling' dus.

Omdat de 'Naehelft' minimaal moet bestaan uit een lettergreep met het hoogste niveau van HG, noemt Montanus deze helft 'Naeopperhelft'. Deze term kunnen we zo verklaren:
Nae = plaatsaanduiding;
opper = HG-W-1 niveau en
helft = rekenkunstige term waarmee de tweedeling van de hoofdcategorieën is aangegeven.

Wij moeten er bij onze interpretatie rekening mee houden dat de 'Naeopperhelft', afgekort tot Noh, naast een lettergreep met HG-W-1, ook één of meer lettergrepen kan bevatten die HG-W-2 of minder hebben. Montanus beschouwt de Noh als het belangrijkste deel van de klankvorm van het woord.

De 'Voorhelft' is minder belangrijk dan de 'Naehelft' en is zelfs weglaatbaar. Omdat geen enkele lettergreep in de 'Voorhelft' HG-1-b kan hebben [dus een lettergreep met primair accent], noemt Montanus deze helft 'Voor**onder**helft'. Deze term is op eenzelfde wijze te verklaren als Noh:

Voor = plaatsaanduiding
onder = HG-W-2 niveau of minder
helft = rekenkunstige term waarmee de tweedeling van de hoofdcategorieën is aangegeven.

Vanwege de weglaatbaarheid van de 'Vooronderhelft' schrijf ik gemakshalve (Voh). De haakjes geven de weglaatbaarheid aan.

Het weglaatbaarheidscriterium komt mij enigszins vreemd voor. Montanus geeft uitgerekend het voorbeeld van *keizerinne* [p. 130]. Het is moeilijk voor te stellen dat *keizer* in dit 'afkomstige Woord' [afgeleide woord] weglaatbaar is. Wij moeten echter niet letten op de betekenis, maar op de (wat wij nu zouden noemen) de musische laag van het woord, of op het HG-verloop van een klankvorm. Voor die laag of dat verloop is de lettergreep *in* niet weg te laten.

Ik wijs er nog op, dat de weglaatbaarheid van de 'Voor'- of 'Naehelft' per klankvorm kan verschillen. Het woord 'Onder' in de volgende samenstellingen impliceert weglaatbaarheid:

het 'Woordlit'	(Vooronderhelft)	Naeopperhelft
het 'Woord'	(Vooronderhelft)	Naeopperhelft,
de 'Reedensnee'	Vooropperhelft	(Naeonderhelft),
het 'Reedenlit'	Vooropperhelft	(Naeonderhelft).

Teneinde een omslachtige analyse te voorkomen, stel ik voor dat de haakjes niet alleen de betekenis hebben van optioneel, maar dat deze ook aangeven dat de 'o' van Voh, of Noh 'onder' betekent. Dus, als we (Voh) noteren dan is de weglaatbare 'Vooronderhelft' bedoeld en met (Noh) is de weglaatbare 'Naeonderhelft' bedoeld.

11.3.2 Aanmerking op de 'Deeling in Helften'

Er is iets merkwaardigs aan de hand met deze 'Deeling'. Montanus abstraheert bij de 'Deeling' in 'Derdendeelen' van de lineaire volgorde van een klankvorm. En bij de 'Deeling' in 'Helften' juist niet. Met 'Voor' en 'Nae' geeft Montanus duidelijk aan dat hij hier iets heel anders doet dan bij de eerst besproken 'Deeling in Derdendeelen'. De beide 'Deelingen' van *keizerinne* zien er zo uit:

```
          Helften            Derdendeelen
          /    \                /   \
         /      \              /     \
       Voh       Noh         Gr      Cls
      /   \     /   \         |      /   \
     /     \   /     \        |     /     \
   Owl     Owl Opwl   Owl     |   Vwcl    Nwcl
    |       |  |       |      |   /  \      |
    |       |  |       |      |  /    \     |
    |       |  |       |    Opwl Owl   Owl  Owl
    |       |  |       |      |   |     |    |
    |       |  |       |      |   |     |    |
   kei     zer in      ne     in kei   zer   ne
```

Er zijn, zoals wij zien, geen subcategorieën bij de 'Deeling' in 'Helften', en die zijn er bij de 'Deeling' in 'Derdendeelen' wel. Dit wordt duidelijk in de volgende regels:

(1) W ----→ Voh Noh	(1) W ----→ Gr Cls
(2) Noh ----→ Opwl Owl	(2) Gr ----→ Opwl
(3) Voh ----→ Owl Owl	(3) Cls ----→ Vwcl Nwcl
(4) Opwl ----→ in	(4) Vwcl ----→ Owl Owl
(5) Owl ----→ ne kei zer	(5) Nwcl ----→ Owl
	(6) Opwl ----→ in
	(7) Owl ----→ kei zer ne

Het valt op dat de 'Deeling' in 'Derdendeelen' in logisch opzicht eleganter verloopt. Als Montanus beide delingen parallel had willen laten lopen, dan had hij zoiets als het volgende moeten ontwerpen (de termen 'Opperdeel' en 'Onderdeelen' zijn van mij):

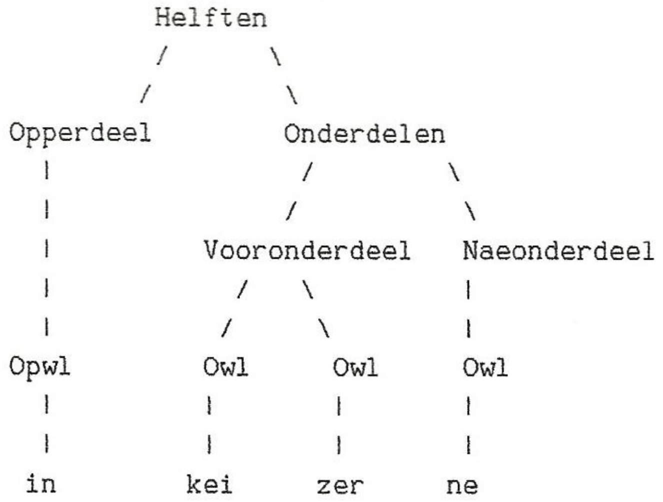

In dit geval zou Montanus net zo goed een 'Deeling' van het HG-verloop van een klankvorm hebben weergegeven zonder met de weglaatbaarheid van het (Owl) in de niet-weglaatbare 'Naehelft' in problemen te komen. Met de originele 'Deeling' in 'Helften' ontstaat er wel een probleem met de bedoelde weglaatbaarheid. Als we het resultaat van de 'Deeling' in een formule beschrijven, zien we duidelijk waar het probleem precies zit. De 'Deeling' in 'Helften' leidt tot:

```
Delen       : (Voh)  | Noh
              -------|-----------------
HG-verloop:  HG-W-2  | HG-W-1    HG-W-2
```

In deze structuur bestaat de niet-weglaatbare Noh uit een niet-weglaatbaar deel en een weglaatbaar deel (dat wat HG-W-2 draagt), wat minder bevredigend is.

Uit de tabel op p. 143 van *Spreeckonst* waarvan ik hieronder een relevant gedeelte heb opgenomen, blijkt dat Montanus zich in het geheel niet bekommerd heeft over subklassen van een van de 'Helften':

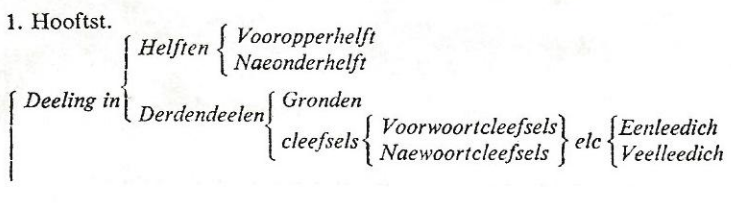
1. Hooftst.

Deeling in { *Helften* { *Vooropperhelft* / *Naeonderhelft*
Derdendeelen { *Gronden* / *cleefsels* { *Voorwoortcleefsels* / *Naewoortcleefsels* } *elc* { *Eenleedich* / *Veelleedich*

Montanus richt zich bij deze 'Deeling' niet op de (abstract weergegeven) structuur van een klankvorm, maar op het lineaire HG-verloop. Subklassen had hij daarbij kennelijk niet nodig. Als Montanus naar de klank *keizerinne* luistert, dan verneemt hij (neem ik aan) wat betreft het HG-verloop:

HG-W-2/3 (kei) | HG-W-2 (zer) | HG-W-1 (in) | HG-W-2/3 (ne).

Het gedeelte van het HG-verloop dat HG-W-1 heeft, bepaalt dat *keizerinne* een woord is. Dit gedeelte is namelijk noodzakelijk eigen aan het zijn van een 'Woord' [vgl. de par. 5.6 over auditieve detectie].

11.3.3 De 'Deeling in Helften' geformaliseerd

De 'Deeling' in 'Helften' kunnen we evenals de eerder besproken 'Deeling' formaliseren. Ik zal hieronder de formalisatie van het 'Woordlit', het 'Woord', de (fonetische) woordgroep en de zin presenteren.

Het 'Woordlit' wordt in (Voh) en Noh gedeeld. De (Voh) kan maximaal vier 'Letters' bevatten (bijv. 'tspr in 'tspringt) [zie par. 11.3.4 punt II]. De Noh bestaat meestal uit één letter met HG-WL-1 eventueel aangevuld met 'Letters' die HG-WL-2 of minder hebben. Ook bij niet-korte klinkers gaat Montanus ervan uit dat het eerste segment HG-WL-1 heeft en het tweede HG-WL-2, zoals in het woord *slee*. Als we de 'Deeling' van (het door mij gekozen voorbeeld) *slee* schematisch weergeven, wordt dit wellicht duidelijker:

Woordlit	S	L	E	E
Helften	(Voh)		Noh	
Bestaat uit	'Onderl.'	'Onderl.'	'Opperl.'	'Onderl.'
	HG-WL-6	HG-Wl-4	HG-WL-1	HG-WL-2

(Overzicht 46; zie HG-schaal par. 10.7.2)

Bij de 'Deeling' in 'Derdendeelen' zou Montanus de *ee* van slee beschouwen als een 'tweeletterige' 'Grond'. De *ee* is, zoals wij al weten, opgevat als een combinatie van twee aparte klanken die toch blijkens de 'Deeling' in 'Derdendeelen' een eenheid vormen. De 'Deeling' in 'Helften' maakt duidelijk dat die eenheid niettemin uit te splitsen is in een 'Opperletter' en een 'Onderletter'; de eerste *e* heeft HG-WL-1 en de tweede HG-WL-2. Het tweede element van ee beschouwt Montanus als een 'Staege' klinker. Conform zijn uiteenzetting op p.90 van *Spreeckonst* kent Montanus aan deze 'Staege' klinker HG-WL-2 toe.

Maximaal kan een lettergreep vier 'Onderletters' bevatten na de 'Opperletter', zoals in *herfst* (deze lettergreep is ook te beschouwen als een (eensyllabig) 'Woord' [zie p.45]). De formalisering ziet er aldus uit:

(1) Wlt ----→ (Voh) Noh
(2) Noh ----→ Opperl. (Onderl.)^4
(3) Voh ----→ (Onderl.) ^{4}

Indien wij nu de structuurindeling van het eenlettergrepig woord *herfst* willen formaliseren, komen we tot deze regels:

(1) Wlt ----→ Voh Noh
(2) Noh ----→ Opperl. Onderl.[4]
(3) Voh ----→ Onderl.
(4) Opperl ----→ *e*
(5) Onderl. ----→ h, r f s t

```
De uitwerking: (1) Voh      Noh
               (2) Voh      Opperl.  Onderl.  Onderl.  Onderl.  Onderl.
               (3) Onderl.  Opperl.  Onderl.  Onderl.  Onderl.  Onderl.
               (4) Onderl.  e        Onderl.  Onderl.  Onderl.  Onderl.
               (5) h        e        r        f        s        t
```

Het boomdiagram:

```
                      Woordlit
                       /    \
                      /      \
                   Voh        Noh ------------------
                    |        / |    \      \       \
                    |       /  |     \      \       \
                    |      /   |      \      \       \
              Onderl. Opperl. Onderl. Onderl. Onderl. Onderl.
                    |     |    |        |       |       |
                    |     |    |        |       |       |
                    |     |    |        |       |       |
                    h     e    r        f       s       t
```

Met deze uitwerking zal genoegzaam zijn geïllustreerd hoe de 'Deeling' in 'Helften' formeel geïnterpreteerd wordt. Ik bepaal mij nu tot het geven van de andere formalisaties:

Het 'Woord': (1) W ----→ (Voh) Noh
(2) Noh ----→ Opwl (Owl)^n
(3) Voh ----→ (Owl) ^{n}

N.B.: Op p. 132 geeft Montanus een voorbeeld van een achtlettergrepig woord ('irreprehensibilité). Ik heb dit opgevat als het grootste woord dat Montanus heeft kunnen vinden. Acht lettergrepen houdt in: één 'Opperwoordlit' en zeven 'Onderwoordleeden'. Laten wij de 'Deeling' in 'Helften' van een ander, iets kleiner woord *keizerinne* formeel beschrijven:

(1) W ----→ Voh Noh
(2) Noh ----→ Opwl Owl
(3) Voh ----→ Owl Owl
(4) Opwl ----→ in
(5) Owl ----→ kei, zer ne

Het boomdiagram

```
                         Woord
                        /     \
                       /       \
                    Voh         Noh
                    / |         | \
                   /  |         |  \
                  /   |         |   \
            Onderl. Owl       Opwl  Onderl.
               |      |         |      |
               |      |         |      |
               |      |         |      |
              kei    zer        in     ne
```

De 'Reedensnee':

(1) Rsn -----→ Voh (Noh)

(2) Voh -----→ (Onw)^n Opw

(3) Noh -----→ (Onw)^n

Het 'Reedenlit':

(1) Rdl -----→ Voh (Noh)

(2) Voh -----→ (Onder-Rsn)^n Opper-Rsn

(3) Noh -----→ (Onder-Rsn)^n

11.4 Conclusie

De 'Deelingen' zijn dichotomisch uitgewerkte analyses van de structuur van de klankvormen. De 'Deeling in Derdendeelen' is logisch beter uitgewerkt dan de 'Deeling in 'Helften'. Daarbij moet aangetekend worden dat in de deling in 'Derdendeelen' van het 'Woortlit' niet adequaat is aangegeven dat het maximum aan spraakklanken na de kernvocaal (de 'Opperletter') bij de lettergreep op vier gesteld is, terwijl dat bij de deling in helften van deze klankvorm veel duidelijker is te zien.

Alle klankvormen worden op nagenoeg dezelfde wijze in 'Helften' of in 'Derdendeelen' geanalyseerd. Het enige wat bij de analyse van de ene en de andere klankvorm kan afwijken, is de plaats van de weglaatbare helft.

Mij lijkt dat een samengesteld boomdiagram het duidelijkst kan laten zien dat klankvormen als aparte klankvormen zijn geanalyseerd, terwijl zij toch een incorporerende structuur vormen. Ik presenteer de deling in derdedelen van alle klankvormen en laat zien hoe ieder klankdeel weer als klankgeheel wordt geanalyseerd. Montanus werkte overigens niet van de grotere klankvorm 'analyserenderwijs' naar de kleinste toe, zoals in het diagram gedaan is, maar hij klom op van de kleinste naar de grootste. Men moet dus de diagram eigenlijk van beneden naar boven lezen. Het zal duidelijk worden dat hij zeer systematisch zijn delingen uitwerkte:

Het boomdiagram:

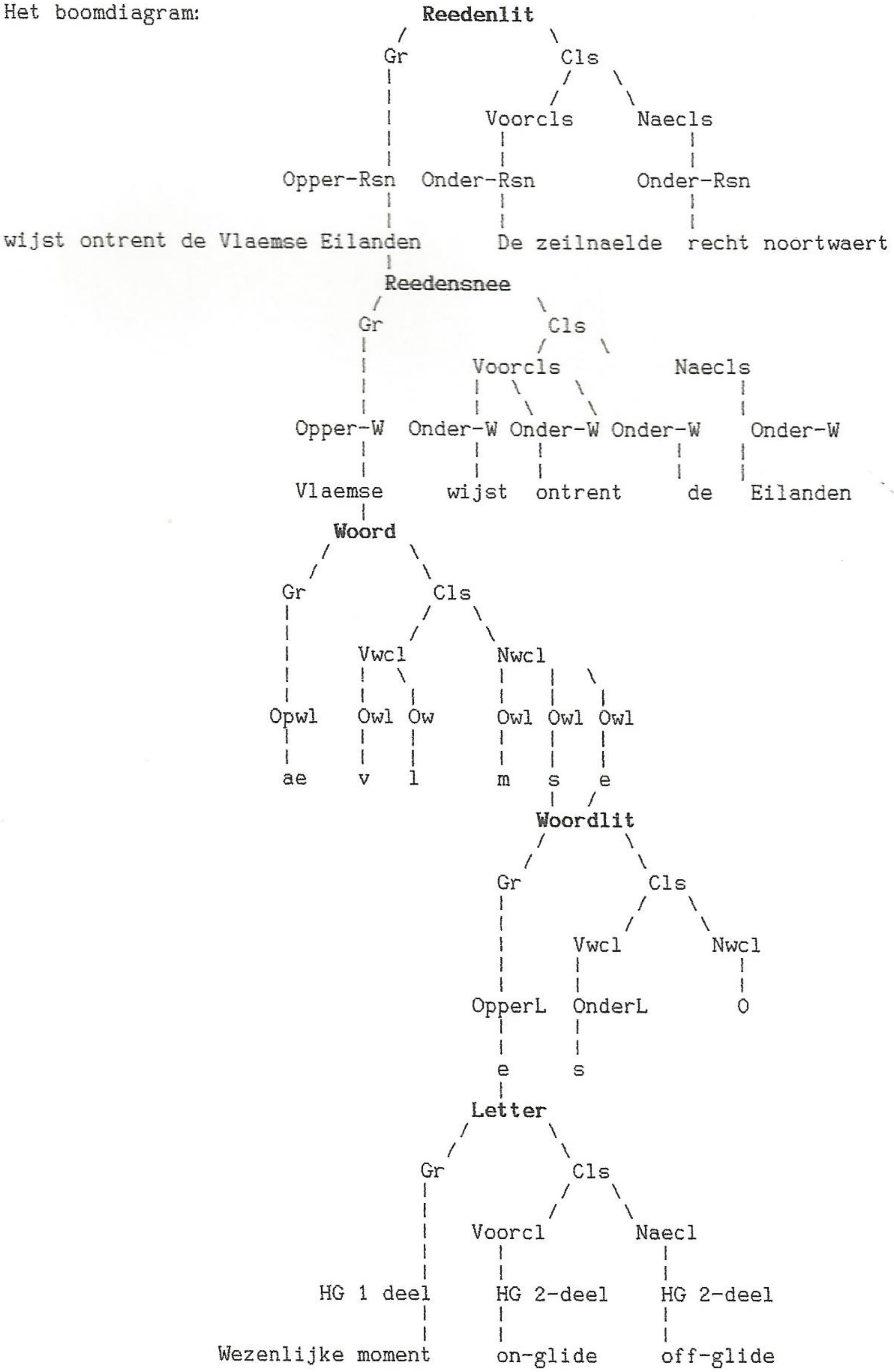
Reedenlit
Gr
Cls
Voorcls
Naecls
Opper-Rsn
Onder-Rsn
Onder-Rsn
wijst ontrent de Vlaemse Eilanden
De zeilnaelde
recht noortwaert
Reedensnee
Gr
Cls
Voorcls
Naecls
Opper-W
Onder-W
Onder-W
Onder-W
Onder-W
Vlaemse
wijst
ontrent
de
Eilanden
Woord
Gr
Cls
Vwcl
Nwcl
Opwl
Owl
Ow
Owl
Owl
Owl
ae
v
l
m
s
e
Woordlit
Gr
Cls
Vwcl
Nwcl
OpperL
OnderL
0
e
s
Letter
Gr
Cls
Voorcl
Naecl
HG 1 deel
HG 2-deel
HG 2-deel
Wezenlijke moment
on-glide
off-glide

(Overzicht 47)

Hoofdstuk 12

De 'Onderscheiding' van de 'Letteren'

12.0 Inleiding.

De ene lettergreep is de andere niet. Soms bestaat een lettergreep uit één of twee spraakklanken, zoals *va* van *vader*, terwijl een andere uit drie spraakklanken bestaat, zoals *der* van het voorbeeldwoord, of zelfs uit meerdere. Ondanks de verscheidenheid in getal, accent, vorm e.d. van individuele lettergrepen behoren zij toch tot dezelfde klankvorm**soort**. Montanus heeft in zijn *Spreeckonst* een ruime plaats gegeven aan een systematische bespreking van de verschillen tussen lettergrepen onderling ['Woortleden']. Dit geschiedt binnen het kader van de 'Onderscheiding'. Dit is het deel in Montanus' analyse waarbij gekeken wordt in hoeverre klankgehelen binnen een klankvormsoort van elkaar verschillen.

In dit hoofdstuk bespreek ik nu de 'Onderscheiding van de Letter'. Zoals bij de meeste onderdelen van Montanus' boek het geval is, beschrijft hij zijn 'Onderscheidingsonderzoek' zeer systematisch, dichotomisch en vooral minutieus. In het tweede 'Boec' over de 'Letteren' wordt de 'Onderscheiding' vanaf p. 30 tot en met p. 111 behandeld. Dit gedeelte valt in twee hoofddelen uiteen:

A de 'Enkelde Letter' wordt behandeld van p. 30 tot en met p. 94. Voor Montanus is een 'Enkelde Letter' [pp. 28-51]: - een korte vocaal, of,
- een niet verlengde consonant

B de 'Dubbelde' van p. 95 tot en met p. 110 [p. 111 is een algemeen overzicht]. Montanus definieert de 'Dubbelde Letteren' op p. 95 als volgt:

Dubbelde Letteren, *zijn, die meer als eene Lettergront vervatten. Of die uit Enkelde saemen gevoecht zijn.*

Praktisch gesproken houdt dit in dat onder een 'Dubbelde Letter' verstaan wordt [pp. 95-110]:
- een niet-korte vocaal
- een aangehouden consonant
- een twee- of drieklank
- een cluster van twee, drie of vier consonanten die voor of na de vocaal in een syllabe staan.

Dit hoofdstuk valt uiteen in twee secties waarin - het ligt voor de hand - respectievelijk de 'Enkelde' en de 'Dubbelde Letter' aan de orde komen. Voor de concipiëring van sectie één doet zich wel een probleem voor. De lange vocaal is volgens Montanus een 'Dubbelde' vocaal, de 'Snapstaegvocaal'. Al op pp. 43, 47 komen o.m. deze 'Staege' vocalen aan de orde, maar ze worden ook genoemd en besproken binnen het kader van de 'Onderscheiding' van de 'Enkelde Letteren' wanneer een niet-korte vocaal of consonant aan de orde komt. Als de 'Onderscheidingen der Tweedubbelde Letteren in haer zelven' aan de orde komt [p. 95], komen de lange vocalen weerom aan de orde. Dit leidt tot herhalingen die in mijn betoog niet te vermijden waren. In mijn tekst heb ik bepaalde delen uit eerder gepresenteerde overzichten geciteerd om verwijzingen te voorkomen.

Sectie 1
De 'Onderscheiding' van de 'Enkelde Letter' als klankgeheel
Par. 12.2 - 12.4

12.2.0 De 'Enkelde Letter'

De 'Enkelde' spraakklank wordt op twee manieren geanalyseerd:

I Eerst [pp. 30-51] bestudeert Montanus de 'Hooge Geslachten' van de spraakklanken, d.w.z. dat hij de standen van de articulatieorganen (de 'Vormen') bepaalt zonder daarbij individuele spraakklanken specifiek te willen analyseren. Hij onderzoekt bijvoorbeeld of de adem zonder belemmering ('Vry') door de mond kan stromen of niet. Hij stelt vast dat de vocalen en daarbij de h, de stemloze en stemhebbende g-klanken, de s, z, f en v, alle 'Vrye' spraakklanken zijn [zie tabel p. 33]. De aanduiding 'Hooge geslachten' heeft dus betrekking op bepaalde articulatiekenmerken die een aantal spraakklanken in principe gemeenschappelijk kunnen hebben.

II Vervolgens [pp. 52-94] bestudeert Montanus klankvormen naar hun 'Laege afkomsten', d.w.z. dat de individuele spraakklanken nu worden geanalyseerd. Montanus bespreekt alle door hem vastgestelde kenmerken van individuele spraakklanken.

Ik heb punt II genoemd, om alvast informatie te bieden over de dichotomie waarbinnen I moet worden geplaatst, maar ik ga pas nader in op dit onderdeel als het eerste punt besproken is.

Uitwerking van I

Montanus analyseert de spraakklanken naar hun 'Hooge Geslachten', d.w.z. naar hun algemene categorieën. Hij let daarbij op:

1 de 'aert en eigenschappen' van de articulatiestanden ('Vormen')
2 de 'wijze van Aeseming' [= uitademen]
3 de structuurdelen van de spraakklanken die ik hieronder schematisch weergeef ('Derdendeelen' [zie hoofdstuk elf]):

benaming delen:	'Voorcleefsel(s)'	'Grond'	'Naecleefsel(s)'
fonetisch correlaat:	'onglide'	eigenlijke spraakklank	'offglide']

Het uitgaan van deze drie aspecten van spraakklanken leidt tot zes 'gemeene Onderscheidingen', d.w.z. algemene typen van kenmerken. In het onderstaande overzicht heb ik aangegeven bij welke van de drie aspecten de zes 'gemeene Onderscheidingen' aansluiten.

1	de 'aert en eigenschappen' van de articulatiestanden	1e 'gemeene Onderscheiding' p, 30 2e 'gemeene Onderscheiding' p, 33 3e 'gemeene Onderscheiding' p, 36 4e 'gemeene Onderscheiding' p, 39
2	de 'wijze van Aeseming'	5e 'gemeene Onderscheiding' p, 43
3	de structuurdelen van de spraakklanken; 'Voorcleefsel(s)', 'Grond' en 'Naecleefsel(s)'	6e 'gemeene Onderscheiding' p, 47

(Overzicht 48)

Zoals Montanus zijn 'Gemeene Onderscheidingen' aanduidt met een getal, zo heb ook ik dit gedaan in bovenstaand overzicht. Het volgende overzicht geeft aan waar de kenmerken betrekking op hebben [vgl. Verschuur 1924, p. 54 en Wirth 1980, p. 10]:

het eerste		vorm en luchtstroming
het tweede		articulatieplaats
het derde	type kenmerken m. b. t.	stemhebbendheid/gespannenheid
het vierde		tongstand (en gerondheid)
het vijfde		'Snap' en 'Staeg'
het zesde		al dan niet kern-zijn in een syllabe en de plaats in de lettergreep

12. 2. 1 De eerste 'Gemeene Onderscheiding'

Wij hebben in overzicht vierentwintig gezien [zie hoofdstuk zeven] dat Montanus bij de eerste 'Onderscheiding' acht sloeg op:

I de vorm, de configuratie van de spreekorganen waarbij gelet wordt of de lucht een vrije doortocht krijgt
[Hij zet eigenlijk het spreekorgaan in bepaalde standen en beschouwt hoe de lucht die door het 'spreekmechaniek' stroomt, door de 'Vormen' wordt beïnvloed.]
[pp. 18-19, 30-33]

(Overzicht 49)

Overzicht vijfentwintig liet zien dat er acht kenmerken binnen dit type 'Onderscheiding' worden aangewezen. Ik herhaal een gedeelte uit dit overzicht hieronder.

Spraakklanken zijn ofwel 'Oopendeurig', ofwel 'Toedeurig', anders gesteld: <α Oopendeurig> of <α Toedeurig>. Een 'Oopendeurige' spraakklank wordt met een luchtstroom gearticuleerd die nergens volledig wordt geblokkeerd. Bij een 'Toedeurige' spraakklank vindt er ergens in het articulatieorgaan een volledige afsluiting plaats, met dien verstande, dat het zakken van het velum, waardoor de lucht via de neus kan wegstromen, door Montanus ook als volledige afsluiting wordt beschouwd. Ik kan dus niet het feature <α continuant> gebruiken als interpretatie van <α Oopendeurig>, want nasalen zijn volgens Montanus <+ Toedeurig>. Met het feature <α orale continuant> kan ik evenwel deze 'Onderscheiding' precies weergeven.

I-e 'Onderscheiding'

Oopendeurig	de luchtstroom wordt nergens volledig onderbroken; nasalen worden hiertoe niet gerekend omdat Montanus bij deze spraakklanken een afsluiting van de mond constateerde
Toedeurig	de luchtstroom wordt ergens in de mond volledig onderbroken
Vrij	de luchtstroom vloeit door de mond zonder enige beïnvloeding; de liquidae worden hiertoe niet gerekend
Verhinderd	de luchtstroom gaat weliswaar vrijelijk door de mond ('Oopendeurig'), maar daarbij ondervindt hij enige belemmering; de liquidae vormen de klasse van de 'Verhinderde'
Trillend	de luchtstroom wordt enigszins onderbroken, zodanig dat er een trillend geluid ontstaat; de r
Gespleeten	de luchtstroom, enigermate gehinderd, wordt gesplitst; de l
Neuzig	de luchtstroom vindt via de neus zijn weg; de nasalen behoren hiertoe
Gesmoord	in de mond wordt de luchtstroom gesmoord (afgeknepen); de occlusieven behoren hiertoe

---

(Overzicht 50)

De klasse van <+ orale continuant> valt uiteen in twee subklassen:

- de 'Vrije, d.w.z. dat de luchtstroom nergens gehinderd wordt en vrijuit kan wegstromen,
- en de 'Verhinderde', d.w.z. dat de luchtstroom toch ergens gehinderd wordt.

Montanus heeft deze laatste 'Onderscheiding' nodig om de liquidae binnen de klasse van <+ orale continuant> te onderscheiden van de vocalen en de fricatieven. Bij de *l* wordt de luchtstroom 'Gespleeten', terwijl bij de *r* de luchtstroom invloed ondergaat van een 'Trillend beletsel' [de tongpunt; pp. 18, 19, 32]. Door een paradoxale 'Onderscheiding' 'Verhinderd' waarmee aangegeven wordt, dat de luchtstroom niet geheel maar toch enigszins geblokkeerd wordt, geeft Montanus in zijn classificatie precies de positie van de liquidae aan.

Chomsky en Halle [1968, p. 318] merkten op, dat ten aanzien van de liquidae problemen ontstaan als deze in termen van continuant en niet-continuant moeten worden gekarakteriseerd. Zij stelden dat de luchtstroom-onderbreking van de *l* en de *r* (althans, de niet-fricatieve) wel degelijk geconstateerd kan worden, maar dat deze van secundair belang is. Er doet zich namelijk geen 'total blockage of air' voor. Montanus' paradoxale 'Onderscheiding' is nog niet zo gek; Montanus maakt in wezen precies hetzelfde duidelijk als Chomsky en Halle. Hij bepaalt de positie van de liquidae echter door middel van een subclassificatie.

Om de *r* en de *l* van elkaar te onderscheiden hanteert Montanus de 'Onderscheidingen' 'Splijtvorm' en 'Trilvorm'. Deze formaliseer ik als <α lateraal> en <α ratelaar>.

Montanus' indeling van 'Oopendeurige' klanken ziet er schematisch zo uit:

	Oopendeurig	Vrije	Verhinderde	Trilvorm	Splijtvorm
vocalen	+	+	-	-	-
fricatieven	+	+	-	-	-
liquidae l	+	-	+	-	+
r	+	-	+	+	-

(Overzicht 51)

De beschrijving in features kunnen we als volgt schematiseren

	orale continuant	liquida	lateraal
vocalen	+	-	-
fricatieven	+	-	-
liquidae l	+	+	+
r	+	+	-

(Overzicht 52)

De 'Toedeurige' spraakklanken zijn <- orale continuant>. Deze klasse bestaat uit de 'Neuzige' spraakklanken [nasalen] en de 'Gesmoorde' [occlusieven]. De laatste term wekt wellicht bevreemding maar in Hermkens 1969, p.39 lezen we, dat bij een opeenvolging van twee occlusieven waarvan de laatste meer naar voren ligt dan de eerste, de plof van de eerste wordt *gesmoord*. De term 'gesmoord' is dus niet helemaal onbekend in een contemporaine bespreking van occlusieven.

Ik stel mij het volgende voor. Montanus neemt bij het uitspreken van een occlusief in (het door mij gekozen voorbeeldwoord) *op* waar, dat de luchtstroom die nog vrijelijk door de mond stroomt als de o wordt gearticuleerd, gesmoord wordt wanneer de p voortgebracht wordt. Wie *akkoord* uitspreekt kan zich een idee vormen hoe dat smoren van de luchtstroom geïnterpreteerd moet worden. In dit woord wordt vlak voor de articulatie van de *k* de luchtstroom gesmoord.

Montanus noemt de occlusieven 'Gesmoorde' spraakklanken omdat hij op de wijze van luchtstroming door het artikulatieorgaan let, en niet op het geluid. Vandaar dat hij geen term bezigt in de zin van 'explosief'. De (interpretatieve) term 'occlusief' slaat letterlijk op de beweging van het articulatieorgaan. De term 'obstruent' is in dit verband niet erg aantrekkelijk, omdat deze ook op de fricatieven slaat. Uit praktische overwegingen hanteer ik de niet-formele term 'occlusief'.

Om de niet-orale continuante spraakklanken goed te beschrijven heb ik het feature <α nasaal> nodig. Een overzicht maakt dit duidelijk:

	orale continuant	nasaal
gesmoorde	-	-
neuzige	-	+

(Overzicht 53)

Hoe we de oorspronkelijke classificatie kunnen beschrijven in termen van interpreterende features, zien we in het onderstaande overzicht waarin een indeling van Montanus' verbonden is met mijn formele interpretatie:

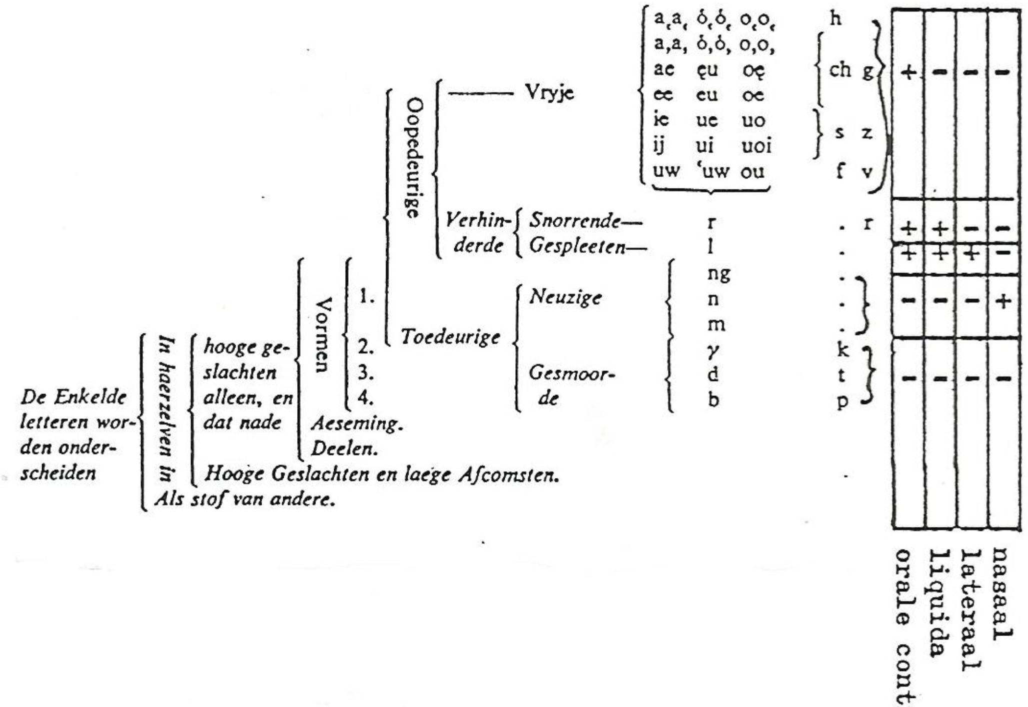
De Enkelde letteren worden onderscheiden
In haerzelven in
hooge geslachten alleen, en dat nade
Vormen
1.
2.
3.
4.
Oopedeurige
Vryje
Verhinderde
Snorrende—
Gespleeten—
Toedeurige
Neuzige
Gesmoorde
Aeseming.
Deelen.
Hooge Geslachten en laege Afcomsten.
Als stof van andere.
a꜀a꜀ ỏ꜀ỏ꜀ o꜀o꜀
a,a, ỏ,ỏ, o,o,
ae ęu oę
ee eu oe
ie ue uo
ij ui uoi
uw 'uw ou
r
l
ng
n
m
γ
d
b
h
ch g
s z
f v
r
k
t
p
+ − − −
+ + − −
+ + + −
− − − +
− − − −
orale continuant
liquida
lateraal
nasaal

(Overzicht 54)

12.2.2 De tweede 'Gemeene Onderscheiding'

In overzicht vierentwintig heb ik bij het tweede type 'Onderscheiding' vermeld dat deze betrekking had op de plaats van articulatie. Ik herhaal hier een relevant gedeelte uit dit overzicht:

II de plaats van articulatie
- in de keel, of
- aan het gehemelte, of
- omtrent de tanden, of
- tussen de lippen

[pp. 21-22, 33-36]

(Overzicht 55)

Wij brengen uit hoofdstuk zeven deze vier basisplaatsen van de articulatie in herinnering. In overzicht vijfentwintig vermeldde ik met betrekking tot het tweede type 'Onderscheiding' de kenmerken die ik op de volgende bladzijde herhaal.

Het zal duidelijk zijn: bij de tweede 'Gemeene Onderscheiding' let Montanus op de plaats van de articulatie. Hoofdstuk zeven heeft uitgewezen dat juist dit aspect van de articulatie als het meest belangrijke van zijn analyse kan worden aangewezen.

Montanus heeft in zijn *Inleiding* vier basisplaatsen van de articulatie aangewezen [in de keel, aan het gehemelte, omtrent de tanden, of tussen de lippen], maar hij wijst op pp. 10-11 vijf plaatsen van articulatie aan. Reden hiervan is, omdat de dag ook uit vijf delen bestaat [ochtend, voormiddag, middag, namiddag en avond; vgl. de tekening hieronder (na overzicht zesenvijftig)]. De vijfde articulatieplaats is de keel. Dat dit deel van de articulatieorganen in de *Inleiding* niet aangewezen is als een basisplaats van de articulatie, komt mijns inziens, als ik acht sla op mededelingen van Montanus op p. 50, doordat deze plaats in Montanus' vocaalstelsel niet van belang is; vocalen die in de keel worden gearticuleerd, zijn alleen wat wij nu extra-fonologische varianten van postvelare spraakklanken noemen (in Montanus' terminologie 'Wortelletteren'). Ik mag overigens niet ongenoemd laten dat Montanus in zijn klinkerschema verder wel spraakklanken die niet woordonderscheidend zijn, een plaats heeft gegeven [zie par. 12.3 en het klankenoverzicht par. 12.4]. Nu volgt eerst het uitgestelde overzicht zesenvijftig (zie vorige bladzijde), gevolgd door zevenenvijftig die de indeling van de mond weergeeft.:

II			
Keelletter	articulatieplaats	in	de keel
Binnemondletter		in	de mond
Uitermondletter		voorbij	de tanden
Tandletter		bij	de tanden
Knocletter		diep	in de keel bij het strottehoofd
Lelletter		hoog	in de keel bij de huig
Wortelletter		in	het postvelare gebied
Achtermiddelett		in	het prevelare gebied
Middeletter		in	het palatale gebied
Tandvleisletter		in	het alveolare gebied
Tandbeenletter		bij	de tanden
Lipletter		tussen	de lippen

(Overzicht 56)

---

1 = wortel
2 = achtermidde
3 = midde
4 = voormidde
5 = tandbeen/ punt
pp. 10-11

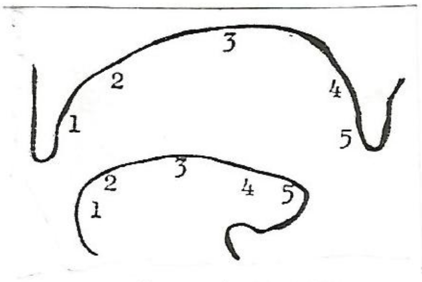

(Overzicht 57)

Het is verleidelijk om onze hedendaagse indelingen [zie vrijwel alle handboeken op het gebied van fonetiek] op Montanus' indeling te projecteren. Uit de beschrijving van de delen van de mond [p. 11] blijkt immers duidelijk dat 'Tandbeen' (5) betrekking heeft op de tanden. 'Tandbeenletters' kunnen zonder bezwaar worden geïnterpreteerd als dentale spraakklanken. Het 'Voormidde' (4) is het gebied van de alveolen en het 'Midde' is de aanduiding van het palatum. In de Montanusliteratuur vormt de interpretatie van deze monddelen geenszins een probleem.

Wat 'Wortel' (1) en 'Achtermidde' (2) betreft, daar bestaat meer onduidelijkheid over: Verschuur handhaaft Montaanse termen ('Wortel' en 'Achtermidde'), Vos bezigt slechts een letterlijke Engelse vertaling van deze termen ('root' en 'innermiddle'), en Wirth geeft wel een interpretatie, maar die is helaas niet erg duidelijk [zie volgende alinea]. Als de terminologie van Montanus in de *Spreeckonst*-duiding wordt gehandhaafd, boet de waarde van de interpretatie in. Montanus' boek wordt in dat geval namelijk niet echt toegankelijker gemaakt [vgl. Dibbets 1981, p. 557].

Wirth geeft deze interpretatie van 'Wortel' en 'Achtermidde': 'Wortel' is velaar [Wirth 1981, pp. 21-22] en 'Achtermidde' is prevelaar [a. w., p. 22].

In Eijkman 1955, p. 33 lezen we dat de velare streek van het verhemelte uit een post- en prevelaar gebied bestaat. Van den Berg deelt de velare streek in drie deelgebieden in: een pre-, medio- en postvelaar gebied [1974, p. 40]. Velaar is dus een gedeelte van het verhemelte waartoe de prevelare streek behoort. Wirth zegt eigenlijk dat 'Achtermidde' een deel van de 'Wortelstreek' is. Dit lijkt mij onjuist. Montanus deelt de mond en de keel in drie gedeelten in: de gebieden waar de 'Tand'- de 'Heemelt'- en de 'Kropvormen' worden gearticuleerd. De streek van de 'Tandvormen' omvat het gebied van het 'Tandbeen' en het 'Tandvleis'. Het gebied van de 'Heemeltvormen' omvat het 'Midde', het 'Achtermidde' en de 'Wortel'. Tenslotte bestaat het gebied van de 'Kropvormen' uit de 'Wortel'(!), de 'Lel' en de 'Knock' [*Inleiding*, p. 21].

Een schema maakt duidelijk dat 'Achtermidde' en 'Wortel' aangrenzende articulatiegebieden zijn. Ook wordt duidelijk dat 'Wortel' deel uitmaakt van zowel de 'Heemeltvormen' als van de 'Kropvormen':

```
      Tandvormen              Heemeltvormen__________       Kropvormen
       |       \               |     \                \   /   |   \
       |        \              |      \                \ /    |    \
(Lip) Tandbeen   Tandvleis   Midde   Achtermidde      Wortel   Lel   Knock
```

[Interpretatie van *Inl.* p. 21]

(Overzicht 58)

Op pp. 50-51 noemt Montanus de 'Wortelletteren': 'Gutturales', een Latijnse benaming afgeleid van 'guttur', dat 'keel', of 'krop' betekent. Als we letten op de betekenis van het woord 'Gutturales', kunnen we verklaren dat Montanus zijn 'Wortelletteren' tot de 'Kropletteren' rekent.

De 'Wortel' is een overgangsgebied tussen mond en keel. Montanus schrijft op p. 20: "Wortelvormen zijn, diens Scheideur aende Wortel des Verheemelte ende der Tonge is". Wij zouden het articulatiegebied kunnen aanduiden met het radicaal-postvelare gebied, waarbij ik aanteken dat het postvelare gebied vrij ver naar achteren gesitueerd is 'beginnende van't lelletje' [p. 14].

De keel is het articulatiegebied van de 'Lel- en Knockletters'. De 'Knoc' [Larynx] is het strottehoofd en de 'Lel' [Columella] is de huig. 'Lelletteren' worden 'voor inde keel ontrent de Lel' gearticuleerd [p. 159]. Wirth [1980, p. 11] spreekt in dezen van gutturale spraakklanken, hetgeen niet onjuist is, omdat 'Lelletteren' inderdaad tot de 'kropvormen' gerekend worden. Ik spreek niettemin liever van uvulare spraakklanken, omdat met deze term genuanceerder wordt aangegeven dat 'Lelletteren' hoog in de keel worden gearticuleerd. De 'Knock' [de larynx, p. 10] is het diepste deel in de keel. Wirth [l. c.] interpreteert de term 'Knockvormen' als faryngalen. Ik spreek liever van 'laryngale' spraakklanken: 'farynx' betekent namelijk: 'keelholte' en dat lijkt mij te ongenuanceerd voor Montanus' indeling.

Formele representaties van spraakklanken bestaan o.a. uit kenmerkenbeschrijvingen die op de plaats van articulatie betrekking hebben. Aangezien Montanus, we hebben dit zojuist gezien, veel aandacht schenkt aan de plaats van articulatie, ligt het voor de hand features als <α coronaal> en <α laag> toe te passen op *Spreeckonst*. Er schuilt echter een addertje onder het gras.

In Chomsky en Halle 1968 worden de plaatsen van articulatie van spraakklanken beschreven door de tongposities aan te duiden. Zij gebruiken daarvoor de features:

<α hoog> [tonglichaam is boven de neutrale positie opgeheven],
<α laag> [tonglichaam is beneden de neutrale positie] en
<α achter> [tonglichaam is teruggetrokken].

Een samenvattend overzicht maakt duidelijk dat met behulp van de features <α anterieur> en <α coronaal> de horizontale articulatieplaatsen van medeklinkers beschreven kunnen worden.

	labial	dental	alveolar	palatal	velar	uvular	pharyngeal
anterior	+	+	–	–	–	–	–
coronal	–	+	+	–	–	–	–
high	–	–	–	+	+	–	–
low	–	–	–	–	–	–	+
back	–	–	–	–	+	–	+

[Chomsky en Halle 1968, pp. 177 en 305 (combinatieschema, J.H.)]
(Overzicht 59)

Het lijkt aantrekkelijk om de medeklinkers van Montanus met behulp van deze features te beschrijven. De vocalen echter kan ik met deze features niet precies genoeg beschrijven. Ik zal uitleggen waarom.

Wij vinden in Booij 1981, p. 32 een gestileerde klinkerruimte waarin de klinkers gesitueerd zijn. Mede met gebruikmaking van het feature <α gemiddeld> beschrijft Booij door de tongpositie aan te geven de plaats van de klinkers:

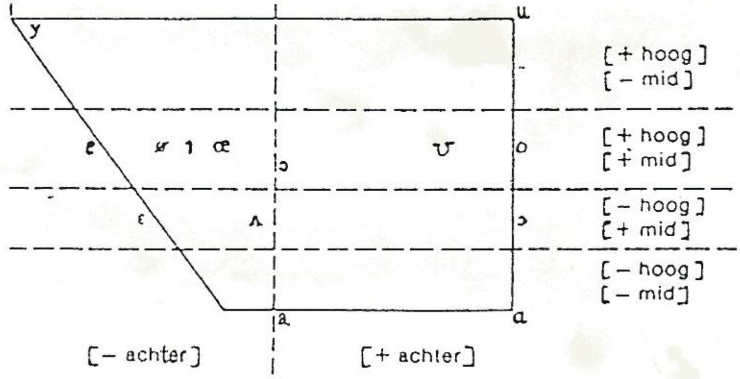

Ik vraag mij nu echter af, wat voor de *Spreeckonst*-interpretatie de winst is van een beschrijving van vocalen in termen van de hierboven gebruikte features. In bovenstaand klinkerschema zijn de e, ø, I, œ (tekens van Booij) alle vier <+ hoog>, <+ gemiddeld> en <- achter>. Alleen door andere features kunnen deze vier vocalen worden onderscheiden, bijv. door <α gespannen> of <α gerond>. De precieze plaats wordt echter niet duidelijk door het op deze wijze beschrijven van de spraakklanken. Ik moet concluderen dat op basis van de hedendaagse features de plaats van articulatie enigszins vaag blijft en ik maak daarom geen gebruik van de features <α hoog>, <α laag>, <α gemiddeld> en <α achter>. De articulatieplaats van een vocaal is in Montanus' vocaalstelsel nu eenmaal precies gelokaliseerd.

12.2.3 De derde 'Gemeene Onderscheiding'

De glottisopening en de ruisveroorzakende afsluiting of vernauwing van het articulatieorgaan komen aan de orde in Montanus' bespreking van het derde type 'Onderscheiding'. In overzicht vierentwintig vermeldde ik dat Montanus bij deze derde 'Gemeene Onderscheiding' acht sloeg op (ik herhaal een gedeelte van het overzicht):

III-e gemeene 'Onderscheiding'

De plaats waar de adem een klank wordt:

- alleen in de keel	[valt voor ons samen met stemhebbende klanken zonder de stemhebbende fricatieven.]
- alleen in de mond	[Valt voor ons samen met stemloze spraakklanken.]
- zowel in de keel als in de mond	[Valt voor ons samen met stemhebbende fricatieven.]

[pp. 21, 36-39]

(Overzicht 60)

Montanus kent de volgende kenmerken binnen dit de type 'Onderscheiding' (ik citeer een gedeelte uit overzicht vijfentwintig):

III	
Eenstemmig	spraakklanken die stemhebbendheid verkrijgen in de keel, of die een ruisend karakter krijgen in de mond; de stemhebbende fricatieven vallen er buiten
Tweestemmig	stemhebbende fricatieven; deze krijgen zowel stemvorming in de keel (stemhebbendheid) als in de mond (ruis)
Clinkend	alle 'eenstemmige' spraakklanken, + vocalen, + liquidae, nasalen en stemhebbende occlusieven
Ruisend	spraakklanken met een ruisend karakter
Ruispoogend	occlusieven

(Overzicht 61)

Montanus kende de precieze werking van de stembanden niet [Brom-Struick 1932, pp. 241-242], maar enige notie van het stemhebbendzijn van spraakklanken had hij wel [Wirth 1980, p. 13]. Hij nam een 'Willige roering' in de keel waar bij spraakklanken die wij als stemhebbend beschouwen. Hij noemde deze de 'Clinkers'. Hiertoe rekende hij:

- de vocalen (de 'vryclinkers'),
- de liquidae (de 'Verhinderde'),
- de nasalen (de 'Neuzige') en
- de stemhebbende occlusieven (de 'Klinkende Smoorvormen').

'Ruisvormen' zouden we als <+ strident> kunnen interpreteren. Deze klasse bestaat o. a. uit de *h*, *ch*, *s* en de *f*, alle duidelijk stridenten. Toch voorzie ik dat ik de interpretatie van <+ strident> niet altijd goed zal kunnen verdedigen, omdat ook de *k*, *t* en *p* deel uitmaken van de 'Ruisende Letters', terwijl de *g*, *z* en *v* een andere verzameling vormen, namelijk die van de 'Ruisclinkende'. De *p*, *t* en *k* zijn volgens Montanus in principe ruisende spraakklanken: deze spraakklanken zijn bij het uitspreken weliswaar niet ruisend op het eigenlijke moment van articuleren [de plof, nadat het spreekorgaan eerst volledig afgesloten is geweest, of de occlusie], maar deze zijn wel ruisers in de 'Toestap' naar 'haer Vormen', d. w. z. in de beweging van het articulatieorgaan om de plof te kunnen voortbrengen. Volgens Montanus valt dan een 'Zuipend geruis' waar te nemen. Ook in de beweging van het spreekorgaan nà de plof (het 'afstappen des Vorms') neemt Montanus een 'Gepuf of Opberstend' geruis waar. De *p*, *t* en *k* zijn volgens Montanus niet in eigenlijke zin ruisend. Hij noemt ze 'Ruispoogend'. Dit neemt niet weg, dat deze spraakklanken door hem tot de ruisende spraakklanken gerekend worden, waardoor deze klasse nu bestaat uit: *h*, *ch*, *s*, *f*, *k*, *t en p*.

Voor een interpreterend feature is het nu nog te vroeg; we zullen eerst moeten bezien wat Montanus met de *g*, *z*, en *v* doet.

Deze laatstgenoemde spraakklanken zijn volgens hem 'Ruisclinkend', waarvoor Montanus ook een alternatieve benaming achter de hand heeft: 'Tweestemmig'.

'Stemmig' valt voor ons samen met stemhebbend. En nu kunnen we twee kenmerken noemen van de 'Ruisers': (a) het kenmerk van het ruisen en van (b) het stemhebbendzijn.

Ruisers die beide kenmerken hebben, noemt Montanus 'Ruisclinkend'. Deze klanken worden gevormd én in de keel (vanwege een 'Willige roering') én in de mond (vanwege de vernauwing waardoor er een ruis onstaat).

De klank van andere spraakklanken dan 'Ruisclinkende' wordt alleen in de keel gevormd (vanwege een 'Willige roering') of alleen in de mond (vanwege een vernauwing of afsluiting).

Enkele schema's, samengebracht in overzicht tweeënzestig, maken wellicht meer duidelijk dan woorden. I en II geven de 'Eenstemmige' spraakklanken aan. III geeft de 'Tweestemmige' aan.

	I	Mond <- Vernauwing/afsluiting>	II	Mond <+ Vernauwing/afsluiting>
Eenstemmig:		Keel <+ Werking stembanden>		Keel <- Werking stembanden>

Tweestemmig	III	Mond <+ Vernauwing >
		Keel <+ Werking stembanden>

(Overzicht 62)

Montanus vond deze indeling kennelijk onbevredigend. Hij verbeterde deze immers in de *Anhang* van de *Spreeckonst*. In plaats van de zojuist toegelichte derde 'Onderscheiding' stelt hij op p. 161 deze onderscheiding voor:

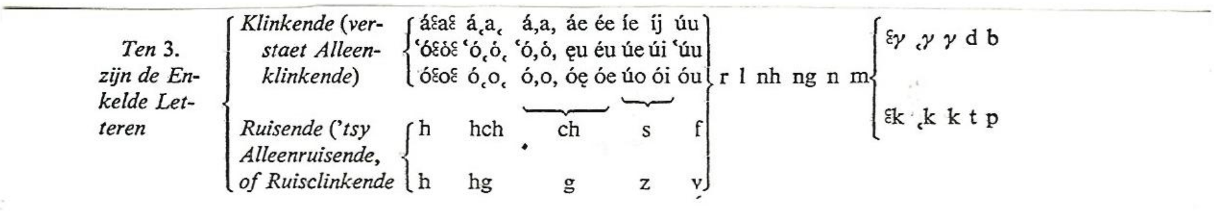

Ten 3. zijn de Enkelde Letteren

Klinkende (verstaet Alleenklinkende)
áᵋaᵋ á̧a̧ á,a, áe ée íe íj úu
'óᵋóᵋ 'ó̧ó̧ 'ó,ó, ęu éu úe úi 'úu
óᵋoᵋ ó̧o̧ ó,o, óę óe úo ói óu
r l nh ng n m
ᵋγ ̧γ γ d b
ᵋk ̧k k t p

Ruisende ('tsy Alleenruisende, of Ruisclinkende
h hch ch s f
h hg g z v

De *k*, *t* en *p* [waarbij de *k* en de 'gamma' (zie hierboven in het schema) zowel laryngaal, uvulaar als postvelaar gearticuleerd kunnen worden] zijn nu samengebracht met de stemhebbende occlusieven. De *g*, *z* en *v* maken nu wel deel uit van de ruisers, terwijl de *k*, *t* en *p* uit deze klasse zijn gehaald. Het feature <+ strident> kunnen we nu dus wel voor de 'Ruisende Letters' gebruiken. Uit de problemen zijn we nog niet, want binnen de hierboven gepresenteerde indeling van 'Ruisende Letters' is het al dan niet stemhebbendzijn vanuit onze optiek althans onbevredigend aangegeven.

Ook Montanus was kennelijk nog niet geheel tevreden, want hij besloot uiteindelijk tot een nieuwe en - zeker voor zijn tijd - zeer knappe indeling. Hij stelde namelijk vast dat het verschil tussen een stemhebbende en een niet-stemhebbende strident of occlusief eigenlijk terug te voeren is op de 'Breede' en 'Smalle' articulatie. Sievers 1901, p. 100 noemde het articuleren met duidelijk merkbare spierspanning, 'gespannt' of 'eng', terwijl hij het articuleren zonder spierspanning 'ungespannt' of 'weit' noemde. Deze indeling vertoont gelijkenis met die van Montanus. De eerstbedoelde articulatie kunnen we vergelijken met 'Smal' en de laatstgenoemde met 'Breed'. Een 'Breede' articulatie van medeklinkers heeft altijd betrekking op spraakklanken die wij nu stemhebbend noemen [zie p. 161]. Omdat Montanus' indeling niet overzichtelijk in *Spreeckonst* gepresenteerd is, heb ik de oude en nieuwe versie in een schema bijeengebracht. Ik maak van de term gespannen gebruik om het verschil tussen 'Smal' en 'Breed' te kunnen beschrijven. Het volgend overzicht spreekt voor zich:

Oorspr. benaming	Verbeterde benaming	<strid.>	<stem>	<gesp.>
Eenstemmig	Nietbreedruisend	+	-	+
Tweestemmig	Breedruisend	+	+	-
Ruisclinkend	Breedruisend	+	+	-
Ruisende	Smalruisend	+	-	+
Klinkende mbt occl.	Bree	-	+	-
Ruispoogend	Smal	-	-	+

(Overzicht 63)

Wie de tekst van *Spreeckonst* raadpleegt, moet steeds rekening houden met termen die in de *Anhang* verbeterd zijn. Dit maakt het lezen van *Spreeckonst* er niet eenvoudiger op. Ik heb daarom uit pragmatische overwegingen een schema gemaakt waarin de oorspronkelijke derde 'Gemeene Onderscheiding' in termen van de features is geïnterpreteerd die hierboven in het bovenstaande schema zijn gebruikt. Ook dit schematische overzicht behoeft mijns inziens geen nadere toelichting

Afkortingen:
1 r. = eenstemmig-ruisend, of niet-breedruisend
2 rcl. = tweestemmig-clinkend, of breedruisend, of ruisclinkend
kl. = klinkend (m. b. t. occlusieven)
ruisp. = ruispoogend (m. b. t. occlusieven)

			‹strid›	‹stem›	‹gesp.›
Fricatieven	1 r.	h	+	–	+
	2 rcl.	h	+	+	–
	1 r.	ch	+	–	+
	2 rcl	g	+	+	–
	1 r.	s	+	–	+
	2 rcl.	z	+	+	–
	1 r.	f	+	–	+
	2 rcl	v	+	+	–
Occlusieven	kl	'gammateken'	–	+	–
	kl.	d	–	+	–
	kl.	b	–	+	–
	ruisp.	k	–	–	+
	ruisp.	t	–	–	+
	ruisp.	p	–	–	+

(Overzicht 64)

Voor occlusieven en fricatieven is het al dan niet gespannenzijn een minimaal kenmerkverschil; nu zouden wij van een minimale fonologische oppositie spreken.

De overige spraakklanken kunnen volgens de oude foneticus ook 'Breed' zijn of juist niet [*Inleiding*, p. 20 en *Spreeckonst*, p. 162], maar dan is er iets anders aan de hand. Spraakklanken kunnen voorkomen in een woord dat 'Breed' of 'Smal' kan worden uitgesproken. Een bepaalde klankenreeks kan namelijk zonder bijzondere spierspanning worden uitgesproken. Montanus geeft het woord *bonden* [p. 162] als voorbeeld. Als we deze reeks 'Smal', dus 'gespannen', uitspreken, horen we volgens Montanus *ponten* (l. c.). Montanus gaat ervan uit, dat in het laatste voorbeeld alle 'Letters' gespannen zijn, met andere woorden: er vindt 'assimilatie' plaats van 'tense'. In het eerste voorbeeld zijn alle 'Letters' 'Breed' ('ongespannen'). Montanus heeft in zijn Inleiding [p. 20] een tabel opgenomen, waaruit blijkt dat alle vocalen 'Smal' of 'Breed' kunnen worden gearticuleerd. We zien dat het al dan niet gespannenzijn van vocalen afhankelijk is van een al dan niet gespannen uitspraak van een klankenreeks.

Een 'Breede' of 'Smalle' uitspraak van een klankenreeks verandert eigenlijk alleen de h, ch, s, f, t en p in h (met stem) g, z, v, d, en b, of andersom. Voor deze klanken is de 'Onderscheiding Breed/Smal' relevant.

In het Nederlands van nu speelt gespannenheid wel een rol bij het onderscheiden van vocalen. Zo verschilt de a van *bak* en de aa van *paard* niet alleen door duur, maar ook door gespannenheid (de *a* van *bak* is ongespannen) [zie Booij 1981, pp. 29-30 en Cohen 1969, pp. 12-18]. Binnen het vocalenstelsel zoals Montanus dat ontworpen heeft, speelt gespannenheid hoegenaamd geen rol. De verschillen tussen Montanus' *a* van *dat* en de *aa* van *gaat* zijn volgens zijn beschrijving van deze klanken alleen gelegen in duur en in afname van 'hoochte des Geluits' (sonoriteit) [zie voor klankinterpretatie par. 12.4]. Gespannenheid heeft dus voor de definiëring van de klanken alleen betrekking op occlusieven en fricatieven.

12.2.4 De vierde 'Gemeene Onderscheiding'

In overzicht vierentwintig heb ik ten aanzien van deze 'Gemeene Onderscheiding' dit genoteerd:

IV de stand van de tongpunt - tegen de tanden
- enigszins neerwaarts teruggetrokken
- verder neerwaarts teruggetrokken

[pp. 21-23, 39-43]

(Overzicht 65)

Montanus heeft zich bij deze 'Onderscheiding' vooral gericht op de positie van de tongpunt [zie Wirth 1980, p. 12].

Er zijn twee typen van tongstand onderscheiden: de eerste waarbij de tongpunt zich ter hoogte van de ondertanden bevindt en de tweede waarbij de tongpunt meer neerwaarts gehouden is. Bovendien is het tonglichaam dan ook iets achterwaarts getrokken. Een tekening maakt dit duidelijker:

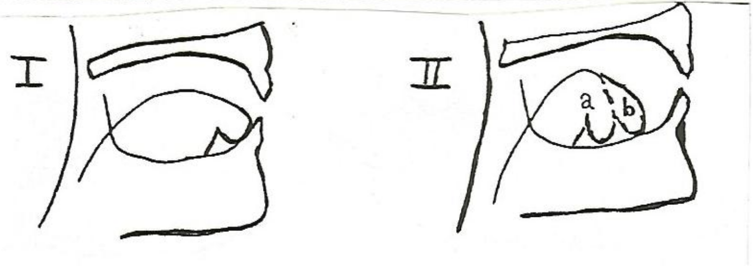

(Overzicht 66)

II laat een tongpunt zien die bij (a) verder naar achteren is getrokken dan bij (b). In totaal zijn er uiteindelijk drie beschreven tongpuntposities.

Montanus noemt de tongstand van I 'Hoogboomig' (van 'hoog bodemig'), d.w.z. dat de luchtstroming over een hoge mondbodem [gevormd door de tong] stroomt [zie tekening hieronder]. Tongpuntpositie II-b noemt Montanus 'Laagboomig' van het type 'Hol', d.w.z. dat de mond een holte vormt door het samentrekken van de lippen. De spraakklank klinkt daardoor hol. De term 'Laagboomig' heeft betrekking op de ruimte die voor de ondertanden in de mond vanwege een teruggetrokken tong vrij komt. De tong bedekt nu niet meer volledig de mondbodem. Juist vóór de ondertanden is de mondbodem nu veel dieper dan bij de 'Hoogboomige vorm'. Een tekening laat dit zien.

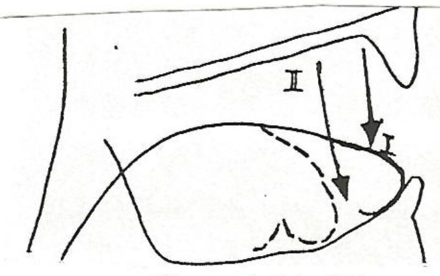

I = de bodem van de mond is tot aan de tanden hoog
II = de bodem van de mond is voor de tanden laag

(Overzicht 67)

Montanus hanteert bij deze 'Onderscheiding' een aantal termen die ik hieronder opsom en van een toelichting voorzie.

Hoogboomig: de tong vormt de bodem van de mond tot aan de

tanden
Laagboomig: voor de tanden is de mondbodem dieper
Plat : welluidend, duidelijk (kenmerk: ongeronde lippen)
Holachtig : minder welluidend, holachtig klinkend (kenmerk: lippen zijn halfgerond)
Hol : minst welluidend, holklinkend (kenmerk: lippen zijn gerond)

(Overzicht 68)

Wij zien dat met 'Plat', 'Holachtig' en 'Hol' ook iets gezegd wordt over de mond [kenmerk van de mondstand is hierboven aangegeven]. In de eerste plaats wijzen de bedoelde klanken evenwel op het geluidseffect [zie Verschuur, 1924, pp. 85-86 en Vos 1962, p. 124]. Wirth [1980, p. 17] vindt deze interpretatie vergezocht, maar erg overtuigend is haar argumentatie niet. Montanus spreekt in termen van 'Plat klinken' en 'Holachtichheit des Clanx' [pp. 41-42] wat toch duidelijk op het perceptuele, auditieve aspect van de articulatie wijst.

De gerondheid van de lippen is zeker niet het belangrijkste kenmerk van deze vierde 'Onderscheiding'. Omdat een 'Platte' klank altijd ongerond, een 'Holachtige' altijd halfgerond en tenslotte de 'Holle' altijd gerond is, kunnen we met de features <α gerond> en <α halfgerond> de onderscheidingen adequaat beschrijven. In Hermkens 1973, p. 29 is in een overigens informele bespreking van Montanus' spraakklanken al gebruik gemaakt van deze features. Wij moeten wel bedenken dat in deze studie <+ gerond> een teruggetrokken tongpunt impliceert. Ik stel daarom het volgende voor:

[<+ gerond>] meer teruggetrokken tongpunt
[<+ halfgerond>] impliceert iets teruggetrokken tongpunt
[<- gerond> <- halfgerond>] tongpunt tegen de ondertanden

Volgend overzicht laat nu zien hoe de onderscheidingen door genoemde features beschreven worden.

		gerond	halfgerond
Platte	(hoogboomige)	-	-
Holachtige	(laagboomige)	-	+
Holle	(laagboomige)	+	+

(Overzicht 69)

12.2.5 De 'Onderscheidingen' naar de wijze van 'Aeseming'; De vijfde 'Gemeene Onderscheiding' in 'Snap' en 'Staeg'

De 'Onderscheiding in 'Snap' en 'Staeg' heeft met de manier te maken waarop de ademstroom door het articulatieorgaan gaat, met 'Hortende' kracht [plotseling en snel afgebroken ademstoot], of met een 'Staege', aangehouden articulatie [p. 43].'

In overzicht 24 heb ik bij deze onderscheiding vermeld dat Montanus met zijn 'Onderscheiding Snap/Staeg' op meerdere kwesties duidt:

- de wijze waarop de adem door de mond stroomt bij korte en lange klinkers;
de segmentatie van korte en lange klinkers;
de positie van de j en w in Montanus' klankenstelsel;
spraakklanken als syllabevormer (of niet);
niveau van sonoriteit van de 'Snap-' en 'Staegklank',
en het duratief aspect van de articulatie.

(Overzicht 70)

In een ander overzicht (nr. 15 uit par. 4.9) dat ik hieronder herhaal, heb ik al laten zien dat Montanus een korte vocaal een 'Snapvocaal' noemt, terwijl hij een niet-korte vocaal als 'Snapstaegklinker' betitelt. De inzet en het verloop van een niet-korte spraakklank zijn door Montanus opgevat als aparte spraakklanken die samengevoegd een eenheid vormen.

```
                               Een 'Snapstaegvocaal'
                                   /      \
                                  /        \
              |            de inzet    +   zijn verloop
              |                |               |
Diftong       |       een korte vocaal +   toegevoegde vocaal: j/w
              |                 \             /
              |                  \           /
Combinatie    |                   Snapstaegklinker
```

(Overzicht 71)

Montanus veronderstelt dat iedere spraakklank twee varianten heeft: 'Snappende' en 'Staege' (of 'Staeche': spellingvariant in *Spreeckonst*). Ik laat hieronder het gedeelte van het vocaalschema volgen waarin van links naar rechts de meest naar achteren gearticuleerde ongeronde klinker tot en met de meest naar voren gearticuleerde ongeronde klinker zijn opgenomen. We zien dat ieder articulatieveld (of -vak) zo is ingericht dat er een 'Snapvocaal' kan worden ingevuld en een 'Snapstaegvariant' [voor de driedeling zie par. 4.8].

Postvelaar	Prevelaar	Palataal	Alveolaar	Dentaal	Labiaal
a een gat	e -----	e met	.	i wis, lit	u ic dut
aa hy gaet	ae ic blaet	ee meet	ie ziet	ij wijs, ooly	uw hy duut
aaa ic gaa	aae lae	eee met	iee ic zie	ijj ic wy, ly	uww ic duu

(Overzicht 72)

Montanus geeft op p. 105 bij de klinker *e* het voorbeeld *stęrre*, terwijl ik geen voorbeeldwoord in bovenstaand schema heb gegeven. Dit komt doordat Montanus zich wat dit voorbeeldwoord betreft, heeft vergist. De eerste vocaal van dit woord is volgens Montanus een halfgeronde, prevelare klinker en hoort derhalve niet in dit overzicht thuis.

Op p. 35 deelt Montanus mee, dat het onderscheid tussen de korte 'ae' en de korte 'ee' nauwelijks waarneembaar is. Ook de korte 'ie' en de korte 'ij' zijn nauwelijks hoorbaar verschillend. Pas als ze niet-kort zijn [zie voorbeelden *blaet*, *meet*, *ziet* en *wijs*] zou er een waarneembaar (kwalitatief) verschil zijn. We zien dat Montanus met de uitwerking van zijn klinkerstelsel zich meer heeft laten leiden door een principiële indeling in 'Snap' en 'Staeg' dan door zijn waarneming. In zijn schema zijn immers afzonderlijke plaatsen al van te voren voor spraakklanken gereserveerd waarvan het verschil 'zoo onmerkelijk is' [p. 32]. Gelet op het 'onmerkelijke verschil' zou ik deze indeling hebben verwacht:

Postvelaar	Prevelaar	Palataal	Alveolaar	Dentaal	Labiaal
a een gat	e met		i wis, lit		u ic dut
aa hy gaet	ae ic blaet	ee meet	ie ziet	ij wijs, ooly	uw hy duut
aaa ic gaa	aae lae	eee met	iee ic zie	ijj ic wy, ly	uww ic duu

(Overzicht 73)

Afgaande op Montanus' vocalenschema zijn er zes 'Platte', zes 'Holachtige' en zes 'Holle' 'Snapklinkers': achttien in totaal (ik houd geen rekening met de door Montanus zelf weggelaten keelvocalen). Van deze achttien 'Snapklinkers' kunnen we er maar zeven in het stelsel aanwijzen die als aparte spraakklank gebruikt worden. Ik noem deze spraakklanken en geef beknopt aan met gebruikmaking van fonetische tekens (van Cohen 1969) hoe we de uitspraak kunnen voorstellen. We moeten daarbij zeer voorzichtig zijn, het gaat om een indicatie. Voor een uitvoerige beschrijving van de klankinterpretaties in de Montanusliteratuur verwijs ik naar par. 12.4. Daar vermeld ik genuanceerder hoe een klank precies wordt geïnterpreteerd en door wie:

(1) 'a' in 'gat' [α]-klank;
(2) 'ee' in 'met'/'de' [ε]-klank / 'zachte è' [korte klank waarop de 'ae' en 'ee' teruggaan];
(3) 'i' in 'wis' [ι]-klank of korte [i]-klank; De 'ie' en de 'ij' zijn lange varianten. Deze spraakklanken worden geïnterpreteerd als respectievelijk [ι.] en [i] (maar zie in paragraaf 12.4 Caron).
(4) 'u' in 'dut' [ʌ]-klank;
(5) 'o' in 'lot' [men denke aan [ɔ], vgl 7],
(6) 'ĕu' in 'vorc' [men denke aan soort [ɔ] of [ö]]
(7) 'o' in 'bot' [o].

(Overzicht 74)

De zesde klank in deze opsomming is een sociale variant van de 'e' of 'o', maar dat maakt in principe voor het aantal korte vocalen niet uit, want Montanus geeft geen inventaris van woordonderscheidende spraakklanken. Overigens werkt hij dit beginsel niet consequent uit, want de gutterale vocalen (de 'aa', ''oo' en 'oo') laat hij vanwege hun gemis aan woordonderscheidende kwaliteit weg uit zijn stelsel.

Montanus heeft in zijn klinkerstelsel een fraaie symmetrische opbouw nagestreefd. Ieder vakje biedt plaats aan een 'Snap'- en een 'Snapstaegvariant' van een klinker. De 'Snapklinkers' die niet in mijn bovenstaande opsomming zijn vermeld, zijn de inzetten van de lange klinkers. Montanus bereikt zijn elegante indeling dus door korte vocalen en inzetten van lange vocalen in een klinkercategorie samen te brengen: de 'Snapklinkers'. Ik maak met deze opmerking geen verwijt aan het adres van Montanus. Hij wilde betekenis immers buiten beschouwing houden. Zijn criterium is de manier waarop de adem door de mond stroomt, ofwel 'Hortend' bij de 'Snapvocaal' ofwel 'Staeg' bij de 'Staegvocaal'.

De 'Snapstaegcombinaties' zijn [de fonetische interpretatie is wederom bedoeld als indicatie, men raadplege het klankenoverzicht van par. 12.4]:

'Plat' <- gerond> <- halfgerond>
(1) de 'aa' men denke aan: verlengde [α]: [α.]/ [α] - [a] (Vos),
(2) 'ae' idem : [ε.]/ [ε] - [a] [Wirth],
(3) 'ee' idem : [e.],
(4) 'ie' idem : [i] (Caron) of [ι.] (Wirth),
(5) 'ij' idem : [ι.] (Caron) of [i.] (Wirth),
(6) 'uw' idem : [ʌ:] + bilabiale w,
'Holachtige' <+ halfgerond>
(7) 'oo' men denke aan: [ɔ.]
(8) 'ĕu' idem : [ɔ.]-achtig, iets verder naar voren; [ö]-iets terug; buitenfonologische variant
(9) 'eu' idem : [ö]
(10) 'ue' idem : [ü]
(11) 'ui' idem : [ʌ:]-achtige; niet gedissimileerde 'ui'
(12) 'uw' : halfgeronde variant van 6
'Holle' <+ gerond>
(13) 'oo' men denke aan: [o.]
(14) 'ǫe' idem : [o.] meer naar voren, minder geopend
(15) 'oe' idem : gesloten [o.] (Caron), open [u] (Vos), onze [u] (Verschuur)
(16) 'uo' : geronde variant van 10
(17) 'uoi' : geronde variant van 11
(18) 'ou' idem : [u]

(Overzicht 75)

Ook bij het vaststellen van deze achttien lange vocalen heeft Montanus in beginsel niet gelet op woordonderscheidende functies. [De nummers 8, 12, 14, 16 en 17 zijn buitenfonologische varianten, bovendien zijn 6, 12 varianten van elkaar, en beide kunnen als wisselvorm dienen van 18].

Een discussie over de klankwaarden is zeer interessant maar ik wil mij hier streng houden aan het belichten van de systematiek in Montanus' stelsel. Vanuit die invalshoek wil ik stellen dat er in Montanus' schema (zonder de keelklanken) achttien 'Snap'- en 'Snapstaegklinkers' zijn opgenomen. Montanus' aanpak leidt niet tot een vocaalstelsel van bijv. het 'Briels' of het 'Delfts', maar een stelsel van mogelijke spraakklanken. De strengheid van het systeem leidt ertoe dat sommige korte vocalen geforceerd worden uitgesplitst ['ae' -'ee'/ 'ie' - 'ij']. Ofschoon Montanus in zijn tekst [bijv. p.60] wel spreekt over betekenissen, maakt hij geen onderscheid tussen zelfstandig gebruikte korte vocalen en inzetten van lange vocalen, zoals ik zojuist al aangaf. Hier komt nog bij dat de halfvocalen 'j' en 'w' als 'Staege' vocalen zijn opgenomen in Montanus' stelsel, wat het stelsel complexer maakt. Montanus' systematische indeling in 'Snap' en 'Staeg' bemoeilijkt in mijn visie het zicht op de klanken die beschreven zijn.

Ik zal hier nu trachten te verklaren, uitgaande van het voorbeeldwoord *ijzer*, hoe Montanus tot de indeling in 'Snap' en 'Staeg' is gekomen, een indeling die naar zijn eigen zeggen [p.44] tegen "een yders gevoelen strijt", die "niet aangenoomen, noch gelooft" wordt, maar die door Petrus Montanus met verve verdedigd is met argumenten die deels gebaseerd zijn op waarneming en deels op redenering.

Het staat vast, als we uitgaan van Montanus' beschrijving, dat de korte 'ij' alleen kwantitatief van de lange 'ij' verschilt; hoe deze dan ook is uitgesproken; de 'ij' is een verlengde 'i'. De stand van de mond verandert namelijk niet.

Montanus constateerde dat er twee momenten zijn in het uitspreken van de *ij* in *ijzer*: het moment dat de ademdruk het sterkst is en een moment dat deze duidelijk afneemt. De articulatiestand van het spreekorgaan verandert tijdens het uitspreken niet. We kunnen ons de articulatie zo voorstellen:

Inzet
Ademdruk-verloop Verloop
i
j
(zer)

Montanus stelt ook vast dat het verloop, grafisch weergegeven met 'j', gelijk is aan de apart voorkomende 'j'. Omdat de 'j' zelfstandig kan voorkomen, besluit Montanus dat een 'staege' spraakklank onafhankelijk van zijn 'Snapvariant' kan optreden. Montanus' redenering berust op de volgende observaties. De 'j' kan op vier manieren voorkomen:

(a) als tweede element van de langere i-klank, het consonantische deel van de vocaal (= het meeluidende deel);
(b) als eerste element van de omgekeerde langere vocaal, bijv. *jis* waarbij de inzet juist het minst sonorant is;
(c) als eerste element van een tweeklank, bijv, *ja*
(d) als laatste element van een twee- of drieklank, bijv. *aaj*.

In geval van (b) spreekt Montanus over een 'Staegsnapletter'. De *j* is hier namelijk met zijn korte, meer sonore variant samengevoegd ... op een omgekeerde manier. Als een 'Staege' spraakklank met zijn 'Snapvariant' is verbonden, is meestal de volgorde: 'Snapstaeg'. Wirth [1980, p.116] schrijft dat een 'Staegklinker' niet zelfstandig kan voorkomen, maar dit is, zo absoluut gesteld, een onjuiste interpretatie. Volgens Montanus kan de *j* (en *w*) wel apart voorkomen.

Een andere zelfstandig voorkomende 'platte, staege', labiale spraakklank is de:

w [<- gerond >
<- halfgerond>
<+ kort >
<+ labiaal >
<+ vocalisch >].

Volgens het vocaalschema [zie par. 4.8] zijn er drie 'uu'-spraakklanken. Deze worden besproken in het klankenoverzicht van par. 12.4, maar hier zij ter verduidelijking vermeld dat Montanus drie 'Lipvocalen' onderscheidt:

een platte lipletter,	<- gerond >	
een holachtige en	<+ halfgeronde>	
een holle lipletter,	<+ gerond >	[zie ook pp. 71-72].

Deze labiale vocalen kennen elk een 'Snap'- en een 'Staegvariant'. Voorbeelden:

	Snap	Staeg
de <- geronde> 'u' in:	'hut' [ʌ]	w; 'bewaeren', 'quaet', 'queeken' [p, 71]
de <+ halfgeronde> 'u' in:	'hut' [ʌ]	w; 'bewaeren', 'quaet', 'queeken' [p, 71]
de <+ geronde> 'u' in:	'stou', 'dou' [u]	w; 'gedwongen', 'woelen', 'gequollen'

(Overzicht 76)

De 'Staegvariant' is volgens Montanus de tot dan toe als medeklinker beschouwde *w*. Deze 'Staegvocaal' kan, naar hij observeerde, zelfstandig voorkomen. De *w* kan in tegenstelling tot de *j* zelfs van de kern van een lettergreep verwijderd staan: de *w* in *wreed*.

Verschuur, zich kritisch opstellend ten aanzien van deze indeling, beschouwt de 'Snapvarianten' van de 'uw'/'uu' als aparte vocalen: [ʌ]-achtig. Een [u]-klank, die vanwege het (naar Verschuurs oordeel) verwarren van klank en teken, door Montanus aan de 'w' is gekoppeld. Verschuur erkent wel dat er van oudsher een verband tussen de 'oe' [u] en de 'w' werd gezocht; de 'w' werd traditioneel de 'dubbele u' genoemd. Montanus zag dit verband kennelijk ook, maar ik wijs erop dat hij op p. 46 uitdrukkelijk zegt dat het verschil tussen de 'i' en 'j' en 'u' en 'w' groot is, zo groot zelfs dat hij de 'Snap' en 'Staegvarianten' in aparte categorieën onderbrengt: 'Snap' en 'Staeg'.

Het is moeilijk te beoordelen of Verschuur gelijk heeft, omdat wij de beschreven klanken niet kunnen horen, maar onredelijk lijkt zijn kritiek niet. Montanus heeft mijns inziens gezocht naar een vocalenstelsel waarin de 'j' en 'w' een vaste plaats hebben. Wij moeten daarbij goed bedenken dat de halfvocalen nog altijd "de moeilijkst in te delen sonoranten" zijn [Trommelen/Zonneveld 1982, p. 19]. Van Bakel [1976, p. 24] vindt zelfs - en zeker niet ten onrechte - de hedendaagse karakterisering van de halfvocalen als <- consonantisch> en <- vocalisch> "betrekkelijk willekeurig". Montanus geeft de halfvocalen anders dan wij nu een plaats in het vocalenstelsel door ze te beschouwen als 'Staege' subvocalen [p. 91: 'Subvocales', of 'Vocales Consonantes', of 'Vry-onderklinkende']; op p. 45 schrijft Montanus dat de *j* en *w* geen 'Vocaelen', maar 'Consonanten' zijn: d.i. letterlijk meeluiders, maar op p. 91 nuanceert Montanus de term 'Consonanten', wat de 'j' en 'w' betreft, met de term 'Vocales Consonantes'.

Ik ga ervan uit dat Montanus de scheiding van een spraakklank in een 'Snap'- en 'Staegvariant' doorgetrokken heeft naar alle vocalen, zelfs naar alle spraakklanken. De *j* en *w* nemen nu als 'Staege' klinkers een vanzelfsprekende positie in tussen de vocalen, een categorie spraakklanken die uiteen valt in 'praevocales' en 'subvocales' [p. 91].

Als bezwaar tegen deze indeling kan men aanvoeren dat de j en w een aparte klasse vormen binnen de 'subvocales', de 'Staege' vocalen. Deze halfvocalen, zoals wij ze noemen, zijn namelijk minder sonoor dan de 'r' [zie p. 85], terwijl de overige 'Staege' vocalen meer sonoor zijn. Dit is duidelijk te zien in Montanus' indeling van de HG-schaal:

1: de 'Snapvocalen'
2: de 'Staegvocalen'
3: de r
4: de l en de j en de w
5: de nasalen
6: de occlusieven en fricatieven

Voor de distributie van de 'w', zo merkte ik reeds op, heeft dit consequenties, namelijk dat de 'w' soms (in bijv. *wreed* of *wrang*) geen deel meer uitmaakt van het vocalencluster in de lettergreep.

We zien vooral bij de onderscheiding 'Snap/staeg' hoe Montanus, aanvankelijk werkend vanuit de observatie, het waarnemen, komt tot een gevolgtrekking die deductief wordt uitgewerkt. Een hoogwaardige taalkundige beschouwing wordt plotseling omgebogen tot een minder overtuigende theorie.

Wirth [1980, 1981 en 1983] hecht erg veel waarde aan Montanus' indeling in 'Snap' en 'Staeg'. Zij meent, dat deze onderscheiding voor Montanus heel essentieel en waarneembaar is geweest.

Ook ik meen dat Montanus geconstateerd heeft, dat het verloop van zijn klinkerarticulatie gepaard gaat met een 'Hortende cracht' en een 'Staege cracht', waarbij enige volumevermindering is geconstateerd. Montanus geeft aan op p. 125 dat de 'hort des Aesems, en volgende geduerichheit, zeer in gelijke hoochte voort gebracht wort". Erg groot volumeverschil zal er niet zijn geweest. Ik weet ook niet of hij het verschijnsel van 'Snap' en 'Staeg' in spontaan gesproken taal heeft ontdekt, of tijdens het voortbrengen van vocalen los van het woordverband ten behoeve van zijn studie. Dat hij het waargenomen heeft staat voor mij vast. Maar ik meen toch ook dat deze waarneming vooral deductief is uitgewerkt. De vijfde 'Onderscheiding', waarover wij nu spreken, is in mijn ogen gaandeweg een theoretische onderscheiding geworden teneinde de positie van de halfvocalen te beschrijven in zijn klankstelsel.

De term 'Snap' wil ik omschrijven als een 'schielijke beweging van het articulatieorgaan'. 'Snap', zo begrepen, impliceert dan een korte duur. De term 'Staeg' lijkt doorzichtiger dan zijn pendant; 'Staeg' betekent 'gedurig' en wijst op het duratief aspect van de articulatie. Op p. 96 geeft Montanus aan dat een 'Enkelde Staege' spraakklank zonder een 'Snappendant' op zichzelf 'Cort' is. We moeten dus onze betekenisduiding nuanceren: 'Staeg' heeft de betekenis van 'duur' als het in combinatie wordt gebruikt met de term 'Snap'. Een 'staegvocaal' (behalve de 'j' en 'w') komt normaliter niet zonder zijn 'Snappendant' voor en is dus eigenlijk een combinatie: 'Snapstaeg'.

Een medeklinker is 'Snappend' als hij in de lettergreep accent draagt [p. 46]. In alle andere gevallen is een medeklinker 'Staeg'. De benamingen 'Snap' en 'Staeg' worden nu oneigenlijk, of minder negatief geformuleerd: anders gebruikt, want Montanus beschrijft nu onder etiket van 'Snap' en 'Staeg' het al dan niet syllabischzijn van een spraakklank. Met het projecteren van de onderscheiding 'Snap/Staeg' op de medeklinkers door Montanus verschuift het te beschrijven verschijnsel van duur naar het syllabisch zijn. Ik wijs in dit verband erop dat Montanus op p. 46 zegt dat alleen de 'Snapletter' de syllabetop kan vormen. Nu wordt toch iets duidelijker waarom de termen 'Snap' en 'Staeg' ook op medeklinkers betrokken kunnen worden: 'Staeg' betekent ook: niet-syllabisch. Vandaar dat consonanten (meestal) 'Staeg' zijn.

Met 'Snap' en 'Staeg' is dus niet alleen het duratieve aspect van spraakklanken en het syllabischzijn aan de orde, maar ook de relatieve sonoriteit. De 'Snapklinker' (de inzet) is de spraakklank met de hoogste sonoriteit. De 'Staege' klinker heeft minder sonoriteit. Dit laatste geldt voor alle 'Staege' spraakklanken. Op p. 85 zien we dat 'Snapletters' inderdaad het meest sonoor zijn van de spraakklanken. Een overzichtje verheldert hier wellicht deze ingewikkelde kwestie.

Snap - inzet van een klinker (kort)
- hoogste graad van sonoriteit in het uitspreken van een klinker
- medeklinker die in een lettergreep de meest sonore spraakklank is
kenmerk: draagt altijd het syllabeaccent

Staeg - verloop van een klinker (in combinatie met de 'Snapvariant': niet kort)
- niet de hoogste graad van sonoriteit in het uitspreken van een klinker
- medeklinker die in een lettergreep niet de meest sonore spraakklank is
kenmerk: draagt nooit het syllabe-accent

(Overzicht 77)

Het lijkt mij dat Montanus een logisch-systematisch gesloten spraakklankenstelsel heeft ontworpen. Zijn stelsel is volstrekt afgerond. De halfvocalen zijn in *Spreeckonst* subvocalen, maar ze kunnen niet het accent dragen van een syllabe. De constructie van de 'Staege' vocalen geeft de 'j' en 'w' een vaste plaats in Montanus' klankenstelsel. Doordat Montanus op p. 96 de enkele stage spraakklank 'Cort' noemt, zoals ik hierboven al aangaf, heeft hij misverstanden over de duur van aparte 'Staege' spraakklanken uit de weg geruimd.

Met 'Snap' en 'Staeg' zijn dus verschillende fonologische kwesties aan de orde geweest:
(a) sonoriteitsverloop binnen een lange klinker
(b) het al dan niet syllabisch-zijn van spraakklanken
(c) het duratief aspect van een korte en lange klinker
(d) de positie van de 'j' en 'w' binnen het klankstelstel
(e) de projectie van deze onderscheiding op alle vocalen en medeklinkers.

(Overzicht 78)

Ik besluit deze paragraaf met de formalisatie van de vijfde 'Onderscheiding'. Montanus zegt op pp. 95-96 dat een lange vocaal een 'Snapstaegklinker' is. Bij het uitspreken wijzigt de stand van het articulatieorgaan zich niet, maar Montanus neemt wel waar dat de eerste vocaal met een 'hortende' en de tweede met een 'staege' 'Aeseming' [ademdruk die qua intensiteit afneemt] wordt gearticuleerd. Ik beschrijf deze klank met <+ HG-verloop>, omdat binnen deze combinatie de 'Hoochte des Geluits' verandert van HG-1 naar HG-2.

Montanus noemt een monoftong een 'Lange Snapstaegklinker' [p.96]. Ik zie in de toevoeging 'Lange' reden om het feature <- kort> te gebruiken. Omdat Montanus over klinkers spreekt, gebruik ik ook het feature <+ vocalisch>.

Als de 'Snapletter' de eerste spraakklank in een combinatie is, wat meestal het geval is, spreekt Montanus van 'Voorsnappend'. Niet-korte vocalen zijn meestal te karakteriseren met <+ HG afname>. Een apart gebruikte 'Snapspraakklank' zou dan met <- HG afname> te beschrijven zijn.

Bij combinaties als *ji* en *wu* begint de combinatie juist met de 'Staege' klinker: Montanus spreekt nu van een 'Lange Staegsnapcombinatie'. Wij kunnen deze nu interpreteren met <- kort>, <+ HG verloop> en <- HG afname>. Verbonden met <+ HG-verloop>, impliceert het laatste feature dat het HG-verloop van de combinatieklank toeneemt. Met deze features kunnen we de verschillende typen van klinkers beschrijven:

	Snap klinker	Lange Snapstaegklinker	Lange Staegsnapklinker
kort	+	-	-
HG-afname	-	+	-
HG-verloop	-	+	+

(Overzicht 79)

Punt (b) in de bovenstaande opsomming geeft mij aanleiding tot het invoeren van het feature <α syllabisch> (in overeenstemming met Chomsky en Halle 1968, p.334). Om de *j* en de *w* goed te kunnen beschrijven en om recht te doen aan Montanus' bedoelingen met zijn onderscheiding in 'Snap' en 'Staeg', gebruik ik ook het feature <α vocalisch>. De *j* en de *w* zijn <+ vocalisch>, <- kort> en <- syllabisch>, 'Staege' vocalen dus. Als deze spraakklanken deel zijn van een lange vocaal, kan door een markering van 'HG-afname' en 'HG-verloop' worden aangegeven of de combinatievocaal eindigt of begint met de 'j' of 'w'.

12.2.6 De 'Onderscheiding' naar de klankdelen; 'De zeste gemeene Onderscheiding der Enkelde Letteren'

Bij deze 'Onderscheiding' let Montanus op de klankdelen van een spraakklank. Zoals ik in par. 11.1 al uiteengezet heb, verdeelt Montanus het klankgeheel 'Letter' wél in delen in tegenstelling tot de traditionele opvatting volgens welke een 'Letter' ondeelbaar was. Hij wijst namelijk de volgende klankdelen aan [zie ook hoofdstuk elf]:

een 'Grond' - het voornaamste deel; een spraakklank moet tenminste uit dit klankdeel bestaan;
het 'Voorcleefsel' - een niet noodzakelijk deel (de 'onglide');
het 'Naecleefsel' - een evenmin noodzakelijk deel (de 'offglide').

We zullen ongetwijfeld hier de 'Derdendeelen' uit het voorafgaande hoofdstuk elf (over de 'Deeling') herkennen. Als Montanus 'Onderscheidingen' maakt op basis van klankdelen, richt hij zich altijd op de 'Deeling in Derdendeelen'. Als we deze 'Deeling' schematisch voorstellen, verschijnt dit figuur:

```
             |-----------|
             | Grond     |
|------------|-----------|-------------|
|Voorcleefsel|           |Naecleefsel  |
|------------|           |-------------|
```

Deze structuur noemt Montanus: 'Heelbecleed'.

Een spraakklank kan wel uit een enkele 'Grond' bestaan:

```
             |-----------|
             | Grond     |
|------------|-----------|-------------|
|   0        |           |    0        |
|------------|           |-------------|
```

Montanus noemt een spraakklank die alleen uit een 'Grond' bestaat: 'Bloot'.

Spraakklanken zonder 'Grond' kunnen niet voorkomen, dus onderstaand figuur kan geen spraakklank weergeven:

```
*                  |-----------|
                   | 0         |
      |------------|-----------|-------------|
      |Voorcleefsel|           |Naecleefsel  |
      |------------|           |-------------|
```

Het is wel mogelijk dat een spraakklank alleen een 'onglide' 'Voorcleefsel' heeft:

```
             |-----------|
             |  Grond    |
|------------|-----------|
|Voorcleefsel|
|------------|
```

Montanus beschouwt deze structuur als 'Halfbecleed'. En hij preciseert 'Halfbecleed' als 'Voorbecleed'.

Er kan sprake zijn van een spraakklank met alleen een 'Naecleefsel':

```
             |-----------|
             |  Grond    |
             |-----------|-------------|
                         |Naecleefsel  |
                         |-------------|
```

Ook deze structuur is 'Halfbecleed' van het type: 'Naebecleed'

We kunnen nu Montanus' 'Onderscheiding' in 'Heelbecleed', 'Halfbecleed', 'Voorbecleed' en 'Naebecleed' als volgt formeel interpreteren met gebruikmaking van drie features die gemodelleerd zijn naar Montanus' terminologie [in principe zouden <α Naebecleed> en <α Bloot> voldoende zijn om de 'Onderscheidingen' te kunnen beschrijven]:

	Heelbecleed	Halfbecleed	
		Voorbecleed	Naebecleed
Voorbecleed	+	+	-
Naebecleed	+	-	+
Bloot	-	-	-

(Overzicht 80)

12.3 Formele beschrijving van de spraakklank als 'Laege Afcomst'

De 'gemeene Onderscheidingen' die in de voorafgaande paragrafen uitvoerig zijn besproken, betreffen kenmerkaanduidingen die voor verschillende spraakklanken kunnen gelden. Montanus besteedt ook aandacht aan de individuele, enkele spraakklank. Hij beschouwt zo'n spraakklank als een 'laege Afcomst' [p.49], d.w.z. dat hij bij zijn indelingen van kenmerken uiteindelijk bij de concrete, waarneembare spraakklank arriveert. Dit is duidelijk te zien in overzicht vierentachtig (aan het einde van deze paragraaf samen met een ander overzicht geplaatst) die een Montaanse tabel bevat [p.24] waarin een classificatie van alle kenmerken van de Montaanse spraakklanken wordt gegeven (diftongen uitgezonderd). Hieronder vindt men ook een matrix die ik op basis van Montanus' classificatie heb gemaakt. De laryngale spraakklanken ontbreken in dit overzicht (tweeëntachtig). De door Montanus genoemde spraakklanken zijn daar in termen van formele features geïnterpreteerd:

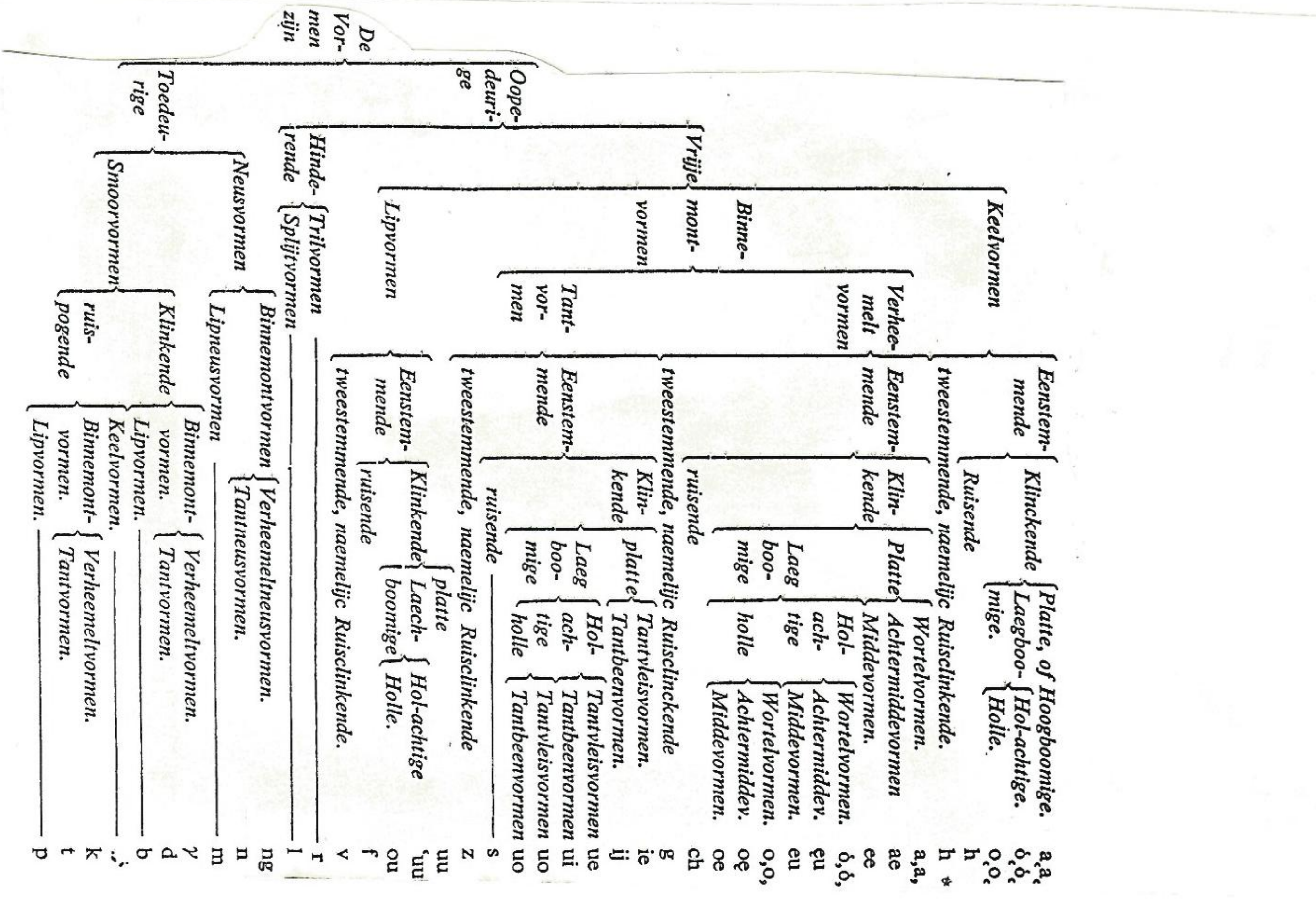
De Vormen zijn
Oopedeurige
Toedeurige
Vrijje mont-vormen
Hinderende
Trilvormen
Splijtvormen
Neusvormen
Smoorvormen
Keelvormen
Binne-vormen
Lipvormen
Verheemelt vormen
Tant-vormen
Lipneusvormen
Binnemontvormen
Klinkende
ruispogende
Eenstemmende
tweestemmende, naemelijc Ruisclinkende.
Klinckende
Ruisende
Platte, of Hoogboomige.
Laegboomige.
Hol-achtige.
Holle.
Platte
Laeg boomige
Hol-achtige
holle
Wortelvormen.
Achtermiddevormen
Middevormen.
Tantvleisvormen.
Tantbeenvormen.
Verheemeltneusvormen.
Tantneusvormen.
Verheemeltvormen.
Tantvormen.
Keelvormen.
Binnemontvormen.
Lipvormen.
a,a, ô,ô, o,o,
h h
a,a, ae ee
ô,ô, eu
o,o, oe oe
ch g ie ij
ue ui uo uo
s z
uu 'uu ou f v
r l
ng n m
γ d b
k t p

(Overzicht 81)

Spraakklanken	gespannen	stem	consonantisch	vocalisch	syllabisch	orale continuant	nasaal	gerond	halfgerond	kort	lateraal	spirant	anterieur	coronaal	palataal	prevelaar	postvelaar	uvulaar	sonorant*
a̜ a̜	-	+	-	+	+	+	-	-	-	m	-	-	-	-	-	-	-	+	+
o̜ o̜	-	+	-	+	+	+	-	-	+	m	-	-	-	-	-	-	-	+	+
o̜ o̜	-	+	-	+	+	+	-	+	-	m	-	-	-	-	-	-	-	+	+
h	+	-	+	-	-	+	-				-	+	-	-	-	-	-	+	-
h	-	+	+	-	-	+	-				-	+	-	-	-	-	-	+	-
a̹ a̹	-	+	-	+	+	+	-	-	-	m	-	-	-	-	-	-	+	-	+
ae	-	+	-	+	+	+	-	-	-	m	-	-	-	-	-	+	-	-	+
ee	-	+	-	+	+	+	-	-	-	m	-	-	-	-	+	-	-	-	+
ó̹ ó̹	-	+	-	+	+	+	-	-	+	m	-	-	-	-	-	-	+	-	+
ęu	-	+	-	+	+	+	-	-	+	m	-	-	-	-	-	+	-	-	+
eu	-	+	-	+	+	+	-	-	+	m	-	-	-	-	+	-	-	-	+
o̹ o̹	-	+	-	+	+	+	-	+	-	m	-	-	-	-	-	-	+	-	+
oę	-	+	-	+	+	+	-	+	-	m	-	-	-	-	-	+	-	-	+
oe	-	+	-	+	+	+	-	+	-	m	-	-	-	-	+	-	-	-	+
ch	+	-	+	-	-	+	-				-	+	-	-	x	y	z	-	-
g	-	+	+	-	-	+	-				-	+	-	-	x	y	z	-	-
ie	-	+	-	+	+	+	-	-	-	m	-	-	-	+	-	-	-	-	+
ij	-	+	-	+	+	+	-	-	-	m	-	-	+	+	-	-	-	-	+
ue	-	+	-	+	+	+	-	-	+	m	-	-	-	+	-	-	-	-	+
ui	-	+	-	+	+	+	-	-	+	m	-	-	+	+	-	-	-	-	+
uo	-	+	-	+	+	+	-	+	-	m	-	-	-	+	-	-	-	-	+
uo	-	+	-	+	+	+	-	+	-	m	-	-	+	+	-	-	-	-	+
s	+	-	+	-	-	+	-				-	+	+	+	-	-	-	-	-
z	-	+	+	-	-	+	-				-	+	+	+	-	-	-	-	-
uu	-	+	-	+	+	+	-	-	-	m	-	-	+	-	-	-	-	-	+
'uu	-	+	-	+	+	+	-	-	+	m	-	-	+	-	-	-	-	-	+
ou	-	+	-	+	+	+	-	+	-	m	-	-	+	-	-	-	-	-	+
f	+	-	+	-	-	+	-				-	+	+	-	-	-	-	-	-
v	-	+	+	-	-	+	-				-	+	+	-	-	-	-	-	-
r	-	+	+	-	-	+	-				-	-	+	+	-	-	-	-	+
l	-	+	+	-	-	+	-				+	-	+	+	-	-	-	-	+
ng	-	+	+	-	-	-	+				-	-	-	-	-	x	y	-	+
n	-	+	+	-	-	-	+				-	-	+	+	-	-	-	-	+
m	-	+	+	-	-	-	+				-	-	+	-	-	-	-	-	+
γ	-	+	+	-	-	-	-				-	-	-	-	x	y	z	-	-
d	-	+	+	-	-	-	-				-	-	+	+	-	-	-	-	-
b	-	+	+	-	-	-	-				-	-	+	-	-	-	-	-	-
•																			
k	+	-	+	-	-	-	-				-	-	-	-	x	y	z	-	-
t	+	-	+	-	-	-	-				-	-	+	+	-	-	-	-	-
p	+	-	+	-	-	——					-	-	+	-	-	-	-	-	-
N.B.																			
w	-	+	-	+	+	+	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	+
j	-	+	-	+	+	+	-	-	-	+	-	-	+	+	-	-	-	-	+

(Overzicht 82)

Enkele opmerkingen bij het overzicht:

- m = markeren met ofwel + ofwel -; Montanus kent immers een korte en lange vocaalvariant ('Snap', Staegsnap' en 'Snapstaeg'). De features <α HG-afname> en <α HG-verloop> moeten dan ook worden gebruikt [zie par. 12.2.5].
- open plaats betekent: dat Montanus het feature niet toepast op de spraakklank; de consonanten hebben geen markering t.a.v. <α kort> omdat markering alleen voor vocalen relevant is; theoretisch zijn ook alle consonanten 'Snap' of 'Staeg' volgens Montanus.
- x, y en z: als een van deze symbolen positief gemarkeerd wordt, dan zijn de twee overige negatief gemarkeerd; de positie van de spraakklanken die met deze symbolen worden beschreven, is articulatorisch-situationeel gebonden

Par. 12.4 Overzicht van de interpretatie van Montanus' 'Snap'- en 'Snapstaegklinkers'

Montanus volgt in principe de genetische methode voor het beschrijven van spraakklanken bij de opbouw van zijn vocalenstelsel, d.w.z. dat hij articulatiekenmerken beschrijft op basis waarvan een klank geproduceerd kan worden.

Montanus heeft een taalwerkelijkheid beschreven. Wij moeten ons goed realiseren dat wij niet die fonetische werkelijkheid bestuderen als wij *Spreeckonst* analyseren, maar alleen Montanus' beschrijving ervan. Op basis van *indirecte* fonetische informatie kunnen we hooguit een vermoeden van de beschreven werkelijkheid verkrijgen.

Het is in de eerste plaats zaak Montanus' beschrijving te duiden, maar het is ook zaak de interpreterende beschrijving in de Montanusliteratuur te doorgronden. Dit laatste lukt het beste als de geraadpleegde Montanusvorser fonetische transcripties gebruikt, maar dat is niet altijd het geval.

Het werk van de onderzoekers die zich met Montanus' spraakklanken hebben beziggehouden: Verschuur 1924, Hellinga 1968, Caron 1972, Hermkens 1974, Vos 1962 en Wirth 1980 heb ik doorgenomen, speurend naar de passages waarin deze geleerden tot een (min of meer) expliciete uitspraak ten aanzien van de klankwaarde van een Montaanse vocaal kwamen.

Of de spraakklanken die men op basis van reconstructie heeft aangenomen, ook in de taalwerkelijkheid van toen zo geklonken hebben, is een moeilijke en nauwelijks te beantwoorden vraag. Verschuur heeft met zijn interpretaties kritiek geoogst van Caron en later van Wirth, omdat hij zijn eigentijdse taal projecteerde op de zeventiende eeuw. Op deze wijze verschafte hij zich bewust of onbewust een evaluatiecriterium voor Montanus' beschrijvingen. Zo'n aanpak leidt tot een hoogst waarschijnlijk incorrecte evaluatie. Voor goed begrip zij toch vermeld, dat ook Verschuur in de eerste plaats Montanus' beschrijvingen tracht te duiden. In een aantal gevallen levert hij *vervolgens* kritiek op Montanus. In deze fase projecteert Verschuur inderdaad zijn taal op het zeventiende-eeuws. Dit projecteren niet, maar zijn interpretatie van de tekst mogen we over het algemeen nog steeds serieus nemen.

Het werk van Hellinga is in mijn overzicht slechts een enkele keer genoemd, niet omdat daarin geen interessante analyses te vinden zijn, maar omdat hij binnen zijn breed opgezette onderzoek feitelijk slechts een enkele Montaanse beschrijving van een klank echt 'duidt'. En als hij dit doet, volgt hij Verschuur (toen nog de meest actuele Montanusbron). Toch heeft Hellinga belangrijke bijdragen geleverd aan de discussies over taalopbouw en klankeninterpretatie.

In Carons werk vinden wij helaas slechts enkele Montaanse spraakklankinterpretaties. Soms wordt een Montaanse spraakklank in het kader van een bredere beschouwing ter sprake gebracht, waarin het accent niet op Montanus ligt. In dat geval heb ik Carons klankduiding toch opgenomen in dit overzicht, omdat de geleverde interpretaties indirect toch op Montanus mogen worden betrokken.

Hermkens' werk, overigens zeer toegankelijk, biedt helaas slechts enkele interpretaties. Bovendien worden deze in het kader van een leerboek gepresenteerd, waardoor de commentaar wel beperkt moest worden gehouden.

Vos' klankeninterpretatie is eveneens toegankelijk. Hij heeft in een enkel geval Hebreeuwse grammatica's uit Montanus' tijd geraadpleegd voor Hebreeuwse spraakklanken waarnaar Montanus verwijst. Dit is een welkome bijdrage aan de kwaliteit van de klankduiding. Ook bespreekt Vos in grote lijnen de opbouw van vocaalstelsels van bekende oude fonetici uit Montanus' tijd (ruim genomen), wat in de Montanusmonografie van Wirth opvallend genoeg ontbreekt.

Een nadeel van het werk van Vos is dat hij soms wat gemakkelijk aan een discussie over een bepaalde klankwaarde voorbij gaat, zoals te zien is in mijn bespreking van 'oe'. Een aantal malen vergelijkt hij een Hebreeuwse spraakklank uit *Spreeckonst* met een beschrijving uit een moderne Hebreeuwse grammatica, wat tot interpretatieproblemen kan leiden.

Aarts [1968] heeft in artikelvorm aandacht besteed aan *Spreeckonst* in relatie tot het Engels. Ik wil dit werk in waarderende zin niet ongenoemd laten, ofschoon deze bijdrage vanwege de (noodgedwongen) beperkte opzet van het artikel niet als bron is aangewezen voor de samenstelling van mijn 'interpretatiegids'.

Wirth heeft een bijzonder omstandig uitgewerkte klankeninterpretatie gegeven in haar Montanusmonografie 1980. In de recensie van Hermkens 1983 kan men nalezen dat ik niet de enige ben die van mening is dat het niet erg gemakkelijk is om uit te zoeken wat de interpretaties nu precies inhouden.

Ofschoon ik soms behoefte voelde om mij te mengen in discussies, heb ik mij zoveel mogelijk aan mijn uitgangspunt gehouden, namelijk: het zo neutraal mogelijk samenstellen van een **gids** van zo expliciet mogelijke klankeninterpretaties als extra toevoeging, of liever gezegd: invoeging in deze studie [men zie de 'Verantwoording', hoofdstuk negen]. Bij het samenstellen van de paragraaf werd naar een 'section of reference' gestreefd en niet zozeer naar een vloeiend betoog. Ik wijs erop dat genoemde werken zelf geraadpleegd moeten worden voor verdere studie van Montanus' klankenstelsel.

De uitwerking van het klankenoverzicht is als volgt. Eerst bespreek ik Montanus' tekst door per monoftong weer te geven:

- hoe Montanus deze definieert en welke voorbeelden hij daarbij vermeldt (a),
- hoe de interpretatie van de genoemde onderzoekers luidt (b).

Ad (a) De originele definities verschillen qua formulering soms met die in mijn overzicht. Het betreft echter alleen stilistische kwesties. Bij de weergave van de definities heb ik naar consequentie gestreefd zonder daarbij afbreuk te willen doen aan Montanus' bedoeling.

De voorbeelden die Montanus bij zijn klankenbespreking vermeldt, heb ik in een aantal gevallen aangevuld met enkele die ik elders in zijn tekst vond (met name op p. 105).

Als Montanus Nederlandse klanken vergelijkt met uitheemse, of aangeeft dat een bepaalde klank in een bepaalde streek gebezigd wordt, heb ik dit (wanneer nodig opsommenderwijs) vermeld.

Ad (b) Zoals gezegd is, heb ik in de genoemde werken naar een expliciete klankinterpretatie gezocht. Omdat de gehanteerde fonetische transcripties soms ontleend zijn aan verschillende systemen, heb ik, wanneer er verwarring zou dreigen te ontstaan, ter plaatse steeds aangegeven welke klanken bedoeld zijn. Een enkele keer heb ik bij een duidelijke omschrijving zelf een fonetisch teken toegevoegd. In dat geval attendeer ik vanzelfsprekend daarop. Ik ben ervan uitgegaan dat de gebruikers van de bekende fonetisch/fonologische handboeken van Trommelen 1982, Van den Berg 1974, en Cohen 1969 mijn overzicht zouden moeten kunnen volgen. Waarom hier volstaan is met een 'exerpt' en waarom binnen dit kader geen scheidsrechterlijk oordeel (als dat al kan), of, indien nodig, een nieuwe interpretatie kan worden gegeven, heb ik in de verantwoording van deel twee in hoofdstuk negen uiteengezet.

Ik wijs er nog op dat Montanus een spraakklank met twee lettertekens aanduidt (bijv. 'aa' en 'ae').

---

p.53 **de Aa**

Een Platte vryklinkende Wortelletter
Een ongeronde (met de tong tot aan de ondertanden gestrekt), vocalische, postvelare spraakklank

Snap : de korte vocaal in : 'dat, als, man'
Staeg: het tweede segment in: 'Aa'

***

Verschuur (pp.96-97): "Hij (Montanus) meende dus, dat de ă [lees a van dat] identiek was met den inzet van ā [lange a-klank, J.H.], wat ook in zijn spreken niet het geval zal zijn geweest".

Ik kan niet anders concluderen dan dat Verschuur van mening is dat Montanus de [α.] heeft beschreven. De inzet van deze vocaal zou dan de 'a' van 'dat' zijn: dus [α]. Verschuur veronderstelt dat de lange 'aa' [α.] in werkelijkheid de [a.] zal zijn geweest.

Verschuur wijst erop dat Montanus ook andere 'aa'-articulaties kent in/omtrent de keel: één diep in de keel, één voor in de keel en één tamelijk achterin de mond. Volgens Montanus zouden deze niet woordonderscheidend zijn. Ook wijst hij erop dat uit de tekst van Montanus zou kunnen worden opgemaakt dat er mogelijk een "andere, misschien meer beschaafde, minder ver naar achter gearticuleerde [ä], gangbaar was, maar hij [= Montanus] zwijgt daarover".

Caron (p.151): Uit p.152 kan men opmaken dat Caron de 'aa' van Montanus als een [α], 'Snap', en [α.], 'Staeg', interpreteert en niet als een heldere [a.]. "In de 17e eeuw maakte men een onderscheid tussen de deftige wijdgapende *aa* (Montanus) en de licht gepalataliseerde, die men zich niet moet voorstellen als een soort van gerekte è, want ook deze weet men nog daarnaast te noemen ('*Schapengeblaat*')".

Carons redenering volgend, moet ik opmerken dat het niet duidelijk is onder welk klinkerteken de licht gepalataliseerde 'aa' is beschreven. Dit kan niet onder de 'ae' [p.53], want Montanus noemt juist deze klank het 'geblaet der Schaepen'.

Vos (pp.149-150): "As examples of the first root snap vowel he gives words containing Pres.Du. [α], which is believed to have had much [much ? (Vos stelt het vraagteken)] the same value in M.Du [lees: 'Montanus' Dutch' J.H.]. "The corresponding steady vowel is the second element of [α·] (M.Du. ā), which is traditionally considered to be 'the long' of [α]". Het is onduidelijk of Vos nu Montanus' lange 'aa' als een verlengde [α] beschouwt of als [a.]. Blijkens zijn overzicht op p.168 interpreteert hij de korte 'aa' als [α] en de lange als [a] [dit staat bij Vos voor onze heldere a-klank, [a.]]. Dus: twee kwalitatief verschillende klanken:

'Snap aa' = [α] en
'Staege aa' = [a.].

Hermkens (p. 29): 'Snap aa' = [α]
'Staege aa' = [α.]

Wirth (pp. 21-34); zij vat samen): (Montanus beschrijft) een "korte velare a, te vergelijken met onze [a]; een lange velare aa, met hetzelfde timbre als de korte". Ik noteer: [α] en [α.].

Op p. 34 komt Wirth tot de conclusie na een ampele uiteenzetting over de beschrijving van de a-klanken in oude taalkundige geschriften en een analyse van enkele interpretaties, dat de prevelare, heldere a voor Montanus de meest gewone was [gelet op 'prevelaar' zou deze toch onder het 'ae'-teken beschreven moeten zijn, als we haar redenering volgen; vergelijk echter Caron, J. H.]. "Deze kon afwisselen met de meer velare en nog dieper in de mond/keelholte liggende articulaties (knok- en lel-*aa*) en de velare uitspraak klonk hem deftiger in de oren".
Ik geef nu haar betoog schematisch weer:
de 'aa' staat voor [α] snap
[α.] staag
de 'ae' kan staan voor klanken "variërend van onze [a.] tot [ε] toe".

---

pp. 53-54 **de Ae**

Een Platte vryklinkende Achtermiddeletter
Een ongeronde (met een tot aan de ondertanden gestrekte tong), vocalische, prevelare spraakklank

Snap : eerste segment van de vocaal 'ae', zie 'Staeg'
Staeg : tweede segment van de klinker in: 'aerde, vaerdich'

Opmerking: uitgesprooken nae gelijkheit van't geblaet der Schaepen: 'bae'
Grieks : genaamd 'Etha'
Hebreeuws: genaamd 'Tsere' of 'Tseri'
Frans : ae-klank aangeduid met 'es' in woorden als 'teste, beste, mesme'

***

Verschuur (pp. 97-98) gaat er kennelijk van uit dat de 'ae' voor de [ε] staat. "Jammer genoeg heeft Montanus hier nagelaten mee te delen, waar en door wie ê [lees de [ε], J. H.] gesproken werd" [zie ook commentaar Vos].

Vos (p. 150): "The first inner-middle vowel can be easily identified as [ε]". Vos wijst erop dat Montanus p. 96 van zijn boek naast de ae ook de èe aanduidt als de Hebreeuwse 'Tsere'. Vos zocht uit dat deze in Chomsky 1933 (Hebreeuwse gram.), I, p. 33 en in Diringer 1958, p. 184 met [e:] wordt aangeduid, terwijl in Beer 1915 [in de literatuurlijst opgenomen als Beer 1920], die door Verschuur werd aangehaald, deze klank wordt met [ɛ] weergegeven (het gaat dan wel om modern Hebreeuws).

Hermkens (p. 29): 'Snap ee' = [ɛ] (sterre)
'Staege ee' = [ɛ:] (aerde)
Op p. 30 schrijft hij ten aanzien van deze klank: "Meer naar achteren ontmoeten we een [ɑ]'achtige ĕ vóór r: [stɛ¯rè]."

Wirth (pp. 22-34): Aanvankelijk lijkt het of zij aan een è-klank denkt [p. 27], maar blijkens p. 34 lijkt haar een bredere interpretatie van de 'ae' beter [zie ook de bespreking van 'aa']. De 'ae' is: "een prevelare of postpalatale lange aa, waarvan de klank nogal wisselend kon zijn, zo ongeveer van onze huidige heldere *aa* ([a.]) tot aan *è* ([ɛ]) toe" [p. 22].

---

pp. 54-55 **de Ee**

Een Platte vryclinkende Middeletter
Een ongeronde (met een tot aan de ondertanden gestrekte tong), palatale spraakklank

Snap : de korte vocaal in: 'de' en 'wandelen', [p. 44] 'het, mens', [p. 105] 'met'];
het eerste segment van de klinker in: 'eer, een, cleet, ree'
Staeg: het tweede segment van de klinker in: 'eer, een', enz.

Hebreeuws: deze klank wordt evenals de 'ae' 'Tsere' genoemd [p. 96]

***

Verschuur (p. 100) is niet echt duidelijk, maar ik ga ervan uit dat hij deze klank beschouwt als een [e.]. Hij twijfelt overigens sterk aan de helderheid van Montanus' snapvariant van [e.] in *wandelen*. Het zou onze reductievocaal kunnen zijn, maar hij houdt er rekening mee dat "het niet onmogelijk (is), dat hij met het letterteken *e* in *de* en *wandelen* den klank ĕ bedoeld heeft".

Caron (p. 139) beschouwt de 'e' van 'wandelen' en van 'de' als een zachte *e*-klank waarop Ten Kate (later) naar zijn oordeel ook met de 'e' gedoeld heeft. Caron neemt dus niet aan dat Montanus met de 'Snap ee' onze reductievocaal bedoelde. Zijn interpretatie beperkt zich tot de 'Snap ee'.

Vos (p. 151): "The flat middle vowel is [e]. The snap + steady examples contain Pres. Du [e·]. Hij wijst erop dat de lange ae ([ɛ:]) en de ee ([e·]) niet door elkaar gebruikt kunnen worden, terwijl de korte varianten volgens Montanus weinig verschillen vertonen en ook promiscue in woorden gebruikt worden.

Hermkens (p. 29; kort maar krachtig:) 'Snap ee' = [è] (met, wandelen)
'Staege ee' = [è.] (cleet)

Op p.30 schrijft hij: "Hij kent maar één ee: het Hollandse *kliet* wordt ABN *kleet* [klè.t]; het sluit zich dus aan bij de bekende ee van *bete*: bij de korte tegenhanger noteert hij: "*met, wandelen*: ik transcribeer: [mèt], [wɶndèlèn], met een [E]'achtige klank" [met [E] wordt een [ɩ]-klank bedoeld vgl. 'pit', J.H.].

Wirth (pp.34-40) deelt mee dat Montanus geen voorbeelden geeft van de 'Snapvariant' van de 'ee' in beklemtoonde lettergrepen. Dit is onjuist [zie boven]. Op p.40 schrijft zij over de 'ee': "(Montanus beschrijft): één lange *ee*, en één korte van dezelfde kwaliteit, (deze) komt overeen met die van Ampzing. Konden we bij Ampzings 'breede' *ee* aan een wat open kwaliteit denken, Montanus' 'middeletter' kan zowel gesloten als enigszins open zijn". Net als bij de 'ae' veronderstelt Wirth dat er met één klankteken verschillende klankvariëteiten zijn bedoeld.

p.55 **de 'óó**

Een Holachtige vryklinkende Wortelletter
Een halfgeronde (met een iets teruggetrokken tongpunt), vocalische, postvelare spraakklank

Snap : het eerste segment in: 'óóren, óózen, óógen, óóst';
de korte vocaal in: 'Gót, tót, ós, óf'
Op p.59 vermeldt Montanus nog de volgende woorden die met een halfgeronde ó worden uitgesproken (hij vergelijkt daar deze o-klanken met geronde o-klanken): 'dórst [van dorsen], Gebót, róck, ból [brood]'
Staeg: de tweede klinker in 'óóren, óózen, óógen, óóst'
Voorbeelden van p.59: 'vertóóchen, kóóken [overgeven], kóól [moes]. róóf [buit]'
Voorbeelden op p.60: 'róóven (steelen), blóóde, hóóren, óózen, tóómen, lóóc'

***

Verschuur (pp.101-102): "Montanus stelt dus vast, dat er vier verschillende *o*-klanken in zijn gesproken taal kunnen waargenomen worden, een verschijnsel, dat in zijn omgeving algemeen moet geweest zijn, daar hij anders zeker van het tegendeel melding zou gemaakt hebben". Verschuur doelt op 2 soorten 'oo'-klanken in de velare streek gearticuleerd, een <+ halfgerond> en een <+ geronde>; beide hebben een korte en lange variant, waardoor het aantal op vier komt.

"Zijn 'holachtige-oo' (in *koolen* en *gelooven*, enz.) zal acoestisch het karakter hebben gehad eener gerekte ŏ (als in *tot*). Over een naslag spreekt hij in geen der beide gevallen" [de ŏ is 'scherp kort': [ɔ]].

Caron (p.103) betrekt de 'Holachtige oo-klank' in een vergelijking met de 'Holle': "Beide o's staan in de tabel in dezelfde kolom onder elkaar. Dat wil zeggen, dat M. *ze beide* voor zeer open houdt, maar de eerste *oo* [dus de 'Holachtige'] staat dichter bij de 'a'; cf. wat Spiegel zegt: "wat ghelijckheits hebbende met 'a' (Twe-spraack blz. 21; herhaald blz. 26)"

Op p.152 van zijn verzameld werk schrijft Caron met betrekking tot de halfgeronde 'oo' dat deze terug gaat op ogm. *au*, in woorden als 'Dóóp' "uitgesprooken (...) met een geheel open vocaal, met [ɔ]". Ook noteerde Caron: "De getuigenissen van Spiegel en Montanus maken aannemelijk, dat de *oo* (i.e. *ŏ* uit Oergm. *au*) klonk als een lange, open *o* (als in Eng., *law* ? Of *laugh* ?".

N.B.: law = [lɔ:] en laugh = [lα:f]. Merkwaardig is dat Caron verwijst naar een [o:] én naar een [α:]; de lezer blijft met vragen zitten: bedoelde hij wellicht een zeventiende-eeuwse uitspraak, en zo ja hoe luidde die? Of doelt hij op hedendaagse Engelse voorbeelden en zo ja, waarom kiest hij dan voorbeelden met verschillende klinkers? .

Vos (p.152): "It is quite likely that the 'long' vowel is still [ɔ], i.e. the short vowel lengthened in Montanus' speech, as this value survives in some modern dialects". Hij interpreteert deze klank inderdaad als [ɔ] op p.168.

Hermkens (p.29): 'Snap oo' ('Holachtig') [ɔ] (óf)
'Staege oo' ('Holachtig') [ɔ:] (kóól)

Wirth (p.45): "De klank zal in timbre ongeveer overeenkomen met de korte *o* van het A.B.N". Welke 'o' precies? In Hermkens' recensie van Wirth 1980 [Hermkens 1983] wordt Wirths klankduiding als de o van God en bod (vergelijk bot) gelezen als [ɔ], wat mij juist lijkt. Deze klank kan dus kort of lang zijn: [ɔ], [ɔ.].

---

pp.55-56 **de ‘ȩu**

Een Holachtige vryklinkende Achtermiddeletter
Een halfgeronde (met een iets teruggetrokken tongpunt), vocalische, prevelare spraakklank

N.B. de vocaal in de voorbeelden geeft Montanus met een fonetisch teken weer: 'ȩ'. Hij vermeldt dat de betreffende woorden normaal met een 'o' of 'e' geschreven worden. Het gaat om een variant van de 'e' of 'o' in de 'gemeene uitspraak' in 'ZuitholIant'. Het ware beter volgens Montanus om bij deze uitspraak dan ook bȩurch te schrijven. Montanus noteert zelf overigens vaak alleen de eerste letter van ȩu in zijn voorbeelden. De eerste letter van de tweeletterige aanduiding van een vocaal staat dus voor de 'Snap'vocaal.

Snap: de klinker in 'st‘ȩrf, bed‘ȩrf, ‘ȩrf, verw‘ȩrf, w‘ȩrf, k‘ȩrm, v‘ȩrw, g‘ȩrgel, ‘ȩrgel, k‘ȩrf, v‘ȩrk, ‘ȩrm, b‘ȩrch, w‘ȩrvel, k‘ȩrvel, k‘ȩrper, d‘ȩrp, d‘ȩrpel, ‘ȩrten, st‘ȩrm, k‘ȩrmis, m‘ȩrgen, ‘ȩrmpje, ‘ȩrkje'.
Frans: 'neuf' [negen]
Staeg: (wordt niet duidelijk behandeld) voorbeeld: uit het Frans 'neuf' [nieuw]

Opmerkingen

Frans : 'neuf' [negen]; dit woord zou van 'neuf' (nieuw) verschillen, doordat in het eerste woord alleen een snap vocaal zou zijn uitgesproken en in het laatste een 'Snapstaegcombinatie'.

Gelders/Duits : Deze vocaal wordt ook de Gelderse of Duitse 'áa' genoemd. Geldersen gebruiken volgens Montanus deze klank vaak in woorden die 'wy' met een a uitspreken. Hij meent dat Zwitsers en andere Duitstaligen dit ook doen.

Hebreeuws : de twee klanken waaruit de 'Camets' bestaat, aldus Montanus, behoren hiertoe [p. 55] (Montanus bedoelt: de korte en lange klank, J. H); op p. 96 herhaalt hij dat de klank 'Camets' wordt genoemd [p. 96].

Articulatie-aanwijzing : lippen halfgerond, tongpunt iets teruggetrokken, tongrug iets ondieper verheffen als bij ''óó' [dus prevelaar], mondopening groter dan bij 'éu' en ondieper dan bij ''óó'. Deze klank is dus tussen de ''óó' en de 'éu' gesitueerd.

***

Verschuur (pp. 103-106) gaat er vanuit dat Montanus de volgende kwesties aan de orde heeft gesteld:

(a) de 'Gelderse a', 'Zwitserse a' en 'Duitse a',
(b) het verschijnsel van de 'ęu'-uitspraak in woorden waarvan de klinker gespeld is met een 'o' of 'e'.

Ad a Hier wordt zijns inziens een klank bedoeld als de klinker in het hedendaagse Engelse *law* [vgl. Caron bij de 'Holachtige oo']. Op p. 105 schrijft Verschuur: "Wat Montanus zegt over de 'Hebreeusche Kamaes' stemt daarmee overeen, Deze wordt beschreven als "een donkere a" beantwoordend aan de Zweedsche *a* of aan de Engelsche *a* in *wall*." [Zou Verschuur de hedendaagse klank bedoeld hebben, dus: [ɔ:] ([wɔ:l])?]

Ad b Dit verschijnsel bestaat nog [anno 1924, J. H.] in het Delflands (Naaldwijk en omstreken; voorbeelden Verschuur a. w., p. 105). Het gaat om de ęu voor een 'r' gevolgd door een labiaal of een velare spirant. Een soortgelijke verkleuring van de vocaal in deze positie hoort men nog in "het hedendaagsche [anno 1924, J. H.] Zaansch, het Oud-Beierlandsch, het West-Voornsch, Noord- en Zuid-Bevelandsch". Om welke klank gaat het precies bij Montanus? "Wij zullen ons bij dezen klank (ęu) moeten voorstellen een ver naar achter gearticuleerde ŭ, zweemende naar ŏ" [Dus een [←ʌ:] enigszins neigend naar [ɔ]].
Ter oriëntatie met betrekking tot de fonetische tekens: Cohen gebruikt het teken [ʌ], Trommelen [œ] en Van den Berg [ü].

Verschuur maakt duidelijk op p. 106 van zijn boek dat de onder (a) besproken klank door Montanus gelijk gesteld wordt met de onder (b) behandelde klank. Verschuur ziet kennelijk toch een nuanceverschil, want hij interpreteert klank (a) als een [ɔ:]-klank en klank (b) als een [←ʌ:]-klank. Hij laat evenwel in zijn formulering duidelijk naar voren komen dat deze [←ʌ:]-klank neigt naar [ɔ].

Vos (p. 152): Uit de vergelijking met de Hebreeuwse spraakklanken trekt Vos de conclusie dat de ęu een soort [ɔ] is. In het overzicht op p. 168 zien wij dat Vos deze klank iets meer naar voren situeert dan de [ɔ], namelijk [ɔ→], "or [œ-]" voegt hij er aan toe [het streepje staat bij Vos voor 'iets terug']. Vos wijst er nog op dat de uitspraak van 'qames' in Diringer 1958 als volgt wordt aangegeven:

kort = a (van father), dus [ɑ]
lang = o (van not). dus [ɔ]

[Vgl.: Beer, door Verschuur geciteerd, geeft een donkere a (van 'wall' [ɔ:])].
Ten aanzien van Montanus' vergelijking met de eu in het Franse *neuf* merkt Vos op: "It looks as if Montanus is trying to describe a rounded half-open central vowel, an advanced variety of [ɔ]".

Hermkens (p. 29) geeft [œ] als interpretatie van ''ęu' [vgl. notatie: [ʌ] bij Cohen].

Wirth (pp. 45-46) hoort, als zij de articulatieaanwijzingen van Montanus opvolgt, de eu van 'freule', "maar dan zowel kort als lang van duur" [in Cohens tekensysteem: [ʌ:]/ Van den Berg/Trommelen: [œ:]].

---

pp. 56-58 **de éu**

Een holachtige vryklinkende Middeletter
Een halfgeronde (met een iets teruggetrokken tongpunt), vocalische spraakklank

N.B. Korte variant komt vaak samengevoegd met de 'Staege' voor met name in het Frans en in het Nederlands; Montanus noemt geen voorbeelden waarin de korte 'éu' alleen syllabedrager is.

Snap : zie de voorbeelden van de snap [korte] 'ęu' met dien verstande dat de uitspraak dan iets minder open is; het eerste deel van de tweeklank 'eui' in: 'meuitmaeker, leui, beuije, deuit en fleuiten'. [De 'eu' van 'eui' staat voor het 'Snap-element' van 'eu'; de 'i' voor 'ui'; klankduiding van 'ui' wordt overigens ook in deze paragraaf gegeven]
Staeg: het tweede element van de niet-korte vocaal eu in beul, heul, leugen, deur, zeuch

***

Verschuur (pp. 106-108): 'de eu is voorpalataal gevormd' [p. 107]. Ik kan verder geen expliciete klankaanduiding vinden [zie ook Caron].

Caron (p. 37) ziet in de tekst van Verschuur waarin de 'éu' behandeld wordt, een bevestiging van zijn interpretatie van de zgn tweede 'eu' van Erasmus. Diens "Hollandse voorbeelden (*leugen, peulinck, deur, Jeud*)" zijn monoftongen en de [ö] zouden hebben geklonken als de [ö] in Hgd. *vermögen, schön, hören*. De 'eu'/ [ö] verschilde derhalve weinig of niet van de hedendaagse 'eu'. Caron schrijft nog: "Dat deze *eu* in den loop der laatste vier eeuwen weinig of geen verandering heeft ondergaan, wordt bevestigd door hetgeen Verschuur bij Montanus vindt meegedeeld over de zogenaamde "Holachtige vryklinkende Middeletteren (..)". Caron memoreert dat Verschuur opmerkte dat Montanus zijn 'eu' vergeleken heeft met o.a. het Franse 'heurEUx' en 'leur'. Caron citeert Verschuur: "Tot in de 18e eeuw werd de *r* van *leur* (pers. en bez. vnw.) dikwijls niet uitgesproken (...), zoodat hier bij Montanus niet aan een vergissing behoeft gedacht te worden" [verwijzing naar Thurot 1881, deel twee, pp. 170-171].

Vos (pp. 154, 168): de 'èu' geeft hij weer met [ø] [vgl. [Trommelen [ö], Cohen [ö.], Van den Berg [ø.]].

Hermkens (p. 29) noteert als interpretatie: [ǿ].

Wirth (pp. 46-47) behandelt deze spraakklank wel, maar geeft geen duidelijke aanwijzingen hoe wij deze moeten interpreteren (bijv. als 'eu' van ons woord 'reus'). In Hermkens 1983 wordt aangenomen dat Wirth de 'eu' als [ö] interpreteert [notatieverschillen: zie hierboven].

pp. 58-59 **de óo**

Een Holle vryklinkende Wortelletter
Een geronde (met teruggetrokken tongpunt) vocalische, postvelare spraakklank

Snap :	het eerste segment van de combinatievocaal in 'ooven, ooft' de korte klinker in 'vol, ton, com, mof, dorst, bot [lomp], (ic) rock (of trek hortich), bol [gezwollen]'
Staeg:	het tweede segment van de combinatievocaal in 'Oo [exclamatie], oon [naam van de betreffende klinker (mv)], ooft, ooven, oover, stoof'

Grieks : naam voor deze klank is 'Omega' [p. 96]
Hebreeuws: naam voor deze klank is 'Holem' [p. 96]

***

Verschuur (pp. 100-102): Het verschil tussen de 'Holachtige' en 'Holle oo' is volgens hem alleen bij benadering vast te stellen. "In verband met den thans in verschillende dialecten ongeveer gelijken klank der ō (in *kolen* enz.) met dien in de algemeen beschaafde spreektaal is het waarschijnlijk, dat MONTANUS' 'holle stage-oo' daar niet veel van verschilde". Verschuur doelt duidelijk op de [o].

Caron (pp. 102-103) ziet ook deze 'oo' [vgl. de 'Holachtige'] als een open o-klank.
Hij gaat niet expliciet in op Montanus als hij op p. 153 van zijn verzamelde werk de 'oo' bespreekt. Hij geeft wel aan dat rekking van de vocaal 'o' in 'op' een vocaal in het zeventiende-eeuws oplevert zoals in ons 'boor' en 'door'. Caron laat niet na erop te wijzen dat Montanus verschillende 'oo'-klanken heeft beschreven. Onze lange 'o'-klank kan een extra klankontwikkeling hebben gehad, meent hij.

Vos (p. 155) interpreteert de 'oo' als de [o]. De 'holem' wordt in moderne Hebreeuwse grammatica's volgens Vos weergegeven met [o:]. Hij merkt met betrekking tot de 'omega' op dat deze: "is still often pronounced [o] instead of [ɔ] in Western Europe".

Hermkens (p. 29): 'Snap oo' [ò] (bot)
'Staege oo' [ò.] (bootschap)

Op p. 30 van zijn boek zegt Hermkens niet goed raad te weten met Montanus' beschrijving van de 'oo', 'oȩ' en 'oe'. Zij lijkt hem niet geheel juist te zijn.

Wirth (pp. 54-56): Deze 'oo', naar we kunnen opmaken uit haar betoog, is de [o] van bot. Deze kan kort zijn, of lang, respectievelijk: [o] of [o.] (Wirth geeft geen fonetische transcriptie).

---

pp. 59-60 **de oȩ**

Een holle vryklinkende Achtermiddeletter
Een geronde (met teruggetrokken tongpunt) vocalische, prevelare spraakklank

Hieronder vermeld ik de medeklinkers waarvoor de 'oȩ' volgens Montanus wordt gerealiseerd, waarbij ik meteen de voorbeelden geef (Montanus gebruikt de 'oe' niet alleen als spelling van de 'oe'-klank, maar ook van de 'oȩ'!). De 'oȩ' komt voor de:

ch 'vroech'
g 'genoegen, genoegde'
k 'koec, een boec, ic zoec'
f 'ic oefen, oefenen, ic vertoef',
v 'vertoevde'
m 'ic roem, roemen, een bloem',
p 'ic roep'

Snap : het eerste segment van 'oȩfenen, roȩmen, doȩc'
Staeg: het tweede segment van de (eerste) klinker in 'oȩfenen, roȩmen, doȩc'

***

Verschuur (pp. 108-109): "Zoals steeds onderscheidt hij weer 'snap-oȩ' en 'staege-oȩ': in werkelijkheid zal zijn *oȩ* het karakter van een korte vocaal gehad hebben. Wij zullen ons hierbij hebben voor te stellen een klank met verder naar achter liggende articulatieplaats dan onze *oĕ*, dus tusschen ŏe en *ŏ*" [p. 108]. Het gaat om een variant van de Montanus' 'oe'.

Verschuur beschouwt deze 'oȩ' dus als een [u]-klank met [o]-timbre, of een [o]-klank met [u]-timbre. Hij merkt o. m. op dat in het 'West-Voornsch' 'bloem, droeg, proeven, roepen sloeg en vroeg' met een 'ō' worden uitgesproken, dus bijv. 'blōm' [p. 109].

Hellinga (pp. 77-80) sluit zich aan bij Verschuurs interpretatie van de 'oȩ'. Hij wijst er nog op dat Huygens, Westerbaan en later Moonen een 'oo' spellen als ze de klank van de 'Delfse' variant willen aangegeven [p. 81]: voorbeelden 'book' en 'snook' bij Moonen [p. 82]. Hij noemt daar ook Séwel, die gesignaleerd heeft dat er Hollanders waren die i. p. v. het Amsterdamse 'woensdag' *woonsdag* zeiden.

Caron (p. 96): "En nu de klankwaarde van deze Delfse variant!" Uit Carons tekst maak ik op dat de verschillen tussen de Delfse 'oȩ', de palatale 'oe' en de labiale 'ou' niet groot worden geacht. Het verschil tussen deze klanken is vooral gelegen in een afnemende openingsgraad en een daarmee samenhangende vernauwing van het articulatieorgaan. De Delftse 'oȩ' is geïnterpreteerd als een minder geopende 'oo', dan de prevelare 'oo'. En deze 'oȩ' zou minder 'vernauwd' zijn dan de 'o'-klank die aangeduid is met 'oe'. Samenvattend: Caron interpreteert de 'oe' als "een gesloten *o*-klank".

Vos (pp. 155-156) verwijst naar Hellinga [1938, pp. 79, 81 en 83] en Caron [1947, pp. 105, 107]. Hij schrijft: "(...) it has been concluded that Montanus' hollow inner-middle vowel was an open [u] or close [o]. Op p. 168 geeft hij de 'oȩ' weer als [u^{v}].

Hermkens (p. 29) geeft deze klank weer met [ù]. Op p. 30 stelt hij een vraagteken bij Montanus' indeling.

Wirth (pp. 56-57) ziet in deze 'oȩ' een lange gesloten [o.]-klank, iets verder naar voren gearticuleerd dan de 'oo' van 'ooft' (volkstaalvariant). Dus (met een diakritisch teken dat 'iets naar voren' betekent): [o.⇥]. De opening van de mond is iets meer gesloten dan bij de [o.]. (Wirth gebruikt hier zelf geen fonetische transcriptie).

---

pp. 60-61 **de oe**

Een holle vryklinkende Middeletter
Een geronde (met teruggetrokken tongpunt), vocalische, palatale spraakklank

N.B. de 'oe' komt voor in woorden waar de klinker gevolgd wordt door een (ik geef meteen de voorbeelden): j 'roej, koej'
s 'moes'
z 'kroezen'
r 'hoer, vloer'
l 'stoel, koel'
n 'hoen'
d 'behoeden, moeder'
t 'goet, zoet'

- En bij een open einde: 'hoe, moe, ic doe'
- En voor een 'k' in geval van enclise: 'doe'k (doe ic), broe'k (broe ic)'

Snap : eerste segment van de klinker in: 'hoe, moe, roe, stoel, moeder, vloer'
Staeg: tweede segment van de klinker in: 'hoe, zoet, koel'

Westfaals: de 'oe' is de Westfaelse' ùu: "als voor 'duu' zeggende 'doe'"

***

Verschuur (pp. 109-110) interpreteert deze klank als [u]. Dit kunnen we opmaken uit deze passage: "Hij maakt bij deze *oe*, die meer naar voren gearticuleerd werd dan de oę en ongeveer gelijk zal zijn geweest aan de hedendaagsche algemeen beschaafde *oe*, geen melding van verschil in duur of spanningsgevoel".

Caron (pp. 94-95): "Voor de klankwaarde hiervan [de 'oe'] verwijst hij, evenals Spiegel, naar de *u* der 'Westfaelingen'. Op grond van ons voorafgaand onderzoek moeten we concluderen dat ook voor Montanus de *oe* klonk als een *o*-klank". Op p. 84 lezen wij: "Wel dient de vraag onder ogen gezien, of de klank van de *oe*, zoals we dien hebben leren kennen, verschilde van de Franse *ou*. Het antwoord op deze vraag wordt het duidelijkst gegeven door Montanus. Deze wijst op het feit, 'dat de Westfaelingen de *uu* uitspreeken als *oe*: als voor *duu*, zeggende *doe*'. Gelijk we gezien hebben, moet hieruit volgen, dat de *oe* een gesloten *o* is".

Bovenaan p. 95 staat geschreven: "Op grond van ons voorgaand onderzoek moeten we dan concluderen dat ook voor Montanus de *oe* klonk als een *o*-klank, maar niet open". Caron zegt nogmaals op p. 96 dat de 'oe' een gesloten *o*-klank moet zijn geweest.

Op p. 97 schrijft hij: "Verschuurs conclusie, dat de *oe* van Montanus (als in *zoet*) 'ongeveer gelijk zal geweest zijn aan de hedendaagsche algemeen beschaafde *oe*' kan ik onmogelijk onderschrijven. Het aarzelende en voorzichtige in de formulering [van Verschuur, J. H.] is begrijpelijk. Montanus' *oe* wás niet onze [u]; hiervoor komt eerder zijn *ou* (van *hij dout, ic dou*, blz. 105; en van *stou, dou, brou (of bry), lou (of liew), rousen (of ruisen)*, blz. 72; en ook van *bouc*) in aanmerking. (...) Daarmee is onze *oe* [u] niet geheel bereikt. Verschuur acht - vermoedelijk terecht - deze *ou* een *oe*, met *ŏ*-timbre. Maar het verschil is niet groot. In het algemeen gesproken! Natuurlijk is persoonlijk en ook regionaal allerlei fluctuatie mogelijk".

Vos (p. 156): "All we can safely conclude from its place in the vowel system is that Montanus looked upon this vowel as a fronted variety of open [u]. Op p. 168 noteert hij de oe als [uv+] - iets meer naar voren gesitueerde, wat meer gesloten [u] dan de onze].

Hermkens (p. 29) duidt deze klank met [ó.] aan.

Wirth (p. 58) ziet (of hoort) in deze 'oe': een lange palatale, gesloten oo-klank.
Als ik haar interpretatie moet weergeven: iets meer gesloten en naar voren gesitueerd dan de 'Achtermidde-ọe', [o.→], dus: [o.→→].

---

pp. 65-66 **de ie**

Een Platte vryklinkende Voormidde of Tantvleisletter
Een ongeronde (met de tongpunt gestrekt tot aan de ondertanden), vocalische, alveolare spraakklank

Snap : eerste segment van de klinker in: 'iet, iemand, zien, die, riet'
Staeg: tweede segment van de klinker in bovenstaande voorbeelden

Hebreeuws: deze klank heet (evenals de 'ij') 'Chirec' [p. 96]

***

Verschuur (pp. 114-115): "Uit dit laatste blijkt, dat wij ons zijn *ie* hebben voor te stellen als dof klinkende met ĭ-timbre. Zijn benaming 'tantvleisklinker' lijkt dan ook minder juist voor dezen nieuwen klank, die hij eerder midden- of voorpalataal zal gearticuleerd hebben" [p. 115]. Voor het hedendaagsche Delflandsch worden opgegeven met ĭ voor *l*: *vil* (viel), *hil* (hield)" (enz). Verschuur 'hoort' in de 'ie' een [ι] (Vgl. notatie: [I] in Van den Berg / Trommelen).

Vos (pp. 156-157): Hij wijst erop dat zeventiende-eeuwse Hebreeuwse grammatica's de 'Chirek' beschrijven als een "I plenum et dilatatum, I productioris sonus, I circumflexum". "It is heard in Lat. 'filum', German 'Isen', 'Ihr'". De korte 'i' is "I strictum, I obtusum, I correptum", as in La. 'pinna', Germ. 'bitter'".

Uit een opmerking onderaan p. 156 maak ik op dat Vos een andere ie-klank, namelijk de 'ij', als [i·] interpreteert en de 'ie', waarover wij hier spreken, als de [ι]. Dit spoort met zijn schema op p. 168. Hier interpreteert Vos de 'ie' als [ι]. Hij merkt nog op dat de korte [ι] volgens Montanus nauwelijks te onderscheiden is van de korte 'ie'.

Wirth: (pp. 41-43): Deze klank werd gearticuleerd "ongeveer op de plaats van de huidige [E]" [= i van pit]. Uit haar betoog leid ik af dat de korte vocaal [E] zou zijn en de lange [E.] (= haar notatie: vlg. [ι]-Cohen).

---

p. 66 **de ij**

Een Platte vryklinkende Tandbeenletter
Een ongeronde (met de tongpunt gestrekt tot aan de ondertanden), vocalische, dentale spraakklank

Snap : eerste segment van de klinker in: 'ijzer, ijver, spijt'
korte klinker in: 'zit, stil, min'
Staeg: tweede segment van de klinker in: 'ijzer, vijl'
de spraakklank aangeduid met 'j' in: 'jae, jezus, jammer'

Hebreeuws: deze klank heet (evenals de 'ie') 'Chirec' [p. 96]

***

Verschuur (pp. 115-116): Aan het eind van zijn strak geordend betoog blijkt dat hij de 'ij' als een 'dentale of alveolare *ie*' beschouwt [i]. Ik maak uit zijn exposé op dat de 'ij' meer helder is dan Montanus' 'ie', maar in sommige posities kan de 'ij' dicht bij de (in zijn ogen meer dof klinkende) 'ie' liggen. Hij maakt namelijk duidelijk op p. 116 dat de *ij* ook voor een [ι]-klank kon staan, indien de 'i' voor de 'ng' staat: *spring*, *zing* enz. Het gaat om dan om een [ι]-achtige klank die Verschuur met 'iĕ' aanduidt (iets minder helder dan [i.] als ik het goed begrijp).

Verschuur schrijft verder ten aanzien van de 'ij': "uit dit alles blijkt, dat hij [= Montanus] met het teeken *ij* wil aanduiden een enkelvoudigen klank met een helderder timbre dan zijn *ie*".

De 'Chirec' waarnaar Montanus verwijst, is volgens Verschuur een "'*i*' van het Duitsche *ihn*".

Wij kunnen samenvatten: de 'ij' is een [i] en kan soms een [ι]-achtige karakter hebben.

Verschuur wil niet aan onze aandacht laten ontsnappen dat de korte 'ee', 'ie', en 'ij' volgens Montanus nauwelijks verschillen. Ik moet erop wijzen dat Montanus op p. 35 (waarnaar Verschuur verwijst voor deze opmerking) de korte 'ae' en 'ee' als dezelfde klinkers beschouwt en de korte 'ie' en 'ij' ook. Een komma tussen de 'ee' en 'ie' verdeelt namelijk de opgesomde klanken.

In Verschuurs betoog valt de opmerking op dat Montanus de 'ij' als alfabetische naam gebruikt voor (wat wij) de 'ie' (noemen). Montanus spelt namelijk 'schip' als 'esse cee haa ij pee'.

Caron (p. 116) stelt vast dat de 'ij' niet gediftongeerd was. Op p. 122 schrijft hij: "de beide ongedissimileerde Hollandse klanken *ij* en *ui* stelle men zich niet voor als heldere 'hoge' *ie*- en *uu*-klanken". Gedocumenteerd, maar in principe op basis van ander grammatici dan Montanus, concludeert Caron op p. 119 dat de 'ij' de verlengde 'i' is uit 'min'. Op p. 152 komt duidelijker naar voren dat hij deze uitspraak doet mede op grond van Montanus' werk. De 'ij' is dus een [ι.] volgens Caron.

Vos (pp. 156-157) interpreteert de 'ij' als [i].

Wirth (pp. 43-44) noteert bij de 'ij': "= [i.]"
Op p. 44 lezen wij: "De articulatieplaats is te vergelijken met die van de huidige [i.], ligt echter wat verder naar voren". Onderaan p. 44 vraagt zij zich af of de 'ij' niet gelijk was aan onze [i.].

pp. 66-67 **de ue**

Een holachtige vryklinkende Tantvleisletter
Een halfgeronde (met een iets teruggetrokken tongpunt), vocalische, alveolare spraakklank

Snap :	het eerste segment van de klinker in: 'uer, het duert, muer, een uen (of Ajuin), zuet (gelijc de Brabanders spreeken in plaets van zoet), vuer (gelijc andere zeggen teegen vier)'
Staeg:	tweede segment in van de klinker in: 'uer, duert, muer' ... enz.

Opmerking
Montanus treft nog een vergelijking: 'uer, luer, zuer, buer' met 'heur, leur, zeur, gebeuren' om zijn lezers op de verschillen in klank te wijzen. Montanus zegt nog dat in 'onze uitspraec' [waarschijnlijk Zuidhollands] deze klinkers verschillen. Vlamingen zouden al deze woorden met een 'eu'-klank uitgesproken hebben.

***

Verschuur (pp. 118-119): "Het woord 'holachtige' kan hier wederom geen andere aanwijzing geven dan aangaande den lipstand: hij zal zijn *ue* hebben voortgebracht met den tongstand ongeveer van zijn 'Vrije platte Tantvleisklinker' als in *iet*." De precieze interpretatie blijft achterwege.

Vos (p. 157): Het wordt aanvankelijk niet echt duidelijk welke klankwaarde deze 'Letter' voor Montanus moet hebben gehad. Op p. 168 evenwel transcribeert Vos de ue als [y] [vergelijk Cohen en Trommelen [ü] en Van den Berg [y]].

Wirth (pp. 47-49): "Samenvattend: de ue is voor Montanus een lange vocaal, verder naar voren (alveolaar) gearticuleerd dan de [ø] en met groter opening tussen de lippen dan de holachtige variant van de *úu*; een klank, die dichter bij onze [ü] komt dan bij onze [y]" [zie notatie van Van den Berg]. De 'ue' lijkt dus volgens haar iets op de [ü] 'u van put' [vgl. [^] van Cohen].

---

pp. 67-68 **de ui**

Een holachtige vryklinkende Tandbeenletter
Een halfgeronde (met een iets teruggetrokken tongpunt), vocalische dentale spraakklank

Snap :	eerste segment van de klinker in: 'ui, uit, ruit, huis, muil, lui, krui'
Staeg:	tweede segment van de klinker in: 'ui, uit', enz. de spraakklank 'j' in 'joop, jop [halfgeronde o], jeucht, leui [bedoeld is: leuj], deujt, mooj en hooj'

***

Verschuur (pp. 119-121): "De *ui* van Montanus was dus een monophthong, en zal acoustisch den indruk gemaakt hebben van een gerekte voorpalatale naar *eu* zwemende *ŭ* als in *put*. Eveneens een enkelvoudigen klank, op de *oeu* in fr. *soeur* gelijkende, hoort men thans voor deze *ui* in Amsterdam en elders in Holland. In het hedendaagsche Delflandsch is de *ui* gediphthongeerd behalve in *duzent* (duidend), en vóór *k*: in *kukke* (kuiken) (enz). Verschuur bedoelt een [^:]-achtige klank. [vgl. Cohen 'put': [^], freule [^:]; Van den Berg: 'put' [ü], freule [œ:]; Trommelen 'buk' [œ], freule [œ:]].

Caron (p. 115) concludeert dat deze klank nog niet is gedissimileerd. Hij citeert, voorzichtig instemmend met Verschuur, diens interpretatie van de 'ui': "een gerekte *ŭ van put*".

Vos (p. 158): "It has the same depth as [i] (hij bedoelt dus 'ij', J.H.), i.e. it is dental, but pronounced with moderate contraction of the lips. This suggest a kind of [y] ('uu' van 'Guus'). Vos weerspreekt de interpretatie van Verschuur die voor de 'ui' een verlengde [^]-Cohen aanneemt [men zie Vos a.w., pp. 158-159].

Wirth (pp. 49-54): "de stage ui is een (geronde) stage j" [p. 48]; een lange monoftong, die eindigt in een klank, die op het gehoor een indruk van *i* of *j* maakt [p. 53]. Op p. 54 nuanceert zij dit met de opmerking dat deze monoftong "eventueel" een i/j-achtig slot had. Ik maak uit haar tekst op dat de 'ui' een-u-van-put-klank was: [^]-achtig (Cohen).

pp. 68-69 **de uo**

Een Holle vryklinkende Tantvleisletter
Een geronde (met een meer teruggetrokken tongpunt), vocalische alveolare spraakklank

Montanus geeft geen voorbeelden.

***

Verschuur (pp. 122-123): theoretisch afgeleide spraakklank; zie Verschuur bij 'holle uoi'.

Vos (p. 159): geronde variant van de 'ue'. Op p. 168 getranscribeerd met [y^{v}] [vgl. notatie: [y] Van den Berg / [ü] (Cohen)].

Wirth (p. 58): variant van de 'ue'.

pp. 69-70 **de uoi**

Een Holle vryklinkende Tandbeenletter
Een geronde (met een meer teruggetrokken tongpunt), vocalische dentale spraakklank

Snap : het eerste segment van de klinker 'uoi' in: 'uil, huilen, guil' "uitgesprooken zijnde, al huilende met een guil en toot der Lippen, ofte heel hol, als voor gezeit is."

Staeg: het tweede segment van de klinker 'uoi' in: 'uil, huilen' enz. (Op de wijze uitgesproken zoals Montanus aangeeft.)
Ook: de spraakklank 'j' verbonden met 'Holle' [geronde] klinkers, bijv.: 'joffrou of joffrow, jong, Jooris, Jooden, jow (voor uu/ nae des gemeenen volx uitspraec), ic moej, roej, snoej'

***

Verschuur (pp. 122-123) gaat ervan uit dat dit een variant van de 'ui' is. "Zeker bedoelde Montanus met deze "holle *uoi*" een uitspraak der *ui*, eveneens als monophthong, min of meer gelijkende op *ŏ*, zooals thans [anno 1924, J.H.] nog b.v. in het Oud-Beierlandsch en in het Zaansch gehoord wordt als eerste gedeelte van een diphthong".

Vos (pp. 159-160) beschouwt deze klank als een geronde variant van de 'ui'.

Wirth (p. 58): Ook zij ziet in deze klank een variant van de 'ui'.

pp. 71-74 **de uu**

Een Platte vryklinkende Lipletter
Een ongeronde (met een tot aan de ondertanden reikende tongpunt), vocalische, labiale spraakklank

N.B. de 'Snap'- en 'Staegvariant' komen slechts in weinig woorden samen voor. Dit komt omdat de 'Staegvariant' een 'w' is.

Snap :	de korte vocaal in: 'hut, luttel, turf, dut' het eerste segment van de (eerste) vocaal in: 'uuwe, ruuwaert, hy duut, ic duu'
Staeg:	klank aangeduid met 'w' of 'u' (dus apart van zijn 'Snapvariant' voorkomend): 'bewaeren, wee, wijt, wie, quaet, queecken, quijlen, dwaes, dwingen, twee, twijfel, Guinea, eew, leewen, raew' tweede segment van de klinker in: 'hy duut, ic duu'

Opmerkingen

Frans :	deze klank wordt ook volgens Montanus 'úu Gallicum' genoemd; de spraakklank moet dan kort, of alleen gebruikt worden.
Grieks :	de Ypsilon komt met de úu overeen "alsse geen subjuncta is" [p. 74] Vos p. 163 interpreteert dit als: "when it is not the unstressed element of a diphthong".
Hebreeuws:	deze klank wordt 'geacht' de 'Kibbuts' uit de Hebreeuwse taal te zijn [p. 72].
Latijn :	de 'glide' in *'quod'*, dus de 'u', de 'u liquida'; deze 'u' slaat op de 'w' [p. 72].

***

Verschuurs betoog (pp. 124-130) komt hierop neer: Montanus verwart klank en teken. Omdat de 'u' in vele talen de aanduiding was voor de 'oe' (lees: [u]) en de 'w' gespeld werd als dubbele 'uu' behandelde Montanus de 'u' van 'hut' als de 'Snapvariant' van de 'w'. Montanus bracht volgens Verschuur dus het letterteken van de vocaal in 'hut' in verband met het dubbele letterteken van de 'w': de 'uu' [zie p. 130]. "In werkelijkheid is de *u* van *hut* zeer verschillend van den inzet der beginvocaal van *uuwe* : Montanus begaat hier weer de fout te meenen, dat elke z.g.n. lange vocaal de aangehouden overeenkomstige z.g.n. korte vocaal is. De Hebreeuwse Kibbus is gewoonlijk een korte oe-klank in een toonloze lettergreep en kan dus ook niet ter vergelijking dienen" [p. 125; ik kom nog terug op Verschuurs interpretatie bij de weergave van Wirths commentaar].

Op p. 130 wordt nog duidelijk dat Verschuur meent dat de 'u' van 'hut' mogelijk beter bij de 'ue', of 'ui' behandeld had moeten worden. Bij de extra-fonologische halfgeronde variant van de 'uu' [zie 'Holachtige 'uu'] noemt hij expliciet een klank: [ʌ].

De stage 'uu' is de bilabiale 'w'.

Vos (pp. 160-164): "The flat lip vowel is identified with u Gallicum, Gk. ypsilon, and Hebr. Kibbuts". Vos neemt een [y]-klank [= 'uu' van Guus'] aan als interpretatie. Hij merkt op dat in het hedendaagse Nederlands de [ʌ]-klank gehoord wordt in de door Montanus gegeven voorbeeldwoorden.

Vos verwijst naar zeventiende-eeuwse Hebreeuwse grammatica's waarin de 'kibbuts' vergeleken wordt met het Duitse 'Sünde', 'üben', en het Zwitsers-Duitse 'Rüter'. Moderne Hebreeuwse grammatica's, zegt Vos, "give [ü] for qibbûs".

De stage 'uu' is een bilabiale 'w', het tweede segement van de Italiaanse 'u' [u], en het tweede segment van de Franse 'u' [y] [vgl. [ü]-notatie van Cohen en Trommelen].

Wirth (pp. 59-60): "Wanneer ik mijn spraakorganen in deze stand heb gebracht en ik breng daar 'met een hort' adem door, dan krijg ik een klank, die ergens tussen de [ü] en de [y] ligt" [dus tussen de klinkers van put en Guus].

"Het stage pendant van deze snap-uu komt voor in verbinding met platte vocalen en wordt meestal met *w* gespeld".

---

pp. 71-72 **de 'uu** [zie ook pp. 73-74]

Een Holachtige vryklinkende Lipletter
Een halfgeronde (met iets teruggetrokken tongpunt), vocalische, labiale spraakklank

N.B. het gaat hier om een halfgeronde variant van de uu. Als korte klinker kan deze gebruikt worden in de woorden met een ongeronde uu (u van put). De stage variant is ook bij deze klank een 'w' die voorafgaat of gevolgd wordt door een halfgeronde klinker.

Snap :	korte vocaal in: 'hut, hulst, tussen, nut' enz. eerste segment van de klinker in: 'nuu' eerste segment van de tweede klinker in: 'zeenuw'
Staeg:	de halfgeronde w-articulatie in: 'w'oort, wr'oc, w'eunen (anders woonen), dw'ors, (of dwers), w'out, h'out, k'ous, m'ou, qu'od' [het teken ' staat voor 'Holachtig', dus <+ halfgerond>]

***

Verschuur (pp. 126-127) beschouwt deze klank als een variant van de 'platte u'. "Hij [= Montanus] voegt erbij, dat ook het eerste gedeelte van den tweeklank in *vr'ou, m'ou, v'ouwen, 'out*, enz. misschien zoo uitgesproken wordt. Hij bedoelt dus een klank ongeveer als de *u* in eng. *but*" - [ʌ] [vgl. [ü]-notatie Van den Berg; [œ] Trommelen].

De stage 'uu' is een halfgeronde 'w'.

Vos (pp. 160-164): "The flat snap vowel is made moderately hollow by some people without the meaning of the language word in which it occurs being affected. On p. 72 he adds that perhaps the first element of his diphthong [ɔu] might also serve as an example of the moderately hollow lip snap vowel".

De ''uu' is dus volgens Vos een variant dus van de ongeronde 'uu'.

De 'w' is dus ook een halfgeronde variant van de ongeronde 'w'.

Op p.162 schrijft hij nog: "As his moderately hollow snap u is a largely theoretical category, he must have been thinking if such 'flat/hollow' pairs as duwen/douwen (enz), where there is no diference in meaning, -uw- and -ouw- being dialectal variants descended from Gmc ū".

Wirth (pp.60-61): "Uit dit alles kunnen wij de conclusie trekken, dat het een donkere variatie moet zijn van de [ü]-klank [zie 'uu'; teken Van den Berg J.H.], dicht bij de [ə] liggend" (de 'e' van onze reductievocaal in 'de').

De 'w', de stage variant, is een bilabiale 'w' [zie pp.69-70].

Op p.66 wijst zij erop dat er naast empirische ook theoretische motieven meespeelden bij het opnemen van deze klank in het klankenstelsel.

pp.72 **de úu of ou** [zie ook pp.73-74]

Een Holle vryklinkende Lipletter
Een geronde (met meer teruggetrokken tongpunt), vocalische labiale spraakklank

Snap :	eerste segment van de 'Hoochduitse of Italiaense úu'; eerste segment van de lange klinker in: 'stou, dou, brou (of bry), lou (of liew), rousen (of ruisen) [deze is aangeduid met een o]'
Staeg:	tweede segment van de 'hoochduitse of Italiaense úu'; tweede segment van de lange klinkers die ik zojuist in voorbeeldwoorden citeerde, ook: 'hy dout, ic dou'; de 'w', door Montanus in spelling weergegeven met 'w' of 'u', die voorafgaat aan of volgt na geronde klinkers in de woorden: 'worden, wonder, gezwommen, gequollen, gedwongen, woeden, ic woude (of wilde)';

Opmerkingen

Duits :	deze klank wordt 'Duitse u' genoemd
Italiaans:	deze klank wordt ook 'Italiaanse u' genoemd
Grieks :	deze klank komt overeen met de diftong: 'ου', "de Ypsilon der Grieken alsse een Subjunctiva is" [p.74].
Frans :	deze klank komt overeen met de klank aangeduid met 'ou' [men denke aan 'bout', J.H.]
Hebreeuws:	klank overeenkomende met de 'Schurec' [Verschuur: p.129 'Šûraek']. Deze aanduiding geldt niet voor de 'w'.

***

Verschuur (pp.126-130) denkt aan "een enkelvoudigen klank met *oĕ*-timbre, evenwel niet gelijk aan de *oe* in *roej, koejen, moes,* enz. Daar Montanus deze *ou* beschouwt als een soort *ŭ*, zal zij acoustisch waarschijnlijk den indruk gemaakt hebben van een *oe* met *ŏ*-timbre. Zijn voorbeelden hebben alle *ou* uit een oudere *ō of iu*, behalve *schout*, zoodat de herkomst van den klank in de door Montanus opgegeven uitspraak ervan weerspiegeld wordt. Daarentegen geeft hij bij *b'ou, b'ouwen* met den tweeklank, hoewel ook deze 'ou uit een oudere *ō* ontstaan is". [...] "Het komt mij waarschijnlijk voor, dat in zijn tijd meer dan de door hem opgegeven en tot deze groep behoorende woorden een *oe*-klank zullen hebben doen hooren". [...] "Immers, zijn *ou* stelt een *oe*-klank voor, en dezelfde dienst bewijst in verschillende vreemde talen het teeken *u*".

De stage variant is de w (die zich richt naar de geronde vocaal).

Caron (pp. 92-94): "Welke klankwaarde hebben we toe te kennen aan de *ou*, die Montanus hier noemt?" [Montanus noemde 'bouc' als variant van 'boec']. Caron geeft het antwoord op p. 94: "Elke twijfel is nu wel uitgebannen. Montanus heeft met de *ou* vóór gutturalen en labialen én de *ou* van *stou* etc. denzelfden klank bedoeld". En hoe luidt die klank dan? We bladeren terug in het werk van Caron en vinden op p. 84 een antwoord: "Vermoedelijk zullen we ons deze *ou* wél als een soort van *oe*-klank [*u*] hebben voor te stellen. Verschuur denkt aan 'een enkelvoudigen klank met *oe*-timbre', dat is, preciezer gezegd, 'een *oe* met *ŏ*-timbre'. Dit lijkt mij juist. Deze klank zal dan nauwer geweest zijn dan de *oe* van dien tijd en eerder onze tegenwoordigen *oe*-klank [*u*] genaderd zijn". Caron benadrukt dat men altijd een "ongeveer" in acht moet nemen. Op p. 97 vraagt Caron zich af of deze [u] onze [u] al heeft bereikt. Hij meent dat dit niet geheel het geval zal zijn geweest.

Vos (pp. 160-161): "The hollow lip vowel is u Italicum, Germanicum, sive Hispanicum, Greek ου, i.e. [u]". Vos beschouwt de 'ou' dus als een [u]. In Hebreeuwse grammatica's van destijds en in contemporaine wordt de 'Schureck' als een [uː] beschreven.

Wirth (p. 60): "Brengt men met deze articulatiestand een klank voort, dan ontstaat er een zeer nauwe klank met [u]-timbre. Opent men bij het uitspreken van Montanus' holle úu de lippen iets meer, dan hoort men een sterk naar [o] neigend timbre. De stage holle úu wordt gesproken in verbinding met een holle snapklinker en wordt gespeld met een *u* of *w*: *worden, gezwommen, woeden,* ic *woude* (of wilde)".

Wirth sloeg voor de Franse klank Gougenheim 1974 er op na. Hierin is o.m. beschreven dat in rijmpositie de 'o' en de 'ou' samen voorkomen: 'coste' x 'couste'. Zij ziet haar oordeel over de 'ou'-klank bevestigt: "Ook dit klopt met de articulatieproef van de holle kank: o- en oe-timbre liggen erg dicht bij elkaar".

Zij gaat [p. 63] nog in op de etymologie van de door Montanus gegeven voorbeelden en merkt tenslotte op: "Door het geringe aantal voorbeelden zijn er geen absoluut zekere conclusies te trekken, maar we mogen wel aannemen, dat we in de holle-*úu* van Montanus een [*u*]-klank te zien hebben, een laatste rest van de oude germ. lange [*u*] waarnaast als varianten gepalataliseerde [ü / y]-vormen voorkwamen. Zij doelt op varianten als *duwen/douwen*.

De 'Staegvariant' is de bilabiale 'w' [pp. 69-70].

Wirth neemt stelling tegen Verschuur [a.w.: p. 130], die stelde dat Montanus klank en teken verwarde [zie verder commentaar Verschuur]. Zij geeft toe dat de 'Holachtige uu'-klank, een theoretische is [p. 66]. Maar zij stelt dat alle drie de 'uu'-klanken varianten zijn en door elkaar gebruikt kunnen worden. "Wanneer Montanus ons op deze wijze verslag doet van zijn waarnemingen, dan is hij, die zijn taal iedere dag hoorde, zeker niet ongeloofwaardig" [p. 66]. Zij concludeert dat de articulatie van de [ü] (andere notatie [^] of [œ]) meer mogelijkheden biedt. In hedendaagse handboeken wordt deze klank naar haar oordeel steeds anders beschreven.

Sectie 2
De 'Onderscheiding' van de 'Letter' als klankdeel
Paragraaf 12.5 - 12.7

12.5 De 'Onderscheiding' van de 'Letter' als klankdeel

Al zijn het er niet veel, er zijn woorden die slechts uit één spraakklank bestaan, bijv. a / e "zijnde Latijnse woorden **van** en **uit** beduidende" [p.131]. Meestal is een 'Letter' slechts een klankdeel van een groter geheel.

Op pp.91-94 bespreekt Montanus de 'Letter' als klankdeel. Eerst wil hij de spraakklanken analyseren op grond van hun plaats en verbondenheid in een lettergreep. Hij kent "Drie Onderscheidingen der Enkelde Letteren, als stof der woordleeden, naemlijc nae haer Getal [I],
Orde [II], en
Vereeniging" [III].

Ad [I]

'Onderscheidingen' naar het **'Getal'** van een lettergreep zijn gericht op het totaal **aantal** 'Letteren' in een lettergreep. In hoofdstuk dertien zal duidelijk worden gemaakt dat één klankteken doorgaans voor één spraakklank staat. Bijvoorbeeld: het woord *keizerinne* bestaat uit tien klanktekens en tien spraakklanken [de 'ei' = 'Snapstaeg'; de 'nn' is een 'Dubbelde Letter']. Mocht een lettergreep door slechts één 'Letter' gevormd worden, dan noemt Montanus die 'Letter': een 'Eenling'. Wordt de lettergreep door twee 'Letteren' gevormd, dan noemt hij deze twee: 'Tweelingen'. En zo kunnen we doorgaan: een drieletterige lettergreep wordt gevormd door 'Drielingen', enz. Montanus heeft wel een maximum aantal spraakklanken vastgesteld: een lettergreep kan hooguit bestaan uit 'Zeevelingen'.

Ik formaliseer deze 'Onderscheiding' met een x-air feature, waarbij geldt: x <8. De 'Letteren' van de eerste twee lettergrepen van het woord 'Heem # el' (ook 'Hee # mel zou mogelijk zijn) bestaat dus uit 'Letters' met de volgende karakterisering:

H	E	E	M	#	E	L
<4-ling>	<4-ling>	<4-ling>	<4-ling>		<2-ling>	<2-ling>

# = syllabegrens

Ad [II]

De **'Orde'** heeft betrekking op de successieve plaats die een 'Letter' in een syllabe inneemt. Een 'Letter' kan de eerste zijn, de tweede, derde, vierde, vijfde, zesde of zevende. De 'Onderscheiding' in 'Eerste', 'Tweede', enz. kunnen we gemakkelijk met een nummeriek feature weergeven:

H	E	E	M	#	E	L
<4-ling>	<4-ling>	<4-ling>	<4-ling>		<2-ling>	<2-ling>
<1-e >	<2-e >	<3-e >	<4e >		<1-e >	<2-e >

Een eenlettergrepig woord als 'schrift' is dus zo te beschrijven met formele interpretaties van Montanus' 'Onderscheidingen' (de 'ch' staat voor één spraakklank]:

	s	ch	r	i	f	t
1-ling	-	-	-	-	-	-
2-ling	-	-	-	-	-	-
3-ling	-	-	-	-	-	-
4-ling	-	-	-	-	-	-
5-ling	-	-	-	-	-	-
6-ling	+	+	+	+	+	+
1-e	+	-	-	-	-	-
2-e	-	+	-	-	-	-
3-e	-	-	+	-	-	-
4-e	-	-	-	+	-	-
5-e	-	-	-	-	+	-
6-e	-	-	-	-	-	+

(Overzicht 83)

De 'Orde' zou ook op een andere manier mogen worden weergegeven met aanduidingen als 'Voorste', 'Voorste op een nae', Leste op een nae'. Montanus ziet nog meer mogelijkheden tot indelen. 'Letteren' als klankdelen zouden nog onderscheiden kunnen worden als bijv. 'Uiterletter' (de spraakklank die aan het begin of einde staat van de lettergreep) of 'Tusseletter' (de spraakklank die niet aan het begin of einde van een lettergreep staat). Een formalisatie is nauwelijks zinvol, omdat uit de combinatie van [<+ 3-ling>, <3-e>] al automatisch de conclusie getrokken kan worden dat deze 'Letter' de zowel de 'Leste' als een 'Uiterletter' is.

Ad [III]

De **'Vereeniging'** van 'Letteren' in een lettergreep heeft betrekking op het apart, of juist wel in verbinding met andere spraakklanken uitspreken van een 'Letter'. Montanus gaat ervan uit dat er bij de 'Vereeniging' van spraakklanken twee factoren meespelen: de stand van het articulatieorgaan en de luchtstroom door het articulatieorgaan [p. 92].

Er zijn twee vormen van 'Letterbant', of 'Letternaet', de technische aanduiding(en) van de 'Vereeniging'.

Als eerste onderdeel van de 'Letterbant' noem ik de 'Letterzoom'. Hiervan is sprake indien twee verschillende 'Letteren' als het ware aan elkaar gekoppeld zijn. Deze 'Onderscheiding' sluit volledig aan bij de deling in 'Derdendeelen' waarbij de 'Grond' en de 'Cleefsels' zijn aangewezen. Montanus gaat er kennelijk van uit dat twee verschillende spraakklanken aan elkaar grenzen met hun 'Cleefsels'. Een schematische voorstelling van de *r* en *m* uit *arm* maakt dit duidelijk:

```
            |-----------|                           |-----------|
            |   Grond   |                           |   Grond   |
|-----------|-----------|-------------|  |-----------|-----------|-------------|
| voor cls. |     R     | nae cls.    |  | voor cls. |     M     | nae cls.    |
|-----------|-----------|-------------|  |-----------|-----------|-------------|
 veroorzaakt essentië-   veroorzaakt      veroorzaakt essentië-   veroorzaakt
 door de be- le vorm     door de be-      door de be- le vorm     door de be-
 weging van              weging van       weging van              weging van
 de mond                 de mond          de mond                 de mond
```

Montanus kent ook de zogenoemde 'Letterlas'. Hiermee wordt een hechte verbondenheid van een spraakklank met een andere aangeduid. Er is sprake van 'Letterlas', indien de stand van het articulatieorgaan niet tijdens het uitspreken van twee spraakklanken gewijzigd wordt. Dit houdt in dat bij zo'n opeenvolging van spraakklanken hun 'Gronden' elkaar raken. Met andere woorden: de zuivere 'Letteren' zonder verglijdingsklanken zijn aan elkaar gekoppeld. Montanus noemt als voorbeelden: *ee* in *eet* en de *tt spott*. In onderstaand schema zien we hoe de 'Gronden' van de twee *e*'s elkaar raken.

```
| Grond | | Grond  |
|-------| |--------|
|   E   | |   E    |
|-------| |--------|
```

Als we ons voorbeeldwoord 'eet' verder analyseren dan zien we dat het verband tussen de *t* en de voorafgaande *e* 'Gezoomd' is. We kunnen nu van dit woord een volledige beschrijving geven in het onderstaande schema.

```
| Grond | | Grond  | |         | Grond  |        |
|-------| |--------| |---------|--------|--------|
|   E   | |   E    | |Voor cl  |   T    |Nae cl  |
|-------| |--------| |---------|--------|--------|
         ↓          ↓
      Gelast     Gezoomd
```

Het is moeilijk te zeggen hoe de fonetische werkelijkheid met betrekking tot de 'Voor'- en 'Naecleefsels' van de *t* is, maar theoretisch gaat Montanus uit van boventoegelichte verbindingen.

Onderaan op p. 92 lezen we dat Montanus nog allerlei 'sub-Onderscheidingen' gebruikt ten aanzien van 'Gelaste' en 'Gezoomde' spraakklanken. Hij illustreert dit aan de hand van het voorbeeldwoord *all*. In *all* is de *a* weliswaar 'Gezoomd' verbonden met de *l*, maar om precies te zijn geeft Montanus aan dat hier sprake is van een 'Naegezoomdverband'. De *l* volgt immers na de *a*. Deze is op zijn beurt gelastverbonden met de tweede *l*; Montanus duidt deze verbinding aan met de term: 'Naegelast'. Een voorbeeld maakt de bedoelde verbindingen duidelijk:

A + L + L
nagezoomd nagelast

Montanus werkt zijn indeling verder uit. Spraakklanken kunnen apart of in 'gelast' of 'gezoomd' verband worden uitgesproken. Hij spreekt van 'Losse' of 'Gebonden Letteren'. [p. 92].

De verbonden 'Letteren' krijgen een aparte indeling. Als een spraakklank binnen een lettergreep zowel aan de voorzijde als achterzijde is verbonden, spreekt Montanus van 'Heelgebonden Letteren'. Een 'Halfgebonden' spraakklank is alleen met de spraakklank die volgt of die ervoor staat, verbonden. Montanus gebruikt het voorbeeld *brant* [p. 92]. De *b* is een 'Halfgebonden' spraakklank omdat deze alleen verbonden is met de spraakklank die na de *b* volgt. De *b* is 'Voorgebonde[n]' omdat deze vooraanstaat in de lettergreep. Voor de *t* uit ons voorbeeldwoord geldt dat deze alleen verbonden is met de spraakklank die eraan voorafgaat. Daarom noemt hij deze *t* 'Naegebonde[n]'. De *r*, *a*, en *n* zijn alle 'Heelgebonden' spraakklanken.

Montanus gaat hier uit van een drieledige structuur, eenvoudig gezegd: begin / midden / einde van een lettergreep:

begin spraakklank	midden spraakklank(en)	laatste spraakklank

Indien een spraakklank in een lettergreep met slechts één andere spraakklank is verbonden, spreekt Montanus van een 'Halfgebonden' spraakklank. De eerste en de laatste spraakklank van een - apart uitgesproken - syllabe zijn per definitie 'Halfgebonden', omdat zij beide maar aan een kant verbonden zijn met de syllabevormer. De syllabevormer kan 'Heelverbonden' zijn, indien deze door één of meer spraakklanken aan beide kanten wordt geflankeerd. Wij kunnen het voorbeeldwoord *brant* [p. 92] in dit schema analyseren:

B	R A N	T
begin spraakklank	midden spraakklanken	laatste spraakklank
HALF GEBONDEN	HEELGEBONDEN	HALFGEBONDEN

Een volledige weergave van Montanus' 'Onderscheidingen' met betrekking tot 'Getal', 'Orde' en 'Vereeniging' ziet er schematisch zo uit:

	B	R A N	T
	begin spraakklank	midden spraakklank(en)	einde spraakklank
Vereeniging: :	HALF GEBONDEN	HEELGEBONDEN	HALFGEBONDEN
Orde:	1e	2e 3e 4e	5e Letter
Getal:	5-ling	5-ling 5-ling 5-ling	5-ling

In een formele interpretatie hebben we lang niet zoveel 'Onderscheidingen' nodig als Montanus gebruikt. <α Halfgebonden> en <α Voorgebonden> zouden voldoende zijn om alle 'Onderscheidingen' uit te drukken, zoals in onderstaand overzicht is aangegeven.

	Los	Heelgebonden	Halfgebonden	
			Voorgebonden	Naegebonden
Halfgebonden	-	-	+	+
Voorgebonden	-	+	+	-

(Overzicht 84)

Wij bespreken nu de 'Onderscheidingen' van de 'Letter' als klankdeel van de 'Deelen van de Woortleeden' en daarmee bedoelt Montanus de 'Derdendeelen'. Het is opmerkelijk, dat Montanus zijn 'Onderscheidingen' vaak van toepassing laat zijn op een drieledige structuur.

Bij de bespreking van de delingen in hoofdstuk elf kwam in par. 11.3.4 de deling in 'Derdendeelen' aan de orde. We zullen ons herinneren dat een 'Woortlit' minimaal bestaat uit een 'Grond' die omsloten kan worden door 'Voor'- en 'Naecleefsels'. Het bleek ons dat de 'Grond' van een lettergreep door maximaal vier vocalen gevormd kan worden. Hiervan moet er één HG-WL-1 niveau hebben, terwijl de andere HG-WL-2 niveau hebben. In dit schema gebruik ik ter aanduiding van de vocalen het feature <+ voc.> en voor de vocaal met HG-WL-1 (de vocaal die alleen de syllabekern kan vormen) <+ syl.> en voor de vocalen met HG-WL-2 <-syl.>:

```
=                                  Grond
                                     |
Niveau van HG  |                Grondletter
               |
     HG 1      |  <+ voc>    |           |          |         |
               |__<+ syl>____|___________|__________|_________|
     HG 2      |             |  <+ voc>  | <+ voc>  | <+ voc> |
               |             |  <- syl>  | <- syl>  | <- syl> |
               |_____________|___________|__________|_________|
               |  korte voc.-            |          |         |
               |  lange voc.-----------  |          |         |
               |  aangehouden lange voc. -----------|  ------ |
```

Een Grond bestaande uit één Grondletter noemt Montanus binnen dit kader van 'Onderscheidingen': een 'Eenling'. Twee 'Grondletteren' vormen een 'Tweeling', drie een 'Drieling' en vier een 'Vierling'. Merk op, dat Montanus weer op een zelfde wijze telt. Aan het totaal van de getelde klanken ontleent Montanus de getalsaanduiding van de spraakklanken 'Eenling', of 'Tweeling' of 'Drieling' enz. De 'Grondletteren' [de vocalen die samen de syllabekern (nucleus) vormen] worden dus als volgt **Getalsmatig** 'Onderscheiden' - ik ga uit van *draajt* [p. 94] ('Let er op' dat de *j* een subvocaal is, dus: <+ voc> en <- syl>:

```
                             Grond
                               |
Niveau van HG  |             Grondletter
               |     A             A            J
       HG 1    |  <+ voc>    |            |           |
               |  <+ syl>    |            |           |
       HG 2    |             |  <+ voc>   |  <+ voc>  |
               |             |  <- syl>   |  <- syl>  |
               |_____________|____________|___________|
               |  korte voc.-             |           |
               |  lange voc.-----------   |           |
               |  aangehouden lange voc.  -----------|
```

We kunnen deze 'Onderscheiding' formaliseren met <x-ling gr[ond]> waarbij geldt: x < 5. De toevoeging 'gr' in het feature geeft aan dat de 'Eenling' enz. alleen betrekking heeft op de 'Grondletter'.

Ook de 'Cleefsels' worden benoemd naar hun gezamenlijke getal. Montanus geeft op p.94 o.a het voorbeeld *stric* en *aerts*. Het eerste voorbeeld heeft een 'Voorcleefsel' bestaande uit drie 'Letteren'; zij worden dan ook 'Drielingen' genoemd. Bij *aerts* zijn er drie 'Naeletteren', deze vormen ook een 'Drieling. Met de term 'Naeletter' geeft Montanus aan dat de 'Letteren' in eindpositie staan. Met 'Voorletter' geeft hij aan dat ze in de aanloop van de syllabe staan.

Montanus heeft op p.94 het hieronder opgenomen schema geplaatst waarin al zijn 'Onderscheidingen, ten aanzien datse stof zijn vande Deelen der Woordleeden' (b) zijn opgenomen.

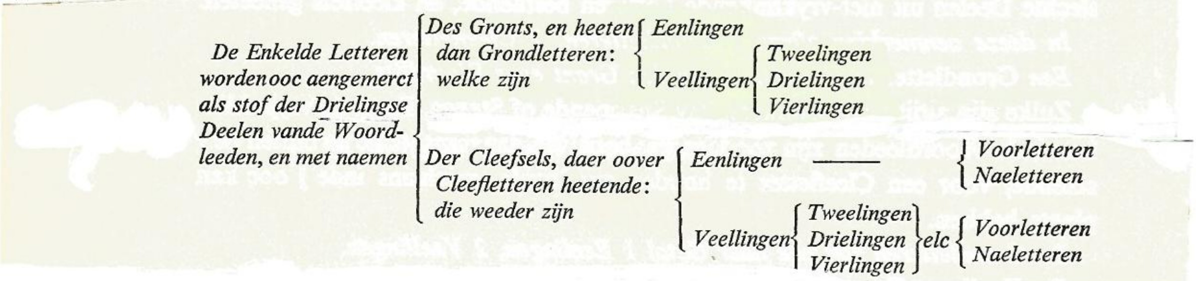
De Enkelde Letteren wordenooc aengemerct als stof der Drielingse Deelen vande Woordleeden, en met naemen
Des Gronts, en heeten dan Grondletteren: welke zijn
Eenlingen
Veellingen
Tweelingen
Drielingen
Vierlingen
Der Cleefsels, daer oover Cleefletteren heetende: die weeder zijn
Eenlingen
Voorletteren
Naeletteren
Veellingen
Tweelingen
Drielingen
Vierlingen
elc
Voorletteren
Naeletteren

Wij kunnen nu Montanus' 'Onderscheidingen' formeel beschrijven in een overzicht. In principe hebben we het nummerieke feature <1-ling> niet nodig, omdat deze geïmpliceerd wordt door een negatieve markering van <2-ling>, <3-ling> en <4-ling>. Maar terwille van de duidelijkheid heb ik het feature wel opgenomen.

		Voorletter	Naeletter	1-ling	2-ling	3-ling	4-ling
Eenlingse	Grondletter	–	–	+	–	–	–
Tweelingse	Grondletter	–	–	–	+	–	–
Drielingse	Grondletter	–	–	–	–	+	–
Vierlingse	Grondletter	–	–	–	–	–	+
Voorletterige	Eenling	+	–	–	–	–	–
Voorletterige	Tweeling	+	–	–	+	–	–
Voorletterige	Drieling	+	–	–	–	+	–
Voorletterige	Vierling	+	–	–	–	–	+
Naeletterige	Eenling	–	+	–	–	–	–
Naeletterige	Tweeling	–	+	–	+	–	–
Naeletterige	Drieling	–	+	–	–	+	–
Naeletterige	Vierling	–	+	–	–	–	+

(Overzicht 85)

Wij zullen nu de deling in derdedelen verbinden met de onderscheidingen. Daarvoor zullen wij het eenlettergrepige woord *herfst* eerst delen in 'Derdendeelen' en daarna voorzien van features. Ik breng in herinnering dat het boomdiagram bij deze deling uiteindelijk geen lineair leesbare taal weergeeft.
Formalisering van de 'Deeling' van het 'Woordlit' in het algemeen:

(1) Wlt ----→ Gr (Cls.)^{8}
(2) Gr ----→ OpL (Onder L met HG-1-a2)^{3}
(3) Cls ----→ (Voorcl)^{4} (Naecl)^{4}
(4) Voorcl ----→ (Onder L met minder dan HG-2-a) ^{4}
(5) Naecl ----→ (Onder L met minder dan HG-2-a) ^{4}
Voorwaarde: bij (5)
4 indien Gr = 1 L
3 indien Gr = 2 L
2 indien Gr = 3 L
1 indien Gr = 4 L

De afleiding van *herfst*:

(1)	Gr	Cls				
(2)	OpL	Cls				
(3)	Opl	Voorcl	Naecl			
(4)	Opper L	Onder L	Naecl			
(6)	Opper L	Onder L	OnderL,	Onder L,	Onder L,	Onder L
(7)	e	OnderL	OnderL,	Onder L,	Onder L,	Onder L
(8)	e	h	r	f	s	t

Het diagram:

```
                    Woordlit
                    /     \
                   /       \
                 Gr         Cls
                 |          / \
                 |         /   \
                 |    Vwcl      Nwcl------------------
                 |     |          |      |      |    |
                 |     |          |      |      |    |
             OpperL OnderL     OnderL OnderL OnderL OnderL
                 |     |          |      |      |    |
                 |     |          |      |      |    |
```

Onderscheiding van de 'Letter'
als klankdeel

	e	h	r	f	s	t
heelgebonden	+	-	+	+	+	-
halfgebonden	-	+	-	-	-	+
voorgebonden	-	+	-	-	-	-
1-ling	-	-	-	-	-	-
2-ling	-	-	-	-	-	-
3-ling	-	-	-	-	-	-
4-ling	-	-	-	-	-	-
5-ling	-	-	-	-	-	-
6-ling	+	+	+	+	+	+
7-ling	-	-	-	-	-	-
1-e	-	+	-	-	-	-
2-e	+	-	-	-	-	-
3-e	-	-	+	-	-	-
4-e	-	-	-	+	-	-
5-e	-	-	-	-	+	-
6-e	-	-	-	-	-	+
7-e	-	-	-	-	-	-
voorletter	-	+	-	-	-	-
naeletter	-	-	+	+	+	+
1-ling gr	+	nvt	nvt	nvt	nvt	nvt
2-ling gr	-	nvt	nvt	nvt	nvt	nvt
3-ling gr	-	nvt	nvt	nvt	nvt	nvt
4-ling gr	-	nvt	nvt	nvt	nvt	nvt
1-ling cls	nvt	+	-	-	-	-
2-ling cls	nvt	-	-	-	-	-
3-ling cls	nvt	-	-	-	-	-
4-ling cls	nvt	-	+	+	+	+

(Overzicht 86)

Par 12.6 'Onderscheidingen' gericht op de 'Derdendeelen'

Montanus analyseert de 'Letter' en welke andere klankvorm dan ook, niet alleen als klankgeheel, maar ook als klankdeel. De specifieke 'Onderscheidingen' voor de 'Letter' ('Oopendeurig', 'Toedeurig' enz. vinden wij niet terug in latere hoofdstukken in *Spreeckonst* , die gewijd zijn aan grotere klankgehelen. De 'Zeste Gemeene Onderscheiding' van de 'Letter', die gewijd is aan de 'Letter' als klankgeheel, staat model voor vele 'Onderscheidingen' die Montanus hanteert bij grotere klankvormen. Het lijkt alsof de 'Onderscheidingen' als <1-ling>, (+ halfbecleed> enz. voor ons als twintigste-eeuwers nu minder interessant zijn dan 'Onderscheidingen' als 'Neuzig', 'Ruisend' enz. die zo verrassend modern ogen. Maar toch zijn de 'Onderscheidingen' van de zesde algemene indeling in *Spreeckonst* heel belangrijk. Ze zijn immers systematisch op alle grotere klankvormen toegepast. Een substantieel gedeelte van Montanus' fonetica bestaat uit het tellen van het klankmateriaal, het benoemen van het type van verbinding van de onderling verbonden klankmaterie.

Montanus richt zich bij analyse van een klankvorm als klankdeel op de structuur in 'Derdendeelen'. Wij weten dat hij bij een volledige driedelige structuur van 'Heelbecleed' spreekt. Deze 'Onderscheiding' sluit inhoudelijk volledig aan bij de 'Onderscheiding': 'Heelgebonden'.

Indien de 'Cleefsels' ontbreken, spreekt Montanus van een 'Bloote Letter'. Dit is het geval bij de eerste *a* van *aarde* N.B.: vergelijk 'gelaste' spraakklanken hierboven. Is er wel een 'Voorcleefsel', dan spreekt Montanus van 'Voorbecleed', en als er geen 'Voorcleefsel' is maar wel een 'Naecleefsel', dan is er sprake van een 'Naebecleede Letter'. Een schematische voorstelling maakt wellicht meer duidelijk dan woorden:

```
Heelbecleed                   |-----------|
                              |   Grond   |
                |-------------|-----------|-------------|
                | Cleefsel    |           |  Cleefsel   |
                |-------------|           |-------------|

Bloot                         |-----------|
                              |   Grond   |
                              |-----------|


Halfbecleed/                  |-----------|
Voorbecleed                   |   Grond   |
                |-------------|-----------|
                | Cleefsel    |
                |-------------|

Halfbecleed/                  |-----------|
Naebecleed                    |   Grond   |
                              |-----------|-------------|
                                          |  Cleefsel   |
                                          |-------------|
```

Er zijn maar drie features nodig om deze 'Onderscheiding' te kunnen weergeven <α voorbecleed> en <α naebecleed> en <α heelbecleed>:

	Heelbecleed	Halfbecleed	
		Voorbecleed	Naebecleed
<Voorbecleed>	+	+	-
<Naebecleed >	+	-	+
<Bloot >	+	-	-

(Overzicht 87)

Montanus voorbeeldwoord *aarde* is nu als volgt te analyseren:

	A	A	R	D	E
<Voorbecleed>	-	-	+	+	+
<Naebecleed >	-	+	+	+	-
<Bloot >	+	-	-	-	-

(Overzicht 88)

12.7 Samenvattend overzicht

Wij hebben nu de 'Onderscheiding der Letteren' als klankgeheel (sectie één) en als klankdeel (sectie twee) besproken. Het werkt bijzonder verhelderend als deze twee 'Onderscheidingen' in een overzicht worden gecombineerd. Ik heb het eenlettergrepig woord *herfst* als uitgangspunt genomen. Dit klankgeheel heb ik in derdedelen geanalyseerd om duidelijk te laten uitkomen hoe de spraakklanken de uiteindelijke segmenten zijn waaruit het woord/de lettergreep bestaat. De spraakklanken zijn zelf te beschouwen als klankgeheel, wat duidelijk aangegeven is in de opsomming van die kenmerken die daarop betrekking hebben. Dit moge ook blijken uit de weergegeven deling in derdedelen die betrekking heeft op de individuele spraakklank. Vervolgens zijn de spraakklanken klankdeel en ik som dan ook alle kenmerken op die daarop van toepassing zijn. Het is verrassend om te zien hoe uitgesponnen en omvangrijk deze 'Onderscheidingen zijn'. Ik meen, dat het volgende diagram de samenhang van de systematische beschrijving van spraakklanken duidelijk maakt.

Het diagram:

```
                           Woordlit
                           /      \
                          /        \
                        Gr          Cls
                        |          /   \
                        |         /     \
                        |      Vwcl      Nwcl-------------------
                        |       |         |       |      |     |
                        |       |         |       |      |     |
                     OpperL   OnderL   OnderL  OnderL  OnderL  OnderL
                        |       |         |       |      |     |
                        |       |         |       |      |     |
                        e       h         r       f      s     t
                     ----------------------------------------------
                        |\                - alle spraakklanken worden
                       Gr \                 in derdedelen gedeeld;
                        |   Cls             zie de eerste drie features
                           / \              van de 'Onderscheiding' van
                          /   \             de 'Letter' als klankdeel -
                         O     HG-2 deel
                     ----------------------------------------------
```

Onderscheiding van de 'Letter' als klankgeheel [enkele relevante kenmerken]	vocalisch	+	-	-	-	-	-
	syllabisch	+	-	-	-	-	-
	orale cont.	+	+	+	-	-	-
	liquida	-	-	+	-	-	-
	nasaal	-	-	-	-	-	-
	strident	-	+	-	+	+	-
	stemhebbend	+	+	+	-	-	-
Onderscheiding van de 'Letter' als klankdeel	heelgebonden	+	-	+	+	+	-
	halfgebonden	-	+	-	-	-	+
	voorgebonden	-	+	-	-	-	-
	1-ling	-	-	-	-	-	-
	2-ling	-	-	-	-	-	-
	3-ling	-	-	-	-	-	-
	4-ling	-	-	-	-	-	-
	5-ling	-	-	-	-	-	-
	6-ling	+	+	+	+	+	+
	7-ling	-	-	-	-	-	-
	1-e	-	+	-	-	-	-
	2-e	+	-	-	-	-	-
	3-e	-	-	+	-	-	-
	4-e	-	-	-	+	-	-
	5-e	-	-	-	-	+	-
	6-e	-	-	-	-	-	+
	7-e	-	-	-	-	-	-
	voorletter	-	+	-	-	-	-
	naeletter	-	-	+	+	+	+
	1-ling gr	+	-	-	-	-	-
	2-ling gr	-	-	-	-	-	-
	3-ling gr	-	-	-	-	-	-
	4-ling gr	-	-	+	+	+	+
	1-ling cls	-	+	-	-	-	-
	2-ling cls	-	-	-	-	-	-
	3-ling cls	-	-	-	-	-	-
	4-ling cls	-	-	+	+	+	+

(Overzicht 89)

Hoofdstuk 13
De systematische uitwerking van de 'Onderscheiding'

Par. 13.0 Inleiding

De aanduiding 'Dubbelde Letteren' is voor Montanus kennelijk een veel te ongenuanceerde omschrijving voor combinaties van spraakklanken: hij splitst de 'meervoudige spraakklanken' uit in 'Twee'-, 'Drie'-, en 'Vierdubbelde Letteren'. Het valt op in de hoofdstukken achttien tot en met drieëntwintig van 'boec' twee [pp. 95-111] dat Montanus iedere vorm van 'Dubbelde Letteren' als een zelfstandige klankvormsoort behandelt.

Zowel de 'Twee'-, 'Drie'- als 'Vierdubbelde Letteren' worden in het kader van de 'Onderscheiding' systematisch geanalyseerd 'in haer zelven', dus als zelfstandig klankgeheel en daarna als 'Stof van de Derdendeelen der Woordleeden', dus als klankdeel van de grotere klankvormsoort: de lettergreep. Precies als de 'Enkelde Letter' wordt ook de 'Twee'-, 'Drie'- en 'Vierdubbelde Letter' eerst in 'haer zelven' en daarna als 'Stof' van een groter klankdeel geanalyseerd. Ik bespreek nu de verschillende typen van combinatiespraakklanken in de volgende paragrafen:

13.1 'Tweedubbelde Letteren in haer zelven'
13.2 'Tweedubbelde Letteren' als klankdelen van een groter klankgeheel
13.3 'Driedubbelde Letteren'
13.4 De volgehouden systematiek van de beschrijving van de grotere klankgehelen

Par. 13.1 'Tweedubbelde Letteren Onderscheyden in haer zelven'

Montanus zegt op p.96 dat hij in plaats van de (traditionele) vijf korte vocalen [dit zijn de 'a', 'e', 'i', 'u' en 'o'] er eenentwintig heeft besproken. Met de keelvarianten van de 'aa', de ongeronde 'oo' en de geronde 'oo' meegerekend zijn dit inderdaad alle beschreven korte vocalen uit Montanus' vocalenschema. Wij zagen in hoofdstuk twaalf dat het niet altijd mogelijk bleek om van iedere a priori aangenomen korte vocaal een zelfstandige spraakklank als voorbeeld te geven, zodat soms de inzet van een lange vocaal als 'Snapvariant' mee moest tellen.

Montanus heeft in zijn bespreking van 'Enkelde Letteren' ook de lange vocalen aan de orde gesteld, terwijl hij dit volgens zijn eigen beschrijvingsorde pas bij de behandeling van de 'Tweedubbelde Letteren' zou hebben mogen doen. Zonder het hoofdstuk over de 'Tweedubbelde Letteren' te hebben gelezen waarin deze dubbele vocalen worden besproken, kunnen we al voorspellen dat Montanus ook eenentwintig 'Tweedubbelde' vocalen zal beschrijven.

Inderdaad: strenge systematicus als hij is, wil Montanus ook bij de 'Dubbelde Letteren' in plaats van vijf ook eenentwintig dubbele, lange vocalen bespreken. Dit zijn de 'Snapstaegvarianten' van de door Montanus beschreven klinkers.

Uit de tekst van 'Hooftstuc XVIII' [pp.95-100] maak ik op dat een tweevoudige spraakklank zowel een combinatie van twee aparte vocalen, als een combinatie van twee consonanten is. Combinaties van een consonant en een vocaal zijn geen 'Dubbelde Letteren'. Ik kan geen andere toelichting bedenken dan deze: een combinatie van een vocaal en een consonant is geen 'Dubbelde Letter', maar een 'Tweeletterig Woordlit'.

Verbonden Spraakklanken die beide dezelfde configuratie (dezelfde 'Vorm') hebben, zijn: 'Eenvormig'.

Montanus verdeelt de 'Eenvormige Tweedubbelde Letteren' op dichotomische wijze in:
- 'Tweeaesemige' en
- 'Eenaesemige, Eenvormige Dubbelde' spraakklanken.

Tweeaesemige dubbelde Letteren
Hiertoe worden de 'Snapstaegcombinaties' gerekend. Het betreft 'Lange' vocalen die met een 'Hort des Aesems' ingezet worden en die verder met een 'Staege' adem worden gearticuleerd: de 'aa', 'ae', 'ee' enz.

Montanus zou zichzelf niet zijn als hij deze klasse niet dichotomisch zou subclassificeren. Inderdaad, er zijn:

(A) 'Voorsnappende Tweeaesemige'
(B) 'Voorstaege Tweeaesemige' } Dubbelde Letteren.

Ad A:
Als de 'Snapvocaal' voorop staat, zoals bij de meeste lange vocalen het geval is, dan is deze lange vocaal getypeerd als: 'Voorsnappend'. Een alternatieve benaming voor deze combinatie (Montanus blijkt een inventieve 'Naemenmaker') is 'Snapstaege'.

Het eerste segment van een 'Snapstaegvocaal', bijvoorbeeld de korte 'a' van de vocaal 'aa', heet 'Corte Snap aa' en het tweede heet ... 'Corte Staege aa'. Ik moet bekennen dat ik in eerste instantie verwonderd was te lezen dat hij de 'Staege' helft van de 'aa' 'Cort' noemt. Als er een combinatie is van een 'Snap'- en een 'Staegvocaal', dan is er pas sprake van een 'Lange' vocaal. Merkwaardig is overigens dat Montanus op p. 125 opmerkt dat er bij het 'Staege' deel van de lange vocaal sprake is van 'geduerichheit'.

In par. 12.3.5 heb ik er op gewezen dat alle consonanten 'Staeg' zijn, tenzij ze de kern van een lettergreep vormen, wat zelden het geval is. Door de stage spraakklank als zodanig 'Cort' te noemen, ondervangt Montanus mijns inziens bij voorbaat de kritiek op de suggestie uitgaande van het woord 'staege', dat stage consonanten altijd duur hebben.

De term 'Tweeaesemig' heeft betrekking op de 'Hort des Aesems', of liever: de 'Hortende cracht' [p. 43] waarmee een 'Snapklinker' volgens Montanus' beschrijving wordt voortgebracht en de 'Staege cracht' waarmee het 'Staege' pendant wordt gearticuleerd. Een moeilijk punt blijft, dat het 'Staege' pendant als zodanig even 'Cort' zou zijn als het 'Snappende'.

De categorie van spraakklanken waarover wij nu spreken, zijn de gewone lange vocalen. Montanus laat niet na erop te wijzen dat hij een aantal, van oudsher voor diftongen gehouden lange vocalen als monoftongen beschrijft [bijv. de 'ae']. Hij houdt inderdaad klank en teken vaak goed uit elkaar, maar ik zal in dit hoofdstuk nog aandacht besteden aan het samenvallen van het spellingteken van een klank en Montanus' fonetische opvatting omtrent een klank in de bespreking van grotere klankgehelen.

Ad B:
Indien de 'Staege' vocaal voorop geplaatst is, zoals in de vocalen 'ji' en 'wu', is er sprake van een 'Voorstaege' lange spraakklank.

Eenaesemige Lange Letteren

Deze spraakklanken zijn 'Eenaesemig' omdat ze met een 'Staege cracht' worden voortgebracht, dit althans maak ik op uit p.43. Wellicht is het zo duidelijker gesteld: alleen een lange vocaal heeft een 'Snapinzet'. Twee dezelfde consonanten kunnen samen een 'Dubbelde Letter' vormen: *hh, rr, ll, vv,* enz.

Montanus poneert maar liefst vier argumenten om zijn stelling te verdedigen dat de laatste spraakklank in de hieronder genoemde woorden eigenlijk een 'Dubbelde Letter' is:

ic wer - moet zijn: ic werr
ic hel - : ic hell
een bal - : een ball
ic gae - : ic gaaa [N.B. spelling M.] enz.

Reden 1: in 'Brouwer' zou men hebben kunnen horen dat de 'r' kort is, althans korter dan die in 'ic wer'. Er zou bovendien een verschil in 'Hoogte' zijn, d.w.z. in 'luidheid'. Montanus bedoelt hoogstwaarschijnlijk dat de laatste 'r' luider klinkt.

Reden 2: het zou ongerijmd zijn als er wel allerlei verschillende spraakklanken bij elkaar gevoegd zouden kunnen worden (men denke aan 'ps'), terwijl er geen 'Eenvormige' (dus de zelfde) spraakklanken bij elkaar gevoegd zouden kunnen worden.

Reden 3: als de gegeven voorbeeldwoorden (of lettergrepen) door toevoeging van een lettergreep worden verlengd, ontstaat de verdubbeling vanzelf: 'werren', 'hellen' enz. Wij kunnen ons nu afvragen of de tweede medeklinker in 'werren' enz. nu niet tot de andere lettergreep behoort. Montanus verwachtte kennelijk zo'n opmerking of vraag want hij geeft direct antwoord (men zie de bij dit hoofdstuk gevoegde reproduktie van p.97). Montanus snijdt een ingewikkelde kwestie aan en hij licht zijn analyse toe met voorbeelden waaruit blijkt dat in een aantal gevallen in de spelling de medeklinker wordt verdubbeld en in een aantal andere gevallen niet. Ter adstructie gebruikt Montanus o.a. het woord *wandelen.* Als dit woord gesyllabiseerd wordt, dan wordt de 'l' 'afgetrocken' (van de voorlaatste lettergreep) en 'over gevoert' [= overgeheveld] naar de laatste. Hij gebruikt ook het voorbeeld *rispen.* De 'p' hoort bij de eerste lettergreep, maar hij wordt bij syllabisering 'afgetrocken' en 'over gevoert' naar de andere lettergreep. Toch komt 'wande # len' niet van 'wande', maar van 'wandel'. En 'ris' # 'pen' niet van 'ris' maar van 'risp'. Deze redenering doortrekkend, concludeert Montanus dat de tweede 'r' van 'werren' tot de eerste lettergreep behoort.

Reden 4: als extra argument voert hij aan, dat 'Hoochduitsen' wel de dubbele consonant noteren: 'Herr', 'woll', 'dann', 'komm' enz., net als de Engelsen in: 'all', 'till', 'shipp'.

Ook merkt hij nog op dat in een woord als 'Dick' en 'ey' de consonant en de vocalische consonant wel verdubbeld wordt [de y is tegen de gewoonte van Montanus in één letter die een verdubbeling aangeeft]. Alle reden dus om dit gebruik algemeen te maken, ware het niet dat de verdubbeling van consonanten volgens Montanus niet alleen juist maar ook foutief wordt toegepast in de spelling.

Wanneer is het dan correct dat de consonant in een lettergreep wordt verdubbeld? Antwoord (als ik de gegeven voorbeelden goed bestudeerd heb): indien de vocaal kort is! In de voorbeelden van Montanus staat de korte vocaal steeds in de lettergreep die het woordaccent draagt. In het hedendaagse Nederlands is het nog zo, dat de medeklinker voor een korte vocaal moet worden verdubbeld in de spelling om leesproblemen te voorkomen. Montanus ziet graag dat de dubbele consonant altijd geschreven wordt na de korte vocaal en dat de 'en' de enige toevoeging is: 'wandel' + 'en' en 'minn' + 'en'.

Het argument van de verdubbeling van de medeklinker slaat overigens niet op het voorbeeld van 'ic gae', verlengd tot 'ic gaaa' [ik neem aan dat de spelling niet consequent is]. Hier speelt syllabisering geen rol en het is duidelijk dat geen van de argumenten Montanus' verlenging van het laatste segment van 'ae' ondersteunt. Ook 'rij', 'blij', 'hou', 'rou' bevatten een lange vocaal, maar het tweede element is een 'glide', in Montanus' bewoordingen: de 'Staege' vocalen 'j' en 'u' [de 'u' duidt hij ook aan als de 'u.liquido der Latijnen', een 'glide' (p.72)]'. De 'j'- en 'w'-voorbeelden zijn moeilijk te beoordelen, maar er kan geen twijfel over bestaan dat Montanus in zijn argumentatie zich uitsluitend richt op woorden met een korte vocaal gevolgd door een consonant.

Laten we terugkeren tot de genoemde vier argumenten. Het eerste is kwalitatief het beste, want het is gebaseerd op fonetische waarneming. De tweede vloeit voort uit een onmiskenbare hang naar systematiek en indelen. Het derde is eigenlijk een ondersteuning van het tweede en is bedoeld om Montanus' dichotomische indeling: 'Tweeaesemige' versus 'Eenaesemige' een klankleertechnische onderbouwing te geven. Daarbij is Montanus zo gefixeerd op het aannemen van een categorie van 'Dubbelde Eenaesemige Letteren', i.c. repeterende, of verlengde consonanten, dat hij vergeet iets te zeggen over de kwaliteit van de klinker die zo'n belangrijke rol speelt bij de vraag of een consonant in de spelling verdubbeld moet worden. Het vierde argument is gebaseerd op een analogieredenering en vindt zijn uitgangspunt in de eerste plaats in de spelling. De kwaliteit van de drie laatste argumenten stelt ons wellicht teleur, maar laten we niet uit het oog verliezen dat deze vier argumenten elkaar op doordachte wijze ondersteunen. Montanus is vaardig in het vervlechten van zuiver fonetische en meer op indeling en classificering gerichte argumenten. Hij bereikt met deze werkwijze een nagenoeg 'gesloten foniek'. Of Montanus een foneticus was voor wie in alle gevallen het klankmateriaal zelf het leidend beginsel was, valt te betwijfelen. Caron, die Montanus steeds met grote waardering noemt - bijna dogmatisch zelfs -, schrijft ten aanzien van Montanus' 'Onderscheiding' van 'Tweeaesemige Eenvormige Tweedubbelde Letteren': "Zelfs Montanus, zo hoog geroemd als oudste Nederlandse phoneticus, heeft - ná Van Heule nog! - het louter orthographisch karakter der dubbele consonanten niet onderkend" [1972, p.57]. Ik kom nog terug op de verhouding van klank en teken.

Dat Montanus een bekwaam indeler is, blijkt wel uit de fraaie, volkomen symmetrieën in zijn classificaties. Zo onderscheidt hij naast 'Eenvormige' spraakklanken ook 'Schilvormige'. Dit zijn combinaties van twee verschillende spraakklanken, bijv. de 'ps' en 'lm' in 'psalm'. Ook bij deze indeling is de dichotomische subclassificatie onvermijdelijk: er zijn 'Twee'- en 'Eenaesemige Tweedubbelde Letteren'.

De 'Tweeaesemige' zijn de diftongen: de 'ai', 'ei' 'ew', enz. Montanus vindt niet zoveel diftongen in de werkelijkheid van de spraak als hij bij voorbaat in zijn schema voorzien heeft. Deze gereserveerde 'plaetsen' zijn nog niet 'vervult' [p.99]. Uitgaande van een a-prioristisch klankenstelsel, bestudeert hij de (gesproken) taalwerkelijkheid om zijn indelingen te kunnen voorzien van fonetische argumenten.

De 'Schilvormige' spraakklanken, d.w.z. twee verbonden spraakklanken met verschillende articulatorische kenmerken, zijn (ook dit is systematisch uitgewerkt) 'Voorsnappend' of 'Voorstaeg'. Tot de eerste categorie behoren de diftongen zoals 'ei', waarvan het eerste segment 'Snappend' is en het tweede 'Staeg'. Tot de tweede behoren de combinaties van één van de vocalen waarbij het eerste segment een 'j' of 'w' is: 'jo' of 'wi' [p.99]. Tot de tweede categorie behoren tevens de combinaties van verschillende consonanten, zoals 'zd', 'pt', 'sch' enz.

Montanus onderscheidt ook nog 'Eeveluide Tweedubbelde Letteren'. Als twee dezelfde consonanten bijv. ('rr', 'll') bij elkaar gevoegd zijn, dan worden zij 'Eeveluide' genoemd. Maar ook van elkaar verschillende consonanten zoals 'p' en 's' zijn 'Eeveluide' omdat zij in dezelfde (6e) 'HG-Trap' staan [zie p.85].

Daarnaast wijst hij ook 'Climmende' spraakklankcombinaties aan, d.w.z. dat de twee gecombineerde spraakklanken verschillende niveaus van HG hebben. De consonantencluster vóór de kern wordt gekenmerkt door een toename van HG en de cluster na de kern door een afname. Met andere woorden de consonant die het dichtst bij de nucleus van de lettergreep staat heeft het hoogste niveau qua HG. Kenmerk van deze combinaties is dat de consonanten in omgekeerde volgorde na de vocaal in de lettergreep voor kunnen komen: 'psalm' en 'hups' [zie par. 10.6.3].

Als de gecombineerde spraakklanken verschillende niveaus van HG hebben, noemt Montanus deze 'Climmende'. 'Climmen' kan 'rijzen' en 'daelen' inhouden en hiermee bedoelt Montanus dat het HG-verloop van minder naar meer kan gaan vóór de vocaal in de lettergreep en van meer naar minder na de syllabedrager [zie par.10.2.2]. Montanus deelt de 'Climmende' spraakklankclusters nog in 'Tweedubbelde Rijsletteren' ('ja', 'tr', 'sm', 'kl') waarbij de eerste letter het laagste niveau van HG heeft, en in 'Tweedubbelde Daelletteren' ('rt', 'ms', 'lk'), waarbij de laatse spraakklank het laagste niveau van HG heeft.

Ofschoon Montanus vindt dat zijn uitwerking van 'Onderscheidingen van Dubbelde Letteren in haer zelven' nog niet uitputtend is geweest [p.100], beëindigt hij met de indeling van 'Climmende' spraakklankclusters zijn bespreking van deze 'Onderscheiding'.

13.2 'Tweedubbelde Letteren' als klankdelen van een groter klankgeheel

Het pendant van de 'Onderscheiding in haer zelven' wordt op p.100 aan de orde gesteld, namelijk: de 'Onderscheyding der Tweedubbelde Letteren als stof vande Derdendeelen der Woordleeden'. Wie de tekst leest, zal er wellicht van opkijken dat Montanus weer spreekt over 'Eeveluid' en 'Climmend'. Door de opzet van deze 'Onderscheiding' te bestuderen komen we erachter waarom dit gebeurt.

Ieder klankvorm heeft een 'Grond' en eventueel 'Voor'- en/of 'Naecleefsels' [zie hoofdstuk twaalf]. Als een lettergreep (of een éénlettergrepig woord) twee consonanten voor en/of twee na de kern bevat, bestaan de 'Cleefsels' uit 'Tweedubbelde' spraakklanken. Ook de 'Grond' kan bestaan uit een 'Dubbelde Letter'. Onderstaande schema's maken dit duidelijk (in de voorbeelden zijn ook 'Enkelde Letteren' gebruikt):

```
                          Grond
                            |
       Voorcleefsel(s)      |     Naecleefsel(s)
             |              |            |
             H              A          R + P
             |              |            |
             |              |            |
       Enkelde L.     Enkelde L.  Dubbelde Letter
    -----------------------------------------------
                         Grond
                           |
       Voorcleefsel(s)     |          Naecleefsel(s)
           |               |                |
            WR             EE               K
            |              |                |
            |              |                |
      Dubbelde L.    Dubbelde L.       Enkelde L.
```

Het onderstaand overzicht bevat de drie 'Onderscheidingen' (met toelichting) die in de analyse van 'Tweedubbelde Letteren als stof' van grotere klankgehelen worden gebruikt [pp. 100-103].

Tweedubbelde Letteren als stof vande Derdendeelen der Woordleeden

Grondletteren :	lange vocalen, of diftongen die kern zijn in de syllabe
Voorcleefletteren:	een combinatie van twee consonanten vóór de 'Grond'; de 'w', een vocalische spraakklank, kan deel uitmaken van deze combinatie
Naecleefletteren :	een combinatie van twee consonanten ná de 'Grond'

(Overzicht 90)

13.3 'Driedubbelde Letteren'

Montanus presenteert op p. 104 een tabel waarin de 'Onderscheidingen' van de 'Driedubbelde' spraakklanken in een classificatie bijeen zijn gebracht. Deze tabel is in deze paragraaf afgedrukt.

Het valt op dat Montanus' indelingen een sterk dichotomisch karakter hebben en dat zij in hoge mate gemodelleerd zijn naar de 'Onderscheidingen' van de 'Tweedubbelde Letteren'.

Bovendien springt in het oog dat de meeste 'Driedubbelde Letteren' uit drie tekens bestaan. Montanus wil volgens mij hiermee aanduiden dat iedere drievoudige spraakklank in drie afzonderlijke segmenten te analyseren is. Ieder van de drie segmenten heeft een eigen 'Lettergrond'.

Een 'Driedubbelde' spraakklank is vanuit die optiek 'Geletterde spraek' [zie voor deze term tabel: p. 27]. Een grotere klankvorm kan worden geanalyseerd in haar kleinste delen. Montanus streeft naar mijn oordeel met zijn 'Letteraanduiding' naar een juiste verhouding van het aantal letters dat een spraakklank aanduidt en het aantal 'Gronden' dat voor een klankvorm vast te stellen is. Het valt niet te ontkennen dat hij bij het vaststellen van het aantal 'Gronden' zich heeft laten beïnvloeden door de spelling.

- In Montanus' bespreking van grotere klankgehelen wordt een korte vocaal vaak met één letterteken aangeduid [de eerste van de 'naem' voor de vocaal, bijv. 'a' van 'aa'];
- een lange vocaal met twee [met de 'naem' voor de vocaal, bijv. 'aa'] en
- een drievoudig spraakklankencluster vaak met drie lettertekens.

Uitzonderingen zijn meestal terug te voeren op de aanduiding van een 'Enkelde' spraakklank waarvoor Montanus twee tekens nodig had, zoals de 'ch' voor een stemloze 'g'-klank, de 'ng' voor een nasaal en bij de vocalen de bijzondere vocaal 'uoi'.

Om het samenvallen van Montanus' fonetische opvatting van de spraakklank en het spraakklankteken in de spelling toe te lichten, geef ik een eenvoudig voorbeeld: het woord *all* bestaat uit drie 'Letters'. In de voorafgaande paragraaf hebben we gezien dat de twee l'en door Montanus ook als twee spraakklanken worden beschouwd: vandaar dat het aantal 'Letteren' volgens het systeem van Montanus' op drie moet worden gesteld. Op p.97 [zie hierboven] lezen we dat hij, volkomen consequent redenerend, uiteenzet dat de dubbele consonant (na een korte vocaal) in de lettergreep moet worden geschreven [ik sprak hierover uitvoerig in par. 13.1]. Als in de spelling ten onrechte een enkel teken wordt gebruikt voor een consonant die eigenlijk volgens Montanus' fonetische inzichten 'Dubbel' is, dan stoort hij zich aan deze spellinggewoonte [zie vorige paragraaf].

Ten einde de tabel die ik hieronder heb afgedrukt, toegankelijker te maken, geef ik hieronder schematisch en in grote lijnen aan waaruit de drievoudige combinaties bestaan. De nummers in mijn opsomming vindt men terug in de tabel.

Het principe dat het aantal lettertekens gelijk moet zijn aan het aantal 'Gronden' waarin een 'Geletterde' klankvorm te analyseren is, gaat gelijk op met Montanus' streven naar een elegante symmetrie in zijn indelingen en naar een consequente toepassing van zijn 'Onderscheidingen' op grotere klankvormen. Bij 'Driedubbelde Letteren' leidt dit tot geforceerde indelingen, zoals de 'Eenaesemige, eenvormige driedubbelde' spraakklanken zoals: 'rrr', 'lll' enz. Montanus zelf geeft al aan dat deze niet "onderscheidelijc in't gebruic" zijn. Ook blijkt dit uit de woorden "en zouden zijn" in de tabel. Hij wordt zich kennelijk enigszins bewust dat niet alle van zijn systematisch doorgetrokken indelingen volledig door de fonetische werkelijkheid gesteund worden. En wat de drieletterige aanduiding van het klankcomplex betreft, ziet hij kennelijk in dat hij geen orthografische argumenten te berde kan brengen.

De *punten* in de tabellarische opsommingen van de lange diftongen zoals 'ay' ['y' - nogmaals - is bij wijze van uitzondering een teken voor een 'Dubbele' 'j'] en 'eew' stellen de *plaatsen* voor waar eventueel een diftong zou kunnen worden ingevuld. Ik noem de punten 'plaatsen', omdat al de opsommingen van de vocalen typografisch corresponderen met Montanus' vocalenstelsel:

- links is achter,
- rechts is vóór (labiaal),
- de bovenste rij is 'Plat',
- de middelste is 'Holachtig' en
- de onderste is 'Hol'.

De drie dubbelde letteren in haer zelven aengemerct, zijn ten eersten *te onder scheiden in*

- *Eenvormige, en moogen* Langste Letteren *heeten, zijnde*
  - *Tweeaesemige*
    - *Voorsnappende*
      - àaa è̜ęę è̜ee lee ìij ùww
      - ‘oòo* ęuu èuu ùee ùij ‘ùww
      - òoo òęę òee ùoo ùoij òww
    - *Voorstaege*
      - *Naesnappende connen deeze zijn* jji *en* wwu
      - *Tussensnappende en zijn*
        - jij
        - wuw
  - *Eenaesemige: en zouden zijn als* rrr, lll, ˛n˛n˛n, nnn, mmm, *etc. Doch en zijn niet onderscheidelijc in't gebruic.*
- *Schilvormige*
  - *Cort en Lange, zijnde altemael tweevormich.*
    - *Tweeaesemige*
      - *Voorsnappende*
        - *Naelange*
          - *Tandeindende*
            - ay ęy ey . o .
            - ‘oy . ĕuy . o .
            - . . . . o .
          - *Lipeindende*
            - aww . eew . . o
            - ‘oww . ĕuww . . o
            - . . . . . o
        - *Voorlange*
          - *Tandeindende*
            - aaj aej eej iej o .
            - óój . euj . o .
            - ooj . oej . o .
          - *Lipeindende*
            - aaw aew eew iew . o
            - . . . . . o
            - . . . . . o
      - *Voorstaege*
        - *Naelange*
          - *Tandige*
            - jaa jae jee jie o juw
            - jóó jęu jeu jui o ‘juw
            - joo . joe . o jou
          - *Lippige*
            - waa wae wee wie wy o
            - wóó . weu . . .
            - woo . woe . . o
        - *Voorlange; en zouden zijn als* jja, jję, &c. wwa wwę, &c. *Doch en zijn niet onderscheidelijc in't gebruic.*
    - *Eenaesemige,* r. *Staege*
      - *Naelange als* rww, rll, rnn, rmm &c..
      - *Voorlange als* rrw, rrl, rrn, rrm &c
  - *Corte*
    - *Tweevormige*
      - *Tweeaesemige, weezende alle tussensnappende*
        - *Tand.*
          - .jaj . jej . o .
          - jój . . . o .
          - . . . . o .
        - *Lip.*
          - waw. węw . . o
          - wów. wĕuw. . o
          - . . . . . o
      - *Eenaesemige of Al-staege, als* tst *in hy* zwetst
    - *Drievormige*
      - *Tweeaesemige,* Triphtongi
        - *Voorsnappende, daer van in't gebruic zijn* eaj, eaw. *Andere als* ajw, ejw &c, *en bezichtmen niet*
        - *Voorstaege*
          - *Tandeindende als* waj, wej, &c
          - *Lipeindende als* jaw, jew, &c
      - *Eenaesemige of heel staege,* als rws, rwt, rls, rlt, rns, rnt &c. ’tchr, ’schr, &c.

Toelichting op het bovenstaande schema

---

(1) Driedubbelde Tweeaesemige Eenvormige Letteren;
snap (hort des aesems) + staeg (staege adem) + staeg (hort des aesems); aaa, eee
staeg (staege adem) + staeg (staege adem) + snap (hort des aesems); jji
staeg (staege adem) + snap (hort des aesems) + staeg (staege adem) ; jij
(2) Drie dubbelde Eenaesemige Eenvormige Letteren;
staeg + staeg + staeg; lll, rrr
(3) Driedubbelde Tweeaesemige Schilvormige Letteren;
snap (hort des aesems) + staeg (staege adem) + staeg (hort des aesems) ; ay, ey
staeg (staege adem) + staeg (staege adem) + snap (hort des aesems) ; jja, wwa
staeg (staege adem) + snap (hort des aesems) + staeg (staege adem) ; jaa
(4) Driedubbelde Eenaesemige Tweevormige (!) Letteren;
staeg + staeg + staeg; rww, rll, rnn
(5) Driedubbelde Tweeaesemige Tweevormige Letteren;
staeg + snap + staeg; 'jaj', 'waw'
(6) Driedubbelde Eenaesemige Tweevormige Letteren;
staeg + staeg + staeg; 'tst' in hij 'zwetst'
(7) Driedubbelde Tweeasemige Drievormige Letteren;
snap + staeg + staeg; 'eaj'
staeg + snap + staeg; 'waj'
(8) Driedubbelde Eenaesemige Drievormige Letteren;
staeg + staeg + staeg; 'rwt'

(Overzicht 91)

Als we de tabel goed bekijken, zien wij dat de 'Onderscheidingen' van de 'Tweedubbelde Letter' ook op de 'Driedubbelde' toegepast zijn; 'Tweeaesemig', 'Voorsnappend', 'Naelange' enz. zijn na de bespreking van de 'Onderscheidingen' van de tweevoudige spraakklanken, naar ik hoop, nu doorzichtige termen.

Onder in de tabel zijn de consonantenclusters genoemd. Als Montanus de lettergreep analyseert en drie consonanten voor of na de kern kan aanwijzen, spreekt hij van 'Driedubbelde voorletteren'. De 'Grond' die uit een drievoudige lange vocaal bestaat, is naar het aantal basisletters benoemd: 'Drieletterig'.

Par. 13.4 De volgehouden systematiek van de beschrijving van grotere klankgehelen

De dichotomie 'Enkelde/Dubbelde' is ook van toepassing op de grotere klankvormen [zie bijv. p.129], maar een invulling voor het 'Dubbelde Woord', de 'Dubbelde Reedensnee' enz. kan Montanus niet meer geven. Niettemin blijft de dichotomie 'Enkelde/Dubbelde' gehandhaafd. Het 'Dubbelde Woordlit' wordt overigens wel besproken, zij het summier. Montanus geeft daarbij aan dat een tweelettergrepig woord uit 'Tweedubbelde' lettergrepen bestaat, een drielettergrepig woord uit 'Driedubbelde' enz.

Montanus beperkt zich dus bij de grotere klankgehelen tot de 'Enkelde' klankvorm. Hij bespreekt alle grotere, enkelvoudige klankvormen op dezelfde of nagenoeg dezelfde wijze. De toegepaste 'Onderscheidingen' kunnen we gemakkelijk terugvinden in iedere andere beschrijving van de analyse van grotere klankgehelen.

Het onderstaand overzicht, gebaseerd op een tabel van Montanus [p.129], geeft de hoofdlijnen van het analyseprogramma van Montanus weer.

Onderscheiding	Omschrijving
I in 'haer zelven' ;	analyse van de klankvorm als zelfstandig klankgeheel
1 t.a.v. de 'stof' ;	vaststelling uit hoeveel afzonderlijke spraakklanken de klankvorm bestaat
2 t.a.v. de 'deelen' ;	hierbij wordt aangegeven of een klankvorm 'Bloot', 'Heel'- of 'Halfbecleed' is [zie par. 12.3.6]. Dit wil zeggen dat Montanus nu bekijkt of een klankvorm alleen uit een 'Grond' [= <+ Bloot>] bestaat, of uit een 'Grond' met 'Voorcleefsel' [<+ Voorbecleed>], of uit een 'Grond' met een 'Naecleefsel' [<+ Naebecleed>], of uit alle mogelijke delen; [<+ Heelbecleed>]
3 t.a.v. de Eigenschappen ;	A vaststelling van de 'Lengte', [Montanus telt de 'Letters'] B de 'Climming' (HG) [het HG-patroon van de klankvorm wordt besproken; Montanus gaat er van uit dat de 'Grond' het hoogste niveau heeft; de 'Voorcleefsels' vertonen een 'Rijzend', dus een opklimmend HG-patroon; de 'Naecleefsels' een 'Daelend', letterlijk; een afklimmend patroon. Deze onderscheiding correspondeert met de 'Onderscheiding' t.a.v. de 'Deelen']. C de 'Verandering' [hierbij gaat Montanus uit van een oorspronkelijke klankvorm. Zijn criteria zijn daarbij niet altijd duidelijk. Hij relateert een bepaalde klankvorm bijv. *knauw* aan de oorspronkelijke vorm *knauw*. Hij beschrijft minutieus de klankveranderingen vanuit een klankmaterieel standpunt. Bij het voorbeeld is een 'n' toegevoegd. We zouden deze 'Onderscheiding' kunnen weergeven met <+ veranderd van het type ...>, bijv. bij *knauw*: <+ veranderd: type 'Voorcleefselvermeerdering'>.
II 'als stof van andere';	analyse van de klankvorm als klankdeel van een klankgeheel
4 vanuit het perspectief van het hele klankgeheel ;	D t.a.v. de 'Trappen' vaststelling van de 'trappen van HG' [het verschil met (3B) is dat Montanus nu bekijkt welke 'Trap' van HG het klankgeheel in een groter geheel inneemt. Een woord hoeft in een woordgroep niet het primair accent te dragen. Een lettergreep kan bijv. primair woordaccent hebben, maar kan ook een bijaccent dragen.]
;	E t.a.v. het 'Getal' vaststelling van het aantal klankdelen van het grotere klankgeheel; daarna benoemt Montanus het betreffende klankdeel 'Tweeling', indien het met nog een ander klankdeel een klankgeheel vormt, een 'Drieling' indien er drie klankdelen zijn enz.
;	F t.a.v. de 'Orde' het aangeven van welke numerieke plaats het besproken klankdeel in het klankgeheel inneemt; Montanus geeft de rangorde aan
;	G t.a.v. de 'Vereeniging het aangeven hoe het klankdeel verbonden is met andere klankdelen

- wordt vervolgd -

5 vanuit het perspectief van de klankdelen van het grotere klankgeheel	: H t,a,v, de 'Grondleeden' het aangeven of het klankdeel de 'Grond' vormt van het klankgeheel ;I t,a,v, de 'Cleefleeden' het aangeven of het klankdeel een 'Cleefsel' is,

(Overzicht 92)

Wij hebben nu een beeld van Montanus' onderzoeksprogramma. Ik stel in mijn betoog niet alle 'Onderscheidingen' van het 'Woortlit', 'Woord' 'Reedensnee' en het 'Reedenlit' aan de orde, omdat de systematiek van het onderdeel 'Onderscheiding' al met het bovenstaande overzicht is aangegeven. Ik presenteer wel een analyse van een lettergreep en een woord om te laten zien dat Montanus zijn onderscheidingsprogramma in de praktijk van zijn onderzoek daadwerkelijk uitvoert. Niet alle 'Onderscheidingen' zijn van toepassing op de voorbeelden die ik gekozen heb. Dit is in het licht van mijn onderzoek naar de systematiek van het werk geen bezwaar. Ik heb een willekeurige klankvorm uit Montanus' tekst genoteerd en heb daarna de tekst lineair gevolgd teneinde uit te zoeken welke 'Onderscheidingen' zouden horen bij de voorbeelden.

Analyse in 'Onderscheidingen' van het 'Woordlit' *knauw* als klankgeheel en als klankdeel in *knauwen* (met aandacht voor de laatste lettergreep).

Klankgeheel;	knauw (van het woord *knauwen*)
Onderscheiding;	
'Stof Derdendeelen'	5-letterig ‹- Bloot› ['Cleefsels' + 'Grond' [bestaande uit driedubbele vocaal auw]] ‹+ Voorbecleed› ['Voorcleefsels' + 'Grond']
'Getal van de Derdendeelen'	veelletterige 'Grond' [cluster van 3 verschillende vocalen] veelletterige 'Cleefsels', te weten [2 consonanten; 'kn']
'Eigenschappen'	
a 'Lengte'	lang [Informatie; 'Cort'; 1 of 2 spraakklanken; 'Middelmaetig lang' 3 spraakklanken; 'Lang'; 4 (of meer) spraakklanken,] Montanus specificeert de lengte nog; 5 'Letteren' = 'Boovemiddelmaetich'
b 'Climming' (HG)	‹+ Rijzend› [Na de 'Grond' volgen geen spraakklanken in de lettergreep, De 'Grond' is qua HG het meest prominent, dus deze lettergreep is 'Rijzend' qua HG-patroon]
c 'Verandering'	ja; type "Voor [(1) plaats; voor de syllabekern] schil (2) verschil van HG-niveau tussen de spraakklanken cleef (3) geen 'Grond' maar een 'Cleefsel' verdubbeling (4) toevoeging van Letter in het 'Voorcleefsel' [zie 1 en 3] N,B, Montanus gaat er van uit dat *knauwen* het oorspronkelijke, eigenlijke woord is, de criteria daarvoor zijn niet duidelijk,

- wordt vervolgd -

Klankdelen van het 'Woort';	knauw	#	en
HG	'Oppertrap' -'Draelend'-		'Ondertrap'
(expiratorisch accent)	[= niet kort]		[Accentus gravis, type 'Spitse Onderwoordlittrap']
Getal	'Tweeling'		'Tweeling'
	'Eerste'		'Tweede'
	'Naestleste'		'Leste'
	'Uiterste'		'Uiterste' - aan de andere kant!
Vereeniging		'Zooming'	
	'Naegezoomd'		'Voorgezoomd'

Derdendeelen van het 'Woort'	knauw	#	en
	'Grondwoordlit'		'Cleefwoordlit'
Getal	'Eenling'		'Eenling' [er is maar één 'Naecleefsel']

(Overzicht 93)

Analyse in 'Onderscheidingen' van het woord *Hellevoetsluis* als klankgeheel

Klankgeheel;	Hellevoetsluis (accent op 'sluis' volgens Montanus [p,133])
Onderscheiding;	
Stof	14-letterig [er zijn veertien spreekletteren, let op dubbele 'l' en de 'Snapstaegcombinaties']
	3-leedig [er zijn drie lettergrepen]
Derdendeelen	<- Bloot> [voor de 'Grond' staat een 'Cleefsel']
	<+ Voorbecleed> [voor de 'Grond'staat een 'Cleefsel']
Getal van de derdendeelen	veelletterige Grond
	veelletterige Cleefsels
Verandering	ja; dit woord bestaat uit drie samengevoegde woorden; (1) Helle (2) voet (3) sluis
	'Hellevoetsluis is 'Driewoordiggemengd'; er heeft 'Woordtal'-verandering plaatsgehad, Of er 'Trapverschicking' heeft plaats gehad weet ik niet, Montanus doelt hier op het verschuiven van het accent, Als men HelleVOETsluis zou hebben gezegd, dan zou, gelet op HellevoetSLUIS, hiervan sprake zijn,

(Overzicht 94)

Analyse van de woordgroep 'Hoe gaetet al?'. [p.141] Het accent ligt op 'gaetet'. Dit is overigens een 'veranderd' woord. Montanus noemt deze verandering 'Litachterbyvoeging'.

Klankdelen in de woordgroep	Hoe	gaetet	al
Hoogte des Geluits	'Ondertrap' HG-2 of < 2	'Oppertrap' HG-1	'Ondertrap' HG-2 of <2
(expiratorisch accent)	'Onderwoord'	'Opperwoord'	'Onderwoord'
Getal	'Drieling'	'Drieling'	'Drieling'
	'Eerste'	'Tweede'	'Derde'
	'Voornaestleste'	'Naestleste'	'Leste'
	'Uiterwoord'	'Tussewoord'	'Uiterwoord'
Vereeniging		Zooming	Zooming

Derdedeelen van de woordgroep	Hoe	gaetet	al
Derdedeelen	'CLeefwoord'	'Grondwoord	'Cleefwoord'

(Overzicht 95)

De 'Onderscheidingen' van de klankvormen zijn ogenschijnlijk zeer talrijk, maar ik hoop met mijn analyses te hebben laten zien dat al die 'Onderscheidingen' terug te voeren zijn op niet eens zo'n omvangrijk onderzoeksprogramma dat van toepassing is op alle grotere klankvormen.

***

Hoofdstuk 14
Slotbeschouwing

14.0 Inleiding

De beschrijvingsorde en de inhoudelijke uitwerking van de 'Onderscheiding' van de grotere klankgehelen verschilt mutatis mutandis niet of nauwelijks met die van de lettergreep of het woord. In het vorige hoofdstuk is al duidelijk gemaakt dat Montanus zich streng aan zijn systeem van beschrijven houdt. De methode van analyseren in de laatste 'boecen', die aan de grotere klankgehelen zijn gewijd, is voorspelbaar en wat mijn formele analyse betreft kan ik, gezien sectie twee van hoofdstuk twaalf en hoofdstuk dertien, geen nieuwe informatie meer toevoegen. Montanus zelf geeft in zijn laatste beschouwingen aan dat zijn analyses uit het voorafgaande afgeleid kunnen worden. Ik meen dan ook nu dit laatste hoofdstuk te mogen wijden aan een slotbeschouwing.

14.1 *Spreeckonst* als publikatie op het terrein van de 'Spreeckonst'

In Nieuwenhoorn vond Montanus buiten zijn kerkelijke werkzaamheden de tijd en blijkens een gedichtje in zijn *Inleiding* ook de inspiratie om een universele klankleer te schrijven. Dit betekende een concretisering van een onderdeel van zijn plan om vier nieuwe 'Consten' te beschrijven die op geschreven of gesproken taal betrekking hebben met dien verstande dat beide vormen van taal met en zonder inachtneming van de betekenis zouden worden bestudeerd.

De 'Spreeckonst' is in dit kader van nieuwe 'Konsten' de toegepaste wetenschap van gesproken taal waarvan de betekenis bij de bestudering niet in ogenschouw wordt genomen. Montanus let streng op de vorm, maar toch houdt hij indirect rekening met de betekenis, omdat hij zich richt op zinvolle taal, waarvan vervolgens de betekenis is bedekt. In hoofdstuk vijf is dit geanalyseerd.

Deze nieuwe, geconcretiseerde 'ars' zou bij een (niet gerealiseerde) volledige uitwerking twee vormen kennen: een 'Gemeene', d.w.z. een universele, en een 'Byzondere', d.w.z. een specifiek op een bepaalde taal gerichte 'Spreeckonst'. *Spreeckonst* is Montanus' enig bekende publikatie op het terrein van de algemene 'Spreeckonst'. Zijn klankleer is dus een studie van het klankmateriaal van gesproken taal. Ofschoon zij toepasbaar is op alle talen, is zij weliswaar niet helemaal, maar toch vooral aan het Nederlands geïllustreerd.

14.2 Doeleinden van *Spreeckonst*

Montanus beoogt met zijn boek mensen inzicht te verschaffen in de wezenlijke aspecten van gesproken taalklanken en in de opbouw en samenhang van het klankmateriaal. Door *Spreeckonst* zou iemand beter leren zijn uitspraak aan te passen aan de uitspraaknorm van een bepaalde streek of van een land. Als het gaat om het verwerven van inzicht in de uitspraak van spraakklanken, zou men zich de moeite van het reizen kunnen besparen nu zijn *Spreeckonst* is verschenen, althans, dit pretendeert Montanus. Zijn precieze taxonomische definities, waarin de plaats van articulatie het belangrijkste onderdeel vormt [hoofdstuk zeven], zouden de klanken zeer goed weergeven. Later in de zeventiende eeuw sprak de Friese taalkundige, Johannes Hilarides zijn waardering uit voor de 'vond' om gesproken taal 'exact' te beschrijven. Hij veronderstelde, dat het oude Fries bij eerdere uitdenking en toepassing van het precies beschrijven van spraakklanken nog aan hem bekend zou zijn geweest.

Montanus' klankleer is ook bedoeld om kinderen of volwassen analfabeten een basis te geven voor het leren lezen en schrijven. Casparus van den Ende heeft door het samenstellen van een plagiaatachtig 'Caput selectum' uit *Spreeckonst* dat in diens woordenboek *Le Gazophilace* (1654) is opgenomen, duidelijk gemaakt dat de beginselen van de klankmethode in *Spreeckonst* te vinden zijn [zie hoofdstuk acht].

Naast deze onmiskenbaar praktische doelstellingen mag niet onvermeld blijven dat Montanus zijn klankleer in beginsel en uiteindelijk in dienst heeft willen stellen van een religieus ideaal: wie wél spreekt, eert God.

14.3 *Spreeckonst* als schoolboek en geleerd exposé

De sterk dichotomisch uitgewerkte *Spreeckonst* is in de eerste plaats gepresenteerd als schoolboek, te gebruiken door onderwijsgevenden. Het is duidelijk dat in de lay-out van het werk typografisch rekening is gehouden met leerbare definities van klankvormen (in cursief) en commentaren (gedrukt in romein) [zie hoofdstuk drie].

Spreeckonst is niet alleen een onderwijsboek, maar ook een geleerd exposé, waarin nieuwe gegevens over de anatomie van de spreekorganen, een uiteenzetting over de voortplanting van het geluid en een beschouwing over het klankmateriaal van de spraakklanken, lettergrepen, woorden, woordgroepen en grote klankgehelen te vinden zijn. De gebruikte terminologie is zeer precies teneinde zo zuiver en onderscheidend mogelijk de verschijnselen of de klankvormen te beschrijven [zie met name: hoofdstukken vijf en zeven]. Montanus is ervan overtuigd met zijn *Spreeckonst* ook een 'Hogere Beschrijving' te hebben geleverd en claimt dat zijn boek niet alleen kost is voor docenten en opvoeders maar dat het ook interessante stof biedt aan geneesmeesters, dichters, fysici en logici: het is een boek waar ook "kloecke en geoefende verstanden (..) werc in zullen vinden" [*Inleiding*, p. 13]'

14.4 Beknopte bespreking van Montanus' klankleer

De anatomische uiteenzettingen in *Spreeckonst* zijn van hoog niveau en geven blijk van belezenheid op het gebied van de anatomie met name van de ontleedkunde van de keel, neus en mond. Montanus laat zich in deze beschouwing direct kennen als een zeer consciëntieuze geleerde die kritisch staat ten opzichte van hetgeen de literatuur hem leert. Deze bewonderenswaardig onafhankelijke en wetenschappelijk-scrupuleuze houding typeert hem.

Teleurstellend is echter Montanus' uiteenzetting over de voortplanting van het geluid. Ofschoon zij zeer ingewikkeld is geformuleerd, gaat zij niet verder dan wat in natuurkundige compendia uit die tijd is te vinden.

De klankleertechnische uiteenzettingen zijn daarentegen verrassend oorspronkelijk, diepgaand en innoverend, maar Montanus' omvangrijke, nieuwe Nederlandstalige, neologistische terminologie bemoeilijkte indertijd (en bemoeilijkt ook nu nog) in hoge mate het lezen en bestuderen van het werk. Uit hoofdstuk zes kwam naar voren dat Montanus in zijn opvatting van de bruikbaarheid en waarde van het Nederlands door het werk van Stevin beïnvloed is.

In deze studie is gereleveerd [zie met name hoofdstuk vier], dat Montanus zijn onderzoek vanuit een distributioperspectief heeft opgezet. Met 'Distributio' wordt een in zijn tijd vaak toegepaste methode van onderzoek bedoeld waarbij een species in zijn delen wordt verdeeld (de 'Partitio') en waarbij de concrete verschijningsvormen van de soort worden ingedeeld en geclassificeerd ('Divisio'). Bij Montanus dienen wij dit te begrijpen als het verdelen van een bepaald type klankvorm (bijv. een 'Woord') in zijn delen, waarna de voorkomende species (bijv. verschillende concrete woorden) van elkaar worden onderscheiden op grond van kenmerkbeschrijvingen. In hoofdstuk elf heb ik door mijn formele herschrijvingen van de 'Deelingen' duidelijk kunnen maken dat deze, ofschoon in detail verschillend, steeds te herleiden zijn tot dezelfde principes: bij de deling in derdedelen wordt consequent een 'Grond' aangewezen met zijn 'Cleefsels', terwijl bij de deling in helften een weglaatbare en een niet-weglaatbare helft worden onderscheiden.

In hoofdstuk twaalf kwam de 'Onderscheiding' ter sprake. Ik hecht veel waarde aan het samenvattende schema dat ik in par. 12.7 heb gepresenteerd. Hierin wordt de samenhang tussen de 'Partitio' en 'Divisio' duidelijk. Ik heb daar laten zien dat een lettergreep als klankgeheel verdeeld kan worden in zijn belangrijkste deel (de 'Grond') en de minder belangrijke delen (de 'Cleefsels'), terwijl ieder afzonderlijk klankdeel vervolgens weer als klankgeheel kan worden gedeeld (dit laatste heb ik met de deling van de 'e' geïllustreerd). In dit schema verbond ik vervolgens de als boomdiagram geprojecteerde 'Deeling' met de 'Onderscheiding' van de spraakklank als klankgeheel en als klankdeel in termen van mijn formele interpretatie.

Montanus beschrijft bij de 'Onderscheiding' van de 'Vormen' van de spraakklanken heel precies de articulatorische kenmerken van de spraakklanken, waarvan vooral de plaats van articulatie een centrale rol blijkt te spelen [hoofdstuk zeven]. Uit hoofdstuk twaalf bleek dat Montanus bij het bepalen van de kenmerken een hoogstaand niveau heeft bereikt.

Montanus verwierf inzicht in articulatorische kenmerken. Hierdoor is hij in staat een configuratie van de spreekorganen te bepalen. Hij tracht vervolgens een spraakklank te vinden in gesproken taal die daarbij past.

De analyse van de articulatievormen van de spraakklank is knap maar de bespreking van individuele spraakklanken als klankgeheel resulteert ondanks haar hoge kwaliteit in een vocaalstelsel dat niet gemakkelijk te hanteren is. Dit wordt veroorzaakt door een aantal factoren die ik hieronder samenvat.

(a) Montanus' vocaalstelsel is een inventaris van geografisch verspreid gebruikte spraakklanken en van mogelijke spraakklanken, voor zover die door zijn beschrijvingssysteem voorspeld of aangenomen zijn. Het is geen overzicht van de vocalen van het Briels, of Delfts, of van een mogelijk aanvaard of wellicht beoogd 'ABN'. In een aantal gevallen heeft Montanus aangegeven waar een variant gesproken is, bijv. bij de 'oȩ' die een Delftse variant is. Met deze informatie kunnen wij dankbaar uit de voeten. Bij andere klanken staan weliswaar enige voorbeelden, maar wij missen soms wel een nader commentaar waarin duidelijker vermeld wordt door wie en waar de klank gesproken wordt (ook in Verschuur 1924 vinden we opmerkingen met een dergelijke strekking [zie p.97 en p.98 van zijn werk]).

(b) Montanus heeft op basis van zijn analyse van articulatorische kenmerken een systeem ontworpen en vervolgens de taalwerkelijkheid vanuit dit systeem bestudeerd. Montanus heeft wel degelijk geluisterd naar spraakklanken en ontleent aan de klankwerkelijkheid 'fonetische' argumenten, maar daarnaast - en dit komt vaak voor - verweeft hij deze met een logische argumentatie [in hoofdstuk dertien kwam een dergelijke vervlochten argumentatie uitgebreid aan de orde]. Vos [1962, pp. 295-297] concludeerde vanuit zijn invalshoek onder meer dat het aprioristische karakter van het vocaalstelsel een zwak punt vormt. In deze studie is deze aanname sterker komen te staan, niet in de laatste plaats doordat ik heb laten zien dat de 'Onderscheiding' in 'Snap' en 'Staeg' bij voorbaat op alle vocalen en medeklinkers geprojecteerd wordt. Hierdoor wordt de reconstructie van de beschreven klankwereld bemoeilijkt. Ik noem nu twee kwesties die het gevolg zijn van (b):

(1) Soms zijn inzetten van lange vocalen aangewezen als 'Snapklinkers' doordat een zekere systeemdwang Montanus noopt voor iedere vocaal een 'Snap'- en een 'Staegvariant' aan te nemen.

(2) De 'j' en 'w' zijn 'Staege' vocalen ('Staegvarianten' van de 'i' en 'u'), maar hebben een andere 'Hoogte-des-Geluitswaarde' (lees: relatieve luidheid) dan de overige 'Staege' vocalen.

(c) Het is overigens de vraag of Montanus bij het zoeken naar een 'Snapvariant' van de 'w' klank en teken verwarde (de 'w', traditioneel: de dubbele 'u', wordt als 'Staege' klinker aan de 'u' van 'hut', een 'Snapklinker', gekoppeld). Het is moeilijk beslissend uit te maken of dit inderdaad zo is. Bij andere klinkerbeschrijvingen heeft hij juist wel een goed onderscheid gemaakt tussen klank en teken. Zoals in par. 12.4 is aangegeven, meent Verschuur dat Montanus zich wel heeft laten misleiden door klank en teken, maar Wirth meent dat dit niet zo is.

Het argument van Wirth (namelijk, dat Montanus anders wel klank en teken uit elkaar haalt, dus waarom in dit geval niet?) berust op een analogieredenering en moet na hoofdstuk dertien van dit boek beter onderbouwd en mogelijk genuanceerd worden. In dit hoofdstuk bleek immers dat in *Spreeckonst* het teken samenvalt met de klank. Dit wil zeggen dat Montanus bij een klank die door twee tekens wordt aangeduid, ook twee spraakklanken aanneemt. We moeten ons ervoor hoeden nu te snel te oordelen: Montanus ziet zeer zeker het verschil tussen teken en klank. Een 'ae' is geen diftong maar een - wat wij nu een monoftong zouden noemen. Door de indeling van 'Snap' en 'Staeg' staat echter het 'ae'-teken toch voor twee aparte spraakklanken: de 'a' voor de 'Snap'- en de 'e' voor de 'Staegklinker'. Ook een diftong, bijv. de 'ei', bestaat uit twee spraakklanken (een 'Snap'- en een 'Staegklinker'). De dubbele 'l' in 'all' staat in zijn ogen ook voor twee 'l'en'. In hoofdstuk dertien zagen we dat zijn aanname berust op een complexe redenering waarin waarneming en rede samengevlochten zijn, maar zijn argumenten kunnen niet verhullen dat hij klank en teken hier niet geheel weet te scheiden.

Verschuurs aanname dat Montanus wat betreft de 'Lipklinkers' klank en teken niet uit elkaar heeft weten te houden, is vooralsnog niet bevredigend weerlegd, wat impliceert dat bij de studie van Montanus' stelsel rekening moet worden gehouden met een extra complicatie.

(d) Montanus' bespreking van de 'Onderscheiding' van de afzonderlijke spraakklanken, begint op p. 50, waar hij direct duidelijk maakt dat de 'Keelletteren', behalve de 'h', niet woordonderscheidend zijn. Hij laat daarom de keelvarianten van de 'aa', de deftige 'aa', zo goed als onbesproken.

De bespreking van de 'aa' is merkwaardig. Er zijn vier interpretaties mogelijk [vgl par. 12.4]:

de 'aa' = Snap Snapstaeg
(1) [a] [a.]
(2) [α] [α.] [Hermkens, Caron Verschuur: volgens tekstuele interpretatie
(3) [α] [a.] [Vos, Verschuur: in werkelijkheid gesproken]
(4) [α] [a.] - [ɛ] [Wirth]

Omdat de configuratie van de spreekorganen van de 'Snap'- en 'Staegvariant' niet verandert, zie ik niet hoe (3) en (4) op basis van *Spreeckonst* verdedigd moeten worden. De tweede interpretatie is zeer wel mogelijk, de eerste echter ook, omdat de lipstand van de [a.] beter past in de rij ongeronde spraakklanken dan de [α]: de 'ae', 'ee', 'ie', en 'ij'. Als Montanus met de 'aa' de [α] heeft beschreven, dan heeft hij de [a.] niet beschreven of hij heeft deze als een keelarticulatie opgevat. Wij blijven wat de 'aa' betreft met vragen zitten; Montanus beperkte de a-klank beschrijving tot dat ene daarvoor ingeruimde 'vakje' van zijn vocaalstelsel [p. 105].

Als we zijn bespreking van de 'aa' vergelijken met zijn behandeling van de geronde o-klanken, valt op dat deze laatste wel zeer genuanceerd van elkaar zijn onderscheiden. Zijn systeem dwong Montanus een klankvoorbeeld te zoeken voor ieder a priori vastgestelde articulatievakje. Zijn aanvankelijke criterium om geen varianten te bespreken heeft hij in dat stadium van zijn onderzoek al losgelaten. Hierdoor is een zekere onevenwichtigheid in zijn vocaalstelsel ontstaan.

De 'Onderscheiding van de 'Letter' als klankdeel is gericht op het het vaststellen van de plaats en rangorde in het grotere klankgeheel. Staat een spraakklank vooraan, achteraan of in het midden? Is een spraakklank alleen aan de voor- of achterzijde, of wellicht aan beide kanten verbonden met andere? Is een klank in een klankcomplex een 'Een'-, 'Twee' of 'Drieling' (enz.)? Dit zijn stelselmatige vragen die aan de orde zijn in Montanus' analyses, en maken duidelijk dat hij in hoge mate op het beschrijven van de klank als een 'materia' gericht is.

Bij grotere klankgehelen dan de spraakklank heeft de 'Onderscheiding' van het klankgeheel betrekking op het vaststellen van het aantal klankdelen, en het bespreken van de 'Grond' en de 'Cleefsels'. De lengte van het klankgeheel, en het op- of afklimmend patroon van de 'Hoochte des Geluits' [relatieve luidheid] wordt tevens bepaald.

De vraag of een klankvorm veranderd is of niet, komt op een streng vormgerichte wijze aan de orde. De lezer van *Spreeckonst* blijft enigszins zitten met vragen over de criteria die gelden voor het onveranderde klankgeheel. Bij het woord geldt een morfologisch criterium: eenlettergrepige woorden, of tweelettergrepige die eindigen op 'el', 'er', 'e', 'en', 'em' en 'ij' [p. 132]. Niettemin blijft de vraag onbeantwoord, waarom 'gors' veranderd is en 'gras' niet. Bij grotere klankgehelen dan het woord is het criterium zeer onduidelijk.

Vervolgens wordt de klankvorm besproken als klankdeel. Vanuit dit perspectief worden de 'Hoochte des Geluits', het tellen van de klanken, de bepaling van de wijze van verbinding met andere klankdelen binnen het grotere klankgeheel en het bespreken van de klankdelen die de 'Grond' en 'Cleefsels' vormen, aan de orde gesteld. In hoofdstuk dertien heb ik laten zien dat Montanus eigenlijk uitgaat van een tamelijk eenvoudig, dichotomisch uitgewerkt onderzoeksprogramma dat we bij ieder groter klankdeel kunnen herkennen.

14.5 Ten slotte

Montanus blijkt een strenge systematicus te zijn, maar hij is meer dan dat. Omdat in deze studie de 'Onderscheidingen' in detail zijn bestudeerd, hebben we ook kunnen zien dat de oude klankleerkundige bijzonder scherp kan analyseren en redeneren. Zonder een uitputtende opsomming van verdiensten na te streven, wijs ik er graag op dat *Spreeckonst* in het oog springende kwaliteiten heeft: Montanus' beschrijving van de spreekorganen is van hoog niveau; zijn analyse van de articulatiekenmerken is knap en soms verrassend modernogend; Montanus dwingt ons respect af, als hij een 'Hoogte-des-Geluitsschaal' samenstelt die frappante overeenkomsten met hedendaagse sonoriteitsschalen blijkt te vertonen; zijn beschrijving van veranderingen in de klank van woorden (epenthesis e.d.) is verbluffend uitgebreid.

In deze studie is niettemin naar voren gekomen dat door de invloed van het systematisch ordenen, zwakkere gedeelten in Montanus' betoog zijn ontstaan.

Petrus Montanus van Delft, pionier op het gebied van de klankleer, mogen we op grond van deze studie een briljant en ijverig analytisch-systematicus noemen, werkzaam op het terrein van de klankleer. Hij heeft in mijn ogen het tamelijk nieuwe onderzoeksgebied van de klankleer als een systeembouwer benaderd die beschikte over hoge analytische gaven. Dit resulteerde in een boek dat we nu, ofschoon het weinig opgang maakte in zijn tijd, als een kostbaar en uniek document mogen beschouwen uit onze wetenschapsgeschiedenis.

***

NACHWORT
Zusammenfassung (Kapitel 14)

Einleitung
Die Beschreibungsordnung und die Ausarbeitung des Inhalts über den 'Unterschied' der größeren Lauteinheiten unterscheiden sich - mutatis mutandis - kaum von der der Silben oder des Wortes. Im letzten Kapitel wurde schon erläutert, daß Montanus sich ganz genau an sein 'Beschreibungssystem' hält. Die Analysierungsmethode in den 'letzten' Büchern, welche den größeren Lauteinheiten gewidmet ist, läßt sich voraussagen und was meine formelle Analyse angeht, kann ich im bezug auf Teil 2, Kapitel 12 und 13 keine neuen Informationen mehr hinzufügen. Montanus deutet in seiner letzten Zusammenfassung selbst darauf hin, daß seine Analysen aus dem Vorausgegangenen abgeleitet werden können. Darum will ich jetzt diesem letzten Kapitel in einer Zusammenfassung meine ganze Aufmerksamkeit schenken.

Spreeckonst als Publikation auf dem Gebiet der Lautlehre
In Nieuwenhoorn fand Montanus außerhalb seiner kirchlichen Beschäftigungen und laut eines Gedichtes in seiner 'Einleitung' auch die Inspiration um eine universelle Lautlehre zu schreiben. Dies bedeutete die Verwirklichung seines Planes, um vier neue "Konsten" ['Künste'] zu beschreiben. Diese beziehen sich auf die gesprochene und geschriebene Sprache und wohlverstanden so, daß beide Sprachformen mit - und ohne Berücksichtigung bezüglich der Bedeutung untersucht werden.

Die "Spreeckonst" ist im Rahmen der neuen "Konsten" die angewandte Wissenschaft der gesprochenen Sprache, wobei die Bedeutung bei der Untersuchung nicht in Augenschein genommen wird. Obwohl Montanus sich genau an die Form hält, rechnet er indirekt mit der Bedeutung, da er eine sinnvolle Sprache will, wobei die Bedeutung verdeckt ist. In Kapitel 5 wird dies analysiert. Diese neue, verwirklichte "Ars" würde bei einer (nicht realisierten) vollständigen Ausarbeitung zwei Formen kennen: eine "Gemeene" [eine universelle] und eine "Byzondere" ['besondere' - also eine Sprachkunst , die sich vor allem mit einer bestimmten Sprache beschäftigt].

Die *Spreeckonst* ist die einzige Publikation von Montanus auf dem Gebiet der allgemeinen Lautlehre. Seine Lehre ist eine Studie über das 'Lautmaterial' der gesprochenen Sprache. Obwohl man sie auf alle Sprachen anwenden kann, illustriert sie in erster Linie vor allem das Niederländische.

Ziele der *Spreeckonst*
Montanus beabsichtigt mit seinem Buch, den Leuten die wesentlichen Aspekte der gesprochenen Sprachlaute und den Aufbau und Zusammenhang des Lautmaterials näherzubringen.

Er ist davon überzeugt, daß man mit Hilfe seiner *Spreeckonst* besser lernt seine Aussprache an die Aussprachenorm eines bestimmten Gebietes oder Landes anzupassen. Ja, er behauptet sogar, daß jeder, der die Aussprache der Sprachlaute an Hand seiner *Spreeckonst* erlernt, sich die Mühe des Reisens ersparen kann. Seine genauen und systematischen Definitionen, wobei die Artikulation an erster Stelle steht [Kapitel 7], würden die Laute sehr gut wiedergeben. Später, im 17. Jahrhundert, sprach der Friese Johannes Hilaridus, ein Sprachkundiger, mit Anerkennung über den "Vond"

['Fund'], und daB man dadurch in der Lage sei, die gesprochene Sprache exakt zu beschreiben. Er nahm an, daB das Alt-Friesisch bei einem früheren Ausdenken und unter Anwendung einer **genauen** Beschreibung der Sprachlaute auch ihm dann noch bekannt gewesen wäre.

Die Lautlehre von Montanus sollte auch dazu dienen, um Kindern und erwachsenen Analfabethen die Anfänge des Lesens und Schreibens beizubringen. Casparus van den Ende deutet darauf hin, daB die Anfänge der Lautmethode in *Spreeckonst* zu finden sind. Er stellte ein 'Caput selectum' aus *Spreeckonst* zusammen [dieses grenste beinahe an Plagiat] und nahm dieses in sein Wörterbuch *Le Gazophilace* [1654] auf [siehe Kapitel 8].

Neben diesen unverkennbar praktischen Zielen muB man auch bedenken, daB Montanus seine Lautlehre eigentlich für sein religiöses Ideal gebrauchen wollte, nämlich: Wer gut spricht, ehrt Gott.

Spreeckonst als Schulbuch und wissenschaftliches Exposé

Die stark dichotomisch ausgearbeitete *Spreeckonst* wurde zunächst als ein Handbuch für die Lehrerschaft präsentiert. Es ist daher deutlich, daB bei der Aufmachung des Werkes typografisch gesehen, mit erlernbaren Definitionen der Lautformen (in Kursivschrift) und Kommentare (gedrukt in Antiqua; siehe Kapitel 3] gerechnet wurde.

Spreeckonst ist aber nicht nur ein Lehrbuch. Es ist nebenbei auch ein wissenschaftliches Exposé, worin neue Erkenntnisse über die Anatomie der Sprechorgane, eine Auseinandersetzung über die Fortpflanzung der Laute und auBerdem eine Betrachtung über das Klangmaterial der Sprachlaute, Silben, Wörter, Wortgruppen und groBe Lauteinheiten zu finden sind.

Die angewandte Therminologie ist äuBerst genau, um schlieBlich so korrekt wie möglich die Symptome oder die Klangformen zu beschreiben [siehe vor allem: Kapitel 5 und 7]. Montanus ist davon überzeugt, daB er mit seiner *Spreeckonst* auch eine 'Höhere Beschreibung' geliefert hat. Er behauptet sogar: 'das Buch ist nicht nur für Dozenten und Pädagogen, sondern auch für Ärzte, Dichter, Physiker und Logiker bietet es interessanten Stoff. Es ist ein Buch, worin kluge und geübte Geister (..) gleichfalls Arbeitsstoff finden' [*Einleitung*, Seite 13].

KurzgefaBte Auseinandersetzung über die Lautlehre von Montanus

Die anatomischen Auseinandersetzungen in *Spreeckonst* haben ein hohes Niveau und zeugen von Belesenheit auf dem Gebiet der Anatomie, besonders von Rachen, Nase und Mund. Man erkennt hierin Montanus sofort als einen sehr gewissenhaften Gelehrten, der alles, was die Literatur ihm lehrt, erst seiner Kritik unterzieht. Diese bewundernswürdige Unabhängigkeit und wissenschaftlich-skrupulöse Haltung sind für ihn bezeichnend. Was Montanus in seiner Auseinandersetzung über die Fortpflanzung der Laute sagt, ist jedoch enttäuschend. Obwohl diese sehr kompliziert formuliert ist, reicht sie nicht weiter als das, was in zeitgenössischen Handbüchern zu finden ist.

Die Erläuterungen zu der technischen Seite der Lautlehre sind dagegen überraschend originell und tiefgehend. Leider erschwerte die umfangreiche und (niederländische) neologistische Terminologie von Montanus damals schon - sowie heute - das Lesen und Studieren des Werkes. Kapitel 6 läBt erkennen, daB Montanus sich in seiner Auffassung über die Brauchbarkeit und den Wert des Niederländischen von dem Werk Stevins' hat beeinflussen lassen.

In diesem Studium wird hervorgehoben [siehe Kapitel 4], daB Montanus seine Untersuchung aus einer 'Distributio'-Perspektive aufgebaut hat. 'Distributio' ist der Name einer in seiner Zeit oft angewandter Untersuchungsmethode, wobei eine Spezies [die Materie] in einzelne Teile zerlegt wird ['Partitio'] und wobei die konkreten Erscheinungsformen von dieser bestimmten Sorte eingeteilt und klassifiziert werden ['Divisio']. Bei Montanus müssen wir das folgendermaBen verstehen: eine bestimmte Art der Klangform (z.B. ein Wort), wird in ihre Teile zerlegt, wonach die vorkommenden Spezies (z.B. verschiedene konkrete Wörter) auseinandergehalten werden auf Grund von kennzeichnenden Beschreibungen. In Kapitel 11 habe ich durch meine Neubearbeitung der 'Teilungen' verdeutlichen können, daB diese, obwohl im Detail unterschiedlich, stets auf das gleiche Prinzip zurückzuführen sind. Bei einer Gliederung in drei Teilen ['Dritte-Teilen'] wird konsequent ein "Grond" ['Grund'] mit seinen "Cleefsels" ['Anhängsel'] angegeben, während bei der Teilung in Hälften ein Unterschied gemacht wird zwischen der Hälfte welche weggelassen werden kann und derjenigen, die nicht weggelassen werden kann. In Kapitel 12 kam der Unterschied zur Sprache.

Ich erachte das zusammengefaBte Schema, welches ich in Abschnitt 12.7 vorgelegt habe, als wertvoll. Hier wird nämlich der Zusammenhang zwischen 'Partitio' und 'Divisio' deutlich gemacht. Ich habe darin gezeigt, daB eine Silbe als Lauteinheit in ihren wichtigsten Teil ["de Grond"/'der Grund'] und in die weniger wichtigen Teile ["de Cleefsels"/'die Anhängsel'] eingeteilt werden kann, während jeder abgesonderte Lautteil auch wieder als Lauteinheit geteilt werden kann [letzteres illustrierte ich mit der Teilung des 'e's]. In diesem Schema verband ich danach die als Diagramm projektierte "Deeling" ['Teilung'] mit dem 'Unterschied' des Lautklangs als Lauteinheit und Lautteil mit den Fachausdrücken meiner Interpretation.

Montanus beschreibt bei der "Onderscheiding" der Sprachlautformen ["Vormen"] ganz genau die artikulartorischen Kennzeichen der Sprachlaute, wobei vor allem der Platz der Artikulation eine zentrale Rolle spielt [Kapitel 7]. DaB Montanus bei der Bestimmung der Kennzeichen ein sehr hohes Niveau erreichte, können wir aus Kapitel 12 entnehmen. Montanus erwarb so Einsicht in die Merkmale der Artikulation. Hierdurch ist er fähig, eine Konfiguration der Sprachorgane zu bestimmen. Er probiert darum einen Sprachlaut in gesprochener Sprache zu finden, der dazu paBt.

Obwohl die Analyse der Artikulationsformen des Sprachlautes äuBerst gelehrt ist, läBt sich die Abhandlung über die individuellen Sprachlaute trotz ihrer hohen Qualität nur schlecht handhaben. Dies wird durch einige Faktoren verursacht, die ich hierunter zusammenfasse.

a) Montanus' Vokalsystem ist zunächst erst einmal eine Bestandsaufnahme von geografisch bedingten und gebrauchten Sprachlauten und zweitens von eventuellen Sprachlauten, soweit diese durch seine Beschreibungsmethode vorausgesagt oder angenommen wurden. Es ist keine Übersicht über die Laute aus dem "Briels" oder "Delfts" oder von einem möglicherweise angenommenen und vielleicht beabsichtigten "ABN". In einigen Fällen hat Montanus angegeben, wo eine Variante gesprochen wurde. Das "oȩ" ist beispielsweise eine Delftse Variante. Von dieser Information können wir dankbar Gebrauch machen. Bei anderen Lauten stehen zwar einige Beispiele angegeben, jedoch vermissen wir öfters eine nähere Erläuterung, worin deutlich gesagt wird, von wem und wo dieser Laut gesprochen wird [auch im Verschuur 1924, finden wir Bemerkungen mit der gleichen Tendenz; siehe Seite 97 und 98 seines Werkes].

b) Montanus hat seine Analyse über die Artikulationsmerkmale auf Grund eines

Systems entworfen und dann an Hand dieses Systems die 'Sprachwirklichkeit' studiert. Montanus hat wohl sehr intensiv nach Sprachlauten gehorcht. Er entnimmt aus der 'Lautwirklichkeit' phonetische Argumente und nebenbei verwebt er diese - was des öfteren geschieht - mit einer logischen Argumentation [in Kapitel 13 wurde eine derartig verflochtene Argumentation ausführlich behandelt]. Vos [1962, Seite 295-297] konkludierte aus seiner Sicht unter anderem, daß der aprioristische Charakter des Lautsystems ein schwacher Punkt ist. In dieser Studie wurde diese Annahme noch verstärkt und nicht zuletzt darum, weil ich gezeigt habe, daß die "Onderscheiding" in "Snap" ['Schnapp' (Vokal); siehe Paragraph 12.2.5] und "Staeg" ['fortwärend' (Subvokal); siehe ibid.] vor allem auf alle Selbstlaute und Mitlaute projektiert wird. Hierdurch wird die Rekonstruktion der beschriebenen Lautwelt erschwert. Ich nenne nun zwei Faktoren, die sich hieraus ergeben:

(1) Manchmal sind Einsätze von langen Lauten als "Snap" angegeben, weil ein gewisser Systemzwang Montanus dazu zwingt, vor jedem Laut eine kurze und eine nicht-kurze Variante zu vermuten.

(2) 'J' und 'w' sind "Staege" lange Varianten von 'i' und 'u'. Sie haben aber eine andere "Hoogte des Geluids-waarde" ['Wert der Tonhöhe' (lese: relative Lautstärke)] als die übrigen "Staege" Vokale.

(c) Es ist übrigens fraglich, ob Montanus beim Suchen nach einer "Snap"-Variante vom 'w'-Laut Zeichen und Laut verwechselte [das 'w' (traditionell: das doppelte 'u') wird als "stage" Variant an das 'u' [von "hut"/'Hütte'] (ein "Snap"-Selbstlaut) verbunden]. Es ist schwierig, mit Sicherheit festzustellen, ob dies auch wirklich so ist. Bei anderen Selbstlaut-Beschreibungen hat er eben wohl zwischen Laut und Zeichen einen Unterschied gemacht. Sowie in Abschnitt 12.4 angegeben wurde, meint Verschuur, daß Montanus sich von Laut und Zeichen hat irreführen lassen. Wirth hingegen bestreitet dies.

Das Argument von Wirth [nämlich, daß Montanus sonst wohl Laut und Zeichen trennt, also: warum in diesem Falle nicht?], beruht auf einer Schlußfolgerung und muß nach Kapitel 13 dieses Buches besser unterbaut und nach Möglichkeit nuanciert werden. Dieses Kapitel brachte den Beweis, daß in *Spreeckonst* das Zeichen mit dem Laut zusammenfällt. Das heißt, daß Montanus bei einem Laut, der mit zwei Zeichen angedeutet wird, auch zwei Sprachlaute vermutet. Wir müssen uns aber davor hüten, nun zu schnell ein Urteil zu fällen. Montanus sieht natürlich ganz genau einen Unterschied zwischen Zeichen und Laut. Ein 'ae' ist kein Diphtong, sondern - was wir heutzutage - einen Monophtong nennen würden. Durch die Einteilung von "Snap" und "Staeg" steht jedoch das 'ae'-Zeichen an Stelle von zwei verschiedenen Sprachlauten: das 'a' für den 'a'-"Snap"- und das 'e' für den 'a'-"Staeg"-Selbstlaut Ein Diphtong ist zum Beispiel das 'ei'. Es besteht auch aus zwei Sprachlauten (ein 'e'-"Snap" -und ein 'i'-"Staeg"-Selbstlaut). Das doppelte 'n' in "keizerinne" ['Kaiserin'], steht dann auch für zwei 'n'-s. In Kapitel 13 sahen wir, daß diese Annahme auf einer komplexen Schlußfolgerung beruht, worin Beobachtung und "Vernunft" zusammengeflochten sind. Doch können seine Argumente nicht verhüllen, daß er Laut und Zeichen nicht ganz zu trennen weiß.

Verschuurs' Annahme ist bis jetzt noch nicht zufriedenstellend widerlegt. Dies bedeutet, daß bei der Studie des Montanus-Systems mit besonderen Komplikationen gerechnet werden muß.

(d) Die Abhandlung von Montanus über die "Onderscheiding" der verschiedenen Sprechlaute beginnt auf Blattseite 50. Hier erläutert er direkt, daß die "Keelletteren" ['Kehlsprachlaute'], außer dem 'h' nicht wortunterschiedlich sind. Er läßt dann die Kehlvarianten des 'aa', das vornehme 'aa' so gut wie unbesprochen.

Die Erläuterung des 'aa' ist merkwürdig. Es sind vier Interpretiatonen möglich (vergl. Abschnitt 12.4) :

de 'aa' =	"Snap"	"Staeg"	
(1)	[a]	[a.]	
(2)	[α]	[α.]	Hermkens, Caron, Verschuur
(3)	[α]	[a.]	Vos, Verschuur (!)
(4)	[α]	[a] - [ε]	Wirth

Weil die Konfiguration der Sprechlaute der "Snap"- und "Staeg"-Variante sich nicht ändert, sehe ich nicht, wie (3) en (4) auf Grund von *Spreeckonst* verteidigt werden können. Die zweite Interpretation ist wahrscheinlich wohl möglich, die erste aber auch, da der Stand der Lippen des [a] besser in die Reihe der nicht-abgerundeten Sprachlaute paßt als das [α]: das 'ae', 'ee', 'ie' und 'ij'. Wenn Montanus mit dem 'aa' das [α] beschrieben hat, dann hat er das [a.] nicht beschrieben. Vielleicht hat er es aber auch einer Kehlartikulation gleichgestellt. Was das 'aa' angeht, bleiben Fragen offen. Montanus beschränkte sich in seiner Abhandlung über den 'aa'-Laut auf ein eigens dafür geschaffenes "Fach" in seinem Lautsystem (Seite 105).

Wenn wir seine Abhandlung über das 'aa' mit seiner Beschreibung der runden 'oo'-Laute vergleichen, fällt uns auf, daß diese letzten sehr nuanciert zu unterscheiden sind. Sein System zwang Montanus ein Laut-Beispiel für jedes a priori festgelegtes "Artikulations-Fach" zu suchen. Sein Kriterium, keine Varianten zu besprechen, läßt er aber schnell fallen, sobald er in seiner Studie dieses Stadium erreicht hat. Hierdurch ist eine gewisse Unausgeglichenheit in seinem Lautsystem entstanden.

Die "Onderscheiding" des "Letter" als Lauteinheit richtet sich auf die Einordnung des Platzes und die Rangordnung in der größeren Lauteinheit. Steht ein Sprachlaut vorne, hinten, oder in der Mitte? Hängt ein Sprachlaut nur an der Vor- oder Hinterseite oder vielleicht auch an beiden Seiten mit 'anderen' zusammen? Ist ein Laut in einem Lautkomplex eine "Een"- ['Eins'-] "Twee" ['Zwei'-] "Drieling" ["Drilling"], usw.? Dies sind schematische Fragen, die Montanus in seinen Analysen zur Diskussion stellt. Sie machen deutlich, daß er sehr danach strebt, den Laut als eine Materia zu beschreiben.

Bei den größeren Lauteinheiten als der Sprachlaut, bezieht sich die "Onderscheiding" der Lauteinheit auf die Bestimmung der Anzahl der Lautteile und der Erläuterung des "Grond" und der "Cleefsels", auf die Länge der Lauteinheit und das auf- oder niedergehende Schema von der "Hoochte des Geluits" [= verhältnismässige Lautstärke]. Die Frage, ob eine Lautform geändert ist oder nicht, kommt in einer streng auf die Form gerichteten Weise zum Ausdruck. Der Leser von *Spreeckonst* bleibt einigermaßen im Ungewissen mit Fragen über die Kriterien, welche für die unveränderte Lauteinheit gelten. Beim Wort gelten morfologische Kriterien: einsilbige Wörter oder zweisilbige, die auf 'el', 'er', 'e', 'en', 'em', und 'ij' enden [Seite 132]. Trotzdem bleibt die Frage unbeantwortet, warum "gors" geändert wurde und "gras" nicht. Bei größeren Lauteinheiten als das Wort, ist das Kriterium sehr undeutlich.

Weiterhin wird die Lautform als Lauteinheit besprochen. Von diesem Perspektiv aus werden die "Hoochte des Geluits", das Zählen der Laute, die Bestimmung auf welche Weise eine Verbindung mit anderen Lauteinheiten innerhalb einer größeren Lauteinheit hergestellt werden muß und die Erläuterung der Lauteinheiten, die den "Grond" und die "Cleefsels" formen, besprochen. In Kapitel 13 habe ich bewiesen, daß Montanus eigentlich von einem ziemlich einfachen, dichotomatisch ausgearbeiteten Untersuchungsprogramm ausgeht, das wir bei jeder großen Lauteinheit erkennen können.

Schlußnote

Montanus lernen wir als einen strengen Systematiker kennen. Aber er ist mehr als das. Da in dieser Studie die "Onderscheidingen" in Details untersucht wurden, haben wir sehen können, daß der alte Gelehrte der Lautlehre besonders scharf analysieren und denken kann. Ohne eine ermüdende Aufzählung aller Verdienste zu geben, will ich doch gerne darauf hinweisen, daß *Spreeckonst* besondere Qualitäten hat. Wir müssen allen Respekt Montanus gegenüber haben. Er hat schließlich die "Hoochte des Geluits-Scala" zusammengestellt, welche frappante Übereinstimmungen mit den heutigen Sonoritäts-Skalen enthält. Seine Beschreibung von Lautveränderungen in Worten [Epenthese - Lauteinfügung] und dergleichen ist verblüffend ausgebaut.

In dieser Studie hat es sich jedoch auch herausgestellt, daß durch den Einfluß des systematischen Ordnens einige schwächere Teile in Montanus Darlegung entstanden sind.

Petrus Montanus aus Delft, ein Pionier auf dem Gebiet der Lautlehre, dürfen wir auf Grund dieser Studie einen brillianten und eifrigen System-Analytiker nennen, der sich mit der Lautlehre beschäftigte. Er hat sich meiner Ansicht nach das ziemlich neue Untersuchungsgebiet der Lautlehre zu eigen gemacht und mit seinen großen analytischen Fähigkeiten untersucht und systematisiert. So entstand schließlich sein Buch. Dieses dürfen wir heute - obwohl es damals wenig beachtet wurde - als ein einzigartiges, wertvolles Dokument unserer Wissenschafts-Geschichte betrachten.

***

Literatuur

Aa 1852	Aa, A.J. van der, K.J.R. van Harderwijk, G.D.J. Schotel (e.a.): *Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt.* Haarlem, (deel 1) 1852 - (deel 21) 1878.
Aarsleff 1970	Aarsleff, H.: "The history of linguistics and professor Chosmky". In: *Language* 46, 1970, pp.570-585.
Aarsleff 1971	Aarsleff, H.: "Cartesian linguistics': history or fantasy?". In: *Language sciences* 17, 1971, pp.1-12.
Aarts 1986	Aarts, F.G.A.M.: "Some notes on Petrus Montanus' *Spreeckonst* and the pronunciation of English". In: *English studies, a journal of English letters and philology* 49, 1968, pp.229-234.
Adam 1964	Adam, Charles et Paul Tannery (eds.): Descartes René, *Oeuvres publiées par Charles Adam et Paul Tannery, nouvelle présentation en coédition avec le Centre national de la recherche scientifique.* Parijs, 1964-1972 [deel 1-11].
Agricola 1515	Agricola, R.: Rodolphi Agricolae Phrisij dialectica [andere titel in het werk: *Rodolphi Agricolae De inventione dialectica [sic] libri tres.* Louanii, 1515.
Album 1875	*Album studiosorum academiae Lugduno Batavae, 1575-1875, accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula.* 's-Gravenhage, 1875.
Album 1975	Album scholasticum academiae Lugduno-Batavae, 1575-1940. Samengesteld door C.A. Siegenbeek van Heukelom-Lamme met medewerking van O.C.D. Idenburg-Siegenbeek van Heukelom. Leiden, 1941.
Alsted 1620	Alsted(ius), J.H.: *Cursus philosophici, encyclopaedia libris XXVII complectens universae philosophiae methodum, (...) praeceptorum regularum & commentariorum perpetua.* Herborn, 1620.
Alsted 1630	Alsted(ius) J.H.: *Encyclopaedia, serie praeceptorum, regularum & commentariorum perpetua.* Herborn, 1630 [7 delen].
Amman 1692	Amman, Johan Conrad: *Surdus loquens; seu methodus qua, qui surdus natus est, loqui discere possit.* Amsterdam, 1692.
Arrenberg 1788	Arrenberg, Reinier: *Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduitsche boeken, welke sedert het jaar 1600 tot het jaar 1761 zyn uitgekomen, met byvoeginge wanneer, waar en by wien dezelven gedrukt zyn, als mede van het formaat, het getal der deelen, en de platen, benevens de pryzen, die op dezelven by de uitgaven gesteld zyn; (...) Nu overzien, verbeterd en tot het jaar 1787 vermeerderd door Reinier Arrenberg.* Rotterdam, 1788 [4e druk, bewerking van Johannes van Abkoude *Naam register of verzaameling van Nederduytsche boeken, die zedert de jaaren 1640 tot 1741 zyn uytgekomen: (...).* Leiden, 1743].
Bakel 1976	Bakel, J. van: *Fonologie van het Nederlands, synchroon en diachroon.* Utrecht, 1976.
Bakker 1977	Bakker D.M., en G.R.W. Dibbets (eds.): *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde.* 's-Hertogenbosch, 1977.
Beer 1915	Beer, G.: *Hebraïsche Grammatik.* Berlijn, [deel 1] 1920 - [deel 2] 1921.
Berg 1974	Berg, B. van den: *Foniek van het Nederlands.* Den Haag, 1974 [zevende druk].
Berkel 1981	Berkel, K. van: "Universiteit en natuurwetenschap in de 17e eeuw, in het bijzonder in de Republiek". In: K. van Berkel en H.A.M. Snelders:

	Natuurwetenschappen van Renaissance tot Darwin. Thema's uit de wetenschapsgeschiedenis. Den Haag, 1981, pp.107-130.
Bikkers 1886	Bikkers, Ic.: "De *Spreeckonst* van Pieter Montans". In: *Noord en Zuid. Taalkundig tijdschrift voor de beide Nederlanden* 9, 1886, nr. 5-6, pp.1-8.
Bleyswijk 1667	Bleyswijck, D. van: *Beschryvinge der stadt Delft, betreffende des selfs situatie, oorsprong en ouderdom, opkomst en voortgangh, vermeerderinge van vryheydt en jurisdictie, domeynen en heerlijckheden, midtsgaders de stichtingen van alle hare publijcke gebouwen, ende wel insonderheyt de so menigvuldige kerkcken, kapellen, kloosteren, en andere kerckelijcke gestichten van outs aldaar geweest.* Delft, 1667.
Boitet 1750	Boitet, R.: *Beschryving der stadt Delft, behelzende een zeer naauwkeurige en uitvoerige verhandeling van deszelfs eerste oorsprong, benaming, bevolking, aanwas, gelegenheid, prachtige en kunstige gedenkstukken en zeltzaamheden.* Delft, 1750.
Bonets 1620	Bonets, J.P.: *Reduction de las lettras, y arte para enseñar a ablar las mudos.* Madrid, 1620 [in titelbeschrijvingen komt ook 'hablar' voor].
Booij 1971	Booij, G.E.: "Lambert ten Kate als voorloper van de TG-grammatica". In: *Spektator, tijdschrift voor neerlandistiek* 1, 1971-1972, pp.74-78 [zie ook reactie van Ton van der Geest pp.160-161 van dezelfde jaargang].
Booij 1981	Booij, G.E.: *Generatieve fonologie van het Nederlands.* Utrecht, 1981.
Bos 1955	Bos: Th.G.A.: "Proeve van een studie over het uit Mechelen stammende geslacht Waelpot, I,II, III". In: *De Brabantsche Leeuw,* 5, 1955, pp.84-92, 100-107, 113-122.
Branden 1956	Branden, L. van den: *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16e eeuw.* Gent, 1956 (herdruk: Arnhem, 1967).
Briels 1974	Briels, J.G.C.A.: *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630. Een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek.* Nieuwkoop, 1974.
Brill 1860	Brill W.G.: *Nederlandsche spraakleer ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs. I Klankleer, woordvorming, aard en verbuiging der woorden.* Leiden, 1860 [derde druk; eerste uitgave draagt de titel *Hollandsche spraakleer.* Leiden, 1846].
Briquet 1966	Briquet C.M.: *Les filigranes; dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600.* New York, 1966 [2ième éd. reimpr.; fotomechanische herdruk van de oorspronkelijke 2e druk (1923) (eerste druk 1907)].
Brom-Struick 1932	Brom-Struick, W.: "Stemonderzoek door Nederlanders". In: *Tijdschrift der vereeniging voor Nederlandsche muziekgeschiedenis* 13, 1932, pp. 238-267 [herdruk Lisse, 1980].
Bron(c)khorst 1591	Bron(c)khorst, E. van: *Diarium Everardi Bronchorstii sive adversaria omnium quae gesta sunt in academia Leydensi (1591-1627).* Uitgegeven door J.C. van Slee, 's-Gravenhage, 1898.
Bruyére 1984	Bruyère, Nelly: *Méthode et dialectique dans l'oeuvre de la Ramée.* Parijs, 1984.
Burgersdijk 1622	Burgersdijk, F.P.: *Idea philosophiae naturalis, collecta et consignata, a F. Burgersdicio.* Leiden, 1622 [herdrukken 1627, 1635, 1640, 1645, 1648, 1652, 1657 (Nederlandse vert. 1648 en 1657)].

Burgersdijk 1637	Burgersdijk, F.P.: *Institutionum logicarum libri duo (...)*. Cantanbrigiae, 1637.
Caron 1947	Caron, W.J.H.: *Klank en teken bij Erasmus en onze oudste grammatici*. Groningen-Batavia, 1947 [zie ook Caron 1972, pp.1-128].
Caron 1952	Caron, W.J.H.: *De reductievocaal in het verleden. Een beschouwing over mededelingen van Lambert ten Kate en Petrus Montanus aangaande de uitspraak van den zwak beklemtoonden klinker in het Nederlands*. Groningen, Djakarta, 1952 [zie ook Caron 1972, pp.129-146].
Caron 1953	Caron, W.J.H.: Christiaen van Heule, *De Nederduytsche grammatica ofte spraec-konst* [deel I] en *De Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschryvinghe* [deel II]. Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door W.J.H. Caron. Groningen, Djakarta, 1953 [herdruk Groningen, 1971].
Caron 1958	Caron, W.J.H.: Petrus Leupenius, *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale* en *Naaberecht*. Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door W.J.H. Caron. Groningen, 1958.
Caron 1962	Caron, W.J.H.: Hendrik Laurensz. Spiegel, *Twe-spraack - Ruygh-bewerp - Kort begrip - Rederijck-kunst*. Uitgegeven door W.J.H. Caron. Groningen, 1964 [zie ook *Twe-spraack* 1584].
Caron 1964	Caron, W.J.H.: Petrus Montanus, *De Spreeckonst*. Uitgegeven en ingeleid door W.J.H. Caron. Groningen, 1964.
Caron 1972	Caron, W.J.H.: *Klank en teken. Verzamelde taalkundige studies*. Groningen, 1972 [zie ook Caron 1947, idem 1952].
Chomsky 1964	Chomsky, N.: *Current issues in linguistic theory*. The Hague, 1964.
Chomsky 1965	Chomsky, N.: *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, Massachusetts, 1965.
Chomsky 1966	Chomsky, N.: *Cartesian linguistics*. New York, London,1966.
Chomsky 1968	Chomsky, N.: *Language and mind*. New York, London, 1968.
Chomsky 1975	Chomsky, N.: *Reflections on language*. New York, London, 1975.
Chomsky 1968	Chomsky, N. en M. Halle:*The sound pattern of English*. New York, London, 1968.
Chomsky 1933	Chomsky, W.: David Kimhi, *Hebrew grammar*. Systematically presented and critically annotated by William Chomsky, Philadelphia, 1933 [herdruk New York, 1952].
Claes 1977	Claes, F.: "De lexicografie in de zestiende eeuw". In: D.M. Bakker en G.R.W. Dibbets (eds.): *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*. 's-Hertogenbosch, 1977, pp.205-218 [zie ook Bakker 1977].
Claes 1980	Claes, F.M.: *A bibliography of Netherlandic dictionaries Dutch-Flemish*. Compiled by Frans M. Claes, with a foreword by F. de Tollenaere. Amsterdam, 1980.
Cloppenburgh 1635	Cloppenburgh, J.: *Epistola ad Ludovicum de Dieu, de die comesti a D.N. J. Christo et Judaeis agni paschalis et tractatus de sabbato deuteroproto (...)* Amsterdam, 1634.
Cohen 1959	Cohen, A. en C.L. Ebeling, K. Fokkema, A.G.F. van Holk: *Fonologie van het Nederlands en het Fries. Inleiding tot de moderne klankleer*. 's-Gravenhage, 1959 [herdruk 1961].
Colenbrander 1925	Colenbrander, H.T.: "De herkomst van Leidsche studenten". In: *Pallas Leidensis*. [Inleidend woord A.R. Zimmerman] Leiden, 1925, pp.275-295.
Damsteegt 1982	Damsteegt, B.C.: "Simon Stevin: taalspiegeling en taaldaad". In: *Van intuïtie tot weten*. Muiderberg, 1982, pp.27-46.
Damsteegt 1983	Damsteegt, B.C.: "Simon Stevin en de 'Thesaurus' van Plantijn". In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 99, 1983, pp.286-239.
Descartes 1637	Descartes, R.: *Discours de la méthode pour bien conduire sa raison, &*

chercher la verité dans les sciences. Leiden, 1637 [zie ook Adam 1964 en Verbeek 1977].

Dibbets 1977 — Dibbets, G.R.W.: "Grammaticale geschriften uit de zeventiende eeuw". In: D.M. Bakker en G.R.W. Dibbets (eds.): *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde.* 's-Hertogenbosch, 1977, pp.39-61 [zie ook Bakker 1977].

Dibbets 1981 — Dibbets, G.R.W.: [bespreking van] L.E. Wirth-van Wijk, *Uit en rondom de Spreeckonst van Petrus Montanus (1635).* Assen, 1980. In: *De nieuwe taalgids* 74, 1981, pp.556-560.

Dibbets 1982 — Dibbets, G.R.W.: "Woord, afleiding en samenstelling in de Nederlandse triviumgrammatica". In: *Leuvense bijdragen* 71, 1982, pp. 59-104.

Dibbets 1984 — Dibbets, G.R.W.: "De woorden-schat uit Montanus' *Spreeckonst*". In: *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 5, 1984, pp.69-80.

Dibbets 1985 — Dibbets, G.R.W.: *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst.* Ingeleid, geïnterpreteerd, van kommentaar voorzien en uitgegeven. Assen, Maastricht, 1985.

Dibon 1954 — Dibon, P.: *La philosophie néerlandaise au siècle d'or.* I *L'enseignement philosophique dans les universités à l'époque précartésienne.* Parijs, Amsterdam, Londen, New York, 1954.

Dijksterhuis 1924 — Dijksterhuis, E.J.: *Val en worp. Een bijdrage tot de geschiedenis der mechanica van Aristoteles tot Newton.* Groningen, 1924.

Dijksterhuis 1943 — Dijksterhuis, E.J.: *Simon Stevin.* 's-Gravenhage, 1943.

Dijksterhuis 1950 — Dijksterhuis, E.J., C. Serrurier, P. Dibon, H.J. Pos, J. Orcibal, C.L. Thijssen-Schoute, G. Lewis: *Descartes et le cartésianisme hollandais.* Parijs, Amsterdam, 1950.

Dijksterhuis 1951 — Dijksterhuis, E.J.: *Het wereldbeeld vernieuwd. Van Copernicus tot Newton.* Arnhem, 1951.

Dijksterhuis 1955 — Dijksterhuis, E.J.: Simon Stevin, *The principal works of Simon Stevin.* 's-Gravenhage, 1955.

Dijksterhuis 1956 — Dijksterhuis, E.J.: "Het humanisme, ontwikkeling van een begrip". In: *Scientia. Handboek voor wetenschap, kunst en religie in 3 delen.* Onder redactie van E.J. Dijksterhuis. Zeist, 1956, pp.59-86.

Dijksterhuis 1961 — Dijksterhuis. E.J. en R.J. Forbes: *Overwinning door gehoorzaamheid. Geschiedenis van natuurwetenschap en techniek.* Deel 1, *Van Thales tot Newton,* deel 2 *Van Newton tot Lorentz.* Zeist, 1961, 1962.

Dijksterhuis 1970 — Dijksterhuis, E.J.: *Simon Stevin. Science in the Netherlands around 1600.* 's-Gravenhage, 1970.

Dijksterhuis 1975 — Dijksterhuis, E.J.: *De mechanisering van het wereldbeeld.* Amsterdam, 1975 [2e druk].

Duker 1877 — Duker, A.C.: *Gisbertus Voetius.* Leiden, 1877-1915 [4 delen].

Eekhof 1921 — Eekhof, A.: *De theologische faculteit te Leiden in de 17e eeuw.* Utrecht, 1921.

Eijkman 1923 — Eijkman, L.P.H.: "Geschiedkundig overzicht van de klankleer in Nederland". In: *De nieuwe taalgids* 17, 1923: pp.161-174; pp.225-243; pp.283-293, [vervolgd in] jaargang 18, 1924, pp.17-33.

Eijkman 1937 — Eijkman, L.P.H.: *Phonetiek van het Nederlands.* Haarlem, 1937 [tweede druk 1955, herzien en bezorgd door M. Knoop].

Elffers 1982 — Elffers, E.: "Nederlands strukturalisme en zinsontleding. Een poging tot rekonstruktie van een stukje vakgeschiedenis". In: *De nieuwe taalgids* 75, 1982, pp.205-229.

Ende 1654 — Ende, Casparus van den: *Le gazophilace de la langue Françoise et Flamande.* [= vol.I]; *Schatkamer, der Nederduytsche en Francoysche tale.* [= vol.II]. Rotterdam: 1654-1656.

Erasmus 1528 — Erasmus, Desiderius: *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione*

	dialogus. Bazel, 1528 [geraadpleegd: J. Kramer, *Desiderii Erasmi Roterodami De recta Latini Graecique sermonis pronunciatione dialogus* als Lesetext herausgegeben, übersetzt und kommentiert. Meisenheim am Glan, 1978].
Fabricius 1552	Fabricius ab Aquapendente, H.: *Pentateuchos cheirurgicum Hieronymi Fabrici ab Aquapendente (...)*. Frankfurt, 1592.
Fabricius 1624	Fabricius ab Aquapendente, H.: *Tractatus quatuor: quorum I. De formato foetu, II. De locutione & eius instrumentis, III, De loquela brutorum, IV. De venarum ostiolis, loquitur (...)*. Frankfurt, 1624.
Fabricius 1625	Fabricius ab Aquapendente, H.: *Opera physica anatomica (...)*. Padua, 1625.
Feitsma 1965	Feitsma, A. en R. Ferwerda, P. Gerbenzon, J.J. Kalma en E.H. Waterbolk: *Johannes Hilarides en syn naamspooringen van het platte Friesk. Tekst, kommentaer, bibliografy en registers*; Diel 1, *Naamspooringen; mei hanskriftbiskriuwing wurdregisters en bibliografy*. Grins [= Groningen], 1965.
Feitsma 1966-a	Feitsma, A. en R. Ferwerda, J.J. Kalma, S.J. v.d. Molen en E.H. Waterbolk: *Johannes Hilarides en syn naamspooringen van het platte Friesk. Tekst, kommentaer, bibliografy en registers* ; Diel 2, *Johannes Hilarides*. Grins, 1965.
Feitsma 1966-b	Feitsma, A: "Johannes Hilarides as Frysk taelkundige". In: *Johannes Hilarides en syn naamspooringen van het platte Friesk*. Diel 2. Grins [= Groningen], 1966, pp.32-48 [zie ook Feitsma 1966-a].
Feitsma 1974	Feitsma, A.: *De autografemen in het werk van Gysbert Japicx. Een verkennend grafematisch onderzoek naar de taal van Gysbert Japicx en een bijdrage tot de Friese spellingsgeschiedenis*. [1-4], Ljouwert, 1974.
Fowler 1970	Fowler, H.N.: Plato, *Plato in twelve Volumes. 4. Cratylus - Parmenides - Greater Hippias - Lesser Hippias, with an English translation by H.N. Fowler of Western Reserve University*. Cambridge, Massachusetts, 1970 [eerste druk 1926].
Galen 1984	Galen, W. van: "Sonoriteit van fonemen en de syllabestruktuur in het Nederlands". In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 100, 1984, pp.1-18.
Gaskell 1972	Gaskell, Ph.: *A new introduction to bibliography*. Oxford, 1972.
Gassendi 1649	Gassendi, P.: *Exercitationes paradoxicae adversus Aristoteleos (...)*.. Amsterdam, 1649.
Gérando 1827	Gérando, J-M. de: *De l'éducation des sourds-muets de naissance*. Parijs, 1827.
Giucciardini 1612	Giucciardini, L.: *Beschryvinghe van alle de Neder-landen*. Amsterdam, 1612 [herdruk: Arnhem, 1617, Amsterdam, 1968].
Goropius Becanus 1580	Goropius Becanus, J.: *Opera, hactenus in lucem non edita nempe, Hermathena, Hieroglyphica, Vertumnus, Gallica, Francica, Hispanica*. Antwerpen, 1580.
Gougenheim 1974	Gougenheim, G.: *Grammaire de langue française du seizième siècle*. Parijs, 1974.
Groenhuis 1977	Groenhuis, G.: *De predikanten. De sociale positie van gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ca. 1700*. Groningen, 1977.
Grotius 1602	Zie Grotius 1801.
Grotius 1631	Grotius, H.: *Inleydinghe tot de Hollandsche rechts-geleerdheydt*. Haarlem, 1631.
Grotius 1801	Grotius, H.: *Parallelon rerumpublicarum liber tertius. De moribus*

	ingenioque pupulorum Atheniensium, Romanorum, Batavorum [1602]. Door Johan Meerman vertaald en uitgegeven. Haarlem, 1801-1803.
Gruys 1980	Gruys, J.A. en C. de Wolf: *Typographi & bibliopolae Neerlandici usque ad annum MDCC thesaurus; Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers tot 1700 met plaatsen en jaren van werkzaamheid.* Nieuwkoop, 1980.
Guittart 1927	Guittart, L.J.: "Petrus Montanus. The great phonetician of Holland's Golden Age". In: *English studies. A journal of English letters and phylology* 9, 1927, pp.1-6.
Haeghen 1876	zie Vanderhaeghen 1876.
Heawood 1950	Heawood, E.: *Watermarks, mainly of the 17th and 18th centuries.* Hilversum, 1950.
Hellinga 1968	Hellinga, W.: *Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse taalcultuur.* Arnhem, 1968 [herdruk van *De opbouw van de algemeen beschaafde uitspraak van het Nederlands.* Amsterdam, 1938, gevolgd door herdrukken van diverse artikelen van de hand van de auteur].
Hermkens 1969	Hermkens, H.M.: *Fonetiek en fonologie.* 's-Hertogenbosch, 1969.
Hermkens 1973	Hermkens, H.M.: *Inleiding tot het zeventiende-eeuws.* 's-Hertogenbosch, 1973.
Hermkens 1983	Hermkens, H.M.: [bespreking van] L.E. Wirth-van Wijk, *Uit en rondom de Spreeckonst van Petrus Montanus (1635).* Assen, 1980. In: *Leuvense bijdragen* 72, 1983, pp.117-125.
Heule 1625	Heule, Ch. van: *De Nederduytsche grammatica ofte spraec-konst.* Leiden, 1625 [zie Caron 1953, deel I].
Heule 1633	Heule, Chr. van: *De Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe.* Leiden, 1633 [zie Caron 1953, deel II].
Hilarides 1686	Hilarides, J.: *Van het leeven der doorluchtige veld-ooversten, onder de aaloude Grieken: en andere. Nuu eerst in 't Neerduits vertaald, door Johannes Hilarides, en met koopere heldebeelden opgemaakt.* Lieuwerden, 1686.
Hilarides 1705	Hilarides, J.: *Niewe taalgronden der Neederdujtsche taal; weegens het gebrujk der voorleedekens de, den: die; deeze, dit, dat, het; en de Neederlantsche woordrekkinge: voor Daavid van Hoochstraaten Med. Doct. en conrector t'Amsterdam.* Fraaneker, 1705.
Hilarides 1965	Hilarides, J.: *Naamspooringen van het platte Friesk; zijnde de oude Friessche lantstaale: In de oorsprongen opgezocht. In taalgronden verklaard. Om de krachtige beteekeninge des zelven, als het weezentlijkste der taalen, ujt de oude gewoonten, wetten, plechtigheeden; ujt de taalwoorden en spreekwijzen, aan te merken.* Voor uitgave: zie Feitsma 1965.
Hoeven 1896	Van der Hoeven, A. van der: *Lambert ten Kate.* 's-Gravenhage, 1896.
Hoeven 1976	Hoeven, P. van der: "Filosoferen over de methode". In: *Tijdschrift voor filosofie* 38, 1976, pp.54-97.
Holder 1669	Holder, W.: *Elements of Speech: an essay of inquiry into the natural production of letters: with an appendix concerning persons deaf & dumb, by William Holder, d.d., fellow of the Royal society.* London, 1669 [herdruk London, 1974].
Hulshof 1985	Hulshof, H.: *C.H. den Hertog als grammaticus. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde, in het bijzonder op het gebied van de schoolgrammatica in de laatste decennia van de negentiende eeuw.* Muiderberg, 1985.
Hulsker 1985	Hulsker, J.L.M. 1985. "Een formele analyse van Petrus Montanus' *Spreeckonst*". In: *Voortgang, jaarboek van de neerlandistiek* 6, 1985, pp.139-177.

Hulsker 1986	Hulsker, J.L.M. 1986. "Simon Stevin en Petrus Montanus (en Spiegel?)". *In: Leuvense bijdragen* 75, 1986, pp.289-306.
Hulsker 1987-a	Hulsker, J.L.M.: 1987-a. "Petrus Montanus' *Spreeckonst*. Opzet, methodische werkwijze en uitwerking I". In: *Gramma, tijdschrift voor taalkunde* 11, 1987, pp.1-13.
Hulsker 1987-b	Hulsker, J.L.M. 1987-b: "Petrus Montanus' *Spreeckonst*. Opzet, methodische werkwijze en uitwerking II". In: *Gramma, tijdschrift voor taalkunde* 11, 1987, pp.101-125.
Hulsker 1988-a	Hulsker, J.L.M.: "Petrus Montanus as a phonetician and a theoretician". In: *Historiographia linguistica* 15, 1/2, 1988, pp.85-108.
Hulsker 1988-b	Hulsker, J.L.M.: "De rol van de betekenis in Petrus Montanus' Spreeckonst (1635)". In: *Gramma, tijdschrift voor taalkunde* 12, 1988, pp.205-230.
Hulsker 1988-c	Hulsker, J.L.M.: "Pronken met andermans veren: Casparus van den Ende en zijn klankmethode". In: *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 9, 1988, pp.143-162.
IJpeij 1812	zie Ypeij 1812
Jager 1849	Jager, A. de: Casparus van den Ende, *Bedenking op 't gewoonlijk onderrecht der eerster beginselen, der letternoeming, spelling, lees- en schrijfkonst, zoo der Franscher, als Nederduytsche tale.* Ingeleid en uitgegeven door A. de Jager. In: *Archief voor Nederlandsche taalkunde* 2, 1849-1850, pp.17-36.
Jaspers 1957	Jaspers, J.: *Die grossen Philosophen.* Deel 1, München, 1957.
Jeune 1826	Jeune, J.C.W. le: *Geschied- en letterkundige nasporingen omtrent de afkomst en verspreiding der talen van de onderscheide volkeren, met een inleiding tot de algemeene taalkunde.* Delft, 1826.
Kate 1723	Kate, H.L. ten: *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake. Waer in hare zekerste grondslag, edelste kragt, nuttelijkste onderscheiding, en geregeldste afleiding overwogen en naegespoort, en tegen het allervoornaemste der verouderde en nog-levende taelverwanten, als 't oude Moeso-Gotthisch, FrankDuitsch, en Angel-Saxisch, beneffens het hedendaegsche Hoog-Duitsch en Yslandsch, vergeleken word.* [2 delen] Amsterdam, 1723.
Keppler 1609	Keppler, J: *Astronomia nova Αἰτιλογητος, sue physica coelestis, tradita commentariis de motibus stellae Martis ex observationibus (...).* Praag, 1609.
Kilianus 1574	Kilianus, C.: *Dictionarium Teutonico-Latinum.* Antwerpen, 1574 [herdrukt Hildesheim, New York, 1975].
Kiparsky 1986	Kiparsky, P: "Linguistic universals and linguistic change". In: E. Bach and R.T. Harms (eds.) *Universals in linguistic theory.* New York, 1968, pp.171-202.
Klifman 1982	Klifman, H.: "De geschiedschrijving van de taalkunde als methodologische probleem, toegepast op de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde". In: *Leuvense bijdragen* 71, pp.105-124 [opgenomen in Klifman 1983].
Klifman 1983	Klifman, H: *Studies op het gebied van de Vroegnieuwnederlandse triviumtraditie (ca. 1550 - ca. 1650).* Dordrecht, 1983.
Klinken 1930	Klinken, L. van: *Opkomst en ontwikkeling van het schoolwezen binnen Delft (tot ca. 1700). Bijdrage tot de kennis van ons schoolwezen uit de 16e en 17e eeuw.* Delft, 1930.
Knol 1983	Knol, J.: "Het interpreteren en het begrijpen van een oude foneticus". In: *Forum der letteren* 24, 1983, pp.37-43.

Knuttel 1908	Knuttel, W.P.C.: *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland. 1621-1700.* 's-Gravenhage, 1908 [Rijksgeschiedkundige publicatiën, kleine serie, 3, 5, 8, 11, 15, 16].
Kok 1649	Kok, A.L.: *Logica practica, oft oeffening der reden-konst, leerende van alle dingen ghe-schiktlijk spreeken en twist-redenen en aller-ley t'zaam-ghe-stelde schriften ont-knoópen (...).* Amsterdam, 1649 [eerste druk 1648].
Kooiman 1925	Kooiman, K.: [bespreking van] A. Verschuur, *Een Nederlandsche uitspraakleer der 17e eeuw. De Spreeckonst van Petrus Montanus van Delft (1635).* Amsterdam, 1924. In: *Museum* aug.-sept., 1925.
Kort Begrip 1585	*Kort begrip des redenkavelings.* Leiden, 1585 [zie Caron ook 1962: pp.159-177].
Kretzmann 1971	Kretzmann, N.: "Plato on the correctness of names". In: *American philosophical quarterly* 8, 1971, pp.126-138.
Kretzmann 1975	Kretzmann, N.: "Transformationalism and the Port-Royal Grammar". In: Rieux and Rollin (eds.), *The Port-Royal grammar.* The Hague, 1975.
Kuiper 1958	Kuiper, J.: *De Hollandse "Schoolordre" van 1625. Een studie over het onderwijs op de Latijnse scholen in Nederland in de 17de en 18de eeuw.* Harderwijk, 1941.
Lakoff 1969	Lakoff, R.: [bespreking van] H.E. Brekle, *Grammaire générale et raisonnée.* In: *Language* 45, 1969, pp.343-364.
Leeuwenhoek 1722	Leeuwenhoek, A. van: *Antonii à Leeuwenhoek, regiae societatis Anglicanae socii opera omnia, seu arcana natura, ope exactissimorum microscopiorum detecta, experimentes variis comprobata, epistolis, ad varios viros (...).* Leiden, 1722.
Ley 1977	Ley, H. de: Aristoteles, *Metaphysica A.* Ingeleid, vertaald en geannoteerd door H. de Ley, Baarn, 1977.
Lieburg 1989	Lieburg, M.J.: "Voetius en de geneeskunde". In: J. Oort, J. van, C. Graafland, A. de Groot en O.J. de Jong (eds.): *De onbekende Voetius.* Utrecht, 1989, pp.168-180.
Martens 1959	Martens, P.: "Die *Spreeckonst* von Petrus Montanus van Delft, eine niederländische Phonetik aus dem Jahre 1635" In: *Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft* 12, 1959, pp.208-222.
Martinius 1590	Martinius, P.: *Petrii Martinii Navarri Grammaticae Hebraeae libri duo (...)* . [bezorgd door I. Drusius] Leiden, 1590.
Meijer 1688	Meijer, L.: *Woordenschat, verdeelt in 1. bastaardt-woorden, 2. konstwoorden, 3. verouderde woorden.* Amsterdam, 1688 [6e. ed. (1e ed. 1654)].
Meijers 1941	Meijers, J.A.: "Het eerste Nederlandse boek over de fonetiek" In: *Paedagogische studiën* 21, 1941, pp.419-425.
Mol 1956	Mol, H. en E.M. Uhlenbeck: "The linguistic relevance of intensity in stress". In: *Lingua* 5, 1956, pp.205-213.
Molhuyzen 1911	Molhuyzen P.C. en P.J. Blok: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek.* Leiden, [deel 1] 1911 - [deel 10] 1937.
Molhuyzen 1913	Molhuyzen P.C.: *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit.* 's-Gravenhage, 1913 - 1924 [= Rijksgeschiedkundige publicatiën groote serie, deel 20, 29, 38, 45, 48, 53, 56].
Montanus 1617	Montanus, P.: *Germania inferior id est, XVII provinciarum ejus novae exactae tabulae geographiae cum Luculentis singularum descriptionibus additis a Petro Montano.* Amsterdam, 1617 [atlas van Pieter van den Keere, herdrukt Amsterdam, 1966].
Montanus 1635	Montanus, P.: *Bericht van een niewe konst, genaemt De Spreeckonst: ontdect ende beschreeven door Petrus Montanus van Delft, bedienaer*

	van Goots Woort inden Niewen Hoorn. Waerin verhandelt ende in't licht gebracht wort, den rechten en tot nuu toe verborgen aert van alle uitspraec: als met naemen, vande oude en veel niewe letteren, vande woordleeden, woorden, reedensneen, reedenleeden, ende reedenen: (...). Delft, 1635. [zie ook Caron 1964].
Moonen 1706	Moonen, A.: *Nederduitsche spraekkunst, ten dienste van in- en uitheemschen uit verscheidene schryveren en aentekeningen opgemaekt en uitgegeven.* Amsterdam, 1706 [herdrukt: 1719, 1740, 1751 en z.j.].
Morhof 1629	Morhof, D.G.: *Polyhistor literarius, philosophicus et practicus. Cum accessionibus virorum clarissimorum Ioannis Frickii et Iohannis Molleri, Flensburgensis.* Lübeck, 1629 [herdruk 1692, 1708, 1714, 1732 en 1747].
Muller 1921	Muller, J. W.: "Een en ander over den Nieuwnederlandschen tweeklank öi of öû ("ui"). In: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 40, 1921, pp.140-175.
N.N.B.W.	zie Molhuyzen 1911.
Noordegraaf 1985	Noordegraaf, J.: *Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw.* Dordrecht, Cinnaminson, 1985.
Noordegraaf 1988	Noordegraaf, J.: "Taal, taalkunde en geschiedenis". In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 101, 1988, pp.575-588.
Noordegraaf 1990	[bespreking van] L.E. Wirth-van Wijk, *Na-oogst van de Spreeckonst van Petrus Montanus. (Deel 2 van "Uit en rondom de Spreeckonst van Petrus Montanus".).* In: *Spektator, tijdschrift voor neerlandistiek* 19, 1990, pp.230-204.
Nooteboom 1971	Nooteboom, S.G.: "Over de lengte van korte klinkers, lange klinkers en tweeklanken in het Nederlands". In: *De nieuwe taalgids* 64, 1971, pp.396-402.
Ong 1958	Ong, W.J.: *Ramus, method and the decay of dialoque. From the art of discourse to the art of reason.* (diss.) Harvard, 1954 [herdruk Cambridge, Massachusetts, 1958 en New York, 1974].
Ong 1967	Ong, W.J.: "Ramus". In: *The Encyclopedia of philosophy.* New York, London, Deel 7, p.66-68.
Oort 1989	Oort, J. van, C. Graafland, A. de Groot en O.J. de Jong (eds.): *De onbekende Voetius.* Utrecht, 1989.
Padley 1976	Padley, G.A.: *Grammatical theory in Western Europe, 1500 - 1700: the latin tradition.* Cambridge, 1976.
Pars 1701	Pars, A.:*Index Batavicus of Naamrol van de Batavise en Hollandse schrijvers van Julius Ceasar af tot dese tijden toe.* Leiden, 1701.
Peeters 1982	Peeters, L.: "Taalkunde en wetenschap in de zestiende eeuw, en het ontstaan van het Nederlandse trivium". In: *Leuvense bijdragen* 71, 1982, pp.7-29.
Pernot 1928	Pernot, H.: "Un grand phonéticien hollandais méconnu". In: *Revue de phonétique.* Tome 5, 1928, pp.169-182.
Plato 1970	zie Fowler 1970
Popkin 1964	Popkin, R.H.: *The history of scepticism from Erasmus to Descartes.* [revised edition] Assen, 1964.
Pos 1950	Pos, H.J.: "La complexité de la pensée de Descartes". In: Dijksterhuis e.a. *Descartes et le cartésianisme hollandais.* Amsterdam, 1950 [zie Dijksterhuis 1950, pp.1-20].
Rademaker 1967	Rademaker, C.S.M.: *Gerardus Joannes Vossius (1577-1649).* Zwolle 1967.
Rademaker 1981	Rademaker, C.S.M.: *Life and work of Gerardus Joannes Vossius (1577-1649).* Assen, 1981.

Rademaker 1988	Rademaker, C.S.M.: "Gerardus Joannes Vossius (1577-1649) and the study of latin grammar". In: *Historiographia linguistica* 15, 1/2, 1988, pp.109-128.
Ramus 1972	Ramus, P. [P. de la Ramée]: *Gramere (1562) - Grammaire (1572) - Dialectique (1555).* Genéve, 1972 [herdruk: *Gramere.* Parijs, 1562; *Grammaire.* Parijs, 1572 en *Dialectique.* Parijs, 1555].
Ravensteyn 1637	Ravensteyn, A.: *Van de peste verscheyde seer uytneemende onderrichtenis als van den wijt-beroemden Andr. Rivetus, Th. Beza en Georg Abottus Aerts-Bisschop van Cantelbergh, handelende I van de besmettingh der pestilentie, II ofmen en wiede selfde magh ontvluchten mitsgaders: een by-boeghsel van de statichheyden en wijse der Ouden ontrent haer doden ende lijcking.* Delft, 1637.
Rietveld 1983	Rietveld, A.C.M.: *Syllaben, klemtonen en de automatische detectie van beklemtoonde syllaben in het Nederlands.* Nijmegen, 1983.
Rieux 1975	Rieux, J. en B. Rollin (eds.): *The Port-Royal grammar.* The Haque, 1975 [Uitgave van en inleiding op] Arnauld en Lancelot, *Grammaire générale et raisonnée*].
Rijlaarsdam 1978	Rijlaarsdam, J.C.: *Platon über die Sprache: Ein Kommentar zum Kratylos. Mit einem Anhang über die Quelle der Zeichentheorie Ferdinand de Saussures.* Utrecht, 1978.
Romein 1979	Romein J, en A. Romein-Verschoor: *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen.* Amsterdam, 1979 [13e druk, eerste: 1938-1940].
Romein-Verschoor 1939	Romein-Verschoor, A en G.S. Overdiep: Simon Stevin, *Het Burgherlick leven.* Herdrukt naar de eerste uitgaaf van 1590. Ingeleid door A. Romein-Verschoor en G.S. Overdiep en met voorwoord van C.G.N. de Vooys. Amsterdam, 1939.
Royen 1933	Royen, G.: "Spraak en taal". In: *Mededelingen der Kon. Academie van Wetenschappen, afd. letterkunde.* Deel 75-A-5, Amsterdam, 1933.
Ruijsendaal 1981-a	Ruijsendaal, E.: "Het terminograferen van grammaticale werken". In: *Gramma, Nijmeegs tijdschrift voor taalkunde* 5, 1981, pp.228-248.
Ruijsendaal 1981-b	Ruijsendaal, E.: [bespreking van] L.E. Wirth-van Wijk. *Uit en rondom de Spreeckonst van Petrus Montanus (1635).* Assen, 1980 [zie ook Wirth 1980]. In: *Spektator, tijdschrift voor neerlandistiek* 11, 1981-1982, pp.431-432.
Ruygh-bewerp	*Ruygh-bewerp vande redenkaveling, ófte Nederduytsche dialectike.* Leiden, 1585 [zie Caron 1964: pp.65-158].
Salmon 1969	Salmon, V.: [bespreking van] Noam Chomsky, *Cartesian linguistics.* New York, 1966. In: *Journal of linguistics* 5, 1969, pp.165-187 [herdrukt in: Vivian Salmon, *The study of language in 17th-century England.* Amsterdam, 1979, pp.63-85 [zie ook Chomsky 1966].
Sassen 1941	Sassen F.: *"Het oudste wijsgeerig onderwijs te Leiden (1575-1619)". In: Med. der Ned. Akad. van Wetenschappen.* Nieuwe reeks Dl. 4. Afd. Letterkunde 1941, nr. 1, pp.1-45.
Sassen 1959	Sassen F.: *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot het einde der negentiende eeuw.* Amsterdam, 1959.
Sassen 1961	Sassen, F.: *Thomas van Aquino.* Den Haag, 1961 [2e druk].
Sassen 1963	Sassen, F.: *Descartes.* Den Haag, 1963.
Saussure 1931	Saussure, F. de: *Cours de linguistique générale.* [3e druk] Parijs, 1931.
Schaars 1988	Schaars, F.A.M.: *De Nederduitsche spraekkunst (1706) van Arnold Moonen (1644 - 1711). Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandstalige spraakkunst.* Wijhe, 1988.

Seuren 1975	Seuren, P.A.M.: *Tussen taal en denken. Een bijdrage tot de empirische funderingen van de semantiek.* Utrecht, 1975.
Sextus 1562	Sextus Empiricus: *Sexti philosophi Pyrrhoniarum hypotypωseωn libri III (...) latine nunc primum editi, interprete Henrico Stephano.* Parijs, 1562.
Siegenbeek 1826	Siegenbeek, M.: *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde.* Haarlem, 1826.
Sievers 1901	Sievers, E.: *Grundzüge der Phonetik.* Leipzig, 1876 [5e druk; 1e druk 1876].
Simone 1975	Simone, R: "Théorie et histoire de la linguistique". In: *Historiographia linguistica* 2, 1975, pp.353-378.
Skinner 1957	Skinner, B.F.: *Verbal behavior.* New York, 1957.
Stevin 1586	Stevin, S.: "Uytspraeck vande weerdicheyt der Duytsche tael". In: *De beghinselen der weegconst, beschreeven door Simon Stevin van Brugghe.* [bB-dD4] Leyden, 1586 [herdrukt in *The principal works of Simon Stevin.* deel 1, pp.59-93. Amsterdam, 1955].
Stevin 1590	zie Romein 1939.
Stevin 1621	Stevin, S.: *Dialectike ofte bewysconst.* Rotterdam, 1621 [2e druk].
Sweet 1902	Sweet, H.: *A primer of phonetics.* Oxford, 1902.
Thesaurus 1573	*Thesaurus Theutonicae linguae. Schat der Nederduytscher spraken.* Antwerpen, 1573.
Thurot 1881	Thurot, Chr.: *De la prononciation française depuis le commencement du XVIe siècle d'apres les témoignages des grammairiens.* [2 delen] Parijs 1881-1883 [herdruk Genève, 1966].
Trommelen 1982	Trommelen, Mieke en Wim Zonneveld: *Inleiding in de generatieve fonologie.* Muiderberg, 1982.
Trommelen 1983	Trommelen, M.: *The Syllable in Dutch, with special reference to diminutive formation.* Dordrecht, 1983.
Troyel 1903	Troyel, A. (ed.): *Catalogus variorum & insignium in omni facultate & lingua librorum, bibliothecae nob. amplissimique viri Constantini Huygenii Zulichemii, &c. toparchae & dum viveret.* 's-Gravenhage, 1688 (15 Martius) [herdrukt als *Catalogus der bibliotheek van Huygens verkocht op de groote zaal van het hof te 's-Gravenhage.* 's-Gravenhage, 1903].
Twe-spraack 1584	*Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst ófte vant spellen ende eyghenscap des Nederduitschen taals; uytghegheven by de Kamer in Liefd Bloeyende.* Leiden, 1584 [zie ook Dibbets 1985].
Veatch 1979	Veach, H.B.: *Aristoteles beschouwd als tijdgenoot.* Amsterdam, 1979 [Oorsponkelijke uitgave: *Aristotle. A contemporary appreciation.* Bloominton, 1974].
Velde 1947	Velde, A.J.J. van de: "Het epitome van Vesalius en zijn drie Nederlandsche uitgaven". In: *Verhandelingen van de Academie voor Geneeskunde van België* 9, nr.1, 1947, Brussel.
Verbeek 1977	Verbeek, Th.: René Descartes, *Over de methode. Inleiding over de methode, hoe zijn verstand goed te gebruiken en de waarheid te achterhalen in de wetenschappen.* Vertaling en inleiding van Th. Verbeek. Meppel, 1987 [zie ook Descartes 1637 en Adam 1964].
Verbeek 1989	Verbeek, Th.: "Voetius en Descartes". In: J. van Oort, C. Graafland, A. de Groot en O.J. de Jong (eds.): *De onbekende Voetius.* Utrecht, 1989, pp.200-219.
Verburg 1951	Verburg, P.A.: *Taal en functionaliteit. Een historisch-critische studie over de opvattingen aangaande de functies der taal vanaf de praehumanistische philologie van Orléans tot de rationalistische*

	linguistiek van Bopp. Wageningen, 1951.
Verdonk 1966	Verdonk, J.J.: *Petrus Ramus en de wiskunde.* Assen, 1966.
Verkuyl 1974	Verkuyl, H.J. [e.a.]: *Transformationele taalkunde.* Utrecht, Antwerpen, 1974.
Verschuur 1902	Verschuur A.: *Klankleer van het Noord-Bevelandsch.* Amsterdam, 1902.
Verschuur 1924	Verschuur, A.: *Een Nederlandsche uitspraakleer der 17e eeuw, De Spreeckonst van Petrus Montanus van Delft (1635).* Amsterdam, 1924.
Vesalius 1569	Vesalius, A.: *Dat epitome ofte cort begrijp der anatomien. Wt het Latijn in Neder-duidsch naer den oprechten zinne over-gestelt, door M. Jan Wouters.* Brugge, 1569 [heruitgave zie Van den Velde 1949].
Vos 1962	Vos, Andries L.: *Tradition and innovation in Petrus Montanus' "The Art of Speech" (1635).* [Ongepubliceerde dissertatie (mei 1962) Universiteit van Edinburgh].
Vossius 1626	Vossius, G.J.: *Grammatica Latina, ex decreto illustrium DD. Hollandiae West-Frisiaeque ordinum in usum scholarum adornata (...); Latina syntaxis (...); Latina prosodia (...)* . Leiden, 1661, 1660, 1661.
Vooys 1920	Vooys, C.G.N. de: "Uit en over oude spraakkunsten". In: *De nieuwe taalgids* 14, 1920, pp. 44-50, 142-147, [vervolgd in] jaargang 15, 1921, pp.93-100 [ook in De Vooys *Verzamelde taalkundige opstellen.* Groningen, 1924, pp.332-353].
Vooys 1931	Vooys, C.G.N. de: *Geschiedenis van de Nederlandse taal, in hoofdtrekken geschetst.* Groningen, 1931 [herdruk 1950, 1952, 1970, 1975].
Walaeus 1625	Walaeus, A: *Synopsis purioris theologiae, disputationibus quinquaginta duabus comprehensa ac conscripta per J. Polyandrum, A. Rivetum, A. Walaeum, A. Thysium.* Leiden, 1625.
Walther 1882	Walther, E.: *Geschichte des Taubstummen-Bildungswesens.* Bielefeld, Leipzig, 1882.
Wijk 1950-a	Wijk, L.E. van: "Eine holländische Aussprachelehre des 17. Jahrhunderts und die Diphthongierung im Höllandischen". In: *Niederdeutsche Mitteilungen* (Lund) 4, 1950, pp.121-130.
Wijk 1950-b	Wijk, L.E. van: "De ontwikkeling van de oudg. û in het Nederlands en Zweeds". In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 67, 1950, pp.161-208.
WNT	*Woordenboek der Nederlandsche taal.* 's-Gravenhage, Leiden, 1864 - nog te verschijnen delen.
Wirth-van Wijk 1980	Wirth-van Wijk, L.E.: *Uit en rondom de Spreeckonst van Petrus Montanus (1635).* Assen, 1980.
Wirth-van Wijk 1981-a	Wirth-van Wijk, L.E.: "Montanus, de tweeklanken en de "onvrije snapklinking"". In: *De nieuwe taalgids* 74, 1981, pp.17-22.
Wirth-van Wijk *1981-b*	Wirth-van Wijk L.E: "Dat kan een schaep mercken". In: *De nieuwe taalgids* 74, 1981, pp.404-406.
Wirth-van Wijk 1982	Wirth-van Wijk L.E: "De "Franse úu"". In: *De nieuwe taalgids* 75, 1982, pp.130-134.
Wirth-van Wijk *1983*	Wirth-van Wijk L.E: "Tweeklanken; oud en nieuw". In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 99, 1983, pp.207-216.
Wirth-Van Wijk *1988*	Wirth-van Wijk, L.E.: "Schakels met het verleden". In: *De nieuwe Taalgids* 81, 1988, pp.243-245.
Wirth-van Wijk *1989*	Wirth-van Wijk, L.E.: *Na-oogst van de Spreeckonst van Petrus Montanus (Deel II van "Uit en rondom de Spreeckonst van Petrus Montanus").* Laren, z.j. (= 1989).
Ypeij 1812	Ypeij, A.: *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche tale.* Utrecht, 1812.
Zwaardemaker 1928	Zwaardemaker, H. en L.P.H. Eijkman: *Leerboek der phonetiek.* Haarlem, 1928.

Colofon

De tekst van de eerste uitgave van januari 1991 is in de loop van 1990 uitgewerkt op een Amstrad/Schneider PCW-computer, type Joyce met een uitgebreid geheugen en een externe MS/DOS-CP/M-drive (DD) met behulp van het programma Locoscript 2.22 van 'Locomotive' en is uitgeprint op een PCW-printer van Amstrad/Schneider. De drukversie geeft het typoscript weer dat 90% werd verkleind en vervolgens 'camera-ready' aan AMV-off-set-drukkerij te Lunteren werd aangeboden. Het boek is op 80 grams houtvrij offsetpapier gedrukt en is garenloos gebrocheerd gebonden.

De onderhavige dissertatie bevat enkele illustraties (titelbladen), facsimile's van fragmenten van handgeschreven zeventiende-eeuwse teksten en een facsimile van een zeventiende-eeuws testament. Ook is een foto opgenomen van de kerk van Nieuwenhoorn, gemaakt door de heer Rolvast, fotograaf te Hellevoetsluis (deel één). De gepresenteerde versies geven vanwege het kopieerproces geen betrouwbaar beeld van de werkelijke grootte. Het boek bevat voorts overzichten en boomdiagrammen (deel twee). De tekening op de (gezette) omslag is een zwart-witversie van een tekening van Valentijn Klotz "Gezicht op Nieuwenhoorn" 1672 (uit de verzameling van het museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam).

Het boek werd in een oplage van 200 exemplaren gedrukt en is in eigen beheer uitgegeven (destijds: J. Hulsker, Theophile de Bockweg 8, 6871 EH Renkum, nu: J. Hulsker, 5062 CB, nr. 111).

***

Tweede oplage (1992)

In de laatste 55 exemplaren van de oplage (zie boven) zijn errata in de tekst verbeterd. Het betreft in nagenoeg alle gevallen typefouten. De percentages in overzicht 7 (p.65) zijn verbeterd. In overzicht 80 op p. 262 is het feature 'bloot' drie keer met een min gekaraktiseerd voor 'Heelbecleed, 'Voorbecleed' en 'Naebecleed'. Op p. 217 is aangegeven dat de 'j' en de 'w' onder punt 4 horen. Verwijzingen zijn verbeterd op p.57, 177 en 262.

***

Derde oplage (2016)

Ofschoon deze studie een in dit tijdsgewricht relatief weinig beoefend (maar niet minder belangrijk) vakgebied betreft, is er zo nu en dan nog vraag naar deze studie, terwijl deze studie niet meer voorradig is. Daarom is er in een nieuwe, beperkte oplage voorzien (NL-5062 CB, nr. 111). Bovendien is de studie in de vorm van een pdf bereikbaar gemaakt. Er zijn geen wijzigingen ten opzichte van de tweede oplage. Het oorspronkelijk uitgetypte manuscript (1990) is zonder verkleining gebruikt.

***